

Л. Штерн

ДЕРЖАГВИДАН

М. ГОРЬКИЙ

Т В О Р И

У ШІСТНАДЦЯТИ
ТОМАХ

ПЕРЕКЛАД З РОСІЙСЬКОЇ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ — 1955

М. ГОРЬКИЙ

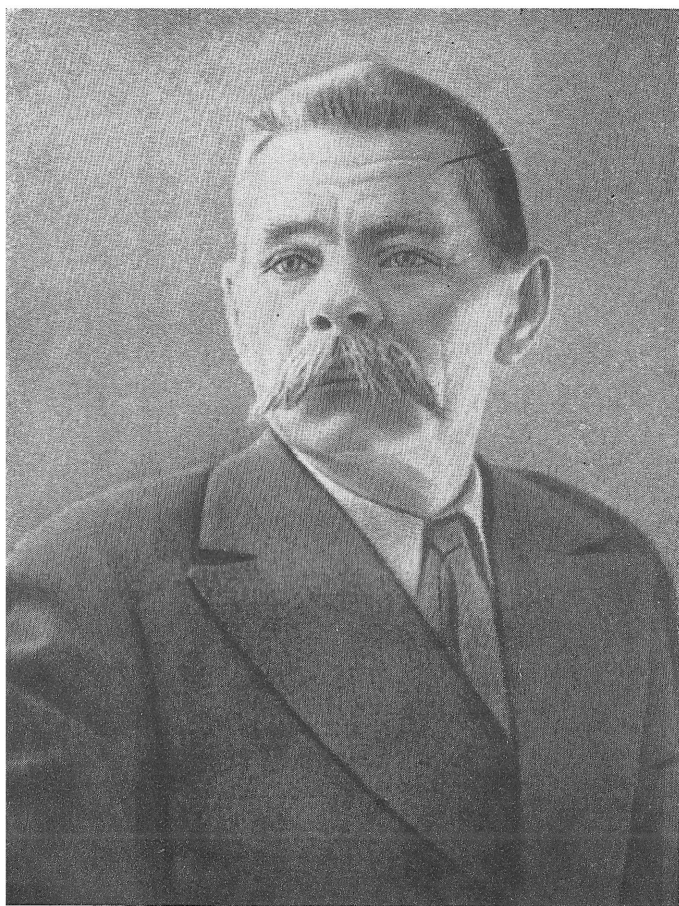
ТОМ 13

ЖИТТЯ КЛИМА САМГІНА

1926 — 1928

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ — 1955

Переклад А. ХУТОРЯНА

О. М. ГОРЬКИЙ
Неполь. 1926—1928 гг.

ЖИТТЯ КЛИМА САМГІНА

(СОРОК ЛІТ)

Повість

ЧАСТИНА ДРУГА

Розказуючи Співак про виставку, про ярмарок, Клим Самгін відчув, що зворушення, якого зазнав він, залишилося тільки в пам'яті, але як почуття — зникло. Він розумів, що говорить нецікаво. Його обмежувало бажання знайти свою лінію між надмірними славословленнями одних газет і буркотливим скептицизмом інших, а крім того, він боявся потрапити в тон грубуватих і глумливих статей Інокова.

Навіть для Федосової він насилу знаходив ті великі слова, якими сподівався розповісти про неї, а коли вимовляв ці слова, чув, що вони звучать сухо, тьмяно. Але все-таки виходило якось так, що найбільше враження на виставці всеросійської праці викликала в нього кривобока бабуся. Йому було ніяково згадати про надії, зв'язані з молодим чолдвіком, що залишив у пам'яті в нього тільки провинну усмішку.

— Нікчемна людина, міністри штовхали і тягли його куди їм було треба, як підлітка, — сказав він і трохи здивувався з сили мстивого, особистого почуття, яке вклав у ці слова.

Сиділи в саду, в затінку від вишень, багато прикрашених аметистовими бусами ягід. Був вечір, задушлива спека віщувала грозу; в небі, кольору збираного молока, пінилися сизуваті клапті хмар; тіні перебігали по саду і було дивно бачити, що листя нерухоме. Співак, спершись ліктями на круглий стіл, вкопаний у землю, стискаючи щок

долонями, стежила за червоненькою комахкою, яка безладно лазила по столу. Чоловік її, напіводягнений, лежав на килимі, під вікном, сухо покашлював і совав туди й сюди дитячу коляску, в колясці ворушилася головата дитина, спокійно, темними очима вивчаючи небо.

— В такому самому тоні, але ще гостріше, писав мені Іноків про царя,— сказала Співак і усміхнулась: — Іноків пише листи так, начебто в Росії тільки двоє грамотних: він і я, а жандарми — не вміють читати.

Червоненька комахка підлізла близько до Самгіна, він сердитим шиглем скинув її зі стола.

— І — що ж? — спитала Співак, підвівши голову.— Говорили що-небудь про Ходинку?

— Про Ходинку? Ні. Я — не чув нічого,— відповів Клим і, згадавши, що він, думаючи про царя, жодного разу не подумав про московську катастрофу, сказав з іронічною усмішкою:

— Незлюбивий народ забув про це. Навіть Іноків, який любить говорити про неприємне,— забув.

Уважно глянувши на Кліма, Співак хотіла сказати щось, але почала плямкати дитина, чоловік смикнув її за поділ плаття:

— Просить їсти!

Вона взяла сина, одвернулась і, даючи йому грудь, промовила чомусь у ніс:

— Ось який у мене серйозний син! Не вередує, заглиблений у себе, мовчки освоює світ. Хороший!

А батько Співак сказав, розглядаючи на світло пальці руки своєї:

— Він думає, що музику сховано в пальцях у мене, під нігтями.

Клим відчув приплив нестерпної нудьги. Все нудне: жінка, на біле плаття якої щохвилини лягають цяточки тіней від листя і ягід; сухотний, зеленолиций музикант у чорних окулярах, нерухома зелень саду, каламутне небо, лінивенький гамір міста.

Під тягарем цієї нудьги він прожив кілька душних днів і ночей, обурюючись на Варавку і матір: вони, з виставки, поїхали до Криму, це на місяць прикріпило його до дому і міста. Ночами, хвильований звичкою до жінки, сердито й ображено думав про Лідію, а якось увечері пішов на гору до її кімнати й неприємно здивувався: на пружинній сітці ліжка лежав згорнутий матрац, подушки й білизну

було прибрано, дзеркало закрито газетним папером, крісло біля вікна — в сірому чохлаї, всі дрібні речі заховано, квітів на підвіконнях нема. І здавалося, що ця неприваблива порожнеча іронічно питає:

«Та — чи була дівчина?»

Але дівчина була, про це наполегливо свідчила порожнеча в душі, тягуча, як біль.

Він вийшов до великої кімнати, місця дитячих ігор у зимові дні, і довго ходив по ній з кутка в куток, думаючи про те, як легко зникає з пам'яті все, крім того, що тривожить. Десь живе батько, про якого він ніколи не згадує, так само, як і про брата Дмитра. А ось про Лідію думається проти волі. Було б не погано, якби з нею трапилося нещастя, невдалий роман або що-небудь у цьому роді. Було б і для неї корисно, якби що-небудь зігнуло її гордість. Чим вона пишається? Не гарна. І — не розумна.

Дуже запорошено було в домі, і ця порошок порожнеча, знебарвлюючи думки, висмоктувала їх. По кімнатах, по двору ліниво походжала прислуга, Клим дивився на неї, як дивляться з вагона на корів оддалік, на полях. Нудьга зачлюпувала його, виникаючи звідусіль, від усіх людей, будинків, речей, від усїєї маси міста, що притулилося на березі тихої, каламутної річки. Картини виставки лияли, забувалися, як сновидіння, і думалося, що їх знебарвлює, поглинає та маленька, сиза фігурка царя.

Співак жила, не займаючи, не повчаючи його, що було приємно, але в той самий час і ображало. Вона здавалася дуже заклопотаною справами школи, говорила тільки про неї, про учнів, та й то неохоче, а дивилася на все, крім дитини і чоловіка, не уважним поглядом людини, яка втомилася або занадто заглибилася в себе. О дев'ятій годині ранку вона йшла до школи, приходила додому на третю; від п'ятої до сьомої гуляла з дитиною і книжкою в саду, о сьомій знову йшла працювати з любителями хорошого співу; поверталася пізно. Інколи її проводив регент соборного хору, довговолосий, кремезний чепурун, у панамі, з паличкою в руці, з товстими вусами, наче два шматки смоли. Раз чи два вона спитала Кліма:

— Ви писатимете про виставку?

— Пишу,— відповів він, хоч іще не починав писати, заважала нудьга.

Ранками, через годину після того, як виходила дружина, з флігеля йшов до воріт Співак, ішов нерішуче, наче

дитина, яка тільки що осягла вміння ходити по землі. Респіратор, висуваючи його підборіддя, надавав його кучерявій голові форму голови пуделя, а темненький, кошлатий костюм ще більше підкреслював схожість музиканта з ученим собакою з цирку. Зустрічаючись з Климом, він опускав респіратор до шиї й говорив завжди що-небудь про музику.

— Ось — дивіться! — говорив він, піднісши руки свої до обличчя Самгіна, показуючи йому сім пальців:— Сім нот, адже тільки сім, так? Але — що ж зробили з них Бетховен, Моцарт, Бах? І це — скрізь, у всьому: нам дано дуже мало, але ми створили безмежно багато прекрасного.

Запевняв, що мова музики незрівнянно багатша за мову слів.

— Щоб розповісти вам зміст одного акорду, потрібні десятки слів.

А одного разу увечері в саду, задихаючись від жару, він сказав Климові, як новину:

— Помираю. Восени, напевно, помру.

— Годі, що ви, — відказав Самгін, дбаючи, щоб слова його звучали не занадто байдуже.

— Дружина теж не вірить, — сказав Співак, викреслюючи пальцем у повітрі складний візерунок. — Та я — знаю: восени. Ви думаєте — боюсь? Ні. Але — жалкую. Я люблю навчати музики.

Він подивився на свої костяні пальці й зітхнув шиплячим звуком.

— Дружина теж любить навчати, атож! Бачите, життя треба побудувати за типом оркестру: хай кожен чесно грає свою партію, і все буде добре.

Говорив він задихаючись, у горлі в нього щось шипіло; раптом схопився за голову, чхнув і, віддихавшись, сказав:

— Курява у цьому місті смердить пташиним послідом.

Самгін сприймав його розмови як напівбожевільне белькотіння Діомидова, від цих розмов ставало ще нудніше, і нарешті нудьга погнала його до редакції.

Редакція містилася на розі тихої Дворянської вулиці і порожнього завулка, який, вигинаючись, упирався в залізну браму богадільні. Двоповерховий будинок був переламаний: одна частина його залишалася на вулиці, друга, довша на двоє вікон, сховалася в завулку. Будинок був старий, на вигляд як казарма, без прикрас на фасаді, жов-

тий колір його стін запорошився, набув кольору недубленої шкіри, сонце розфарбувало шибки в фіолетові тони і над напівсліпими вікнами цього будинку неприємно було бачити золоті слова: «Наш край».

Чавунними сходами, що здригалися від роботи друкарських машин у нижньому поверсі, Самгін увійшов до великої кімнати; посеред неї, за довгим столом, накритим цератою, закапаною чорнилом, сидів Іван Дронов і, пошвистуючи, записував щось з записної книжки на вузьку смугу паперу.

Він підвівся назустріч Климові нерішуче і ніби не впізнаючи його, та, коли Клим усміхнувся, він схопив його руку своїми, струснув її з радістю, явно перебільшеною.

— Приїхав? Давно?

— Як живеш? — відповів Самгін, неприємно збентежений і невміло перебільшеною радістю, і звертанням на «ти».

— З підкидьків живу, — дуже жваво й шумно говорив Іван. — Фейлетоніст пускає дотепи: приносять підкидьків у натурі, контора штемпелі ставитиме на них, бо ви одного й того самого підкидька п'ять разів продаєте.

Він коротко остриг волосся, оголивши плоский череп, від цього обличчя в нього стало ширшим, а гудзик носа наче розпух і розлізся. Поскубуючи вусики кольору вуличного пилу, він говорив далі:

— У нас тут усі говорять дотепи. А в проклятому місті — ніяких пригод! Хоч сам грабуй, підпалюй, убивай — для хроніки.

Говорячи, він креслив вставкою для пера вісімки на цераті, схожій на географічну карту, і прислухався до шарудіння за дверима кабінету редактора, там начебто кішка гралася папером.

Білі, пожовклі від старості двері кабінету розчинилися, і редактор, махнувши смужками паперу, закричав:

— Дронов! Якого чорта ви... Ах, здрастуйте! — ласкаво сказав він і розчинив двері ще ширше. — Прошу!

І через хвилину Клим, сидячи проти нього, слухав:

— Цензор хворий на логофобію, тобто на словобоязнь, панове співробітники — на інтемперію — нестримну балакучість, і кожен намагається показати іншому, що він радикальніший за нього.

Він говорив солідно і не тоном скарги, а ніби диктуючи Климові. Витирав хусточкою пітну лисину, жовті скроні,

і ображена губа в нього особливо поважно випиналася, коли він вимовляв латинські слова. Клим уже знав, що газетна латинь була уподобанням редактора, майже в кожній статті його рябіли слівця: ab ovo, o tempora, o mores! dixi, testimonium paupertatis* та інше, улюблене газетярами. За спиною в редактора стояла шафа, щільно набита книжками, у склі шафи відбивалася сіра спина, круглі, бабські плечі, тьмяно блищала гола потилиця, здавалося, що в книжковій шафі замкнено редакторового двійника.

— Уявіть же, як важко за таких умов створювати громадську думку й керувати нею. А тут ще з'являються люди, які впевнено кажуть: чим гірше — тим ліпше. І, на решті,— марксисти, ці квазі-революціонери без любові до народу.

Запах друкарської фарби заповнював маленьку кімнату, засмічену газетами. Під її підлогою неугавно гуло, рівномірно тупотіло якесь страховище. Редактор втомлено зітхнув:

— Це про виставку? — спитав він, відганяючи Климовим рукописом зухвалу муху, вона вперто хотіла сісти на скроню редакторові, напитися поту його.— Іноків виявився зовсім невдалим кореспондентом,— вів далі він, лягнувши рукописом по скроні себе, і скривив обличчя, стежачи, як муха несамовито кружляє над столом.— Він — мізантроп, Іноків, у нього це, мабуть, від запорів. Психіатр Ковалевський казав мені, що Тимон Афінський мучився від запорів і що це взагалі ознака...

Вдало прибивши муху рукописом, він полегшено зітхнув, підняв губу й трошки розтягнув її: Самгін зрозумів, що редактор усміхається.

— І, крім того, Іноків пише неможливі вірші, просто, знаєте, смішні вірші. До речі, в мене назбиралося кілька аршин віршів місцевих поетів,— чи не хочете подивитися? Може, знайдете що-небудь для недільних номерів. Признаюсь вам, я погано розумію нову поезію...

Він сердито нахмурився, висунув шухляду й подав Климові пачку різномірних паперів.

— Еге ж,— ось! А тижнів зо два тому Дронов дав при-

* Ab ovo—букв. «від яйця» — від самого початку; o tempora, o mores!—о часи, о нрави! dixi—я сказав; testimonium paupertatis — букв. «свідectво про бідність» (вживається в значенні скудоумства).—*Ред.*

стойний вірш, ми його надрукували, виявилось — Бенедиктова! Розуміється — нас висміяли. Питаю Дронова: «Що ж це означає?» — «Мені, каже, знайомий семінарист дав». Гм... Мушу сказати — не вірю я в семінариста.

До кабінету вдерся фейлетоніст, спитав:

— Знову мене зарізали?

І, потискуючи руку Самгіну, сповістив:

— П'ятий фейлетон у цьому місяці.

Сів на підвіконня і затрявся, закашлявся так, що жовте обличчя його здулося, розпалилося аж почервоніло, а тонкі ноги судорожно застукали п'ятами по стіні; чесучевий піджак з'їжджав з його кощавих плечей, голова судорожно тряслася, на обличчя спадали пасма знебарвленого і, мабуть, дуже сухого волосся. Відкашлявшись, він витер рота не дуже свіжою хусточкою й оголосив Климові:

— Простудився.

Потім він сказав, що за дев'ять років роботи в газетах цензура знищила в нього одинадцять томів, рахуючи по двадцять друківаних аркушів в томі і по сорок тисяч знаків в аркуші. Самгін чув, що Робінзон каже це не з прикрістю, а з гордістю.

— Перебільшуєш, — пробурмотів редактор, читаючи одним оком чийсь рукопис, а другим стежачи за новою набридливою мухою.

Робінзон хотів сказати щось, зістрибнув з підвіконня, знову закашлявся й плюнув у кошик із рваним папером, — редактор скося поглянув на кошик, відсунув його ногою й сказав з досадою, ткнувши кнопку дзвінка:

— Знову забули плювальницю поставити.

Увійшов Дронов, редактор підвів очі над окулярами.

— Я дзвонив не вам, сторожеві.

— Хроніка, — сказав Дронов.

— Що саме?

— Утопленик. Дві дрібні крадіжки. Бійка на базарі. Каліцтво.

— Життя, га? — скрикнув Робінзон, узявши Клима під руку. — Ходімо пиво пити.

Дронов, стоячи коло одвірка, дивлячись через голову редактора, говорив:

— Тюремний інспектор Топорков учора, в управі, назвав членів управи Грачова — ідіотом, а Тимофеева — злодієм...

— Але обидва вони не повірили йому,— закінчив Робінзон і повів Кліма за собою.

Самгін не хотів проминути нагоди познайомитися ближче з людиною, яка вважає, що вона має право осуджувати і повчати. На вулиці, ідучи проти вітру, жмурячись від куряви й покашлюючи, Робінзон жваво говорив:

— Ходімо у Валгаллу, так називаю я «Волгу», бо шинок є російська Валгалла, де упокоюються наші герої, а також люди, виснажені згубними пристрастями. Вас, юначе, які пристрасті охоплюють?

Ішли чистенькою вулицею, повз різнобарвні будиночки, сховані за палісадниками, оточені садами.

— Вигідненькі домочки,— бурмотів Робінзон, жадібно ковтаючи гаряче повітря.— Фортеці всілякого консерватизму. Консерватизм виникає на ґрунті вигод...

«Ось такі бездомні, безвідповідальні люди, яким нема чого жаліти»,— думав Самгін.

— Пам'ятаєте в Толстого іронію дядька Якіма з приводу зручних ватерів, га?

Клим, не відповівши, усміхнувся; його раптом розсмішила недоладно зігнута постаць худої людини в жовтій чесучі, з жовтим капелюхом у руці, з розкошланим волоссям прядивного кольору; червоні плями на вилицях у нього нагадували про щоки клоуна.

— Не думаю, що ви — зла людина,— сказав він несподівано для себе.

— Ото ж бо, що — ні! — вигукнув Робінзон.— А — треба бути злим, така вимога професії.

Ресторан стояв на крутому спуску до річки, тераса, закріплена на стовпах, висіла в повітрі, як полиця. Через верхівки старих лип видно було синювату смугу річки; розтоплене сонце блискало на поверхні води; за річкою, на піщаних горбах, притулилися сірі хати села, далі горби позаростали кущами ялівцю, а ще далі з землі здіймалися пишні хмари.

В кутку тераси самотньо нудьгувала над порожньою вазочкою для морозива огрядна жінка з подвійним підборіддям, з обличчям у формі дині і темними вусами під чужим, яструбиним носом.

— Madame Каспарі, знаменита звідниця,— пошепки сказав Робінзон.— Писати про неї — заборонено цензурою.

Дружнім тоном він сказав молодому лакеєві:

— Рибки, Мишо, яєць і парочку пива.

Поквапливо закуривши цигарку, він простягнув під столом стомлені ноги, розвалився на стільці і зразу ж заговорив, вдвляючись в обличчя Самгіну уважно, з безцеремонною цікавістю:

— Цікаво, що зробить ваше покоління, розчароване в людині? Людина-герой, видимо, антипатична вам чи лякає вас, хоч історію ви мислите все-таки як роботу Августа Бебеля і подібних до нього. Мені здається, що ви більше індивідуалісти, ніж народники, і що маси висуваєте ви вперед для того, щоб самим залишитися збоку. Серед вашого брата не чувається людини, яка божеволіла б з любові до народу, від страху за його долю, як божеволіє Гліб Успенський.

Самгін сердито нахмурився, добираючи слів для гострої відповіді, він не хотів розмовляти на теми політики, йому хотілося б дізнатись, на яких віруваннях засновує Робінзон своє право критикувати все і всіх? Та фейлетоніст, чадячи цигаркою й потворно шулячись, вів далі:

— Пам'ятаєте ви його трагічний зойк про потребу «зробити величезні зусилля розуму і совісті для того, щоб побудувати життя на явній брехні, фальші і риторичі?»

Він ламав хліб і, кидаючи великі шматки за поруччя товстодзьобим, сизим голубам, дивився, як жадібно вони розкльовують скоринку, видираючи її один в одного. Кошаче обличчя його спотворював нервовий дроз.

— Так, життя стає дедалі безсовіснішим, і втомився я грати в ньому роль блазня. Фейлетоніст, це, батечку, балаганний дід, клоун.

Підвівшись на стільці, він шпурнув на голубів корком і сказав, зітхнувши:

— Дурна птиця. А Успенський усе-таки оптиміст, життя будується на риторичі і на брехні дуже легко, ніхто не робить «величезних» насильств над совістю і розумом.

Говорив він швидко і наче біг примхливо покрученою стежкою, перестрибуючи від одної теми до другої. У цих стрибках Клим почував щось дуже заплутане, суперечливе і схоже на сповідь. Зробивши співчутливу міну, Клим мовчав; йому було приємно бачити людину менш значною, ніж він уявляв її.

Недбало, поквапливо покопирсавши холодець з риби, фейлетоніст з'їв желе й сказав:

— Живлюся виключно рибою і яйцями, харчем найбільш багатим на фосфор.

Та яець він теж не захотів їсти, а, покачавши їх між долонями, сховав до кишені.

— Для знайомого собаки. У мене, батечку, «є потяг, як недуга» до бездомних собак. Такий розумний, сердечний звір і— його не оцінено! Майте на увазі, Самгін, ніхто не вміє любити людину так, як люблять собаки.

Пиво він пив невеличкими ковтками, як вино, пив і кривився, цмокав.

— Як ви ставитесь до анекдотів? — спитав він, жвавішаючи.— Я — люблю.

Він заплющив праве око й старечим голосом, передражняючи когось, схропуючи, промовив:

— Допитливість народного розуму усвідомлює всю дійсність легендарно й анекдотично... Ні, справді! Ось — я жив в одинадцяти містах, а нажив у них тільки анекдоти. В Казані, квартирохазяїн мій, скопець, лихвар, дуже хитромудрий дідок, розказав мені, що Гавриїл Державін, будучи багатим, до сорока років прикидався злидарем і сумні пісні на вулиці співав. Справедливий цар Олександр Благословенний викрив його удавання, заслав на Сибір, а на наругу йому звелів зобразити його напівголим, у дранті, з простягнутою рукою й поставити пам'ятник перед театром,— не прикидайся, шельмо!

У хрипкуватому голосі Робінзона звучав сум, він намагався приховати його глузливими усмішками, та це не вдавалося йому. Сірі тіні з'являлися на кошчавому обличчі, ніби зароджуючись у зморшках під вигорілими очима, очі гарячково поблискували й похмуро гасли, прикриваючись віями.

— А прізвище Державін пояснюється так: казанський мужик Гаврило був грубником у палаці Катерини Великої, вона посварилася з коханцем своїм, Потьомкіним, кричить: «Голову відрубую!» Він тікає, а вона, в жіночій люті своїй, за ним, як була, гола. Тут Гаврило, не будучи дурнем, затримав її: «Не можна, каже, тобі, царице, за коханцями бігати!» Тоді вона схаменулась: «Правда, Гаврило, і заслужив ти нагороду за охорону моєї царсько-жіночої честі, за те, що втримав державу від скандалу». Після того він сім років стояв на варті біля дверей її спальні і дано було йому прізвище — Державін. А По-

тьомкіна вона заслала до Казані губернатором, і потім він до Пугачова перекинувся.

Робінзон дістав з кишені чорний стальний портсигар і, дивлячись в димчасту нудьгу за річкою, зітхнув:

— Мною записано понад сотню таких анекдотів про царів, поетів, архієреїв, губернаторів...

— Це цікаво,— сказав Самгін байдужим тоном. Слухаючи анекдоти фейлетоніста, він згадав зневажливе висловлення про нього Варавки:

«Робінзон з тих інтелігентів, що в їх душі життєвий досвід не пресується в певні форми, не виливає педагогічної злості, а тільки гнітить носіїв його. Кімнатний собачка, Робінзон».

Клим устав, простягнув руку.

— Мені час.

— Я теж іду,— сказав Робінзон.

Чітко відбиваючи крок, з ресторану, наче з-за куліси на сцену, вийшов на терасу огрядненький, смагляволиций регент соборного хору. Густі вуса в нього було закручено кінцями догори майже до очей, круглих і чорних, як занадто великі гудзики його ошатного сюртучка. Весь він був гладенько відшліфований, палиця, непотрібна в його волохатій руці, теж блищала.

— Корвін,— прошепотів фейлетоніст, витягнувши шию й покашлюючи; сховав руки в кишені й сів міцніше.— Вважає себе потомком угорського короля Стефана Корвіна; негідник, нещадно б'є хлопчиків-хористів, я про нього писав; бачите, як він агресивно дивиться на мене?

Розмахуючи палицею, роблячи дамі в кутку привітальні жести рукою в жовтій рукавичці, Корвін поважно йшов у куток, назустріч усмішці дами, але, помітивши фейлетоніста, спинився, насупив брови і кінці вусів у нього грізно поворухились, а матові білки очей налилися кров'ю. Клим стояв, тримаючись за спинку стільця, чекаючи, що ось-ось виникне скандал, по обличчю Робінзона, по його розгубленій усмішці він бачив, що й фейлетоніст чекає того самого.

Та з дверей ресторану вискочив на терасу величезним чорним птахом Іноків у своїй розлітайці, в одній руці він тримав капелюх, а другу витягнув уперед так, начебто в ній була шпага. Про шпагу Самгін подумав, бо й несподіваною появою своєю і всією постаттю Іноків нагадав йому мелодраматичного героя дон-Цезаря де-Базан.

— Ба, Іноків, коли ви...— радісно скрикнув фейлетоніст, схопившись з стільця і зразу ж знову сів, а Іноків, мовчки ляснувши регента капелюхом по обличчю, видер палицю з руки в нього, шпурнув її за поруччя тераси — і, схопивши регента за комір, струщуючи його, зашепотів щось, захрипів у кругле, густо почервоніле обличчя з вираженими очима. Регент був по плече Інокову, але значно ширший і огрядніший, Клим сподівався, що він схопить Інокова й шпурне за поруччя, та регент, хитаючись на ногах, одною рукою притримував панаму, а другою, штовхаючи Інокова в груди, кричав дзвінким голосом:

— Облиште! Що ви? Я буду скаржитись.

З легкістю, що здивувала Кліма, Іноків повернув регента спиною до себе і, вдаривши його ногою в зад, гримнув:

— Скалічу!

Вбігло два лакеї, буфетник, на дверях став товстий чоловік з серветкою на грудях, дама біла кулаком по столу й кричала:

— Та покличте ж поліцію!

Але регент, підстрибуючи, втік до ресторану й лише звідти, розмахуючи панамою, задихаючись, заверещав:

— Ви мені відповісте! Я вас... добре!

Самгін був дуже схвилюваний скандалом, але все-таки подумав: «Яка жалюгідна й смішна злякана людина!»

Ідучи до дверей, дама сказала йому:

— Не соромно? Ображають людину, а ви сидите, як у цирку.

Не давши їй дороги, Іноків заглянув в обличчя їй і гукнув, як на коняку:

— Н-ну!

Вона відскочила від нього й швидко пішла до ресторану, сказавши:

— Я — свідчитиму!

Іноків підійшов до Робінзона, похмуро усміхаючись, сунув руку йому, потім Самгину, рука в нього була пітна, тремтіла, а очі дивно й моторошно побіліли, зіниці начебто розпливлися, і це зробило обличчя його сліпим. Лакей підсунув йому стілець, він сів, сховав руку під столом і попросив:

— Пива, Матвію Васильовичу, якнайхолоднішого.

— Що це означає? За що? — тихо, але обурено спитав Робінзон.

— Він — знає! — сказав Іноков і труснув головою, скинувши з неї капелюх на коліна собі.

— Не схвалюю,— сердито пирхнув Робінзон, закурюючи цигарку.

Знизавши плечима, Іноков промовчав.

— Душно,— сказав Самгін, обмахуючись хусточкою.

Чомусь було неприємно дізнатися, що Іноков має силу, яка дала змогу йому так легко викинути людину, значно огряднішу й важчу, ніж сам він. Але Клим зразу ж згадав фразу, яку чув на сеансі борні:

«Хоробрістю взяв, а не силою».

Йому хотілося піти, але він подумав, що Іноков зрозуміє це як протест проти нього, і йому хотілося дізнатися, за що цей дикун бив регента.

— Ви коли приїхали? — спитав він.

— Учора ввечері,— дуже охоче озвався Іноков. Потім, усміхаючись тією самою усмішкою, яка робила лагіднішим і прикрашувала його грубе обличчя, він говорив далі:

— Шабаш! Посварився з Варавкою і в газеті більше не працюю! Він там на виставці ходив, як жадібний хлопчик в крамниці іграшок. А Віра Петрівна — наче калуцька губернаторша, яку вже ніщо не може здивувати. Ви знаєте, Самгін, Варавка мені подобається, але до якоїсь межі...

— Ви, батечку, скоро з усім світом посваритесь, незлагідна людина,— пробурчав Робінзон, пропонуючи Інокову цигарку.— За що ви регента налякали?

Іноков узяв цигарку, подивився на неї, зламав, кинув на піднос і зітхнув, розпростуючи плечі, примруживши очі.

— Про регента спитайте регента. А я, здається, поїду на Камчатку, туди якісь свині збираються золото шукати. Набридла мені оця ваша словесність, Робінзоне, набрид преподобний редактор, шум і запах нещасних друкарських машин — все набридло!

— Дуже послідовно! — іронічно зауважив Робінзон.— Вискочити з газети на Камчатку...

Самгін вважав, що тепер можна піти. Потискуючи йому руку, Іноков спитав з усмішкою:

— Суворо осудили мене, га?

— Не можу судити, не знаючи мотивів,— великодушно відповів Самгін.

З недовірою до себе він почував, що цей хлопець сьогодні став значнішим у його очах, хоч і залишився таким самим неприємним, як і був.

«Не приваблює ж мене його фізична сила і спритність?» — догадувався він, хмурачись, і дедалі ясніше бачив, що одна людина стала дрібнішою, друга — значнішою.

Дома він зразу ж знайшов серед віршів підписаний — Іноків. Букви підпису й нерівних рядків були круто перекинуті вліво і позбавлені певної форми, кожна буква падала окремо від іншої, всі приголосні написано дрібненькими, а голосні — великими. Уже в цьому почувалася штучність.

Добродійко!

— читав Клим, нахмурившись.

Я — дуже хороший собака!
Це визнали різних скотів табуни,
І навіть свині, особливо ворожі до мене,
Не заперечують деяких властивостей моїх.

Але я не можу знайти людини,
Яка полобила б мене некорисливо.

Я не погано знаю людей
І звик віддавати їм усе, що я маю,
Черпаючи горе і радість життя
Серцем моїм, наче мідним ковшем.

Та — мені взяти в людей нема чого,
Я не їм солодкого і жирного,
Від пошлості нудить мене,
Коли був я щеням, то брехнею мене обгодовано.

Я здихаю від божевільної нудьги.
Мені потрібна людина,
Якій я міг би радісно й ніжно лизати руки
За те, що вона по-людськи хороша!

Добродійко!

Якби ви спроможні були побути за бога
Доброму собаці, чесному псу,
Далєбі — це не принизило б вас...

Задумливо дивлячись у сіреньку порожнечу неба
Вона спитала:

— А де ж рими?

«Це — не вірші, — вирішив Самгін, з нерозумінням дивлячись на зім'ятий аркушик. — Безглуздо це чи оригінально?»

Йому інколи здавалося, що оригінальність.— теж безглуздя, тільки одягнене в слова, розставлені незвичайно. Та цього разу він почував себе збитим з пантелику: рядки Інокова звучали не безглуздо, а визнати їх оригінальними — не хотілось. Вставляючи олівцем у кружки «о» і «а» очі, носи, губи, Клим додавав до потворних голівок вуха, щетину волосся і думав, що добре було б висміяти Інокова, написавши пародію: «Ластовиння і вірші». Хто ота «добродійка»? Невже Співак? Напевно. Тоді — зрозуміло, чому він образив регента.

Увечері, коли стемніло, він пішов до флігеля, застав Єлизавету Львівну біля стола з шитвом і прочитав їй вірші. Вислухавши, не підводячи голови, Співак спитала:

— Іноков дозволив вам прочитати ці вірші мені?

— Ні, але їх не буде надруковано,— покvapно і зняковівши відповів Самгін.— А звідки ви знаєте, що автор— Іноков?

Співак трохи підвела голову й подивилася на Кліма з усмішкою, яка ще більше збентежила його.

— Ви йому не кажіть,— попросив він.

Відклавши шитво на стіл, вона спитала:

— Іноков не подобається вам?

— Так, у нього є щось неприємне,— не зразу відповів Самгін.

— Грубуватість,— підказала жінка, здійнявши з пальця наперсток, бавлячись ним.— Це в нього від недовіри до себе. І від Шіллера, від Карла Моора,— додала вона, подумавши, похитуючись на стільці.— Він — романтик, але занадто обтяжений правдою життя, і тому він не буде поетом. У нього один вірш закінчується так:

Душу мою гвалтує розпач,
Прибраний, наче кокотка,
В паперові квіти жалюгідних слів.

Це дуже незграбно сказано: він взагалі незграбний і в словах, і в думках, мабуть, тому, що він — чесна людина.

Говорячи, вона лагідними жестами поправляла волосся, комір плаття, складки на грудях.

«Обскубується, наче квочка,— подумав Клим, спостерігаючи її спідлоба.— Від неї пахне молоком».

Говорила вона тоном учительки, слухати її було неприємно.

— В юності кожен з нас прагне знайти свій власний шлях, це ще Гете відзначив,— чув Клим.

«Погано я розбираюся в жінках. По суті, вона — нудна і міщанка, а в Петербурзі здавалося...»

— Ви пам'ятаєте, він відокремлював поезію від правди життя.

— Хто? — спитав Самгін.

— Гете.

— Ах, так! Ви згодні з ним?

— Жінка має дуже обґрунтоване право вважати поезію брехнею,— неголосно, але твердо сказала Співак.

За дверима сусідньої кімнати покашлював музикант, і нудьга слів дружини його ніби згущалася від цього кашлю. Добравши слухну хвилину, Клим пішов, майже озлоблений проти Співак, а вночі довго думав про людину, яка прагне знайти свій власний шлях, і про людей, які всіляко намагаються загнудати її, спрямувати на дорогу, втоптану ними, стерти її своєрідне обличчя. Смішно сказала Алина Телепнева, що вона бачить весь світ виправним закладом для неї, але вона — має рацію. Світ роблять виправним закладом ось такі Єлизавети Співак.

Через кілька днів Клим Самгін, лежачи в постелі, розгорнув газету й побачив надрукованим свій нарис про виставку. Це приємно схвилювало його, він навіть на хвилину заплющив очі, а перед очима все-таки стояли чорненькі букви: «На святі російської праці». Та, прочитавши шість колонок густого й дрібного шрифту, він відчув себе так неспокійно, начебто його кусають і лоскочуть мухи. Дратували друкарські помилки; було прикро переконатися, що деякі фрази багатослівні й звучать важко, деякі занадто пишномовні, і хоч взагалі тон нарису солідний, та є в ньому щось чуже, від буркотливих висловлювань Інокова. Це було найнеприємніше й тим більше неприємно, що в двох, трьох місцях слова Інокова були відтворені майже буквально. Особливо збентежила його фраза про Пенелопу, що чекає Одиссея, і про лисих жєнихів.

«Як це я допустив?» — з досадою докорив він себе.

Дзеркало показало йому заклопотане й витягнуте обличчя, з прикушеною нижньою губою й крижаним блиском окулярів.

«Цікаво, що скаже Співак?»

— Мені здається, що це написано трохи занадто пиш-но,— сказала вона, але зразу ж і потішила: — А взагалі— вітаю!

Дронов теж привітав і начебто широко:

— З початком письменницької кар'єри,— скрикнув він, струшуючи руку Самгіну, а Робінзон повторив відгук Єлизавети Львівни.

— Хвалю, одначе все-таки зауважу ось що: статейка схожа на вітрину гастрономічного магазину: все — смачно, а — не для широкого вжитку.

Клим сприйняв його слова як комплімент.

Найцікавішою людиною в редакції й найхарактернішою для газети Самгін, придивившись до співробітників, визнав Дронова, і це негайно принизило в його очах значення «органу преси». Клим повинен був визнати, що в ролі хронікера Дронов на своєму місці. Гострий погляд його неспокійних очей проникав крізь стіни будинків міста в мікроскопічний пил буденного життя, зірко знаходячи в ньому, спритно витягаючи з нього найбільші й найтемніші порошинки.

— Майже вся газета живе моїм матеріалом,— хвастався він, кривлячи рота.— Якби не я, то Робінзоніві й писати ні про що. Місця мені мало дають; я міг би заробляти сотні з півтори.

Все, що Дронов розказував про життя міста, пашіло злістю, яка безперервно кипіла, і жалем, що з цієї злості не можна мати користі, не можна перетворити її на газетні рядки. Злий порошок повістей хронікера й відштовхував Самгіна, малюючи життя як повільний потік нудної пошлості, і приваблював, дозволяючи йому бачити себе не схожим на людей, що створюють цю пошлість. Та все ж він разів зо два зауважив Дронову:

— Ти занадто тенденційно фіксуєш темне.

— Ну, а що ж іще фіксувати? — спитав хронікер, стиснувши долоні, хруснувши пальцями, і гудзичок його носа почервонів.— Редактор везе вітчима твого в міські голови, а уявляє себе перетворювачем Росії, бовдур. Найбільше він любить дивитися, як коректорка чухає собі ногу під коліном, у неї там завжди свербить, мабуть, підв'язка туга,— розказував він не усміхаючись, як про важливе.— Коректорка — потвора, ряба; була сільською учителькою, вигнали за неблагонадійність. Коли в неї нема роботи—пасьянси розкладає; я спитав: «Про що ворожите?» — «Чи

скоро буде в нас конституція». Бреше, звичайно, ворожить про мужчину.

Розказував він, що віце-губернатор, обіймаючи опереткову актрису, вколів руку шпилькою; рука розпухла, опух різали, побоюються зараження крові.

— Це — для Робінзона, — з жалем сказав він і з надією додав: — Та і в нього не пройде.

Дронов знав дуже багато брудненьких романів, жалюгідних драм, фактів цинічного користолюбства, шахрайства, яких неможливо викрити.

— Цензор — собака. Старий, черево по коліна, дружина — молоденька, попова дочка, була сестрою-жалібницею в «Червоному Хресті». Тепер її виховує чиновник для особливих доручень при губернаторі, Маєвський, недавно подарував їй півдюжини мереживних панталон.

У змалюванні Дронова місто було населене людьми, які, одностайно творячи всіляку скверну, також одностайно стежать одно за одним з метою взаємного зрадництва, а Іван Дронов підглядає за всіма, збираючи нескінченний матеріал для доносу комусь на всіх людей.

По суботах до редакції сходилися співробітники і прихильники газети, люди, які, очевидно, любили поговорити всюди, де можна і про що хоч. Самгін упевнювався в своєму погляді: людина є система фраз; інколи він помічав, що цей погляд освітлює не всю людину, але ж «нема правил без винятків!» Цей вислів далекоглядно передбачає можливість буття людей, одягнених у винятково влучно й парадно дібрані слова, що приводить їх все-таки тільки до створення своєї системи фраз, не далі. Напевно, можливі й недурні люди, які, прагнучи сталості своїх думок, досягають стану віруючих, і, спиняючись у духовному розвитку своєму, дурнішають.

Слухаючи, як у редакції розмовляють про потребу політичних реформ, розглядають позитивні риси європейських конституцій, твердять про виникнення в Росії соціалістичної селянської республіки і заперечують це, Самгін думав, що ці розмови, завжди палкі, інколи озлоблені, — словесна гра, якою розважаються ті, що нудьгують, або ремесло професіоналів, які заробляють хліб свій тим, що «будять політичну і національну самосвідомість суспільства». Грою і ремеслом вважав Клим і міркування про майбутнє Великого сибірського шляху, про вихід Росії на береги океану, про політику Європи в Китаї, про успіхи

соціалізму в Німеччині і взагалі про життя світу. Дивно було бачити, що долю світу вирішують два десятки російських інтелігентів, які живуть у глухому місті серед сімдесяти тисяч обивателів, для яких світ був обмежений їхніми дрібними інтересами. Ці люди збуджували особливо гостре почуття неприязні до них, коли вони починали говорити про життя свого міста. Тут усі вони ставали схожими на Дронова. Кожен з них теж начебто мав невидимий мішечок сірого пороху і всі, подібно до хлопчаків, що граються на небрукованих вулицях околиць міста, жменями кидали один на одного цим порохом. Мішок Дронова був більший, але порох був майже в усіх однаково їдкий і однаково драгував Самгіна. Ранками, читаючи газету, він бачив, що порох ліг на папір чорненькими цяточками шрифту й від нього тхне жиром.

Цього роздратування не вгамовувала й солідна мова редактора. Дослухаючись до суперечок, редактор розпускав і підбирав губу, тихенько соваючись на стільці, сідав дедалі міцніше, ніби побоюючись, що стілець вискочить з-під нього. Потім він говорив чітко, застережливим тоном:

— У нас розвивається небезпечна хвороба, яку я назвав би гіпертрофією критичного ставлення до дійсності. Трансплантація політичних ідей Заходу на російський ґрунт — необхідна, це безперечно. Але ми не повинні спускати з ока величезного значення деяких особливостей національного духу і побуту.

Говорити він міг довго, говорив, не підвищуючи і не притишуючи голосу, і майже завжди закінчував мову обережним пророкуванням можливості «вибуху знизу».

— Революцію в нас роблять не Рилєєви і Пестелі, не Петрашевські і Желябови, а Болотникови, Разіни і Пугачови — ось що потрібно пам'ятати.

Самгіну здавалося, що редактор говорить розумно, та все-таки його словесність схожа на впертий дощ осені й викликає бажання накритися зонтиком. Редактора слухали не дуже шанобливо, і він знаходив тільки єдиного однодумця — Томиліна, який з мужністю пожежника заливав полум'я суперечок струменем холодних слів.

— Оточена стихією зоологічних інститутів народу, інтелігенція повинна виробляти не політичні теорії, які ніколи й нічого не змінювали й не можуть змінити, а психічну силу, яка могла б регулювати опір цілком природного анархізму народних мас дисципліні держави.

З Томиліним сперечалися неохоче, обережно, тільки елегантний адвокат Правдін намагався засипати його пухом слів.

— Якщо я не помиляюсь, ви розглядаєте народ солідарно з Ніцше і Ренаном, який у своїй філософській драмі «Калібан»...

Але Томилін не слухав заперечень,— усміхаючись, підвівши руді брови, він дивився на адвоката фарфоровими очима й тикав в обличчя йому запитаннями:

— Ви згодні, що життя потрібно навести на розум? Згодні, що інтелігенція і є орган розуму?

Клим бачив, що Томиліна й тут не люблять і навіть усі, крім редактора, начебто бояться його, а він, почувавши це, явно пишався, і здавалося, що від пихи мідний дріт його волосся ще більше стовбурчиться. Здавалося також, що він говорить еретичні фрази навмисно, з презирства до людей.

— Гуманізм у всіх його формах завжди був і є не що інше, як вираз інтелектуалістами свідомості безсилля свого перед лицем народу. Зовсім так само, як принизливе прокляття статі ми намагаємось прикрити солодкими віршиками, ми хочемо прикрити трагізм нашої самотності евангеліями від Фур'є, Кропоткіна, Маркса та інших апостолів безсилля і жаху перед життям.

Широко усміхаючись, показуючи білі зуби, Томилін закінчив:

— Та — вже пізно. Божевільний розвиток техніки швидко приведе нас до торжества найгрубішого матеріалізму...

Адвокат Правдін обурено кричав про суперечності, про цинізм, про Костянтина Леонтьєва, Победоносцева, а Робінзон, покашлюючи, посміюючись, шепотів Климові:

— Ох, руда мавпа! Як дражнить!

Томилін задоволено сопів і, виймаючи з кишені піджака хусточку, міцно витирав лоба, щоки. Обличчя в нього багровіло, очі викочувались, під ними здувались синюваті подушечки опухів, він часто відсапувався, як людина, що дуже багато попоїла. Клим думав, що, якби Томилін поглив товстоволосу бороду, то виявилось б, що обличчя в нього тверде, як кавун. Кліма Томилін демонстративно не помічав, а якщо Клим вітався з ним, він мовчки й не уважно совав йому свою шерстяну руку й дивився набік.

— За що він сердиться на мене? — спитав Клим усезнаючого Дронова.

— Мабуть — ревнує. В нього учнів нема. Він думав, що ти будеш філологом, філософом. Юристів він не терпить, вважає їх неуками. Він каже: «Для того, щоб захищати щось, треба знати все».

Скосивши очі, Дронов додав:

— Від нього всі,— наче шурі в Гоголя,— понюхають і тікають.

— Ти часто буваєш у нього?

— Ходжу,— непевно відповів Дронов і зітхнув: — У нього дружина добра.

Бавлячись ножицями, він прищикнув пальця, ножиці пожбурих, а пальця встромив у рот, посмоктав, потім обдивився його й сховав у кишеню жилета, як сховав би олівець. І знову зітхнув:

— Він багато правдивого знає, Томилін. Наприклад— про гуманізм. У людей нема ніякої підстави бути добрими, ніякої, крім страху. А дружина його — безтямно добра... як п'яна. Хоч він уже навчив її не вірити в бога. В сорок шість років.

Клим Самгін був згоден з Дроновим, що Томилін правильно каже про гуманізм, і Клим почував, що думки учителя, так само, як думки редактора, не чужі йому. Та обидва вони не збуджували симпатій, один — смішний, в другому є щось моторошне. Кінець кінцем вони, як і всі інші в редакції, теж драгували його чимось; часом він думав, що це «щось» можливо «зайвина мудрості».

Його зацікавив місцевий історик Василь Єремійович Козлов, акуратненький, біловолосий, гладенько причесаний дідок з мордочкою тхора й гострими, рожевими вухами. На його жовтому, розмальованому червоними жилками обличчі — сильні окуляри в срібній оправі, за скельцями окулярів розпливлися каламутні очі. Під великим, похмуро опущеним і синюватим носом — коротко підстрижені білі вуса, а на дряблих губах завжди ворушилася ввічливенька усмішечка. Він здавався алкоголіком, але було в ньому щось приємне, іграшкове, його акуратний сюртучок, сніжно-біла маніжка, випрасувані штанці, яскраво почищені чоботи і вміння мовчки слухати, незвичайне для старого,— все це викликало в Самгіна і симпатію до нього і неспокойну думку:

«Може, і я на старість так само забуто сидітиму серед людей, чужих мені...»

Козлов приносив до редакції написані на квадратних аркушиках папери дуже дрібним почерком і канцелярським стилем нариси з історії міста, але редактор рідко друкував його праці, вважаючи їх нецензурними або нецікавими. Старий, чемно усміхаючись, згортав рукопис в трубочку, скромно сідав на стілець під картою Росії і з півгодини, а часом і більше, слухав розмову співробітників, придивлявся до людей крізь товсті скельця окулярів; а люди одноставно не звертали на нього уваги. Місцеві співробітники і друзі газети всі знали його, але ставилися до старого фамільярно й поблажливо, як заведено ставитися до диваків і не дуже настирливих графоманів. Клим помітив, що історик особливо уважно придивлявся до Томила і навіть начебто боявся його; можливо, це пояснювалося лише тим, що філософ, входячи до залу редакції, пригинав рудими долонями волосся своє, яке горизонтально стирчало по обидва боки черепа, і, не знаючи Томила, можна було зрозуміти цей жест, як вираз розпачу:

«Що я зробив!»

Дронов розказав, що історик, мавши чин поручика, служив у конвойній команді, в кінці 50-х років його судили, позбавили чину й посадовили в тюрму «за рятування тих, що гинули»; арештанти підпалили приміщення етапу, і, щоб вони не погоріли самі, Козлов випустив їх, причому деякі повтікали. За це його самого посадовили в тюрму. З того часу він майже сорок років жив, працюючи над історією міста, написав книжку, якої ніхто не хотів видавати, довго працював у «Губернских ведомостях», друкуючи там уривки з своєї історії, але був вигнаний з редакції за статтю, що виклала сварку одного з губернаторів з архієреєм; світська влада виявила в статті щось неприємне для себе й зачислила автора в ряди людей неблагонадійних. Жив Козлов з торгівлі старовинним сріблом і церковними книгами старого друку.

— Прикидається тихеньким, а, мабуть, злий,— казав Дронов, почухуючи жовтоволосе підборіддя.— І — скупий, через скупість весь вік прожив неодруженим.

Дронов завжди говорив про людей з кривою усмішкою, подивляючись набік і немов бачачи там образи інших людей, в порівнянні з якими той, про кого він розказував,— негідник. І майже завжди йому, мабуть, здавалося, що він сказав про людину мало поганого, тому він закріплював кінець своєї розповіді вузлом особливо гострих слів.

Клим, давно помітивши цю його звичку, цього разу відчув, що Дронов не знаходить для історика темних фарб, та й говорить про нього байдуже, без жвавості, характерної у всіх тих випадках, коли він міг густо напудрити людину порошком своєї злості. Цим Дронов дуже підсилив цікавість Кліма до чистенького дідка, і Самгін зрадів, коли історик, вийшовши одночасно з ним з редакції на вулицю, заговорив, зітхнувши:

— Пригнічує старість людину! Ось — чую: говорять люди слова знайомі, а змісту отих слів уже не збагнути мені.

І, заглядаючи в обличчя Самгіну, він говорив далі чудним, упрохуючим тоном:

— Ви, здається, людина уважного розуму і шикарною словесністю не захоплені, мовчите все, то — як же, по-вашому: чи можна нехтувати історією?

— Звичайно, не можна,— відповів Клим з усією солідністю.

Старий підняв руку над плечем своїм, чотири пальці стиснув у кулак, а великим показав за спину:

— А вони — нехтують. Кожен думає, що історія почалася з дня його народження.

Голосок у нього був не старечий, а міцненький і якийсь таємничий.

— Зрозумілості багато в нас,— сказав Клим.

— А так! І — квапливість у всьому. А воно ж навскач землі не орють. Особливо в селянській державі не можна галопом жити. А в нас усе підстьобують один одного ліберальним хлестиком, щоб Європу наздогнати.

Спинившись, він торкнувся ліктя Климового.

— Не думайте, що я консерватор, зовсім ні! Я допускаю і земський собор і взагалі... Але — маю сумнів, щоб нам слід було бігти стрімголов тим самим шляхом, що й Європа...

Козлов оглянувся й сказав тихіше, ніби переказуючи великий секрет:

— Європа ж, можливо, Лихо однооке для нас, адже ось що Європа!

І ще тихіше, таємничіше він порадив:

— Згадайте-но вчорашній день, хоч би з Дванадцятого року, а після того — Севастополь, а потім — Сан-Стефано і кінець кінцем горде слово Олександра Третього: «Один у мене друг, князь Микола чорногорський». Його, чорногор-

ського того, і не видно на землі, мошка він у Європі, комарик, еге ж! Вона, Європа та, якщо згадаєте всі її гріхи проти нас, справді — Лихо. Туркам — потурає, а величезному народові нашому ніжку підставляє...

Ішли під гору тихою вулицею, повз одноповерхові, затишні будиночки на троє, п'ять вікон з серпанковими завісками, з квітами на підвіконнях. Віконниці, стіни будинків, ворота пофарбовано зеленою, синьою, коричневою, білою фарбами; деякі будинки скромно ховалися за палисадниками, інші гордо виступали на цегляну панель. Пінна зелень садів, обмита дводенним дощем, роз'єднувала будинки, затінюючи їх дахи; в дворах, у садах кричали й сміялися діти, подекуди у вікнах мигтіли дівочі обличчя, в одному домі працював настроювач рояля, згори і знизу лунав різноголосий дзвін до всеношної; у вологому повітрі сіренького дня мідь дзвонів звучала неголосно і млосно.

— Може — вшануєте, зайдете чайку попиту? — запитливо запропонував історик. — Як справжній любитель чаю, що п'є його без будь-яких додатків, як-от: вершків, лимона, варення, — вживаю тільки високі сорти. Чудовим почастую: Іжень-Срібні голки.

Козлов спинився біля воріт одноповерхового, присадкуватого будинку з п'ятьма вікнами і, подивившись ліворуч, праворуч, задоволено промовив:

— Наймиліша й найжиттєвіша вулиця в нашому місті, вулиця для зосередженого життя, так би мовити...

Клим ніколи ще не був на цій вулиці, він хотів сказати про це історикові, та — посоромився. Двері ганку відчинила висока, сивоволоса жінка в чорному, густоброва, вусата, з нерухомим обличчям.

— Це — шановна господиня дому Анфиса Никонівна Стрельцова, — рекомендував її історик; господиня дому поворушила бровами й подала руку Самгіну ребром, рука була жорстка, як дерево.

— Стрельцови, Ямщикови, Пушкарьови, Затинщикови, Тиунови, Іноземцеви — найстаріші фамілії міста, — розказував історик, вводячи гостя в простору кімнату з двома вікнами — у двір і на город. — Обивателі наші прізвищ своїх не цінять: у всьому місті тільки модний кравець Гаміров пишається прізвищем своїм, а воно нічого не означає.

Клим, шанобливо слухаючи, оглядав житло історикове. Просторий куток між вікнами був щільно заповнений іко-

нами, три лампади горіло перед ними — біла, червона, синя.

«Кольори національного прапора», — догадався Самгін і відчув у цьому щось хоч і наївне, але — зворушливе.

Блищали золоті, срібні вінчики на іконах та опалові сльози перлів риз. Біля стіни — старовинне ліжко з карельської берези, прикрашене бронзою, такі самі чотири стільці стояли посеред кімнати навколо стола. Біля дверей, в темнуватому кутку — велика шафа, на полицях її, крізь скло, Самгін бачив ковші, дзбани, келихи і чорні цеглини книжок, оправлених шкірою. У всьому цьому було щось поважне.

— В записках місцевого жителя Афанасія Дякова, частково опублікованих мною в «Губернських ведомостях», розказано, що швед гармаш Єгор — гадати треба Ингвар, сиріч, спрошено Георг — Ігор, — відзначаючись сміливістю вдачі й простотою душі, сказав Петру Великому, коли суворий цар цей проїздом заглянув у місто наше: «Тобі, царю, ковальської та ливарської справи вивчитися б, у дерев'яному твоєму царстві теслярів і без тебе доволі є». В шведську кампанію зухвалого Єгора цього, коли він був викритий у зраді, повішено.

Розказуючи, старий обережно скинув сюртучок, надів смугастий піджак, схожий на жіночу кофту, а потім почав хвастатися скарбами своїми: показав Самгину срібні, з позолотою, ковші, один царя Федора, другий — Олексія:

— Ковші ці даровані були шинкарям за успішну торгівлю горілкою в царевих шинках, — пояснював він, замилювано поглажуючи різьблену в'язь написів. Похвастався чудово оправленою в зеленій сап'ян книжкою Шишкова «Міркування про старий і новий стиль» з автографом Дениса Давидова і чийсь підписом, зробленим незграбним почерком, початок підпису був густо закреслений, залишилися тільки слова: «...за сіє й був достойно покараний засланням в армію тисяча вісімсот четвертого року». І особливо таємниче показав жовтий аркуш рукопису, що мав заголовок:

«Вільне міркування профана про шкідливість запровадження грамоти серед нижніх воїнських чинів гвардії з докладним переліком колишніх злокозвених діянь оної від часу вшестя на Всеросійський престол її Імператорської Величності Государині Імператриці Єлисавет Пет-

рівни і до кончини Найблагочестивішого Імператора Павла І, включаючи й оную».

— Надзвичайний, мабуть, твір був,— з прикрістю сказав Козлов,— та ось — усе, що маю з нього. Знайдено мною в книзі «Камінь віри», взятій на прочитання в одного аматора старовини.

Показуючи рідкості свої, старий ніжно гладив їх сухими долонями, в дряблій шкірі кольору качиних лап; рухався він швидко і гнучко, наче ящірка, а міцний голосок його звучав дедалі таємничіше. Візерунок червоненьких жилок на вилицях, здавалося, змінювався, то густішаючи, то розпливаючись до скронь.

— Зворушує мене чарівна суєтність речей, створених від руки людини,— говорив він, усміхаючись.— Місто наше любе належить до числа відсунутих набік від шляхів новітньої історії, тому в ньому багато важливого й цінного лежить незайманим по сховах, по скринях, чекаючи дотику геніальної руки нового Карамзіна або хоч би Забеліна. Я ж бо є поклонник цих двох поетів історії, а особливо — першого, бо ніхто, як він, не розумів так широко, що Росія потребує уважної доброзичливості, а люди — милосердя.

Він і за чаєм,— чай був справді чудовий на смак і аромат,— він, і смакуючи чай, далі говорив про старовину, про минуле міста, про губернаторів його, архієреїв, прокурорів.

— Відзначаючись незначним вихованням і різкістю вдачі, допустив він одного разу такий жарт, не вигідний для себе. Запросив владику Макарія на обід і, частуючи його кабанячою головою, сказав: «Прийміте, ядіте, ваше преосвященство!» А владика, не сплохувавши, й говорить: «Кажіть далі, ваше превосходительство!»

Старий дзвінко зареготав і кризь сміх вимовив:

— Розумієте? Графові Муравйову довелося б сказати про свинячу голову: «Сіє є тіло мое!» Ось як жартували! Га?

Потім він розказав про добросерду купчиху, яка, звикши щосуботи посилати милостиню до острогу арештантам і дізнавшись, що до міста прибув опальний вельможа Сперанський, послала йому з прикажчиком п'ятеро варених яєць та два калачі. Він знову посміявся. Самгін помітив у дрібному сміхові старого щось невміле й подумав:

«Не часто він сміявся, мабуть».

— Яка оціночка державної роботи Бонапартового поклонника? П'ятеро варених яєць! — захоплювався Козлов, перебираючи пальчиками в повітрі. — І яка добросердість простодушної російської жінки, га?

Кривобока бабуся Федосова говорила великими словами про казкових людей, стоячи десь осторонь і вище за них, а цей чистенький дідок розказує про людей звичайних, таких самих маленьких, як і він сам, але розказує так, що маленькі люди набувають якогось значення, а часом і краси. Це любовне розфарбовування буденного звичайного ніжними барвами змальовувало життя, як тихе свято з обіднями, оладками, вареннями, хрестинами й весільними обрядами, похоронами і поминками, життя немудре і зворушливе своєю простодушністю. Розказував Козлов про свято на честь весіннього бога Ярила, що залишилося від глибокої давнини, та про багато інших пережитків язичницької старовини.

Самгіна приємно дивувало вміння історика прикрашати доброзичливою усмішечкою все те, що розумні книжки і начитані люди примушували вважати пошлим, дурним, шкідливим. Він ніколи не думав і нічого не знав про початок днів життя міста. Козлов, показавши йому «Стрельну книгу», майстерно розказав, як присланий царем Борисом Годуновим боярський син Жадов з ратниками і холопами заснував порубіжне місто, щоб берегти Москву від набігів кочовників, як ратники і холопи билися з мордвою, полонили її, примушували працювати, як розбігалися холопи з-під кормиги жорстоковийного Жадова і як сам він буйствував, підбурюваний степовою нудьгою.

І все: нещасну мордву, татар, холопів, ратників, Жадова, попа Василя, дяка Тишку Дрозда, зачинателів міста і ворогів його — всіх рівномірно приголубив старенький історик і за добре і за погане, що зробили вони в силу явної необхідності. Та сама сила примусила городян пристати до бунту донського козака Разіна і уральського — Пугачова, а козачі бунти були необхідні для доказу сили і міцності держави.

— Народ у нас смиренний, він сам бунтувати не любить, — поважно сказав Козлов. — Це різні панове, як-от іноходець Щапов або козацький нащадок Данило Мордовцев брехливо приписують російському мужикові пристрасть до «політичних рухів» і ворожість до государині Москви. Це — суцця неправда, — наш народ козаки втягали

в бунти. Козак Москви не терпить. Мазепа двадцять років служив Петрові Великому, а все-таки зрадив.

Тепер історик говорив суворо, навіть пристукував по столу кулачком, а червоний візерунок на обличчі в нього злився в густу пляму. Та через хвилину він говорив знову розчулено:

— А тепер ось, зачате великими трудами тих людей, від яких навіть праху не залишилося, розрослося значне місто, яке й краси не позбавлене, і вміщує близько семи десятків тисяч російських людей і все росте, росте тихенько. В тихій працьовитості більше геройства, ніж у швидких наскоках. Повірте слову: землі навскач не орють,— повторив Козлов, очевидно, улюблену свою приказку.

На приказки він був багатий, і всі вони звучали, наче акорди однієї й тієї самої мелодії.

— Головна цегла не в карнизі, а в фундаменті. Всякий бик телям був,— раз у раз вставляв він у свою мову. Дивитися на нього було так само приємно, як слухати його доброзичливу мову, багату на лагідні слова, тьмянуватий блиск яких мав щось спільне з блиском старого срібла в шафі. Тонкі руки з кистями темних пальців рухалися округло, легко розмальоване обличчя лагідно кривилось, ворушилися білі вуса, і за скельцями окулярів сіренькі зіниці нагадували про перлинки риз на іконах. Він смачно пив чай, смачно гриз дрібними зубами прісні коржики, замішені на вершках, від нього, як від плодового дерева, ішов приємний запах. Клим непомітно для себе просидів з ним до півночі й вийшов на вулицю з благодушною усмішкою. Почуття, що його розбудив у ньому старий, було споріднене з розчуленням, якого зазнав він на виставці, але ще більш п'янке. Ніч була тепла, але в садах тихо шумів свіжий вітер, ганяючи по вулиці хвилі змішаних запахів. У маленькій, прозорій хмарі ховався місяць, правильно круглий, наче жовток в яйці, внизу, над дахами — золоті буханці церковних бань, все було повито ласкою літньої ночі, здавалось оновленим і, головне, доброзичливим до людини.

Саме так почував Самгін: все доброзичливе: місяць, вітер, запахи, приглушений північню шумок міста і ці затишні гнізда миролюбних потомків стрільців, гармашів, утікачів-холопів, бешкетних козаків, вилицюватої, силоміць охрещеної мордви і татар, покірних долі.

Це — не те місто, про яке крізь зуби говорить Іван Дронов, старається смішно писати Робінзон і зневажливо розповідають люди, роздратовані невтоленим честолюбством, а може, так чи інакше, скривджені дійсністю, недоброзичливою до них. Та цього разу Клим подумав про цих людей без роздратування, розуміючи, що вони ж бо теж дійсність, яку так прихильно виправдував чистенький історик.

Дві, три розмови з Козловим не дали Климові нічого нового, але дуже зміцнили те, чим Козлов наситив його під час перших відвідин. Клим почув ще кілька анекдотів про предводителів дворянства, про багатих купців, про самодурство й бешкетництво.

— Бешкетують у нас від надмірної сили, хвастун Садко дуріє, невгамовний Васька Буслаєв силою задається, — тлумачив старий історик, наливаючи в склянки ароматного, янтарного на колір, чаю.

Самгін розумів, що Козлов міркує наївно, але слухав шанобливо і мовчки, не почувваючи бажання відказувати, втішаючись піснею, слова якої хоч і дурні, але мелодія гарна.

Розколюючи щипцями цукор на дрібні шматочки, Козлов поблажливо повчав:

— А критикують у нас через конфуз перед Європою, через самолюбство, через невміння жити по-російськи. Панові Герцену хотілось Вольтером бути, ну, і в інших критиків — у кожного своя мрія. Візьміть коржичок, на вишневому соку замішений; господиня моя — невичерпно винахідлива щодо печива, — талант!

Оса гула, лігаючи над столом, старий, стежачи за нею, дочекався, коли вона прилипла лапками до чайної ложки, що була у варенні, узяв ложку й обпарив осу окропом з-під крана самовара.

— Я, розуміється, не проти критики, — говорив далі він голосом, ще більше зміцнілим. — Критики в нас завжди були, ще й які! Котошихін, наприклад, князь Курбський, навіть Катерина Велика критикою не гребувала.

Він з жалем розвів руками й цмокнув:

— Але все, знаєте, якось таємниче виходило: Котошихіну навіть і шведи голову відрубали, Курбський — пропав безвісти, розпоршився в Литві, не залишивши насіння свого, а Катерина — їй би саму себе критикувати корисно. Розкажу про неї нескромний анекдотик, скромного ж бо про неї не розкажеш.

Анекдотик виявився прісним і був розказаний тоном поблажливості до жіночої слабкості, а потім Козлов говорив далі, все наполегливіше й повчальніше:

— Критика — законна. Тільки — срібло і мідь треба чистити обережно, а в нас метали чистять тертою цеглою і це є грубе невігластво, від якого речі псуються. Європа дуже велично розпухла й багатьма домислами своїми, звичайно, може пишатися. Та ось, наприклад, європейське взуття, черевики різні, адже вони не такі зручні, як наш російський чобіт, а ми теж почали гостроносі чоботи шити, від чого нам нема ніякого виграшу, тільки мозолі на пальцях. Приклад цей сприйміть алегорично.

Голосові старого прихильно вторував шелест листя горобини за вікном і задумливий шумок самовара, що згасав. На блискучих кахлях груби коливалися візерункові тіні листя, потріскував гніт одної з трьох лампадок. Козлов пересував по мідному підносу чайною ложкою кошлатий трупик оси.

— От, збираються в редакції місцеві люди: Європа, Європа! І ганьбливо розказують іногороднім, тобто редакторові та довгоязикій братії його, про життя нашого міста. А душі його вони не почувають, історія міста невідома їм, через те й дратуються.

Глянувши на Кліма крізь окуляри, він суворо сказав:

— Тут уже є отаке... непристойне, ніби як про предків і батьків безсоромна розмова в п'яному вигляді з чужими, атож! А пан Томилін і зовсім жахає мене. Зовсім як дикий черемис, говорить щось, а зрозуміти неможливо. І на в'язах у нього начебто не голова, а гнила й гірка цибулина. Робінзон — це, звичайно, паяц,— бог з ним! А от тинявся тут юнак, Іноков, навіть у мене був разів зо два... не можна й уявити, на яке діло він здатний!

Козлов присунув труп оси ближче до себе, розплющив його, влучно вдаривши ложкою, і, заганяючи під решітку самовара, тяжко зітхнув:

— Нехороші люди пішли по нашій землі! І — куди йдуть?

За звичкою, добре засвоєною ним, Самгін обережно висловлював свої думки, але цього разу, передчуваючи, що може почути щось дуже цінне, він сказав непевно, з усмішкою:

— Мріють про політичні реформи — про представницьке правління.

— Розумію! — перебив його старий дуже суворим вигуком.— Так, про республіку! І навіть — про соціалізм, на якому сам Ісус Христос голову... тобто який і Христу, синові бога нашого, не вдався, як це доведено. А ви що ду-маєте про це, смію запитати?

Та раніше, ніж Самгін устиг знайти досить обережну відповідь, історик сказав не своїм голосом і пристукуючи ложкою по долоні:

— А я гадаю, що государеві нашому неодмінно доведеться згадати приклад прадіда свого й жорстоко виявити всю силу влади, як це було виявлено Миколою Павловичем 14-го грудня 1825 року на Сенатській площі в Санкт-Петербурзі!

Козлов особливо чітко й навіть застережливо грізно вимовив цифри, а потім, войовничо піднісши голову, випрямився на стільці, ніби сидячи верхи на коні. Його обличчя тхора осунулося, стало ще гострішим, візерунки на щоках злилися в багрові плями, а мочки вух, розпухши, закруглились, наче ягоди вишні. Але зразу ж він, глянувши на ікони, перехрестився, обм'якнув і тихо сказав:

— Стримуюсь від гніву, одначе — викликають.

Квалливо погриз сахар, запив чаєм і звичайним, міц-неньким голоском своїм розказав:

— Замолоду, будши начальником конвойної команди, супроводжував я партію арештантів з Казані до Пермі, і по дорозі, жаркого дня, один з них нагло помер. Так, знаєте, ішов-ішов і раптом падає мертвий, головою в землю... наче вражений небесною стрілою. А людина не стара, років під сорок, на вигляд — здорова, обличчя неприємне, навіть — звірине. Засуджений був на каторгу за богохульство, блюзнірство і підробку асигнацій. Після огляду його торби виявилось, що він малював невеличкі картинки і був у цьому, наскільки я розумію, дуже вправний, що, треба гадати, і спонукало його робити фальшиві гроші. Картинок у нього знайшлося штук з п'ять і всі на один сюжет: Микула Селянинович, мужик-богатир, б'ється голоблею від воза зі Змієм-Гориничем; змій — двоголовий, одна голова в короні, друга в митрі, на одній напис — Петербург, на другій — Москва. Отак. Бачите, до чого доходять?

І, пригладивши й без того гладеньку, срібну голову, він зітхнув:

— Дуже побоююсь розбещеного розуму! — казав він далі, дивлячись у вікно, хоч якусь частину його погляду

Клим лоскітно відчув на своєму обличчі.— Дуже вірно сказано: «Ум недозрілий, плід недовгої науки». Адже розумець наш — неблаговиховане щеня, йому — пробачте! — однаково, де паскудити — на кріслі, на дорогому килимі і на престолі царському, до вітваря пустить — воно і там напаскудить. Воно, граючись, меблі гризе, чобіт, штани рве, на квіткових клумбах ямки вигрібає, нищить красу через силу дурості своєї.

Але, піднявши руку з витягнутим вказівним пальцем, він прихильно додав:

— Не заперечую одначе, що деяким практичним умам цілком можна сказати щире спасибі! Я ж бо тільки проти марної винахідливості розуму і сліпого захоплення жіночим його кокетством, бажаннячком спокусити нас зухвалою принадою своєю. На цьому його дуже жорстоко викрив письменник Гоголь, коли всенародно покаювся в гірких помилках своїх.

Журно зітхнувши, старий вів далі в тоні суму:

— Ось, теж, візьмімо жінку: жінка в нас — напрочуд хороша і була б ще кращою, преферансом нашим була б перед Європою, якби нас, мужчин, не бентежили неправильні мудрування про Марфу Борецьку та про цариць Єлизавету і Катерину Другу. Саме на цих прикладах побудовано небезпечне упередження про жіночу рівноправність, і вийшло, що Європа має лише одну Луїзу Мішель, а в нас таких Луїзок — тисячі. Ви, звичайно, не згодні з цим, але — заждіть! Пождіть до віку дозрілішого, коли природа примусить вас вити гніздо.

— Цілком погодитися не можу, — відповів Клим, коли старий запитливо замовк.

— Приємно чути, що хоч і не цілком, а згодні, — сказав історик з усмішечкою і знову зітхнув: — Так, розум у нас, на Русі, багато що зрушив з природного місця на фальшивий шлях з гори.

Самгін попрощався з старим і пішов певний, що добре, до кінця, зрозумів його. Цього разу він виніс з затишної нори історика щось неспокійне. Він почував себе людиною, яка не може пригадати потрібне йому слово чи враження, споріднене з тільки що пережитим. Ідучи заснулою вулицею, під небом, закритим одноманітно сірою масою хмар, він дивився на небо й ляскав пальцями, напружено думаючи: що непокоїть його?

«Звичайно, — старий має рацію. Так повинні думати

мільйони працюючих і скромних людей, все те каміння, з якого складено фундамент держави»,— міркував Самгін і почував, що думка його ловить не те, що йому треба оформити.

Днів через три, ввечері, він стояв біля вікна в своїй кімнаті, ретельно підпилюючи тільки що підстрижені нігті. Безшумно відчинилася хвіртка, у двір ступив широкоплечий чоловік в пальті з парусини, в білому кашкеті, з маленьким чемоданчиком у руці. Трохи причинивши хвіртку, чоловік обнажив коротко пострижену голову, висунув її на вулицю, подивився ліворуч і пішов до флігеля, розгойдуючи чемоданчик, по черзі виставляючи плечі.

«Кутузов»,— упізнав Клим, сразу ж згадав Петербург, великодну ніч, свою п'яну вихватку й вирішив, що йому не слід зустрічатися з цією людиною. Та щось гостріше, ніж цікавість, і навіть трохи задирливе будило в ньому бажання подивитися на Кутузова, послухати його, може, посперечатися з ним.

«Легковажність»,— застерігав він себе, але через годину увійшов до кімнати Співак.

Навіть раніше, коли Кутузов ходив у студентському сюртуку, він був мало схожий на студента, а тепер, у сірому піджаку, туго натягнутому на його широких плечах, у накрохмаленій сорочці з високим коміром, що підпирав йому підборіддя, з клиноподібно, негарно підстриженою бородою, він був підкреслено ні на кого не схожий.

— А-а,— наше вам! — приязно скрикнув він, простягнувши Климові важку руку.

— Яким ви купцем переодяглися,— сказав Самгін; він хотів сказати задирливо, а відчув, що сказалося не так.

— Хіба — купцем? — спитав Кутузов, добродушно усміхаючись.— І — дозвольте! — чому переодягся? Я просто одягся цивільною людиною. Мене, бачите, начальство виставило з храму науки за те, що я начебто проповідував якісь ересі парафіянам і богомолам.

Засунувши пальця за твердий комір, він скривив обличчя й покрутив головою.

— Це — несправедливо і дуже сумно. До храму я ставився з належним піететом, до парафіян — зовсім байдуже. Тьотю Лізо, хрещеникові моему не зашкодить, якщо я закурю?

Співак у білому капоті, з дитиною на руках, була схожа на Мадонну з картини сентиментального художника

Боденгаузена, репродукції з цієї модної картини стирчали у вікнах усіх паперових крамниць міста. Кругле обличчя її сумне, вона заклопотано кусала губи.

— Маю до вас, Самгін, лист від дівчини застрашливого вигляду,— одержуйте!

Кутузов дав Климові товстий конверт, Співак тихо сказала:

— Кажі далі, Степане.

— Та що ж казати? Ось хочу їхати на село, до Туробоева, він хвастається, що там, у річці, незвичайні окуні водяться.

Самгін, переставши читати довгий лист, оголосив не без гордошів:

— У Москві заарештовано мого знайомого, Маракуєва.

— Маракуєв — це народник, пістолет такий? — спитав Кутузов, примружившись.

— Так, народник.

Нахмурившись, випустивши в стелю довгий струмінь диму, Кутузов різкувато промовив:

— Натякніть-но вашій кореспондентці, що вона дівчина необережна і навіть — не дуже розумна. Таких листів не доручають перевозити чужим людям. Вона повинна була сказати мені про зміст листа.

Сердито кинувши недокурок на блюдце, він устав і, широко ступаючи, важко затупав по кімнаті.

— Звичайно, я сам повинен був спитати. Але в неї такий вигляд... я думав — романтика.

— Ви близько знали заарештованих? — спитала Співак, пильно глянувши на Кліма.

— Так,— відповів він. Вийшло дуже голосно, він подумав: «Начебто я хвастаю цим знайомством».

І, з досадою, спитав:

— Коли ж припиняться ці арешти?

Кутузов сів до стола, налив собі чаю, знову засунув пальця за комір і покрутив головою; він часто робив це, мабуть, комір скуб йому бороду.

— Наївне запитаннячко, Самгін,— сказав він умовляючим тоном.— Чому ж мають припинятися арешти? Якщо ви протиборствуете владі, то не відмовляйтесь посидіти, інколи, в буцегарні, відпочити від корисної праці вашої. А потім, коли працею вашою станеться революція,— ви самі садовитимете в буцегарні різних громадян.

Самгін розсердився на себе за запитання, що викликало таке повчання.

«Цей «пояснюючий пан» вважає мене за гімназиста»,— подумав він мигцем і без звичайного роздратування, яке почував завжди, коли його повчали. Але сказав трохи задирилівіше, ніж хотів:

— Революції ми не скоро діждемося.

— А ви — не ждiть, ви спробуйте робити,— порадив Кутузов, посьорбуючи чай.

— Революціонерів — мало,— буркотливо поскаржився Самгін, несподівано для себе. Кутузов підвів брови, уважно глянув на нього сірими очима й заговорив дуже лагідно, півголосом:

— Їх, мабуть, зовсім нема. Я ось чотири роки спостерігаю людей, які титулюють себе революціонерами,— дешевий товар! Строкато, навіть — гарно, але — не міцно, на зразок нашого ситцю для жителів Середньої Азії.

Сьорбнувши зразу третину склянки чаю, він говорив далі, задумливо дивлячись на рожеві лапки заснулої дитини:

— Революціонери через нудьгу життя, через молодечтво, через романтизм, за евангелієм, все це — поганий порох. Інтелігент, який хоче помститися за невдачі його особистого життя, за те, що йому нема куди влаштувати себе, за випадковий арешт і місяць тюрми,— це теж — не революціонер.

«А хто ж тоді?» — хотів спитати Самгін і не встиг. Кутузов, нахилившись до Співак, говорив з усмішкою:

— Ти бачила біблію Вітте «Продуктивні сили Росії»? Чванливе книжище. У лібералів, що міркують нібито за Марксом, має великий успіх. Одкровення.

Клим помітив у ньому нове: важку жартівливість; вона здавалася вимушеною й суперечила стомленому, схудлому обличчю. У всьому, що говорив Кутузов, він чув розчарування, це робило Кутузова симпатичнішим. Потім Самгіну пригадалося, що в Петербурзі він неодноразово почував двоїстість свого ставлення до цієї людини: «кутузовщина» — неприємна, а сам Кутузов вабить чимось, чого нема в інших людях. А Кутузов, наче підтверджуючи його догадку про розчарування, говорив, почухуючи пальцем кадик:

— Дуже цікаво, тьотю Лізо, стостерігати, з якою жадібністю і спритністю люди хапаються за історичну необ-

хідність. З цього боку марксизм для багатьох надзвичайно прийнятний. Мовляв — еволюція, детермінізм, особа — безсила. І — дайте нам спокій.

Він поворушив шкірою на голові, від чого коротко обстрижене волосся најжилось, а обличчя витягнулось і закам'яніло.

— Взагалі — наковтався я вражень не дуже втішних. Русь наша — країна кустарного мислення, і особливо хворіє на це московська Русь. Був я на одній фабриці, там двоюрідний брат мій працює, майстер. Сектант; серед робітників — дві секти: богословці і словобожці. Виникли з першого вірша євангелія від Іоанна; одні спираються на: «бог бе слово», другі на: «слово бе у бога». Одні кричать: «Слово жило раніше за бога», а другі: «Брешете! слово було в бога, воно є — світло, і світ створений словосвітлом»... В Оптин ходили, до ченців, дізнатися — чия правда? Убога елоквенція ця доводить людей до ненависті, до мордобою, до того, що весною, коли стало питання про підвищення заробітної плати, словобожці відмовилися підтримати богословців.

Мабуть, забувши, що бороду в нього пострижено коротко, Кутузов схопив у кулак повітря біля підборіддя і, важко опустивши руку на коліно, зітхнув:

— У Грізінгера описано душевну хворобу, здається — *GrüBELSUCHT* — марне мудрування, це — коли людину мучать питання, чому синє — не червоне, а важке — не легке, та інше в цьому дусі. То ось, мені вже здається, що в нас тисячі грамотних і неграмотних людей заражено цією хворобою.

Співак, відганяючи мух від обличчя заснулої дитини, сказала тихо, але так упевнено, що Клим глянув на неї з подивом:

— Це минеться, Степане, швидко минеться.

— Так, звичайно, багатіємо — судорожно, — згідливо промовив Кутузов. — Шкодную, що не попав до Нижнього, на виставку. Ви, Самгін, у статейці вашій влучно натякнули про Одиссея. Звичайно, робітничий клас скрутить голови женихам, але — поки що невесело!

Він глянув на годинник і спитав:

— А — не пора?

— Так, — відповіла Співак і, обережно підвівшись, пішла з дитиною на руках, а Кутузов, усміхаючись, пересів на стілець проти Кліма й спитав дуже приязно:

— То ви вважаєте, що революціонерів — мало? А — де ви їх бачили, яких?

З незвичною для себе балакучістю, підкоряючись невиразному бажанню дізнатися про щось важливе, Самгін швидко розказав про проповідника з трьома пальцями, про Лютова, Диякона, Прейса.

— Диякон — Іпатієвський — Сердюков? Син є в нього? Помер? Ага. А батько — теж... цікавиться? Рідкісний випадок. Значить, ви все з народниками тягаєтесь?

— Не тягаюсь, а — вивчаю,— сказав Клим, вже розкаюючись у балакучості своїй.

— Життя маленьких протопопів Аввакумів вивчаєте? Киньте. Все це — не туди. Не туди,— повторив він, встаючи й потягаючись; Самгін спідлоба, знизу догори, дивився на його широкі груди і думав:

«Обурливо самовпевнений».

— Особливості національного духу, община, сопілки, солоні гриби, паюсна ікра, млинці, самовар, вся поезія села і графське вчення про мужицьку простоту — все це, Самгін, йолопство,— говорив Кутузов, дивлячись у вікно через голову Климові.— Не заперечую, і в цій плісняві є своя краса, але — час попрощатися з нею, якщо ми хочемо жити. І з героями на час теж треба попрощатися, бо потрібен героїзм на все життя, героїзм чорнороба, майстрового революції. Якщо ви на такий героїзм не здатні — відійдіть набік.

Він закурив цигарку, сів поряд з Климом так близько, що торкався його плеча плечем.

— В одному народники мають рацію,— вів далі він тихіше і роздумливіше,— робочий народ у нас — хороший, з чіпким розумом народ, мабуть, звідси в нього й пристрасть до всілякої елоквенції. Отож, коли народник каже про любов до народу,— я народника розумію. Але ж любити треба без жалості, жалість — це імітація любові, Самгін. Це — погана штука. Перечитував я недавно процес першомартівців, і мені здалося, що дрти від міні, яка мала висадити в повітря поїзд царя біля Олександрівська, були зіпсовані саме жалістю. Еге ж. Хтось пожалів визволителя.

Увійшла Співак у білому платті, в білому капелюшку з страусовим пером, з шкіряною сумкою, набитою нотами.

— Шикарно,— сказав Кутузов.— Не забудь, тьотю Лізо...

— Ні, ні,— обіцяла вона, виходячи.

Обидва мовчки подивилися у вікно, як жінка пройшла двором, як вітер притиснув спідницю до ніг її й войовничо підняв перо на капелюшку. Вона нахилилась, поправляючи спідницю, наче кланяючись вітрові.

Клим спитав:

— Туробоев давно вернувся з-за кордону?

— З місяць уже.

— З дружиною?

— Хіба він одружений? — здивовано спитав Кутузов, а коли Клим розказав про роман Туробоева з Алиною, він усміхнувся.

— Он як? Ні, дружина, мабуть, не з ним, там живе моя, Марина, вона мені написала б. Ну, а що пише Дмитро?

— Він не пише.

— Йому вже недовго стирчати там. Дружині моїй він писав, що поїде на південь, до Полтави, здається.

Дивно було чути, що чоловік цей говорить про життя-ве і що він так просто говорить про чоловіка, в якого відбив наречену. Ось він відійшов до росяля, взяв кілька акордів.

— Давно не чув хорошої музики. У Туробоева пограємо, поспіваємо. Комічний заклад це помістя Туробоева. Мужики погризли його, наче пацюки. Ви, Самгін, рибу ловити любите? Ви прочитайте Аксакова «Про вудіння риби» — заразитесь! Чудова книжка, так, знаєте, написана — Брем позаздрив би!

Покурюючи, усміхаючись сірими очима, Кутузов почав розказувати про дурість і хитрощі риб з тим захопленням і знанням, з яким історик Козлов повідав про звичаї і побут жителів міста. Клим, слухаючи, плутався в невиразних, але не ворожих думках про цю людину, а про себе самого думав з досадою, вважаючи, що він поведився не так, як слід би було, весь час наче гойдався на гойдалці.

Повернулася Співак, ще більше заклопотана, тихо сказала щось Кутузову, він схопився з стільця і, стиснувши пальці рук в один кулак, потрусив ними, побурмотів:

— Ох, чорт, от безглуздо!

Самгін зрозумів, що він зайвий, попрощався й пішов. У кімнаті своїй, повалившись на постіль, закинувши руки під голову, він щільно заплющив очі, щоб краще бачити плутанину думок, які різноголосо кричали. Шумів у го-

лові баритон Кутузова, а Співак самовпевнено втішає: «Це скоро минеться».

«Яка хитра, дволична. Найменше вона схожа на революціонерку. Але — звідки в неї впевненість?»

Вороже думати про Співак було легко, вона з'явилася перед Климом людиною, яка в чомусь обманула його, а з Кутузова ворожі думки зісковзували.

«Майстровий революції — це скромно. Може, він і не розумний, але — чесний. Якщо ви не здатні жити, як я, — відійдіть набік, сказав він. Добре сказав про революціонерів з нудьги та інших. Такі особливо заслуговують, щоб на них крикнули: та чого ви бешкетуєте? Микола Перший крикнув це з гармат, люто, та — це самозахист. Кожна людина має право на самозахист. Козлов — правду каже...»

Самгін зіскочив з постелі й почав ходити по кімнаті, скося поглядаючи, як мигтять у дзеркалі його обличчя, нахмурене, зблідле від хвилювання, — обличчя неабиякої людини в окулярах, з гостренькою, білявою борідкою.

«Так, еволюція! Дайте мені спокій. Марні мудрування — як це? Grübelsucht. Чому я повинен думати про міркування людей, події, нецікаві для мене, чому? Я весь час почуваю себе в чужому вбранні: то занадто широке, воно злазить у мене з пліч, то вузьке, не дає мені рости».

Думки його розлазились, розвалювались, поступаючись місцем дедалі гострішому почуттю незадоволення з себе. Очі спинилися на фотографії з групи гімназистів, що закінчили гімназію разом з ним; серед них у нього не було жодного приятеля. Він стояв у першому ряду тринадцяти чоловік, між товстим сином повітового предводителя дворянства і племінником доктора Любомудрова, дуже високим і вже вусатим. Сам він здавався собі виструнченим, наче солдат у строю, з смішно надутими щоками і сліпим. Він сердито здійняв фотографію, вийняв її з рами, дрібно порвав і кинув клаптики в кошик під столом. Хотілося зробити ще що-небудь, тоді він почав розставляти до ладу книжки на полицках у шафі. Але й це його не заспокоювало, незадоволення з себе перетворювалось на почуття ворожості до себе та ще до когось іншого, хто пересуває його, як шахову фігуру, з квадрата на квадрат. Так, саме так, якась підступна сила, граючись ним, зводить його з людьми зовсім непеєднуваними і ніби тільки для того, щоб довести: вони — непеєднувані, не можуть вирівнятися в

стрункий ряд. А може, це робиться для того, щоб він переконався в своєму праві не з'єднуватися ні з ким?

Самгін перестав перебирати книжки й обережно відійшов до вікна, так обережно, начебто побоюювався, що щаслива догадка вислизне від нього. Та вона, раптом спалахнувши, як вогонь у темряві, притягла з різкою швидкістю надзвичайно багато втішливих думок; вони злітали з напівзабутих сторінок прочитаних книжок, вони ніби давно вже носилися навколо, чекаючи свого часу взаємно погодитися. Час настав, і ось вони, всі одного порядку, одного забарвлення, закружляли, хвилюючи, обіцяючи створити в душі міцний стрижень впевненості в праві Кліма Самгіна бути зовсім незалежною людиною.

«Ні жрець, ні жертва, а — вільна людина!» — додумався він, немов віддалеки стежачи за бистрим потоком думок. Він стояв біля вікна в приємному заціпенінні й мимоволі усміхався, поскубуючи борідку.

Кляцнула клямка хвіртки, у дворі з'явився Іноков, але не пішов до флігеля, а, махнувши капелюхом, голосно сказав:

— Я — до вас!

Це було дивно. Іноков часто бував у Співак, але ніколи не заходив до Самгіна. Хоч візит його перешкодив Клімові розмовляти з самим собою, він зустрів гостя досить чемно. І зразу ж пожалкував, бо Іноков з порога почав:

— Послухайте, — який чорт надав вам читати Єлизаветі Львівні мої вірші?

Говорив він грубо, сердито, але обличчя в нього було не зле, а тільки здивоване; спитавши, він напівроззявив рота й підвів брови, як людина здивована. Але темненкі вуса в нього помітно тремтіли, і Самгін зразу ж догадався, що це не обіцяє йому нічого доброго. Треба було щось видумати.

— Вірші? Ваші вірші? — теж здивовано спитав він, скинувши окуляри. — Я читав їй тільки один, дуже оригінальний формою вірш, але він був без підпису. Підпис — відірвано.

Тепер він уже щиро здивувався, як легко й природно вимовилися ці слова.

— Відірвано? — повторив Іноков, сів на стілець і, засунувши капелюх між коліна собі, провів долонею по обличчю. — Ну ось, я так і думав, що тут трапилася якась

дурниця. Інакше, звичайно, ви не стали б читати. Вірші у вас?

— Редактор дозволив мені знищити всі вірші, які не будуть надруковані.

Іноків зітхнув, оглянувся й пальцями обох рук витер очі; обличчя його, втративши звичайний вираз похмурості, химерно обм'якло.

— Туди їм і дорога. Ух, як душно в місті!

Знову неухважним поглядом обвів кімнату й запропонував упрохуючим тоном:

— Слухайте, Самгін, ходімо в поле, га?

— З охотою, — сказав Клим. Він почував себе винним перед Іноковим, догадувався, що навіщось потрібен йому, в ньому спалахнула цікавість і надія дізнатися: які взаємини сплутали Інокова, Корвіна і Співак?

На вулиці, ступаючи покvapливо, розлючено чадячи цигаркою, Іноків говорив:

— Я часто гуляю в полі, дивлюся, як там казарми для артилеристів будують. Сам — ледар, а люблю дивитися на роботу. Дивлюсь і думаю: напевне, люди коли-небудь стомляться від дрібних, підленьких вчинків, візьмуться з усієї сили за справжнє, велике діло і — створять чудеса.

— Вавілонську башту? — спитав Клим.

— Непогано було затіяно, — сказав Іноків і штовхнув його ліктем. — Ні, серйозно; я вірю, що люди творитимуть чудеса, інакше — життя ані шеляга не варто і все треба послати до дідька! Усі ці будиночки, ліхтарики, тумбочки...

Щиглем пальця він шпурнув недокурок далеко наперед, зсунув капелюх на потилицю й похмуро спитав:

— Це ви розказували Єлизаветі Львівні про те... про сцену з регентом?

— Розуміється — не я, — ображено відповів Клим.

Іноків не почув образи.

— А хто ж? Невже він сам, мерзотник?

— За що ви його так?

Не зразу, уривчасто, грубими словами Іноків сказав, що Корвін постачає хлопчаків жерцям одностатевого кохання, вже притягався до суду за це, але його врятував архієрей.

— Однаково в тюрмі він буде! — глухо пробурчав Іноків і пхнув ногою косу тумбу.

— Єлизавета Львівна знає це? — необережно спитав Самгін; Іноків глянув в обличчя йому і теж спитав:

— А — навіщо їй знати?

— Вона з ним знайома...

— Хіба мало сволоти співає у неї в хорі.

Він відхаркнувся, плюнув і похмуро замовк.

Вийшли в поле, щедро освітлене сонцем, вкрите сіруватим, вигорілим дерном. М'якими увалами поле, ідучи в далечінь, здіймалося до димчастих хмар; вдалині сніговими горбами підвищувались одноманітні конуси лагерних наметів, ліворуч від них на темному тлі гаю рухались ряди білих, іграшкових солдатів, а ще далі ліворуч здіймалося в блакитну порожнечу між хмарами дуже червона на сонці цегляна споруда, обкладена тоненькими скалками риштування, обліплена маленькими, як діти, робітниками. Туди, де, поблискуючи багнетами, крокували солдати, їхав, красуючись проти сонця, білий вершник на бронзовому коні.

— З одного боку міста Варавка побудував бойні і тюрму,— забурчав Іноків, ступаючи по краю яру,— з другого конкурент його будує казарму.

Сірі, сухі билинки тріщали, ламаючись під ногами в Кліма. Відкриті простори завжди настроювали його сумно й покірливо. Ступаючи в ногу з Іноковим, він ніби танув у світлі сонця, в гарячому повітрі, густо насиченому запахом висушеної трави. Не було бажання говорити і не хотілося слухати, про що бурчав Іноків. Він ішов і дивився, як виростають казарми; їх будували трьома корпусами у формі трапеції, середній було доведено майже до кінця, муляри викладали останні ряди третього поверху, добре видно було, як на краю стіни ворущається фігурки в червоних і синіх сорочках, у білих фартухах, як важко ступають вгору східцями крізь павутину риштувань навантажені цеглою робітники. Ішли краєм яру, глибоко розмитого в глинястому ґрунті, один схил його було засипано сміттям, він заріс чагарником й бур'янами, другий був похмуро голий, залізного кольору і весь наче подряпаний нігтями. Було щось несполучне в цій глибокій розколинні землі і величезній споруді при початку її,— споруді, яку будували дрібні люди; Самгін подумав, що треба було б багато тисяч таких строкатеньких фігурок на те, щоб заповнити яр до країв.

Іноків раптом ніби зачепився за щось, штовхнув Кліма, крикнув:

— Ой, чорт, тікаймо! — і кинувся вперед зі швидкістю хлопчачка.

Кілька секунд Клим не розумів того, що бачив. Йому здалося, що блакитна пляма неба, здригнувшись, штовхнула стіну і, збільшуючись над нею, почала душити, перекидати її. Жердини сірої, дерев'яної клітки, в яку було вміщено величезну споруду, захитались, повільно й ніби неохоче нахилиючись до Кліма, оголюючи стіну, тягнучи її за собою; чути було рипіння, тріск і глухий, частий дріб цегли, що падала на сходні.

Самгін лише тоді зрозумів, що стіна валиться, коли з неї, в хаос жердин і дощок, що сповзав до землі, стали стрибати муляри, коли вони, скидаючи з спини вантаж цегли, побігли з неймовірною швидкістю донизу сходнями, а цегла сипалася вслід, дедалі гучніше барабанячи по дереву, дрібний звук цей заглушував рипіння і тріск. Самгін побіг, відчуваючи, що земля підстрибує під ним, у той самий час швидко посуваючи до нього споруду, що валиться. Стіна розсипалася частинами, зітхала бурюю курявою; огидно кривилися порожні діри вікон, одно з них висунуло довгий кінець широкої дошки й дражнилося ним, наче язиком.

Не вірилося, що люди можуть мелькати в повітрі так швидко, в таких неприродно зігнутих позах і гупатися на землю з таким сильним звуком, що Клим чув його навіть крізь тріскіт, рипіння і різноголосе виття жаху. Кілька чоловік кинулися на землю начебто з розбігу в повітрі, вони, як видно, хотіли перенестися через ожилу купу жердин і дощок, але дерево, здригаючись, як нога павука, ловило тих, що падали, тиснуло їх. В одному з вікон став чоловік з довгою палицею в руках, але боковини вікна розсипались, чоловік кинув палицю, змахнув руками й перекинувся назад.

Злетів у повітря широкий солом'яний бриль, упав на землю, покотився до ніг Самгіна, той відскочив набік, оглянувся і раптом зрозумів, що він тікав не геть від катастрофи, як хотів, а задихаючись, стоїть за два десятки кроків від безладної купи дерева й цегли; в ній здригаються, похитуються кінці дощок і жердин. У Кліма затремтіли ноги, він присів на землю, засліплено кліпаючи, піт заливав йому очі; зірвавши окуляри, він дивився, як на всі боки тікають муляри, теслярі й розмахують руками. Особливо прудко, наче лошак, біг підліток у синій сорочці, біг і оглушливо верещав:

— Дядьку Павле, пада-а-е, дя-атя...

Він промчав повз Самгіна, показавши біле, запорошене вапном обличчя, з роззявленим ротом і круглими, як монети, очима.

Великий, бородатий чоловік, дуже запорошений, припадаючи на одну ногу, повалився за два кроки від Самгіна, крикнув, дістав пальцями з волосся на потилиці кров, струснув її з пальців на землю і, витираючи руку об фартух, сказав рішучим голосом, наче вивіску прочитав:

— Сволота, блискучі гудзики, ікономи.

Від таборів мчав вершник у білому, розкидано бігли солдати, випереджаючи один одного, підстрибуючи від землі, як м'ячики, далеко позад них трусилися два зелені візки. Сонце спускалося до гаю, освітлюючи поле нестерпно яскраво, ніби навмисно для того, щоб надати нещастю пам'ятної чіткості.

Самгін боком, поволеньки відсувався набік від людей, він струшував головою, не відриваючи очей від усього, що мигтіло в ожилому полі; бачив, як Іноков несе людину, перекинувши її через плече своє, людина перегнула-ся, наче лялька з ганчірок, м'які руки її нишпорять по грудях Інокова, ніби розстібаючи гудзики парусинової блузи. Підскакав офіцер і, розмахуючи рукою в білій рукавиці, закричав на Інокова, Іноков присів, обережно поклав людину на землю, розправив руки, ноги її і знову побіг до заваленої стіни; там уже копошилися солдати, наче білі, борошняні черви, туди обережно сходилися робітники, але більшість їх залишилася сидіти і лежати навколо Самгіна; вони перегукувалися занадто голосно, виючими голосами і особливо дзвінко, по-бабськи звучав один голос.

— А Минаєва, Павлуху — га? От тобі й поїхав! Я кажу — Минаєва...

Огрядний, широкобородий муляр з опухлим обличчям і синіми мішками в очних ямках, схропуючи, кричав:

— А ви дякуйте богові, еге ж...

— Я перший догадався....

— Вони, сволота, наганяють ікономію...

— Чого горлаеш? Молебень треба...

— Бачив я, братця, як Матвій падав, наче у вир впірнув, їй-бо-огу!

Самгіну здавалося, що стає дедалі гарячіше і сонце люто випалює в його пам'яті слова, обличчя, рухи людей. Було дивно слухати збуджений різноголосий гомін му-

лярів, говорили вони так голосно, начебто їм хотілося заглушити крики солдатів і чиєсь безперервне, різке виття:

— Оу-у-оу...

Чоловіка з п'ять стояло, обернувшись потилицями до місця катастрофи, обличчя в них радісні, і маленький, рудий мужичок, часто хрестячись, захлинаючись словами, запевняв:

— Йй-богу, не брешу! Ось як тебе бачу: біжить він зверху, а сходня під ним згорбилась, він і злетів, йй-богу-у!

Самгін оглядався, намагаючись зрозуміти: як він підбіг так близько, не бажаючи того? Він пам'ятав, що коли Іноков кинувся вперед, він побіг не за ним, а набік.

«Дивно», — подумав він, дивлячись, як солдати зносять пораниених і з непотрібною акуратністю вкладають їх у правильний ряд.

Підійшов Іноков, ліву руку в нього обмотано хусткою, зубами і пальцями правої він намагався зав'язати на хустці вузол, це не вдавалося йому.

— Поможіть-но, — сказав він Климові.

— Поранило?

— Придушило пальці.

— Багато вбитих?

— Бачив трьох.

Без капелюха, забруднений вапном, з надірваним рукавом блузи він стояв і навіть притупував ногою по сухій землі, засміченій стружками, запорошеній червоним пилом цегли, стояв і, кліпаючи запорошеними віями, говорив:

— Безглузда штука: коли риштовання падало, то, знаєте, наче величезний павук ворушився й хапав людей.

— Атож, — погодився Клим. — Саме — павук. Не можу пригадати: біг я за вами чи залишився на місці?

Іноков подивився на нього нерозуміючим поглядом.

— Одному — голову розчавило... дивно! Нічого нема, тільки нижня щелепа з бородою. Підемо?

Пішли так близько один до одного, що йти було незручно. Іноков, стираючи рукавом блузи пил з обличчя, оглядався назад, штовхав Клима, а Клим, усе-таки тулячись до нього, казав:

— Знаєте: я був певен, що стою, а виявилось, я біг слідом за вами. Дивно?

— Що ж тут дивного? — байдуже пробурмотів Іноков і зморщив губи в криву усмішку. — Муляри, яких не по-

било, поставилися до нещастя досить спокійно, — почав він розказувати.— Я підбіг, бачу — людині ноги здушило між двома колодками, лежить непритомна. Кричу до якогось дядька: «Поможи витягти», а він мені: «Не займай, мертвих займати не дозволяється». Так і не допоміг, відійшов. Та й усі вони... Солдати — працюють, а вони дивляться...

— Злякалися,— сказав Самгін і раптом згадав, як швидко він домчав на ковзанах до Бориса Варавки, що потопав в ополонці:

— Нічого схожого на сьогоднішнє, — вголос сказав він. Іноків струснувся, глянув на нього й докінчив:

— І я теж не бачив.

Цими словами він погасив спогад про Бориса.

Самгіна обтяжувало відчуття розслабленості, фізичної нудоти, йому хотілось заплющити очі й спинитися, щоб не бачити, забути, як падають люди, надзвичайно маленькі в повітрі.

— Дурниця яка, — задумливо бурмотів Іноків, збиваючи на ходу капелюхом порох з штанів. Вам здається, що ви кудись не туди бігли, а в мене в очах — трісочка мигтить, отака сіра трісочка, наче нею вистрілили, злетіла... зовсім як жайворонки... тріпотить. Аж дивно, справді! Тут — людей покалічено, стогнуть, кричать, а в пам'ять трісочка увіткнулась. Оці штучки... ось отакі трісочки... чорт їх знає!

Він штовхнув Самгіна і, уповільнивши ходу, доказав:

— Мене один чоловік хотів кілком ударити, вирвав кілок і загнав собі скалку в руку між пальцями, — здоровезна скалка, мені ж довелося її витягати... в дурня.

Він знову пішов швидше.

— Трісочки, скалки... Якийсь порох у душі.

«Про скалку він, мабуть, видумав», — відзначив Клим і спитав: — Що ви хочете сказати?

— А — не знаю. Знав би, то не говорив, — відповів Іноків і раптом зник у перекошених воротах старенького дому.

«Чому це: знав би, то не говорив? — подумав Самгін.— Який він неприємний...»

Заходило сонце, бані Успенської церкви горіли, наче величезні свічки, каламутно-рожевий димок стояв у повітрі.

Дома Самгін машинально пройшов у сад, стомлено

приліг на лаву. Розфарбований барвами осені, сад був теж заповнений червонуватою задухою; вже кілька днів спека загрожувала дощами, але вітер розганяв хмари і, зриваючи жовте листя з дерев, сіяв на місто пил. Самгін чітко бачив потворно скорчене тіло без рук і ніг, з головою, накри-тою сірим фартухом, — тіло, неначе зв'язане у вузол, яке падало з неймовірною швидкістю. Другий чоловік летів витягшись, закинувши руки догори, він був неприродно довгий, а непідперезана червона сорочка надулась і зроби-ла його схожим на тюльпан. Клим не пам'ятав, трое чи четверо людей майнули в повітрі, падаючи з стіни, тепер йому здавалося, що він бачив десяток.

З відчиненого вікна флігеля долинав спокійний голос Єлизавети Львівни; недавно вона почала викладати історію літератури учням школи, чоловіка з вісім ходили до неї додому. Щоб не думати, Самгін примусив себе вслухатися в слова Співак.

— Не новина, що Рембо забарвив голосні звуки, ще Тік намагався викликати словами враження барв, — чув Клим і думав: «Дуже дволична жінка. Чого вона хоче?»

Голос Співак звучав неприємно однотонно й уперто.

— По суті, в основі романтизму криється прагнення відійти набік від дійсності, від злоби дня. Трохи грубувато, але дуже одверто признався в цьому романтик Карамзін:

Ах, не все гіркі нам сльози
Лити про істотні біди,
На хвилину ми поринем
В чари найсолодших мрій.

«Як бреше», — подумав Самгін, хоч розумів, що вона тільки спрощує.

— І ось, бажаючи заповнити найсолодшими мріями вже не хвилину, а все життя, одні тікають геть від дійсно-сті, а інші...

Самгін підвівся, підійшов до вікна й сказав у присмерк знайомої кімнати:

— Повалились артилерійські казарми, кілька людей убито, багато пораниених...

Кімната заповнилась гуркотом відсовуваних стільців, в кутку спалахнув вогник сірника, освітливши кисть руки з довгими пальцями, як злякана курка заквоктала якась панночка,— Самгін було приємне сум'яття, викликане його словами. Коли він не поспішаючи, готуючись розка-

зати про страшне, обійшов сад і двір, — з флігеля з гомоном вибігали учні Співак; вона, стоячи біля стола, брязкала абажуром, засвічуючи лампу, за столом сидів старий Радеєв, барабанячи пальцями, похитуючи головою.

— Як театрально крикнули ви, — сказала Співак, без усмішки, але й без докору.

— Так, обвинувально, — підтвердив Радеєв. — Розбіглася молодь.

Він став розпитувати про катастрофу, а Співак, у темному платті, дуже струнка і висока, підняла руки, поправляючи зачіску, і сказала:

— Кутузова заарештовано.

— Еге ж, на пароплаві, — знову підтвердив Радеєв і зітхнув. Потім він устав, взяв руку Співак, стиснув одною своєю рукою і, погладжуючи другою, втішливо промовив: — То, значить, клопотатимемось про поруки, так? Ну, бувайте здорові!

Співак пішла проводити його і вернулася раніше, ніж Самгін устиг зміркувати, як повинен поставитись він до арешту Кутузова. Поряд з нею, так само мальовничо, як на терасі ресторану, ішов Корвін, схожий на розбагатілого перукаря.

— Ви знайомі? — байдуже спитала Співак, а гість її високим тенором солодкувато назвав себе:

— Андрій Володимирович Корвін.

Але зразу ж над переніссям у нього з'явилася глибока зморшка, зсунула густі брови в одну лінію й на секунду його круглі очі нічного птаха начебто злилися в одно око, формою як вісімка. Це було так дивно, що Самгін ледве стримався, щоб не одсахнутися.

— Я на хвилину загляну до сина, — сказала Співак, виходячи. Корвін вийняв з кишені жилета золотий годинник.

— У нас до співки ще сорок хвилин.

Дочекався, коли хазяйка причинила за собою двері, і поквалливо, шиплячим шепотом, заговорив, витягши шию:

— Ви були свідком неподобства, але — ви не думайте! Я цього не облишу. Хоч він божевільний — це не виправдання, ні! Єлизавета Львівна, поважна дама, звичайно, не повинна знати — правда ж? А йому ви скажете, що він дістане належне!

— Я не беру таких доручень, — досить голосно сказав Самгін.

— Ш-ш! — зашипів Корвін, піднявши руку. — А — чому не берете? Чому?

Очі в нього розійшлись, кожне стало на своє місце. Поворушивши вусами, Корвін вийняв з кишені візитки червону хусточку, витер губи і, крякнувши, загрозово шепнув:

— Викличу свідком і вас, і фейлетонщика.

Увійшла Співак, стомлено сіла на кушетку. Корвін раз-таки розв'язно підсунув до неї стілець, сів, підтягнув штани, показавши картаті шкарпетки; коліна в нього були товсті й круглі, наче двопудові гирі. Зухвалий шепіт і розв'язність регента обурили Самгіна, у нього виникло бажання зараз же розказати Єлизаветі Львівні, але вона глянула прикро порівнюючим поглядом на нього, на Корвіна і, перегортаючи ноти, спитала:

— Ви знаєте про нещастя?

Спитала так, що Самгін подумав:

«Це вона — про Кутузова? Невже цей бик теж революціонер?»

Та Корвін не знав про нещастя, і Співак запропонувала Клімові:

— Розкажіть.

Самгін зробив це коротко і сухо, регент вислухав його, не виявивши особливого зацікавлення, і суворо зауважив:

— Квапимось, через те й розвалюється все. І народ у нас розбещений.

Металічним тенорком і в манері людини, що звикла говорити багато, Корвін став доводити необхідність організації народних хорів, оркестрів, співочих товариств.

— І спорт треба заохочувати, особливо — бокс, народ у нас любить битися...

Голос у нього зірвався, регент кашлянув, визивно глянув на Кліма і казав далі:

— Б'ється по-ідіотському, як звір, а в бійці теж повинна бути дисципліна, законність.

Самгін усміхнувся, але промовчав, чекаючи, що скаже Співак; вона, роблячи олівцем позначки в нотах, сказала, не підвівши голови й дуже недоречно:

— Андрій Володимирович у Корей був.

Регент знову втер губи червоною хусточкою, з'єднав очі у вісімку і, дивлячись на Самгіна, вів далі ще суворіше, повчально:

— Ось, наприклад, англійці: студенти в них не бунтують і взагалі вони — живуть без фантазії, не марять, бо в них спорт. Ми на Заході погане — хапаємо, а доброго — не бачимо. Для народу треба частіше влаштовувати релігійні процесії, хресні походи! Папізм — чим міцний? Саме — цими видовищами, театральністю. Народ осягає релігію оком, через матеріальне. Поклоніння богам в душі проповідується тисячу дев'ятсот років, та ми бачимо, що користі з цього мало, тільки секти розплодились.

— Ви розкажіть про корейців, — запропонувала Співак, глянувши на годинник.

— Що ж корейці? Нещасний народ, що гине від стосунків з розбещеними Європою японцями, — вже грубувато сказав Корвін і, закуривши цигарку, пустив струмок диму в коліна Співак.

— Народ тихий, наївний, м'який, як віск, — перелічив він якості корейців, пом'яв мундштук цигарки товстими і, мабуть, твердими губами, потім переконано, визивно сказав: — І зовсім не потребує європейської культури.

Він, видимо, згадав щось дратівне, образливе: очі в нього налилися кров'ю; дряпаючи нігтями коліно, він почав лаяти японців і, між іншим, сказав смішні слова:

— От і в нас усі ці трамваї примушують православний, простацький віз сумніватися в його правді...

— Пора, — сказала Співак, встаючи; її слова прозвучали для Самгіна двозначно, але по обличчю її він побачив, що вона, здається, не слухала регента.

— Ходімо з нами, — запропонувала вона Климіві.

Він зрозумів, що це потрібно їй, і йому хотілося ще послухати Корвіна. На вулиці було неприємно; з дворів, з провулків вихоплювався вітер, гнав упоперек бруку осінні листя, листя притулялося до огорож, забігало під ворота, а деяке, підстрибуючи, вилазило невисоко на огорожі, наче злякані миші, падало, кружляло, кидалося під ноги. В цьому було щось таке, що нагадувало Самгіну про мулярів і теслярів, які падали зі стіни.

— З природи своєї жінка повинна вірити, — говорив Корвін тоном звичайного проповідника.

Він ішов, високо підіймаючи важкі ноги, відбиваючи крок по-генеральськи чітко, паличку свою він тримав під пахвою ніби для того, щоб Самгін не міг підійти ближче.

— Ох, і нудно ж говорите ви, — зітхнула Співак, а Корвін уперто говорив далі:

— Невіруюча жінка — спотворення...

Самгін звернув у провулок, скупно освітлений двома ліхтарями; вітер штовхав у спину, від пилу в роті і в горлі було сухо, він вирішив зайти до ресторану, випити пива, посидіти серед простих людей. Раптом, з якоїсь діри в огорожі, ступила на панель маленька жінка в темній хустинці й тихенько попросила:

— Проведіть мене.

Самгін пішов швидше, а вона, не відстаючи, стукала каблучками по цеглі панелі, наче коза ратицями, і за плечем у Кліма звучав упрохуючий шепіт:

— Я тут близько живу.

Самгін заглянув у кругле, кирпате, ротате обличчя й озлоблено сказав:

— Геть.

Дівчина злякано відскочила.

«Ось так би відкинути від себе все непотрібне».

Але через хвилину на головній вулиці міста він міркував, виправдуючись:

«Це Лідія прищепила мені озлоблення проти жінок».

Про Лідію він думав дедалі рідше, кожного разу дедалі ворожіше, а сьогодні ворожість до неї спалахнула особливо яскраво.

«Яка зламана, жалюгідна», — думав він, сидячи в ресторані, а пам'ять послужливо підказувала безглузді фрази і запитання дівчини.

«Послухай,— це ж жах: бог і статеві органи!..»

Він давно вже помітив, що його думки про жінок стають дедалі холоднішими, цинічнішими, він був певен, що це ставить його поза можливістю помилок, і вважав, що бездітна самиця Маргарита казала про сестер своїх правдиво.

Впоперек довгої, вузької кімнати ресторану, біля стін її, стояли дивани, оббиті рудим плюшем, кожен диван на двох; Самгін сів за столик між диванами й відчув себе у величезному, потворно витягнутому вагоні. Теплий, нудний запах тютюну і кухні заповнював кімнату, і здавалося природним, що повітря забарвлено в тьмяносиній колір.

Брязкали ножі, виделки, тарілки; над спинкою дивана здіймалася жирна, в рідкому волоссі потилиця ворога Варавчиного, підрядчика будівних робіт Меркулова, потилиця нагадувала м'ясо погано обскубаної курки. Навпроти підрядчика сидів епархіальний архітектор Діанін, вели-

кий і бородатий, як той арештант у кайданах, який, побачивши Кліма у вікні, крикнув до товариша свого:

«Лазар воскрес!»

— Усе їздять, дурні, північного полюса шукають, а — на якого дідька він потрібен, полюс? — похмуро обурювався Меркулов.

— Цікавість, — пояснив архітектор, присьорбуючи вино й суворо вп'явшись у Кліма чорними очима. — Любов до знання, — додав він.

Ліворуч від Самгіна реготав на «ó» власник кращих у місті сімейних лазень Домогайлов, слухаючи швиденьку мову Мазіна, члена міської управи, товстого, з дряблим, безволосим обличчям скопця; два роки тому цей веселий розпусник силоміць видав дочку свою за вдівця помічника поліцейстера, а дочка, приїхавши від вінця додому, — застрелилась.

— Він, бідолашненький, дипломатичну пику зробив собі, а в мене коронка від шестірки, ну, я його й підвінтила! — соковито хвасталась огрядна жінка в шовках; її вуха, пухлі, як пельмені, прикрашені важкими смарагдами, сміється вона сміхом нищівним. Це — Фіона Трусова, лихварка, всі в місті вважають її жінкою безжалісною, а вона каже, що їй відомий «секрет щасливого життя». Вона — дочка кухарки предводителя повітового дворянства, почала щасливе життя коханкою його, швидко виснажила старого, вийшла заміж за ювеліра, той збожеволів; потім вона жила з віце-губернатором, тепер живе з акторами, кожного сезону з новим, місто повне анекдотів про її ошадливий цинізм і дивується з її щедрості: вона збудувала лікарню для дітей, а в гімназіях, чоловічій і жіночій, в неї понад двадцять стипендіатів.

— Цього сезону в нас драматична трупочка щонайшикарніша буде, — казала вона зі смаком, наливаючи коньяку лісоторговцеві Усову, маленькому, носатому, який блискав рудими очима.

— Діди і батьки навчали: «Треба знати, де що взяти», — бурчить Меркулов до архітектора, а той, розглядаючи вино проти світла, зітхає:

— Тепер церковне будівництво квітне в Сибіру по залізничній колії.

— Ні, ти, Фіоно Митрівно, послухай! — кричить Усов. — Приїхав до Васильсурська іспанець дубову клепку купувати, говорить тільки по-своєму та по-французькому. Ну,

Васильсурську не вчитися ж по-іспанському, і заходилися іспанця по-руськомu вчити. Ну, знаєш, і — навчили...

Самгін їв раків, пив смачне пиво, слухав. Сімнадцять душ налічив він у ресторані, все це — домовласники, «батьки міста», як називає їх Робінзон. Це не найбагатші люди, але вони саме ті «чорнороби, прості люди», які, за словами історика Козлова, не кваплячись налагоджують стале життя, і вони більше вчать за великих багатіїв, уже ситих до кінця днів, зледащилих і байдужих до життя міста. За словами Козлова, та й по напоумленню розуму, слід би думати про цих людей доброзичливо, але Самгін мимоволі думав:

«Скінчу університет і повинен буду служити інтересам цих биків. Одружившись з дочкою одного з них, народжу гімназистів, гімназисток, а вони через п'ятнадцять років не розумітимуть мене. Потім — розтовстію і, може, теж висміюватиму людей, які виявляють любов до знання. Старість. Хвороби. І — помру, почувавши себе Ісааком, принесеним у жертву — якому богові?»

Думки були нові, чужі і дуже тривожили, а відкинути їх — не було сили. Брязкіт посуду, сміх, голоси наповнювали Самгіна гамором, як порожню кімнату, гамір цей плавав поверх його міркувань і не заважав їм, а хотілося, щоб щось погасило їх. Зближались і пригнічували спогади, дедалі неприязніші до людей. Ось — Варавка, для якого всі люди — тільки робоча сила, ось гладенький, чистенький Радеев каже лагідно:

— Люблю інтелігентних людей за некорисливість їхню, за чесне ставлення до роботи.

Поряд з ними — Лютов, який ставиться до революціонерів, наче до прикажчиків своїх. Згадався й Кутузов, що присвятив себе справі руйнування цього життя, але Клим Самгін у думках відмахнувся від нього.

«Цей вийшов з гри. І, мабуть, надовго. А — Маракуєви, Пояркови — що вони можуть зробити проти таких ось? — думав він, спостерігаючи людей у ресторані. — Мені треба розважитись», — вирішив він і через кілька хвилин вийшов на притихлу вулицю.

Клочкуваті, чорні хмари рухались над містом, він порівняв хмари з ведмедами. У синіх прірвах блискали надзвичайно яскраві зорі, блискали наче навмисно для того, щоб видно було, які глибокі прірви, звідки віяло осіннім холо-

ком. Магазили вже закрито, і було так темно, що стовпи ліхтарів майже не були помітні, а вогні їх, що містилися в склі, начебто висіли в повітрі. Нічні жінки походжали по панелі від ліхтаря до ліхтаря, як солдати на варті, тягали тіні свої по стоптаній цеглі. Клим заглядав під капелюшки, йому усміхалися обличчя, стерті темрявою; усмішки відштовхували.

«Найнезалежніша людина — Іноков, — думав Клим. — Та незалежний він лише тому, що ще не встиг спокуситися чим-небудь. А втім, він уже закохався в жінку, яка років на десять чи й більше старша за нього».

Злодійкувато ступаючи, Самгіна випередив якийсь юнак у капелюсі, що закривав половину обличчя його, він ішов кривими лініями, наче бажаючи, але не наважуючись, описати коло навкруг кожної жінки.

«Мучиться», — догадався Клим.

Потім його штовхнув п'яний у пальті, надітому наопашки, штовхнув, відсахнувся й пронизливо крикнув:

— Пробачте... Гей, ви — пробачте, чорт!

Самгін звернув за ріг у темний провулок, на нього налетів вітер, похитнув, обсипав порошною нудьгою. Провулок був кривий, бідний на будинки, заповнений шерехом дерев у садах, рипінням огорож, свистом у щілинах; щось ляскало, як батіг пастуха, і можна було думати, що цей провулок — головний шлях, яким вітер вдирається в місто.

Від пива в голові у Самгіна було мутно і обважніли ноги, а вітер роздував якісь особливо нудні думки. Самгін дійшов до маленької старої церкви Георгія Победоносця, схованої в півколі будиночків; перед папертю вкопано в землю, як тумби, дві старовинні гармати. Сівши на сідці паперті, витираючи хусточкою запарошені очі й окуляри, Самгін згадав, що Борис Варавка мріяв виколупати землю з гармат, добути пороху і під час всеношної відправи вистрілити з обох гармат зразу. Борис часто роздумував про те, як і чим би злякати людей. Якби він жив, він, звичайно, став би революціонером...

«Чорт знає, яка нудьга», — майже вголос подумав Самгін, розгойдуючи на пальці окуляри й ловлячи скельцями відблиски вогню лампади, яка горіла в притворі паперті за спиною в нього. Кожного разу, коли йому було погано, він запевняв себе, що так погано він ще ніколи не почував себе. Ці настрої бентежили, навіть принижували його, і він став казати собі, що в них є щось відчужене, героїчне,

навіть демонічне, мабуть. Ось і зараз: він—у нелюбимому місті, на паперті церкви, непотрібної йому: вітер шумить, чорні страховища сунуться над містом, де в нього нема жодної близької людини.

«Несерйозно думаю я,— застеріг він сам себе.— По-книжному»,— виправив він себе і потім подумав, що, проживши вже двадцять п'ять років, він ніколи не почував потреби розв'язати питання: є бог чи — нема? І бабуся, і піп у гімназії, змальовуючи бога як законодавця моралі, звели його на ступінь нудної подоби самих себе. А бог повинен бути або незрозумілий і страшний, або такий прекрасний, щоб можна було без тьми захоплюватися ним.

«Ні,— навдивовижу безглузде все сьгодні»,— вирішив він, зітхнувши. І, прислухаючись до чііхось голосів вдалині, відсунувся глибше в тінь.

— Брешеш ти, Соліман,— голосно і грубо сказав Іноків; і ще сказав щось, але його слова заглушив інший голос:

— Татарин бреше — ніколи! — Казати треба — Зулейман.

Вони спинилися перед вікном маленького будиночка, і на тлі завіски, освітленої зсередини, Самгін добре бачив дві голови: розкошлану Інокова і гладеньку, в тубетейці.

— Ти навіщо татарину п'яний напував?

— Іди додому!

— Заждім. Справжній сап'ян робім цапова шкіра, не справжній — баранячі шкіра, — ну?

Татарин був довгий, з вузьким обличчям, з ріденькою борідкою й нагадував Лі Хунг-чанга, який значно менше схожий на людину, ніж російський цар.

«В богові не повинно бути нічого спільного з людиною, — роздумував Самгін. — Китайці це розуміють, їхні боги — потворні, страшні...»

Іноків постукав пальцями у вікно і, розмахуючи капелюхом, пішов далі. Коли вітер стер звуки його кроків, Самгін пішов додому, підгонюваний вітром у спину, пішов, жалкуючи, що не догадався гукнути на Інокова і податися з ним куди-небудь, де весело.

«Він, напевно, знає яких-небудь дівчат... з гітарами».

Коли він увійшов у двір дому, біля ґраток саду стояла Єлизавета Львівна.

— Мені здається — в саду хтось ходить, — півголосом сказала вона.— Чуєте?

— Вітер, — озвався Клим.

— Ви чого ж зникли від нас? — спитала Співак, відчиняючи хвіртку в сад.

— Не подобається мені цей регент, — сказав Самгін і ледве стримався: захотілось розказати, як Іноков бив Корвіна. — Хто він такий?

Співак, ідучи доріжкою, придивляючись до кущів, стала розказувати про Корвіна тим тоном, яким говорять, думаючи зовсім про інше, або для того, щоб не думати. Клим дізнався, що Корвіна, хворого, непритомного, знайшов на полі прикажчик батька Співак; привіз його в садибу, і хлопчик розказав, що він був поводитирем у сліпих; один з них, що називав себе його дядьком, був не зовсім сліпий, поводився з ним жорстоко, хлопчик утік від нього, сховався в лісі й захворів, отруївшись чимось чи з голоду.

Йому було тоді років вісім чи десять, і знайшли його в день, коли я народилась. Моя мати, дуже забобонна, бачачи в цьому якусь вказівку з неба, і умовила батька залишити хлопчика в нас. Він був дуже дикий, важкий хлопчик, його почали вчити грамоти, — він утік. До п'ятнадцяти років з ним нічого не могли зробити. Потім він був підпасичем у монастирі і знову жив у нас; батько багато морочився з ним, але все невдало. Мужики обвинуватили його в спробі звалтувати маленьку дівчинку і мало не вбили. Він знову пішов у монастир, був послушником, востаннє я його бачила таким суворим, мовчазним ченчиком. Відтоді минуло двадцять років, і за цей час він прожив надивовижу різноманітне життя, брав участь у смішній авантюрі козака Ашинова, який хотів подарувати Росії Абіссінію, працював десь у Франції різником на бойнях, нарешті був місіонером у Корей, — це щось дуже чудне, його місіонерство. Честолюбний, невдаха і тому озлоблений. Грубуватий, як бачите. Чудова пам'ять. Ви познайомтесь з ним, він — цікавий.

— Не хочу, — сказав Самгін. — Я вже втомився від цікавих людей.

— Хіба? — байдуже спитала Співак.

— Атож, — повторив він задирливо. — Мені здається, цікаві люди — це люди, які хочуть довести, що вони цікаві.

— Он як? — спитала жінка, спинившись біля вікна флігеля й заглядаючи в кімнату, ледве освітлену маленькою нічною лампою. — Можливо, що є й такі, — спокійно погодилась вона. — Ну, пора спати.

Вітер, струшуючи дерева, зривав сухе листя, дедалі швидше пливли хмари, гасячи й засвічуючи зорі.

— Єлизавето Львівно, скажіть: чому ви революціонерка? — раптом спитав Самгін.

Вона, уповільнивши крок, подивилась на нього.

— Дивне запитання.

— Я знаю.

— Запізніле запитання.

— Дитяче і так далі, але — все-таки?

Ідучи поперед нього, Співак сказала неголосно:

— Не назву себе революціонеркою, але я людина цілком певна, що класова держава відмирає, безсила і що даліше її існування небезпечно для культури, загрожує виродженням народу, — ви все це знаєте. Ви — що ж?..

— Це — від Кутузова, — пробурмотів Клим.

— І — тому? — спитала вона, входячи на ганок флігеля. — Так, Степан мій учитель. Вас гризуть сумніви якісь?

В її запитанні Климові почулась насмішка, йому захотілося сперечатися з нею, навіть сказати щось зухвале, і він дуже не хотів залишатися на самоті з собою. Але вона відчинила двері й пішла, побажавши йому доброї ночі. Він теж пішов до себе, сів біля вікна на вулицю, потім відчинив вікно; навпроти будинку стояв якийсь чоловік, марно намагаючись закурити цигарку, вітер гасив сірники. Чітко звучали чийсь кроки. Це — Іноков.

— Куди ви? — гукнув до нього Самгін.

— Взагалі, в простір. А ви що, самі? Можна до вас?

— Зайдіть.

Через п'ять хвилин Іноков, сидячи в кімнаті Самгіна з цигаркою в зубах, зі склянкою вина в руці, скаржився:

— Нерви в мене — ні до біса! Бігаю по місту... начебто людину вбив і совість мучить. Дурна штука!

Завжди начебто напоказ неохайний, сьогодні Іноков був особливо запорошений і розкошланий; в першу хвилину він навіть здавався п'яним Самгіну.

— Ви що робите тепер?

Іноков стомлено зітхнув:

— Редагую твір «Про методи боротьби з лісовими пожежами», — дідок один склав. Малограмотний дідок, а — меткий. Мораліст, гуманіст, десять заповідей, нагірна

проповідь. «Добрий тон»,— є таке євангеліє, видане «Нивой». Щонайкумедніше,— мавп і собак муштрувати можна.

Слова він говорив насмішкувати, а звучали вони сумно і дуже квапливо, начебто він біг по словах. Виливши рештки вина з пляшки в склянку, він раптом спитав:

— А — що, буває з вами так: один Самгін ходить, розмовляє, а другий усе тільки питає: це — куди ж ти, чого?

— Ні, не буває, — твердо сказав Клим, дуже здивований. — Не сподівався, що ви скажете це. Є такі сектантські віршики:

Нога кричить: куди іду?
Рука...

— Сектантство, самозванство... міщанство,— пробурмотів Іноков і, усміхаючись, безглуздо додав: — Чорнокнижництво.

— Чорнокнижництво? Що ви хочете сказати? — ще більше здивувався Клим.

— Так, бовкнув. Смішно і... огидно навіть, коли падлюки та ідіоти вдають, що вони дбають про благоустрій людей, — сказав він, придивляючись, куди кинути недокурок. Попільниця стояла на столі за книжками, але Самгін не хотів присунути її до гостя.

«Діомидов — бреше, він — свійський, а ось оцей справді — дикий», — думав він, слідкуючи за Іноковим крізь окуляри. Той кинув недокурок під стіл, цілячись у кошик для паперів, але влучив у ногу Самгіну, і обличчя в нього раптом скривилося гримасою.

— Ви думаєте, що здатні вбити людину? — спитав Самгін, зовсім несподівано для себе підкорившись дуже гострому бажанню оголити Інокова, вивернути його навиворіт. Іноков поглянув на нього здивовано, роззявивши рота, і, поправляючи волосся обома руками, похмуро спитав:

— Це ви з приводу Корвіна, чи що?

— Чого ви хочете від нього?

— Щоб він здох. А — по чому ви догадалися, що я про це думаю?

— По обличчю,— сказав Самгін.

— Який ви проникливий, чорт забери, — тихенько пробурчав Іноков, узяв зі стола прес-пап'є — шматок мармуру з бронзовою, тонконогою жінкою на ньому—і усміхнувся своєю другою, лагідною усмішкою. — Надзвичайно

проникливий,— повторив він, обмацуючи пальцями бронзову фігурку.— Убити, напевно, кожен здатний, ну, і я теж. Я — не злий взагалі, а часом у мене в душі спалахує отакий зелений вогонь, і тут уже я собі — не хазяїн.

Самгін слухав уважно, чекаючи, коли цей дикун почне прикрашувати себе пір'ям орла чи павича. Та Іноков говорив про себе невиразно, поквапливо, як про незначне й набридливе, він захопився тим, що відгинав руку бронзової жінки, рука була вже застережливо чи для захисту піднесена.

— Пишете вірші? — спитав Самгін.

— Пишемо. Погано пишемо, — заклопотано працюючи над прес-пап'є, відповів Іноков. — Рими заважають. Як тільки рима, — почуваєш, що збрехав.

Він відламав руку жінки, прес поклав на стіл, уламок засунув до кишені і сказав:

— Пробачте. Погана бронза, занадто м'яка, багато олова. Можна припаяти, я припаяю.

Він оглянувся, узяв книжку зі стола, подивився на корінець і знову поклав на стіл.

— Шопенгауера я читав по-німецьки з одним знайомим. Студент ярославського ліцею, вигнаний, ледар, прагне істини. Вночі приходив до мене, в одному домі живемо, — скаржиться: ось, Шлейермахер твердить, що ідея щастя була акушеркою, з її допомогою розум породив поняття про вище благо. Та він же й сказав, що чеснота і блаженство різні по суті і що Кант помилявся, сплутавши ідею вищого блага з елементами щастя. Нервується: як це примирити? А ви, кажу, не примиряйте, все це дурниця. Ображається. Я його нацькував на Томиліна, — знаєте, звичайно, Томиліна?

Самгін кивнув. Іноков знову узяв прес і почав одгинати довгу ногу в бронзової жінки, говорячи:

— Людина — фабрикант фактів.

«Система фраз»,— хотів сказати Самгін, але — стримався.

— Фактів нагромаджено стільки, що з них можна побудувати десятки теорій прогресу, еволюції, виправдання і заступлення дійсності. А мені ось хочеться бити по пиці прогрес, — нахабна, цинічна в нього пика.

— Це — з Достоєвського, з підпілля, — сказав Самгін, з цікавістю стежачи, як гість відламує бронзову ногу.

— Ну, то що ж? — спитав Іноков, не підводячи голови.— Достоєвський теж прилучений до прогресу і до

дійсності. Мерзотна штука дійсність,— зітхнув він, намагаючись загнути ногу до живота, і, нарешті, зламав її.— Відскакують від неї люди,— ви помічаєте це? Відлітають набік.

Він глянув на Кліма, постукуючи ніжною по мармуру, і спитав:

— Як падали робітники, га? Дійсність, чорт... У мене, знаєте, отака... найясніша порожнеча в голові, а в порожнечі мигтить цегла, маленькі постаті... дитячі постаті.

Обличчя в Інокова стало суворим, він примружив очі, і Клим уперше помітив, що вії в нього гарно загнуті догори. У мові Інокова він не знаходив нічого видуманого, навіть почував щось споріднене з його думками, але гадав:

«Анархіст».

— Хтось стукає, — сказав Іноков, дивлячись у вікно.

Клим прислухався. Обережно клацало клямкою хвіртки, потім зарипіло дерево воріт, наче собака дряпався.

— Невже — злодії? — спитав Іноков, усміхаючись. Клим підійшов до вікна й побачив у темряві двору, що з воріт звалився великий, важкий чоловік, від нього відскочило щось кругле, чоловік схопив ту штуку, наклав нею голову, випростався і став жандармом, а Клим, відчувши неприємний дроз в шкірі спини, в ногах, шепнув з надією:

— Це — до Співак.

— Ех, — похмуро сказав Іноков, відштовхуючи його. — Піду до неї.

Він побіг, залишивши Самгіна лічити людей, які низкою входили в двір, налічив він чортову дюжину, тринадцять чоловік. Частина їх пішла до флігеля, решта стояла біля ганку дому, і зразу ж у тиші порожніх кімнат зловісно задеренчав дзвінок.

«Хай відчинить покоївка», — вирішив Самгін, але, навівшись зменшивши світло в лампі, побіг відчиняти двері.

Першим втиснувся в двері товстий вахмістр з портфелем під пахвою, з сивою, коротко підстриженою бородою, він відсунув Кліма набік, до вішалки для одягу, і звільнив дорогу чорнобородому офіцерові в темних окулярах, а офіцер спитав лінивим голосом:

— Пан Самгін?

Клим нахилив голову.

— Ця людина була у вас?

— Так я ж бо сказав вам, — грубо і голосно крикнув Іноков з-за спини офіцера.

— Ваша кімната?

— Це — трус? — спитав Клим і кашлянув, почувавши, що в нього раптом вислохло в горлі.

Випнувши груди, закинувши руки назад, офіцер струснув плечима, старий жандарм обережно зняв з нього пальто, подав портфель, тоді офіцер, поправивши окуляри, теж спитав тоном старого знайомого:

— А що ж інше може бути?

«Не треба хвилюватися,»—порадив собі Клим, засунувши глибоко в кишені штанів руки, що заважали йому.

Дивно і прикро було бачити, як чужа людина у мундирі вигідно сіла на крісло біля стола, як вона висуває шухляди, недбало витягає папери й читає їх, підносячи близько до важкого носа, який теж вигідно сидів у густій і, мабуть, дуже теплій бороді. По темних скельцях окулярів перебігало світло лампи, вогонь у ній жандарм збільшив, але думалося, що окуляри освітлює не лампа, а очі, сховані за скельцями. Пальці в офіцера тупі, червоні, а нігті гострі, сині. Надувши волохате обличчя, він орудував не кваплячись, в жестах у нього було щось навіть зневажливе; по тому, як він тримав у руках папери, було видно, що він часто грає в карти.

«Ось як це робиться»,— похмуро подумав Самгін, а жандарм, струшуючи невеликою пачкою газетних вирізок, лінивенько питає:

— Це—ваші статейки?

— Так. З місцевої газети.

— Читав. А — це?

— Різні нотатки для майбутніх статей.

Клим хотів би відповідати на запитання так само голосно і незалежно, хоч не так грубо, як відповідає Іноков, але чув, що говорить він, як людина, схильна визнати себе винною в чомусь.

Офіцер відклав нотатки набік, постукав по них пальцем, як старик по табакерці, і, зітхнувши, почав допитувати Інокова:

— Чим займаєтесь? Пишете... гм! Де пишете?

— У себе в кімнаті, на столі, — похмуро відповів Іноков; він сидів на підвіконні, курив і дивився в чорні шибки вікон, повиваючи їх димом.

— Прошу не жартувати,— порадив жандарм, сіпаючи ногою, — коліщатко його шпори зачепилося за килим під кріслом, Климові захотілося сказати про це офіцерові, але

він промовчав, побоюючись, що Іноков зрозуміє ввічливість як запобігливість. Клим подумав, що якби Інокова не було, він поводитися б якось інакше. Іноков взагалі заважав, навіть виникало побоювання, що грубуваті його жарти можуть якось ускладнити те, що відбувається.

«Не треба хвилюватися», — ще раз нагадав він собі й дедалі більше хвилювався, дивлячись, як офіцер намагається визволити шпору, смикає килим.

Сивобородий жандарм, виймаючи з шафи книжки, струшував їх, тримаючи догори корінцями, і стежив, як молодий товариш його, розкидавши постіль, заглядає під ліжко, в нічний столик. Біля дверей, мрійно покурюючи, притулився околоточний наглядач, він пускав дим за двері, де нерухомо стояло двоє цивільних і звідки тхнуло йодоформом. Самгін спіймав погляд молодого жандарма й шепнув йому:

— Відчепіть шпору.

— Дякую, — сказав офіцер, коли жандарм припав на коліно перед ним.

«Осел, — в думках вилаяв його Клим. — Іноков може подумати, що ти дякуєш мені».

Та Іноков, сидячи в хмарі диму, притулився скронею до шибки й дивився у вікно. Офіцер зігнувся, чхнув під стіл, поправив окуляри, втер носа і бороду хусточкою і, вийнявши з портфеля пачку бланків, почав не кваплячись писати. В цій його неквапливості, в недбалості завчених рухів було щось прикре, але й заспокійливе, начебто він вважав трус справою несерйозною.

Увійшов помічник пристава, круглолиций, чорновусий, схожий на Корвіна, незручно нахилився до жандарма і прошепотів щось.

— Пуаре прийшов, — раптом вигукнув Іноков. — Здрастуйте, Пуаре!

Поліцейський випрямився, стукнув шаблею об стіл, зробив суворе обличчя, але вирячені очі його усміхались, а офіцер, не підводячи голови, пробурмотів:

— Зараз. Фомін, — понятих!

З коридора до стола обережно, навіть побожно, ніби до причастя, підійшло двоє цивільних, нічний сторож і якийсь незнайомий чоловік, з пом'ятим, невизначним обличчям, з забинтованою шиєю, це від нього тхнуло йодоформом. Клим підписав протокол, офіцер встав, струснувся, пробурчав щось про обов'язок служби й запропонував

Самгину дати підписку про невиїзд. За спиною в нього полцейський підморгнув до Інокова оком, схожим на голу-бине яйце, Іноков по-дружньому кивнув розкошляною го-ловою.

— Пішли до Єлизавети Львівни,— сказав він, зістриб-нувши з підвіконня й намагаючись відчинити вікно. Вікно не відчинялось. Він стукнув кулаком по рамі й спитав:

— Невже заарештують? У неї — дитина.

— На це не дивляться, — зауважив Клим, теж підходя-чи до вікна. Він був задоволений, трус закінчився швидко. Іноков не помітив його хвилювання. Задоволений він був і ще чимось.

— У вас — дружба з тим Пуаре? — спитав він, готую-чись до запитань Інокова.

Глянувши на нього, Іноков дістав цигарку, але, не за-курюючи, поклав її на вікно.

— Завжди спокійна, холодна, а — ось,— заговорив він, усміхаючись, але зразу ж урвав фразу й недоречно цмок-нув.— Пуаре? — перепитав він неприродно голосно і не-природно жваво почав розказувати: — Він — брат відомо-го карикатуриста Каран-д'Аша, другий його брат, — ка-пітан одного з пароплавів Добровільного флоту, сестра — актриса, а сам він був кухарем у губернатора, потім околоточним наглядачем, еге ж...

Стиснувши пальці рук в один кулак, він спитав тихіше, неспокійно:

— Ви думаєте — знайдуть у неї що-небудь?

Клим знизав плечима:

— Не знаю.

— Найбезпутніша людина цей Пуаре, — казав далі Іноков, потираючи лоб, очі й говорячи вже так тихо, що крізь його слова було чути буркотливі голоси на дворі.— Я даю йому уроки німецької мови. Граємо в шахи. Він не-одружений і — розпусник. У спальні в нього — незгасна лампада перед статуеткою божої матері, але на стінах роз-вішано в рамках голих жінок французької фабрикації. Як безкрилі ангели. І — десятки паризьких зошитів «Ню». Цинік, любострасник...

Він замовк, прислухався.

— Як вони довго, чорт би їх забрав! — пробурмотів він, відходячи від вікна; став біля шафи і, розглядаючи книжки, знову почав:

— Якось я залишився ночувати в нього, він прокинувся рано-вранці, став навколішки й довго молився пошепки, задихаючись, стукаючи кулаками в груди себе. Здається, аж до сліз молився... Виходять, чуєте? Виходять!

Так, на дворі тупотіли важкі ноги, бряжчали шпори, темні постаті поринали у хвіртку.

— Ясніше стало, — усміхаючись, зауважив Самгін, коли остання темна постать зникла і двірник шумно замкнув хвіртку. Іноків пішов, тупаючи як кінь, а Клим подивився на безладдя в кімнаті, на паперовий хаос на столі, і його пойняла втома; начебто жандарм отруїв повітря своєю лінню.

«От іще один екзамен», — мляво подумав Клим, відчиняючи вікно. По двору ходила Співак, кутаючись пледом, поряд з нею ступав Іноків, тримаючи руки за спиною, і буркотів щось.

— Ну, це дурниці, — голосно сказала жінка.

Самгін теж вийшов на двір, тоді вони обое замовкли, а він сказав:

— Скоро світатиме.

Жінка глянула в тьмяне небо, обличчя в неї було так сердито загострене, що здалося Климові незнайомим.

— А ви б його за чуба, — раптом порадив Іноків і сказав Самгіну: — В неї товариш прокурора в паперах шпортався, тварюка.

— Сядьмо, — запропонувала Співак, не даючи йому договорити, і сіла на приступках ганку, питаючи Інокова:

— Що ж, написали ви оповідання?

Клим догадався, що при Інокові вона не хоче говорити про трус. Він далі походжав по двору, прислухаючись, думаючи, що до цієї жінки не звикнути, так різко змінюється вона.

Співали півні й гавкав неспокійний сусідський собака, рудий, кошлатий, з мордою лиса, ночами він завжди гавкав якось запитливо й визивно, — погавкає і з хвилину слухає, чи не відгукнуться до нього? Голосок у нього був задерикуватий і дошкульний, але слабкенький. А вдень його було майже не видно, лише інколи, висунувши морду з-під воріт, він підозріло винюхував повітря, і завжди здавалося, що сьогодні морда в нього не та, що була вчора.

— Порвав, знаєте; у мене все розлізлось, людей не видно стало, тільки слова про людей, — глухо говорив Іноків,

притулившись до білої колонки ганку; розминаючи пальцями цигарку.— Це дуже важко — малювати бунт; треба почувати себе якимось... полководцем, чи що? Стратегом...

Він посмикав плечем, збив волосся з лоба, але нахилився до Єлизавети Львівни, і волосся знову засипало грубе обличчя його.

— Пишу інше: хлопчика примусили пасти гусей, а коли він полюбив птицю, його зробили помічником конюха. Він полюбив коней, але його забрали до флоту. Він море полюбив, але зламав собі ногу, й довелося йому служити лісовим сторожем. Хотів одружитися з коханою, хорошою дівчиною, а одружився з жалощів з замученою вдовою з двома дітьми. Полюбив і її, вона йому народила дитину; він її поніс хрестити на село і по дорозі заморозив...

— Ви це видумали? — тихенько спитала Співак.

— Не все, — відповів Іноков чомусь провинним тоном. — Мені Пуаре розказав, він дуже багато знає незвичайних історій і любить розповідати. Не вирішив я — чим закінчити? Закопав він дитину в сніг та й пішов кудись, пропав без вісті чи — обурений марністю любові — зробив що-небудь лихе? Як ви думаєте?

Співак відповіла коротко і невиразно.

Каламутне світло виявляло бруднуваті хмари; загув гудок парового млина, йому відповів свист тартака за річкою, потім засвистало на паточно-крохмальному заводі, на сірниковій фабриці, а на вулиці вже лунали кроки людей. Все було таке звичне, знайоме і заспокоювало, а трус—наче сновидіння або безглуздий анекдот, на зразок розказаного Іноковим. На ганок флігеля вийшла покоївка у білому, схожа на мішок борошна, і сказала, дивлячись на небо:

— Аркаша прокинувся!

Співак, схопившись, швидко пішла, плед волікся за нею по двору. Поволі, усім тулубом повертаючись услід за нею, Іноков пробурмотів:

— Піду і я.

Пішов у дім, зразу ж знову з'явився в розлітайці, в капелюсі і, мовчки потиснувши руку Самгіну, зник у сірому присмерку, а Клим задумливо пішов до себе, хотів роздягтися, лягти, але розвернута жандармом постіль викликала огиду. Тоді він став укладати папери в шухляди стола, доводячи собі, що трус не матиме ніяких наслідків. Та

логіка не могла розвіяти почуття пригнічення й темної підспудної тривоги.

Опівдні, прийшовши до редакції, він раптом опинився в новій для нього атмосфері шанобливого й заохочуючого співчуття, там уже знали, що вночі у місті були труси, заарештовано статистика Смоліна, семінариста Долганова, а Дронов додав:

— Слюсаря з млина Радеева, аптекарського учня — єврея, учительку парафіяльної школи Комарову.

Він сказав, що дружина чорнобородого ротмістра Попова живе з поліцейським лікарем, а Попов за це одержує платню лікаря.

— Він такий скупий, що примушує латати взуття своє жандарма, колишнього шевця.

— Так, ось і вас охрестили, — сказав редактор, міцно потискуючи руку Самгіну, і розпустив ображену губу свою в широкій усмішці. Робінзон радісно сповістив, що його трусили тричі, п'ять з половиною місяців тримали в тюрмі, півтора року на засланні, в Уржумі.

— Мене там мало таргани не з'їли. Чудове місто: в 93 році хлопчачки співали:

Грими, слава, сурмою!
Ми бились, турок, з тобою.
По твоїх Балканських горах
Слава линула про нас!

Франтуватий адвокат Правдін, журно знизавши плечима, сказав:

— Доля всіх чесних людей Росії. Не знаємо ні дня, ні години...

Самгін пробував переконати себе, що в ставленні людей до нього як героя є щось дурненьке, смішне, але не міг не почувати, що ставлення це приємне йому. Через кілька днів він помітив, що на вулицях і в міському саду незнайомі гімназистки нагороджують його ласкавими усмішками, а якісь люди дивляться на нього занадто уважно. Він іронічно міркував:

«Шпиги? Чи це ліберали визначають мою готовність до жертви заради конституції?»

І мигтіла боязка думка: коли б не довелося заплатити за цю увагу занадто дорого? Його особливо бентежив і дратував Дронов, він крутився навколо як ласкавий, але занепокоєний песик, і настирливо допитувався:

— Значить — і ти причетний?

Клим чув у цьому запитанні подив, кривився, а Дронов, потираючи руки, як людина дуже задоволена, питає швиденьким шепотом:

— Ти з Долгановим, семінаристом, знайомий?

— Ні,— голосно відповів Самгін,— я не люблю семінаристів.

Дронов далі нашіптував і сватав:

— Приїхав один молодий письменник, ух, гострий хлопець! Хочеш — познайомлю? Тут є панночка, курсистка, Маркса сповідує...

Знайомитися з письменником і панночкою Самгін відмовився і виявив, що Дронов схожий на кривого мужика з Варавчиних дач, той-бо теж сватав. З усіх знайомих людей тільки один історик Козлов не виявив Климові співчуття, а, навпаки, привітався з ним мовчки, щільно стиснувши губи, ніби стримуючись від бажання сказати якесь слівце; це прикро зачепило Кліма. Акуратний дідок ходив озброєний дощовим зонтиком, і Самгін відзначив, що він тикає кінцем зонтика в землю ніби зі стримуваною люттю, на людей дивиться вже недобррозичливо, а спідлоба, сердито, наче він усіх вважав винними в чомусь перед ним.

Коли Самгіна викликали до жандармського управління, він пішов туди, настроївшись героїчно, певний, що скаже там щось поважне, наприклад:

«Прошу не штовхати мене туди, куди сам я не маю наміру йти!»

Взагалі, скаже що-небудь у цьому дусі. Він одягся дуже парадно, надів нові рукавички й поголив поріст на підборідді. На вулиці, серед мокрих будинків, метався три-можливо осінній вітер, начебто шукав десь сховатися, а над містом він чистив небо, змітаючи з нього бруднуваті хмари, оголюючи навдивовижу прозору синяву.

У світлому, з двома вікнами, кабінеті було по-домашньому затишно, стояв запах доброго тютюну; на підвіконнях — вазони неприродно забарвлених бегоній, між вікнами висів у позолоченій рамі жовтозелений пейзаж, з тих, що їх прозвано «ячня з цибулею»: сосни на піщаному обриві над каламутнозеленою річкою. Ротмістр Попов сидів у кутку за столом, поставленим навкіс від вікна, курив цигарку, вставлену в пінковий мундштук, на мундштуці — палець лайкової рукавички.

— Прошу, — сказав він тоном старого знайомого; в сирій тужурці, дуже заношеній, він здавався добродушним і ще лінившим.

— А осінь як рано завітала, — сповістив він, зітхнувши, видув недокурок з мундштука в попільницю-череп і, уважно оглядаючи прокурену пінку, заговорив по-простяцькому:

— Запросив вас, щоб особисто вручити папери ваші, — він постукав тупим пальцем по пачці паперів, але не присунув її до Самгіна, говорячи все так само: — Дещо прочитав і без компліментів скажу — ду-уже цікаво! Дозрілі думки, наприклад: про потребу консерватизму в літературі. Справді, батеньку, чорт знає, як почали писати; сміявся я, читаючи відзначені вами приклади: «В небеса запустив ананасом, співа басом», — як це вам?

«Підлещується, дурень, підкупити хоче», — збагнув Самгін, спостерігаючи, як з бронзового черепа синій здійснюється димок.

Ротмістр скинув окуляри, відкривши мутносірі, вологі очі, в опухлих повіках без вій, чорнобороді обличчя його розширилося усмішкою; він обережно притуляв до очей хусточку й говорив, розминаючи слова язиком, не кваплячись:

— Особливо приємно потішила мене заміточка про дівчинку, яка вигукнула: «Та чого ви бешкетуете?» І ваше міркування з цього приводу — дуже, дуже цікаве.

«От тварюка», — в думках вилаявся Самгін, але вилаявся не злісно, а ніби з обов'язку.

Він сподівався побачити очі чорні, суворі або принаймні похмурі, а при таких майже безбарвних очах борода ротмістрова здавалася фарбованою й начебто збільшувала благодущність його, спрощувала все навколо. За спиною в ротмістра, вище голови його, на чорному трикутнику — бородате, широке обличчя Олександра III, над вузькими, обклеєними шпалерами дверима — велика фотографія лисого, вусатого чоловіка в орденах, на столі, притискуючи папери Климові, — товста книжка Сенкевича «Вогнем і мечем».

— Чи можу я дізнатися — чим викликано трус? — спитав Самгін і з тону запитання зрозумів, що героїчний настрій, з яким він ішов сюди, вже зник.

Ротмістр надів окуляри, помацав пальцями свої сизі вуха, зітхнув і сказав теплим голосом:

— Розпорядження з Москви, мабуть, маєте компрометуючі знайомства.

— Трус цей ставить мене в позицію незручну, — заявив Самгін і зразу ж застеріг себе: «Начебто я скаржуся, а не протестую».

Ротмістр Попов усім тілом хитнувся вперед так, що штовхнув грудьми стіл і дзенькнуло скло на лампі, він поклав руки на стіл і заговорив, притишивши голос, прицмокуючи, ворущачи бровами:

— Авжеж, я розумію! Звичайно, я напишу до Москви повідомлення, яке гарантуватиме вас від повторення таких — скажімо — необхідних неприємностей, якщо, звичайно, ви самі не побажаєте викликати повторення.

Незрозумілим рухом мускулів обличчя офіцер розсунув бороду, трохи підняв вуса, але рот у нього закруглився й густо реготнув:

— Хо-хо-о!

І, пальцем присунувши до Самгіна цигарницю, спитав дуже лагідно:

— Курите? А я — шалено, ось вуса поруділи від тютюну.

Вуса в нього були зовсім чорні, навіть без сивих ниток, помітних у бороді.

— Шалено, бо робота нервова, — пояснив він, зітхнув, і раптом у горлі в нього забулькало, заклекотіло, а говорити він став швидко і вже якимось секретним тоном.

— Погодьтеся, що не в наших інтересах дратувати молодь, та й узагалі інтелігентна людина — дорога нам. Революціонери дивляться інакше: для них людина — ніщо, якщо вона не член партії.

Він сказав, що пішов у жандарми з переконання в потребі оберігати культуру, порядок.

— В жодній країні люди не потребують стримування, приборкування їхньої фантазії так, як вони потребують у нас, — сказав він, тикаючи себе пальцем у м'які груди, і ці слова, дуже зрозумілі Самгіну, примусили його подумати:

«Напевно, Дронов набрехав про нього і його дружину».

— Революціонери, батеньку, рекрутуються з невдах, — чув Клим знайоме і переконуюче. — Не заперечую: є серед них і талановиті люди, ви, звичайно, знаєте, що багато хто з них спокутував злочинні помилки молодості своєю корисною службою державі.

Говорив він дедалі тепліше, секретніше і заплющивши очі. Можна було думати, що це говорить Варавка, змінивши свій голос.

Десь близько зазвучав рояль з такою силою, що Самгін здригнувся, а ротмістр, розправивши пальцем вуса, що диміли, сказав з задоволенням:

— Дружина, в чотири руки з дочкою.

Він шумно потягнув носом, неначе внюхуючись у музику, — ніс у нього був великий, безформно розбухлий і червонуватий.

— Дочка моя вчиться в музикальній школі і — захоплена лекціями madame Співак з історії музики. Скажіть, madame Співак уроджена Кутузова?

Самгін машинально відповів:

— Вона — дочка повітового предводителя дворянства, — я не знаю його прізвища, а Кутузов — син селянина.

— Он як? Дворянка і — заможна за євреєм, ехе-хе!

— Але вже дід його був хрещений, — зауважив Клим, вслухаючись у невдало розігруваний етюд.

— Взагалі ця школа — велика заслуга вашої матінки перед містом, — шанобливо сказав ротмістр Попов і тим самим тоном спитав: — А ви давно знайомі з Кутузовим?

Зрозумівши, що треба бути обережнішим, Самгін зручніше сів на стільці і сказав, що столувався з Кутузовим у Петербурзі в одній сім'ї.

— Селянин? — зітхнув ротмістр, і, піднявши руку, сварячись пальцем, він випнув нижню щелепу так, що густою борода його піднялась майже горизонтально. І, нахилившись до Самгіна через стіл, він іронічно продекламував:

Простенька квітка дика

Потрапила в букет гвоздики.

— Наївність, батеньку! Єврей є єврей, і цього з нього водою не змиєш, хоч би як святили її, авжеж! А мужик є мужик. Природа рівності не знає, і кріт півневі не товариш, авжеж! — сказав він тихо й урочисто.

Це вийшло так безглуздо, що Самгін не міг стримати усмішки, а ротмістр писав пальцем одної руки химерні візерунки, а другою, схопившись за бороду, витискував з неї дедалі курйозніші слова:

— Альянси, мезальянси! Ні, природа проти мезальянсів, декадансів...

Кумедно було бачити, як цей лінивий чоловік пожваві-

шав. Розуміється, він говорить дурниці, бо це наказує йому його посада, та ясно, що це простак, який чесно виконує свої обов'язки. Якби він був священиком або служив у банку, у нього було б широке коло знайомих і, мабуть, його любили б. Але — він жандарм, його бояться, зневажають і ось забалотували в члени правління «Товариства сприяння кустарям».

Звичайно, Дронов набрехав про нього.

Та Попов раптом, хоч і недбало, спитав:

— Ви з того часу, після Петербурга, не зустрічали Кутузова?

Захоплений зненацька, Самгін не квапився відповісти, а ротмістр скинув окуляри, витер очі хусточкою, і в очах у нього спалахнули веселі іскорки.

— Не зустрічали? — повторив він, протираючи очі. — Цими днями?

— Так, — сказав Клим, — я його бачив.

Він уже почував тривогу і, щоб приховати її, розв'язно спитав:

— Хіба Кутузова вважають небезпечною людиною?

Кілька секунд, дуже неприємних, ротмістр Попов розглядав обличчя Кліма веселими очима, потім відповів лінгвистичними словами:

— Ви повинні знати це з випадку з братом вашим, Дмитром. А що таке отой Іноков?

Дальшої розмови з ротмістром Клим не любив згадувати, постарався забути її. Пам'ятав він тільки дружню пораду чорнобородого жандарма з хворими очима:

— Тримайтесь далі від цих ловців людей, якомога далі. І — не бійтесь говорити правду.

Коли ротмістр, відпускаючи Кліма, потиснув йому руку, дононя ротмістра, на вигляд пухла, виявилася жорсткою і в якихось гулях, наче в мозолях.

Самгін вийшов на вулицю пригнічений, все вийшло не так, як він уявляв, і невиразно почувалося, що він поведився нерозумно, незграбно.

«Звичайно, я не сказав нічого зайвого. Та й що міг я сказати? Характеристика Інокова? Та вони самі бачили, який він грубий і зарозумілий».

Туман стояв над містом, вулиці, заповнені вогкою, пронизуючою каламуттю, примусили згадати Петербург, Кутузова. Про Кутузова думалося мляво і, прислухаючись до думок про нього, Клим не знаходив у них ні озлоблення,

ні навіть недружелюбності, начебто ця людина назавжди зникла.

Другого дня Самгін дізнався, що Співак допитував не ротмістр, а сам генерал.

— Дуже дурненький, — сказала вона, швидкими стьобками зашиваючи в коленкор якийсь пакет, як видно — папери чи книжки, і повідомила, незнайомо усміхаючись: — Цей скромненький статистик Смолін вигнав товариша прокурора Віссаріонова з своєї камери, стусонувши ногою.

— Як ви про це дізналися? — недовіжливо спитав Клим.

— А хіба не однаково? — озвалась вона, не підводячи голови, і теж спитала: — Ваш ротмістр дуже цікавився Кутузовим?

— Ні, — сказав Клим.

Вона повільно випрямилась, глянула спідлоба:

— Хіба? Дивно.

— Чому?

— Але ж це він — причина їхнього неспокою.

Знизавши плечима, Самгін несподівано для себе збрехав:

— Хіба ви не допускаєте, що я теж можу бути причиною неспокою?

«Повірить чи ні?» — зразу ж спитав він себе, але жінка знову схилилася над шиттям, тихо й непевно сказавши:

— Жартувати — не хочеться.

Бачачи, що Співак настроєна нетовариськи, нахмурилась, а погляд її блакитних очей холодний і незвичайно гострий, Клим пішов, ще раз подумавши, що це людина дволічна, небезпечна. Звідки вона могла дізнатися про вчинок статистика? Невже вона відіграє значну роль у конспіративних справах?

А в місті всі знайомі тривожно заметушилися, заговорили про політику і, ставлячись до Самгіна з цікавістю, яка стомлювала його, в той самий час говорили, що труси й арешти — чистісінька вигадка жандармів, які побажали звернути на себе увагу вищого начальства. Дратував Дронов настирливим розпитуванням, обридав Іноков раптовими візитами, він приходив майже щодня й поведився без церемонії, як у трактирі. Все це примусило Самгіна виїхати до Москви, не чекаючи повернення матері і Варавки.

В Москві він прожив половину зими самотньо, перебираючи і зважуючи в пам'яті все, чого зазнав, що надумав,

намагаючись відсіяти потрібне для нього. Та все здавалося непотрібним, а життя ставало перед ним, наче ліс, в якому він повинен був знайти свою стежку до свободи від суперечностей, від розладу з самим собою. В театрах, дивлячись на сцену крізь скельця окулярів, він думав про незбагненну дурість людей, які знаходять приємність у видовищі своїх страждань, своєї нікчемності і невміння жити без безглузких драм кохання і ревнощів. Відвідував університет, тримаючись осторонь від студентства, завжди чимось схвилюваного.

«Емоціональна опозиція»,— думав він, поглядаючи на ровесників очима старшого, і йому здавалося, що стриманістю й відчуженістю він викликає пошану до себе.

Професорів Самгін слухав з тією ж самою нудьгою, як учителів у гімназії. Дома, в одній з чистеньких і вигідно умебльованих кімнат Феліцати Паульсен, пишної дами років під сорок, Самгін записував свої думки і враження дрібним, але чітким почерком на аркуші синюватого поштового паперу і складав їх до портфеля, подарованого Нехаєвою. Не давши заголовка своїм заміткам, він гарно, рондом, написав на першому їх аркуші:

*Людина
тільки тоді вільна,
коли вона зовсім самотня.*

Писав він небагато, ретельно обдумував фрази і підпорядковував їх одному далекоглядному міркуванню,— він не забував, що замітки його одного разу зробили йому чималу користь.

«Професор Азбукін зневажає студентів, як досвідчений спокусник наївних дівчат, але не може не кокетувати з ними лібералізмом»,— записував він.

«Професор Буквін нагадує місіонера, що освічує напівязичницьку мордву. Говорячи про гуманізм, він явно злоститься на потребу проповідувати те, в що сам не вірить».

Запозичивши в Робінзона немудру дотепність, він дав професорам глузливі псевдоніми: Словолубов, Словотьоків, Нудьготворцев. Йому дуже подобалися короткі характеристики людей, що намагалися більш чи менш щиро зробити з нього людину таку саму, як вони.

«Поярков круто повертає до марксизму. В ньому є щось таке, що нагадує напівсліпу, стару коняку».

«Маракуєв, після арешту, почуває себе чиновником, який несподівано одержав орден».

Години осінніх вечорів і ночей на самоті з самим собою, в мовчазній розмові з папером, який покірно приймав на себе всі і всілякі слова, ці години дуже підносили Самгіна в його очах. Він уже починав думати, що з усіх людей, знайомих йому, найзручнішу і найрозумнішу позицію в житті вибрав смішний, рудий Томилін.

Але дедалі частіше, разом з шумом вітру й дощу, разом з виттям хуртовини, в тепло кімнати вдиралася знесилююча нудьга й гасила глузливі думки, згущала всі їх в одну.

«Чому я повинен перетрушувати в собі весь цей словесний хаос? Чого я хочу?»

І пробуджувалася звичка до жінки. Він, уже давно відпочивши від Лідії, згадував про короткий роман з нею, як про сновидіння, в якому неприємного було більше, ніж приємного. Але, згадуючи, він кожного разу знаходив у цьому романі прикру незакінченість і почував бажання помститися Лідії за те, що вона не виправдала невиразних його надій на неї, його уявлень про неї і за те, що вона чимось зіпсувала в ньому смак жінки. Він так і визначав: смак, бо вважав, що після Лідії в його ставлення до жінок увійшло щось гірке, їдке. Кілька зустрічей з Варварою переконали його в цьому. Він зустрів її в перший же місяць життя в Москві, і хоч ця дівчина була несимпатична йому, він був приємно здивований радістю, яку вона виявила, зіткнувшись з ним у фойє театру.

— Як не соромно! — вигукнула вона, тримаючи його за руку. — Приїхав і — очей не показує, лиходій!

Одягнена, як завжди, строкато й крикливо, вона говорила так голосно, начебто всі люди навколо були її добрими знайомими й можна було не соромитися їх. Самгін охоче провів її додому, по дорозі вона розказала багато цікавого про Діомидова, який, тиняючись всюди по Москві, інколи навідує і її, про Маракуєва, що просидів у тюрмі тринадцять днів, після чого жандарми попросили в нього прощення, про своє розчарування театральною школою. Величезна Анфиміївна зустріла Клима теж радісно.

— Ой, як покращав, зовсім — мужчина! І борідка на місці.

Дуже скоро в Самгіна склалося ставлення до Варвари, яке забавляло його. Вона схудла, в неї негарно витяглася шия, а обличчя стало маленьким і вузьким від того, що

вона збивала жорсткувате волосся своє, зробила собі зачіску жінки з племені кафрів. Дома вона одягалася в якісь хітони з широкими рукавами, що оголювали руки до плечей, рухалася сковзькою ходою, розхитуючи вузькі стегна, і, очевидно, вірила, що це в неї виходить гарно. Говорила трохи в ніс, дуже, по-московськи підкреслюючи звук «а». Вона здавалася ще більш спотвореною театральністю і ще смішнішою в її схилянні перед знаменитими жінками. Кумедно було спостерігати вагання її симпатії між madame Рекам'є і madame Ролан, портрети тієї й іншої по черзі з'являлися на найвиднішому місці серед портретів інших знаменитостей, і з того, яка з двох французенок виступала на першій план, Самгін безпомилково визначав, як настроєна Варвара: і якщо на видному місці з'являлась Рекам'є, він казав, що мистецтво — забавка пересичених, митці — блазні буржуазії, а коли Рекам'є змінювала m-me Ролан, він доводив, що Бодлер революційніший за Некрасова і оповідання Мопассана оголюють облуду і страхіття буржуазного суспільства переконливіше, ніж політичні статті. Він усвідомлював, що його докази недотепні, на смішки грубуваті й погано замасковані, та це не бентежило його.

Варвара слухала, покусуючи свої тонкі, неяскраві губи, прикривши зеленуваті очі віями, вона витягала шию й виставляла гостре підборіддя, начебто ображено і готуючись заперечувати, але — не заперечувала, а лише інколи ставила запитання, які Самгін вважав дурнуватими і такими, що виявляли її неучтво. І дедалі частіше вона, зітхаючи, казала:

— Який ви складний, незбагнений! Важко звикнути до вас. Інші, поряд з вами, — наче оперні співці: заздалегідь знаєш усе, що вони співатимуть.

В щирість її компліментів Самгін остерігався вірити, підозріваючи, що хоч Варвара й не розумна, але грає роль, яка забавляє її так само, як забавляється він, глузуючи з неї.

Майже кожного разу Клим зустрів у неї Маракуєва. Веселий студент поводився, як дома, ставився до Варвари з фамільярністю закоханого, який цілком певен, що йому платять тим самим. Вони казали одно одному «ти», але щось заважало Климові думати, що вони вже коханці. Вони були такі дуже різні, що Клим оцінював їх близькість як непорозуміння. На його думку, Варвара повинна б вно-

сити в цю дружбу щось крикливе, драматичне і в той же час сентиментальне, а він бачив, що і Маракуєв і вона надають взаєминам своїм характеру легкої комедії.

Маракуєв був усе такий самий розмашистий, жвавий, легко і дуже гарячився, умів говорити запально і гнівно; було не помітно, щоб пережите ним у день ходинської катастрофи відбилось на його характері, кинуло на нього тінь, як на Пояркова. Цей спохмурнів, опустив голову, втратив свою книжність, вже не говорив рубаними фразами і взагалі якось скрипів, наче надломаний. Він запуслав бороду з сірого, рівного, як голки, волосся, і це зістарило його років на десять. З'являвся він у Варвари зрідка, ненадовго, вже не грав на гітарі, не співав дуетів з Маракуєвим.

— Волю краще вивчати німецьку мову,— відповів він Самгіну на запитання про гітару,— відповів чомусь сердитим тоном.

Клим був дуже неприємно здивований, дізнавшись, що в кімнаті, де жила Лідія, по неділях збирається гурток учнів Маракуєва.

«Одначе, від цього важко відійти»,— подумав він, нахмурившись. Але в ньому була розвинена цікавість людини, яка хоче не стільки зрозуміти людей, як спіймати їх на якійсь фальшивій грі. І неспокійна сила цієї цікавості примусила Самгіна познайомитися з пропагандою Маракуєва та з учнями його. Серед них виявився знайомий робітник Дунаєв, з його кучерявою бородою і незгасною усмішкою. Він, ніби для контрасту з собою, приводив слюсаря Вараксіна, похмуру людину з чорними вусами на сірому, кам'яному обличчі і з недовірливим поглядом темних очей, глибоко запалих в очні ямки. Обережно входив чистенько одягнений юнак, ротатий, широконосий, з білявими бровами; карі очі в нього розставлені далеко одно від одного, але однаково здивовано поглядають в різні боки, хоч назвати їх косими — не можна. З'являвся женоподібно гарний іконописець з майстерні Рогожина Павло Одинцов і лисуватий, непосидючий різьбар по дереву Фомін, людина непевного віку, худий, з обличчям шура, з волосатою бородавкою на правій щоці й короткозоро примруженими, але гострими очима.

Без потреби зігнувшись, входив Диякон. Він коротко, в кружок, обрізав волосся й підстриг потрійну свою бороду так, що з трьох вийшла одна клиноподібна й довга. Ого-

лене обличчя його зовсім утратило рису, що надавала йому схожості з безліччю тих суздальських облич, які, зливаючись в єдине обличчя, створюють образ невикорінєної, даної назавжди російської людини. Він забував, що бокові бороди його пострижено, і, нерідко, шукав їх, ворухачи пальцями в повітрі, від вуха до підборіддя. У зношеній чумарці і величезних, з грубої шкіри, чоботях, він став ще більше схожим на торговця старим мотлохом.

У всіх цих людях, незважаючи на всю їх зовнішню різницю, Самгін відчув щось єдине й дратівне. Дратували вони грубуватістю й зухвалістю запитань, малограмотністю, схвальними усмішками у відповідь на промови Маракуєва. В кожному з них Самгін помічав щось анекдотичне і, нарешті, вони справляли враження людей, вже відірваних від нормального життя, людей, що байдуже відмовилися від усього, в що повинні б вірити, в що вірують мільйони таких, як вони.

Клим згадав, що Лідія з дитинства і років до п'ятнадцяти боялась кажанів; одного разу ввечері, коли в присмерку кажани почали безшумно літати над садом і двором, вона сердито сказала:

— Миші не сміють літати!

— Це ж бо не ті, що живуть під підлогою,— пояснив він їй, але маленька подруга його, непокірно тупнувши ногою, закричала:

— Мовчи! Усякі миші не сміють літати!

Коли ці сірі люди, нерухомо застигнувши, слухали Маракуєва, в них з'являлося щось спільне з кажанами: саме так нерухомо й моторошно висять донизу головами засліплені денним світлом крилаті миші в темних куточках на горищах, в дуплах дерев.

Суворя, чиста кімната Лідії просякнена смородом поганого тютюну і вакси; від чобіт Диякона тхне дьогтем, від білявого юнака — помадою, а іконописець Одинцов поширює дух тухлих яєць. Люди так надихали, що вогонь у лампі горить тьмяно і, в сизому повітрі, розмахуючи руками, Маракуєв на всі лади вимовляє надивовижу містке, в його устах, слово:

— Народ, народ!

Він — у кутку, ліворуч від вікна, щільно запнутого шматком темної матерії, він схоплюється з стільця, стиснувши кулаки, розгрібає руками густе повітря, свариться пальцем у стелю, він п'яніє від своїх слів, похитується і,

задихаючись, розмахнувши руками, стоїть кілька секунд мовчки і наче розіп'ятий. Його дуже російське обличчя «сміливого доброго молодця» з казки дуже мальовниче і говорить він так казково, що з хвилину, дві навіть Клим Самгін слухає його уважно, з заздрістю до сили, до різноманітності його почувань. Гнів і сум, віра і гордощі по-змінно звучать у його словах, знайомих Климові з дитинства, а переважає в них любов до людей; в щирості цього почуття Клим не смів, не міг сумніватися, коли бачив це навдивовижу живе обличчя, освітлюване зсередини вогнем віри. Потім про себе Самгін усе-таки називав вогонь цей бенгальським, а промови Маракуєва — фейерверком.

Люди слухали Маракуєва, подаючись, підтягаючись до нього; білявий юнак сидів, роззявивши рота, і в світлих очах у нього подив змінювався страхом. Павло Одинцов смішно сповзав з стільця, нахилиючи тіло, але підвівши голову і якимось п'яним чи сонним поглядом приковано стежив за тим, як мінилося обличчя в промовця. Фомін, затиснувши руки між коліньми, дивився під ноги собі, в калюжу розталого снігу.

А Дунаєв слухав, наставивши вухо на голос промовця так, наче Маракуєв стояв дуже далеко від нього; він сидів на дивані, вільно розкинувшись, поклавши руку на широке плече похмурого сусіда свого, Вараксіна. Клим помітив, що вони часто і навіть у найполум'яніших місцях промов Маракуєва перешіптуються, аскетичне обличчя в слюсаря суворо кривиться, він сердито ворухить вусами; кривоногий Фомін шипить на них, штовхає Вараксіна ліктем, коліном, а Дунаєв, усміхаючись, підморгує до Фоміна веселим оком.

Самгін підозрівав, що, крім усміхненого і, мабуть, дуже хитрого Дунаєва, ніхто не розуміє всієї руйнівної сили промов пропагандиста. До Диякона Дунаєв ставився з добродушною цікавістю й поблажливо, начебто до підлітка, хоч Диякон був, напевно, років на п'ятнадцять старший за нього, а всі інші дивились на довгого Диякона недовіркою й обережно, як голуби та горобці на індику. Диякон найбільше був схожий на величезного нетопира.

Одного разу, після того, як Маракуєв втомлено замовк і сів, втираючи піт з обличчя, Диякон, повільно розправивши довге тіло своє, промовив наче з амвона:

— Як священноцерковнослужитель, хоч і позбавлений сану, — про що не жалкую, — і як батько чесноі людини, що

загинула з любові до людей, запевняю й свідчу: все, сказане оце зараз,— правда! Ось — послухайте!

І, крикнувши, він почав басом:

— «Те, що перше, за старих часів, було у загальному вжитку в усіх людей,— стало, через силу і хитрощі деяких, нагромаджуватись в домах у них. Щоб досягти спокійного неробства, деякі люди повинні були повернути всіх інших у рабство. І ось, зібрали вони в руках своїх першопотрібні для життя речі і землю також і почали ехидно користуватися ними, аби задовольнити зажерливість свою і користь свою. І склали собі закони несправедливі, через які до цього дня захищають своє хижацтво, діючи насильством і злобою».

Піднявши руку, ніби присягаючи, він казав далі:

— Ці слова непереборної істини не я видумав, серед них жодного мого слова — нема. Сказано й написано їх за тисячу п'ятсот років до нас, в четвертому столітті після різдва Христового, чудовим мудрецем Лактанцієм, батьком християнської церкви. Прозвано було цього Лактанція Ціцероном від Христа. Слова його, що я оце сказав, надруковані в творах його, виданих у Санкт-Петербурзі в 1848 році й цензурованих архімандритом Аввакумом. Виходить — книжка, властями переглянута, тобто пропущена для читання помилково. Бо ж: головуючі над нами правду пропускають у життя тільки помилково, через недогляд.

Підсиливши голос, він додав:

— Повторюю: значить,— сказав я вам не свою, а стародавню й вічну правду, воскресенню якої послужимо дружно, мужньо й не шкодуючи себе.

Він зігнувся, сів, а Дунаєв, підморгнувши Вараксіну, сказав:

— Марксист був Лактанцев отой, га?

— Ну, і що ж? — спитав Диякон.— Значить, Марксове народження було передбачено за півтори тисячі років.

— А — практика, практика яка, отче? — питав Дунаєв, поблискуючи очима; Диякон густо сказав:

— Про це — думайте.

Струснувся Одинцов і хрипким голосом вимовив:

— Зброя потрібна, а — де зброю візьмемо?

Він кліпає, начебто тільки що прокинувся, очі в нього наче в людини з похмілля чи людини, що страждає від

безсоння. Білявий хлопець сякається оглушливим звуком мідної труби і, ніяково нахилившись, ховає обличчя в хусточку.

Відпочивши, Маракуєв почав говорити, а Климові було приємно, що до проповіді Диякона всі поставились з явною байдужістю.

— Нам потрібна боротьба за свободу боротьби, за право обстоювати людські права,— каже Маракуєв, розрубуючи повітря ребром долоні.— Марксисти запевняють, що селянство треба загнати на фабрики, переварити у фабричному казані...

— Це тебе не стосується,— глухо і грубо бурчить Диякон, відхиливаючись від сусіда свого, білявого хлопця.

Маракуєв уже скінчив критику марксистів, покwapливо потискує руки тим, що виходять, суне руку й Дияконові, але той, притискуючи його до стіни, поважно радить:

— Ви, товаришу Петре, скажіть тому кирпатому, щоб він даремно не цікавився, не питав: хто, звідки й чий саме? Що він — у поминання за здоров'я записати всіх нас хоче? До найприємнішого побачення!

Зігнувшись, він вилазить за двері, а Маракуєв і Клим ідуть пити чай до Варвари.

Вона, прикривши очі віями, з подивом, який здається Климові фальшивим, каже:

— Революціонер для мене — поет, Уріель Акоста, носій Прометеевого вогню, а тут — Диякон!

— Наївно, Варочко,— сказав Маракуєв, сміючись, і нагадав про пензенського попа Фому, пугачовця, про патера Александра Гавацці, та, коли почав про духовенство епохи селянських воєн у Німеччині,— Варвара капризно перебила його повчальну промову:

— У Дияконі є щось смішне. А в того іншого — кривий ніс і, звичайно, це записано в нього в паспорті,— особлива прикмета. Шпиги піймають його за ніс.

Маракуєв знову засміявся, а Клим сказав:

— Так, революціонер повинен бути невиразний.— Він хотів сказати іронічно, а вийшло — похмуро.

— Це вже щось від марксизму,— підхопив Маракуєв, готуючись сперечатися, та, що Самгін промовчав, дивлячись у склянку з чаєм, він, потираючи руки, вигукнув:

— Прокидається Русь!

І, кошлаючи вихрясте волосся, продекламував двовірш Берга:

На Русі святій вже півні піють, —
Скоро буде день на святій Русі!

«А може, Русь тільки марить уві сні?» — хотів спитати Клим, але не спитав, глянувши на сяюче обличчя Маракуєва й почувуючи, що цього півня не збентежиш скептицизмом.

Задерши голову, негарно випнувши кадик, Варвара сказала тоном виклику:

— Я не знаю, може, це правда, що Русь прокидається, але про твоїх учнів ти, Петре, говориш смішно. Так дядько Хрисанф розказував про ловіння риби: велика риба в нього завжди зривалася з гачка, а додому він приносив костистий дріб'язок, що його не можна їсти.

Самгін глянув на Маракуєва з усмішкою і сподіваючись, що той образиться, але студент тільки зареготав.

Одної неділі Клим застав у Варвари Диякона, — зі смаком сьорбаючи чай, він уважно, очима запопадливого учня слухав хвалебну промову Маракуєва «Історичним листам» Лаврова. Та коли Маракуєв скінчив, Диякон, відсунувши порожню склянку, сказав, намагаючись пом'якшити свій бас:

— З юності моєї, ще з семінарії, почувую недовіру до премудрості книжної, хоч деякі світські твори, — романи, наприклад, — читав і читаю не без приємності. А взагалі, на думку мою, припускаю — неправильну, книга є подоба костура. Блюзнірським ставленням до людини звихнули душу їй і ось сунули під пахву церковну книжицю: ходи, спираючись на неї, шляхами, які визначили тобі ми, мудрі. Ходимо десятки віків та все — не туди. Ні, всі книжки потребують перевірки. Світські — теж, бо й вони — пробачте за слово — просмерділися церковністю, а церковність є обмеження духу людського заради якогось бога, надуманого на шкоду людям, а не на радість їм.

— Хіба ви не вірите в бога? — спитала Варвара чомусь з радістю.

— В бога, який вимагає теодицеї, — не можу вірити. Волю вірити в природу, яка виправдання собі не потребує, як доведено паном Дарвіном. А пан Лейбніц, який намагався довести, що, мовляв, буття зла цілком поєднується з буттям божим і що, мовляв, поєднання це теж цілком і незаперечно доводиться книгою Іова, — пан Лейбніц — не

більше як дивачок німецький. І має рацію не він, а Гейнріх Гейне, назвавши книгу Іова «Пісня пісень скептицизму».

Диякон шумно, на всю місткість легенів, зітхнув, водянисті очі в нього суворо вирячились і начебто спалахнули білим вогнем:

— Син мій, покійник, написав невеликий твір, що заперечує Лейбніца і взагалі всяку теодицею, як сугубу ересь і найшкідливішу спробу примирити непримиренне.

Самгін бачив, що Маракуеву теж нудно слухати семінарську мудрість Диякона, студент нетерпляче барабанив пальцями по столу, склавши губи так, наче хотів свиснути. Варвара слухала дуже уважно, очі її були спрямовані на філософа недовірливо й неприязно. Вона шепнула Климові:

— Яке мстиве обличчя.

А Диякон наче з гори йшов, міцним басом, густо розказуючи про Ормузда і Арімана, про Ваала і про те, що:

— Багато що, найменоване злом, є по суті своїй тільки опір злу, що з ненависті до нього виходить.

Нескінченну промову його припинив Діомидов, який раптом і без шуму з'явився в дверях, він м'яв у руках шапку, озираючись так, немов потрапив у незнайоме місце і не впізнає людей. Маракуєв дуже, але явно фальшиво зрадів, загомонів, а Диякон, подивившись на Діомидова через плече, промовив, наче ставлячи крапку:

— От.

Мовчки потиснувши руку Діомидову, Клим спитав Диякона, чи буває він у Лютова?

— Атож. Але — не часто.

— П'є він?

— Дуже. А мене після смерті сина мого одвернуло від горілки. Так, і образив мене його степенство — покликав за двірника до себе. Та, хоч я й позбавлений сану, все ж не личить мені гній прибирати. Влаштовуюсь на скляний завод. З квітня.

Самгін, вважаючи, що він виконав обов'язок чемності щодо Диякона, одвернувся від нього, роздивляючись Діомидова.

Той знову запустив до пліч свої ангельські кучері, але блакитні очі його помутнішали, та й весь він вилиняв, збляк, кругле обличчя обросло негустим, жовтим волосом і стало довшим, сухішим. Говорячи, він пильно дивився в

обличчя співрозмовника, вії в нього тремтіли, і здавалося, що чим більше він дивиться, тим гірше бачить. Він часто і обережно гладив правою рукою кисть лівої й перепитував:

— Як ви це сказали?

Говорити він став голосніше, сміливіше, але якимось читаючим тоном, а сидів так напружено прямо, начебто сподівався, що ось зараз хтось скомандує йому:

«Встань!»

Варвара розказувала, що він через недогляд її увійшов до кімнати Лідії, коли Маракуєв працював там з учнями, увійшов, але зразу ж причинив двері й потім сердито спитав Варвару:

— Навіщо ж ви туди людей пускаєте? Накопять вони там, насмердять тютюнищем, жити не можна буде.

Іншого разу, подивившись на фотографії і гравюри, він спитав:

— А де Лідії Тимофіївни портрет?

Варвара сказала, що Лідія Варавка нічим ще не знаменита, тоді він заявив:

— Знаменитостей і не треба, від них, як від поліцейських, тільки незручність.

І, зітхнувши, додав:

— І — невідомо, може, Лідія Тимофіївна теж у знамениті потрапить.

Тепер, випивши склянку молока, поклавши за щоку грудочку цукру, розгладжуючи пальцем негусті, жовтенькі вусики так, начебто хотів сколупнути їх, Діомидов послухав розмову Диякона з Маракуєвим і з докором сказав:

— Ви — все про оте, ех ви! Як же ви не розумієте, що від цього і горе — від того, що заманюємо один одного в сім'ю, в рідню, в юрбу? Ні церкви, ні партії — не допоможуть вам...

— А ти, Семене, все-таки в сектанти лізеш, — насмішкувато обірвав Диякон його мову й порадив: — Ти б молоко пив більше, воно для тебе корисніше.

Діомидов розсердився, зблід і, кліпаючи, струснув волоссям, — таким Самгін ще не бачив його.

— Єдність — в одному! — хрипкувато крикнув він, показуючи Дияконові пальця. — Диякон похмуро відповів:

— Розчепірівши пальці — за горло не схопиш.

— У великій кількості єдності не буває, не буде! Ніколи. Даремно вганяєте в гріх.

Маракуєв сміявся, Варвара теж усміхалася небаленькою й нудною усмішкою, а Самгін раптом відчув, що йому жаль Діомидова, який, схопившись з стільця, штовхаючи його ногою геть від себе, притуливши руки до грудей, захлинався словами:

— Арештантів гнали на вокзал... кайдани бряжчали, еге ж! От і ви — теж... кайдани куєте! Душу закувати хочете.

— Яка нісенітниця, — сердито крикнув Маракуєв, а Діомидов, відскочивши від стола, швидко пішов до дверей і на порозі повторив, озирнувшись через плече:

— Великий гріх проти душі... покаєтесь!

— Не з хмари грім, — пробурмотів Диякон, жорстко подивившись услід тому, що пішов, і підсунув порожню склянку нахмуреній Варварі.

— Даремно ви дражните його завжди, — сказала вона.

— Маю підставу, — пробурмотів Диякон і, гучно крикнувши, пошукав біля вуха обстриженої бороди. — Не хотів розказувати вам, але — розкажу, — звернувся він до Маракуєва, який сердито походжав по кімнаті. — Ви не дивіться на нього, що він такий ніби нікчемний, він — шкідливий, бо, хоч і слабкодухий, однак — може впливати. І — взагалі... Через подібного до нього... комара син мій дуже потерпів.

Вся поведінка Диякона і особливо його жорстка, хоч і окаюча мова збуджувала в Самгіна вороже бажання зрізати цю безглузду людину якимись сильними словами.

— Днів з десяток тому юродивий хлопець цей прийшов до мене й почав умовляти, щоб я зрікся розмов з робітниками і вас, товаришу Петре, до того самого навернув. Не зрозумівши стану його розуму, я почав був говорити з ним серйозно, але він упав, — уявіть! — на коліна передо мною й далі умовляв зі стогоном і зойками, зі слізьми — авжеж! І був схожий на змучену жінку, яка б благала чоловіка свого не пити горілки. Говорив, звичайно, те саме: що прагнення об'єднати людей навколо справедливості веде до загибелі людини. І горлав, що революціонерів треба палити на вогнищах, а прах їх пускати за вітром, як було вчинено з прахом царя Дмитрія, іменованого Самозванцем.

Диякон схвилювався так, що на скронях і лобі в нього виступив піт, а очі вирячились і неприродно тремтіли.

«Яке огидне обличчя», — подумав Клим.

Зітхаючи, як стомлена коняка, загортаючи на колінах

чумарку, як він раніше загортав підрясник, Диякон басив дедалі густіше.

— Розворушив він мене до кореня душі. Ночував і цілу ніч марнословив, як тифозний. А ранком просив пробачення і взагалі ніби засоромився. Та...

Диякон поклав руки на стіл, як на клавіші рояля, і сказав тихо, як міг:

— Та — подумайте! Адже він ось так само у маячному випадковій страху може піти до губернського жандармського управління і там навколішки стати...

Клим Самгін внутрішньо усміхнувся; кумедно було бачити, як слова Диякона схвилювали Маракуєва, — він стояв серед кімнати, кошлаючи волосся рукою, ляскав пальцями другої руки і, скрививши обличчя, бурмотів:

— Ох, хай йому чорт! От дурниця! Як же бути? Чого ж ви мовчали?

Варвара, глянувши на Кліма, сміливо сказала:

— Кухарка Анфиміївна в прекрасних стосунках з поліцією...

— Кухарка тут не допоможе, а треба місце зборів перемінити, — сказав Диякон і чомусь подивився на хазяйку з-під долоні, як дивляться на предмет далекий і невідразний.

Самгін не без задоволення помічав: Варварі — нудно. Інколи, слухаючи Диякона чи Маракуєва, вона, одвернувшись, морщить хрящуватого носа, стискує тонкі ніздрі, ніби почувавши неприємний запах. І можна думати, що вона робить це навмисно, так, щоб Клим помітив її гримаси. А після якихось особливо палких слів Маракуєва вона не виразно пробурмотіла про «запалення печінки від незадоволеної любові до народу» — фразу, яка здалася Самгіну знайомою, він начебто читав її в одному з грубих фейлетонів Віктора Буреніна.

Ідучи додому, він думав, що Маракуєва, напевно, скоро знову заарештують, та, напевно, і Варварі не уникнути цього, а це може штовхнути її ще ближче до революціонерів.

«Ось так збільшують вони кількість людей, що співчують і допомагають їм, по суті, — мимоволі. Що-небудь подібне трапилося і з Єлизаветою Співак».

Він вирішив не навідуватись до Варвари, вважаючи, що його цікавість цілком задоволено.

В тихій, темній вулиці його наздогнав Диякон, нахилився, мовчки заглянув йому в обличчя і пішов поряд, нахилиючись, сховавши руки в кишені, як ходять проти вітру. Потім раптом спитав, говорячи просто у вухо Самгіну:

— Ви часом не знаєте: де тепер Степан Кутузов?

Клим неприємно повів плечима й пішов швидше, відповівши:

— Його заарештовано.

Втекти від Диякона було важко, він став ступати ширше, скоса знову заглянув в обличчя і сказав нагадуючим тоном:

— Його випустили на поруки.

— Не знаю, де він,— пробурмотів Самгін, оглядаючись — куди звернути? Та провулка не було, а Диякон говорив:

— То ось як: спалити і — попів за вітром, чули? Еге ж. А оченята — дитячі. Чи не бажаєте? Дарвіна ж — не заперечити, га?

«До чого тут Дарвін, ідіоте?» — в думках крикнув Самгін, а вголос сказав сухувато, але ввічливо:

— Я знав жінку, яка збожеволіла через Дарвіна.

— Можна,— погодився Диякон, хитнувши головою.— Дарвіна я в семінарії заперечував,— задумливо пригадав він.— Було таке завдання: заперечувати Дарвіна. Заперечували.

— А навіщо вам Кутузов? — спитав Самгін, не сподіваючись відповіді, але Диякон відповів:

— Він був одної віри з моїм сином і взагалі...

— Мені — сюди! — сказав Клим, спинившись на розі провулка. Диякон простягнув йому свою довгу руку, лівою рукою торкнувся капелюха й побажав:

— На все добре.

Майже цілий день ліниво падав сніг, і тепер тумби, ліхтарі, дахи були вкриті пуховими чепцями. У повітрі стояв той смачний запах, схожий на запах перших огірків, яким сніг пахне тільки в березні. Поволі ступаючи по м'якому, Самгін міркував:

«Ці люди почувають мене своїм,— яка ознака їх тупості... Якби я хотів,— я, чого доброго, міг би відігравати в їх середовищі значну роль. Чи донесе на них Діомидов? Він повинен би зробити це. Мені, звичайно, не слід ходити до Варвари».

Думаючи, він бачив перед собою різноманітні обличчя

учнів Маракуева: обличчя Диякона було найантипатичнішим.

«Майже старий уже. Він не бачить, що ці люди ставляться до нього зневажливо. І тут почувається дурість: він мав би бути для всіх цих людей ближчим, зрозумілішим, ніж студент». І, задумавшись про Диякона, Клим уперше спитав себе: чи не тим Диякон особливо неприємний, що він, корінний російський церковник, співчуває революціонерам?

Незадовго до цього дня перед Самгіним розгорнулося поле інших спостережень. Він помітив, що бархатні очі Прейса дивляться на нього уважніше, ніж дивилися раніше. Його завжди дуже цікавив маленький, гарний студент, не схожий на єврея спокійною певністю себе і на юнака солідністю небагатослівної мови. Хотілося зрозуміти: що спонукає сина фабриканта капелюхів займатися проповіддю марксизму? Інколи Прейс, сперечаючись з Маракуєвим та іншими народниками в коридорах університету, говорив дуже дивно:

— Згадайте, що російський пан Герцен загрожував цареві мужицькою сокирою, а потім покайно вигукнув на адресу царя: «Ти переміг, Галілеянин!» Потім йому довелося каятися в тому, що перше каяття його було передчасне й наївне. Я запевняю, що наївність — основна властивість народництва; особливо виразно бачиш це, коли народники проповідують пугачовщину, мужицький бунт.

Фрази цього тону Прейс говорив нерідко, і вони все загострівали цікавість Самгіна до сина фабриканта. Якось після лекції Прейс запропонував Климові:

— Ходімо до мене, поговоримо?

Жив Прейс на тихій вулиці в другому поверсі невеликого особняка. Вулиця була типово московська, дерев'яна, а цей недавно поштукатурений особняк здавався туго накрохмаленим франтом, який випадково потрапив у ряд стареньких строкатих будиночків. Тяжкі, дубові двері ганку відчинила молода покоївка в білому фартусі й мереживній наколці на гарно причесаній голові. Клим сподівався, що житло студентове так само добре влаштоване, як сам Прейс, але виявилось, що Прейс живе в невеличкій кімнатці, з якої вікно виходило на дах сарая; кімната щільно набита книжками, в кутку — ліжко, накрите дешевою байковою ковдрою, біля дверей — триногий залізний умивальник, такий самий, який був у Маргарити. Невідповідність

франтуваті прислуги з аскетичним умеблюванням цієї кімнати настроїла Самгіна підозріло й тривожно.

Чай подала інша покоївка, маленька, товста, з рябим червоним обличчям і безглуздо виряченими очима.

— А лимона — нема, — сказала вона з явним задоволенням.

Прейс почав розмову запитанням:

— Кажуть — у вас був трус?

— Еге ж. Непорозуміння, — відповів Самгін і вислухав майстерний комплімент за стриманість, з якою він ставиться до словесних битв народників з марксистами, — «Битв дедалі завзятіших», — визнав Прейс, потираючи свої тонкі долоні, похрускуючи пальцями. Він зразу ж з легкою іронією додав:

— Але ж хлопчики в паці та обивателі в преферанс грають теж завзято.

Клим усміхнувся, уважно стежачи за лагідним блиском бархатних очей; було в цих очах щось допитливе, а в тоні Прейса він чув і раніше знайому йому свідомість переваги учителя над учнем. Згадалися слова якогось антисеміта з «Нового времени»: «Аристократизм стародавньої раси виродився в євреїв у хамство».

«Прейса це не стосується, але в ньому дуже відчувається чужа людина», — подумав Самгін, слухаючи важкувату, книжні фрази. Прейс говорив про ніщєанство, як реакцію проти марксизму, — говорив півголосом, наче переказуючи таємниці, відомі тільки йому.

— Проблеми індивідуального буття найгостріше виявляються саме в трагічні епохи зміни одного класу другим.

Смугляве обличчя його було нерухоме, тільки густі, круто зігнуті брови здригалися, коли він іронічно підкреслював те чи інше слово. Самгін мовчав, ствердно киваючи головою там, де цього вимагала ввічливість, і терпляче чекав, коли маленький, пружний чоловічок дасть зрозуміти: чого він хоче?

— Ми бачимо, що в Німеччині швидко створюються умови для переходу до соціалістичного ладу, без катастроф, еволюційно, — говорив Прейс, жвавішаючи і навіть начебто потішаючи Самгіна. — Мільйони голосів німецьких робітників, незаперечна культурність мас, величезне партійне господарство, — говорив він, усміхаючись хорошою усмішкою, і все потирає руки, тонкі пальці його неприємно

клацали.— Англосакси і германці дуже глибоко засвоїли ідею еволюції, це стало їх органічною властивістю.

— О, так,— сказав Самгін.

Усе, що казав Прейс, було більш чи менш відоме з книжок, доводи і висновки яких хоч і були переконливі, але — не потрібні Самгіну. В чорненькому павутинні друкарського шрифту він прозирає і чує такий самий замах на свободу його думки і волі, який чув у промовах віруючих людей. Він погоджувався, що Август Бебель має рацію, але вважав, що Євгеній Ріхтер ближчий до простої істини, яку так добре чує, поетично викладає скромненький історик Козлов. Залізна мітла логіки Маркса теж правдива, нищівно правдива, але ж правдиве й євангеліє, що його Іноків бешкетникувало, а по суті влучно порівняв з книгою «Добрий тон». І ось: раніше добрим тоном вважали «народництво», а нині претендує на цю роль марксизм. Звувивши поняття «народ» до поняття «робітничий клас», марксизм теж вимагає «розчинитися в масах», як цього вимагали: толстовець, переодягнений мужиком, письменник Катін, дядько Яків. Брат Дмитро уже «розчинився». По суті, все це сходиться до незбагненого бажання зробити людину Ісааком, жертвою, нарешті — конякою, яка повинна тягти кудись важкого воза історії. Слухаючи дедалі жвавішу і вже запальну мову Прейса, Клим не заперечував йому, розуміючи, що його, Самгіна, органічний опір ідеям соціалізму вимагає якихось дуже сильних і переконливих думок, а він усе ще не знаходив їх у себе, він тільки чував, що жити йому було б значно легше, зручніше, якби соціалістів і супротивників їхніх не існувало. Він не знаходив у собі й сили рішуче заявити:

«Не хочу грати роль Ісаака, знайдіть барана!»

І, нарешті, його бентежило, що в години, як оця година, які вимагали від нього найточнішої самооцінки, він чув себе якимось консервативним анархістом чи анархістично настроєним консерватором, а це вже було настільки своєрідно, що він переставав розуміти себе.

Він пішов від Прейса, приховавши свій настрій під личиною глибокої задумливості людини, яка тільки що ознайомила з мудрістю, невідомою їй до цього дня в усій своїй широчині і глибині. Прейс дуже приязно запропонував:

— Приходьте в неділю, познайомлю з цікавими людьми.

Самгін вирішив, що в неділю він не прийде. Та вже йдучи додому, він розсердився на себе: до якого часу приховуватиме він своє справжнє я? Хоч би яке воно було, воно — є. Ні, він, звичайно, піде до Прейса й покаже там, що він уже переріс вік учня і в нього є своя правда, — правда людини, яка хоче і може бути незалежною. Протягом двох днів він уважно переглянув подарунок Козлова: книжку Радішева, — лондонське видання Герцена в одному томі з твором князя Щербатова «Про зіпсуття звичаїв в Росії», — Данилевського «Росія і Європа», антисоціаліста Ле-Бона «Соціалізм», заглянув і в книжки Ніцше. Це — все, що було в нього під рукою, та він відчув себе досить озброєним і подався до Прейса, сподіваючись зустріти в його «цікавих людях» людей, подібних до учнів Петра Маракуєва.

Франтувата покоївка провела його до кімнати, солідно умебльованої, з меблями, оббитими шкірою, з великим письмовим столом біля вікна; на столі — лампа з темної бронзи, зовсім така сама, як у кабінеті Варавки. Двоє вікон запнуто важкими драпіровками, зеленуваті сутінки в кімнаті насичені запахом сигари.

Сигару курил, стоячи серед кімнати, студент у сюртуку, високий, з кривими ногами кавалериста; його тупе, широке підборіддя й голені щоки здавались чорними, густі вуса хвацьки закручені; він поважно зміряв Самгіна опуклими, білими очима, кивнув гладенько обстриженою, дуже круглою головою і сказав басом:

— Стратонов.

Другий студент, огрядненький, рожевощокий, гладенько причесаний, сидів у кріслі, підібравши під себе коротеньку ніжку, він здавався розпареним, наче тільки що прийшов з лазні. Не встаючи, він ліниво простягнув Самгіну пухлу дитячу ручку й зітхнув:

— Тагільський.

— Дуже радий, — сказав третій, рудуватий, кошавий чоловічок у товстому піджаку й стоптаних чоботях. Обличчя в нього було невловне, прикрашене ріденькою золотистою борідкою, вона дуже непокоїла його, він смикав її лівою рукою, і від цього товсті губи в нього розгублено усміхалися, гостренькі очиці блищали, рухались кошлатенькі брови. Четвертим гостем Прейса був Поярков, він сидів у кутку за шафою, туго набитою книжками в оправах.

А Прейс — за столом, поклавши на нього руки, витяг-

нувши їх так, начебто він — кучер і править невидимим конем. Від зеленого абажура лампи обличчя в нього здавалося теж зеленуватим.

Почекавши, поки Клим знайшов собі місце, молодцюватий студент сказав:

— Отже,— швидке зростання нашої промисловості — факт...

— Ну, так, так, але — хіба я про це? — підскачівши на дивані, замахав руками, закричав руденький надтріснутим голосом.

— Я кажу: нація, що не усвідомлює своєї індивідуальності, ще не нація — ось що!

І, з'їхавши на край дивана, сидячи в незручній позі, надавши своєму обличчю зляканого виразу, він хвилин з п'ять бризкав на всі боки словами, зв'язок між якими Клим не зразу міг збагнути.

— У слов'янофільстві, народництві, навіть у сектантстві нашому є шукання,— говорив він у куток, де нікого не було, і зразу ж поривчасто звернувся до Прейса, простягнув йому руку, що здригалася:

— Ось: в Англії — тред-юніони, Франція схиляється до синдикалізму, соціал-демократія Німеччини глибоко державна й національна, а — ми? А — що буде в нас? Я — ось про що!

Прейс дуже невиразно сказав щось про передчасність поставленого питання, тоді руденький схопився з дивана, наче підкинутий пружинами, перебіг у куток, там з розбігу кинувся в крісло і, смикаючи борідку, відтягаючи товсту, але в'ялу губу, показуючи дрібні, нерівні зуби і цим заважаючи собі говорити, вів далі:

— Та — як же? Як же передчасно? Генеральні штаби задовго до війни...

Високий студент, що трохи недбало дав йому дорогу, коли він біг у куток, сів на диван, на його місце, й суворо сказав:

— Про війну ніхто не думає...

— Думають! — не поступався руденький. — Я — знаю! Там, у Швейцарії, в Парижі...

Тагільський встав, м'якою ходою kota підійшов до нього, сів на ручку крісла й щось пошепотів у підставлене руденьким вухом.

— Ага! Звичайно. Так, так,— бурмотів руденький, киваючи розкошляною головою.

Своею розшарпаністю він нагадав Климові Лютова. Поярков, зігнувшись, поставивши лікті на коліна, мовчав, тільки один раз він буркотливо зауважив Стратонову:

— Класифікація фактів — діло корисне, якщо за ним не приховується спроби примирити непримиренні суперечності.

Климові здалося, що Прейс глянув у його бік неохвально і що взагалі в цій кімнаті Прейс поводитьсь більш по-панськи, ніж у тій, аскетичній. Було нудно й почувалося, що у всіх цих людей щось не ладиться, всі вони невдоволені чимось чи кимось. Самгін вирішив показати себе і почав говорити, що про соціальну війну — думають і що є люди, для яких вона — вирішена справа. Його слухали уважно, а коли він дав характеристику Диякона, не називаючи його, звичайно, руденький підскочив до нього і став гаряче просити:

— Познайомте мене з цією людиною — добре? Можна? Неодмінно познайомте.

А Стратонов, розгойдуючи на ланцюжку золотий годинник, рішуче сказав:

— Ви самі ж цілком правильно назвали людей цього типу анекдотичними. Коли подує вітер нормального життя, він змете їх, як порох.

Сказав і туго надув сині щоки свої, ніби бажаючи натякнути, що це він і є владар усіх зефірів і ураганів. Він взагалі говорив рішуче, суворо, а сказавши, надував щоки як кулі, від чого білі очі в нього робилися меншими і трохи темнішали.

Тагільський знову почав шепотіти щось на вухо руденькому, той похмуро погоджувався.

— Так? Ага...

Знову стало дратівливо нудно, і, посидівши ще кілька хвилин, Клим вирішив піти, але, проводжаючи його, Прейс сказав півголосом, тоном пробачення:

— Невдалий вечір; тут, бачите, випадково опинилася людина... мало знайома нам.

— Отой, кругленький?

— Ні, інший, в кутку.

«Поярков,— догадався Самгін, ідучи додому вулицями, яскраво освітленими березневим місяцем.— Це цікаво».

Він не зрозумів цих людей. Два-три побачення з ними не зробили їх зрозумілишими. Вони не кричали, не сперечалися, а провадили серйозні розмови з питань політичної

економії, науки, яку мало знав і не любив Самгін. Вони називали себе марксистами, але в їхніх міркуваннях не було суворої прямолінійності «кутузовщини», і робітниче питання цікавило їх значно менше, ніж питання промисловості, торгівлі. З явним захопленням вони підраховували кількість нафти, хліба, цукру, сала, прядива та всілякої російської сировини. Климові інколи здавалося, що вони більше говорять цифрами, ніж словами. Говорили про майбутнє Великої сибірської залізниці, про маслоробство, переселенців, про роботу селянського банку, про митну політику Німеччини. Все це було нудно слухати і все було майже невідоме Климові, про питання цього порядку він діставав відомості з газет, та й то — неохоче.

Та, хоч розмови були нецікаві, люди дедалі більше драгували допитливість. Чого вони хочуть? Придивляючись до Стратонова, Клим бачив у ньому щось войовниче і, мабуть, не здивувався б, якби Стратонов крикнув на метушливого, нервозного руденького:

«Смир-но!»

Він взагалі говорив тоном командира, а руденького начебто навіть зневажав.

— Переконана людина не може й не повинна почувати суперечностей у своїх поглядах,— сказав він йому; руденький, відскочивши від нього, спитав недовіжливо, з подивом:

— Це ви — серйозно?

Стратонов не відповів; він рідко відповідав на запитання, звернені до нього. Лінивенький Тагільський нагадував Самгіну брата Дмитра тим, що був для своїх друзів пам'ятною книжкою, де записано в доброму порядку різні цифри і відомості. Був він розпещений, кокетливий, але пам'яттю своєю не пишався, а відомості подавав поблажливим і байдужим тоном першого учня гімназії, який, скінчивши вчитися, бажав би забути все, чого його навчили. Його фарфорове, рожеве обличчя, пухлі губи й непевного кольору туманні очі примушували чекати, що він говорить по-жіночому лагідно, але голосок у нього був суходзвінкий, кисленький і начебто злий. Людей власть імущих, які правили державою, він лаяв:

— Осли. Ідіоти. Негідники.

Вилаявшись, розглядав свої нігті або закурював тоненьку, «дамську» цигарку і мовчав доти, поки його не питали про що-небудь. Клим знаходив у ньому і ще одну

дивну схожість — з Діомидовим; здавалося, що Тагільський теж, але без страху, впевнено чекає, що зараз з'являться якісь люди, — може, ідіоти, — і шанобливо попросять його:

«Будь ласка, ідіть управляти нами!»

Руденького звали Антон Васильович Берендеев. Він був тим цікавий, що вірив у неминучість революції, але боявся її й нітрохи не приховував свого страху, тривожно кажучи Прейсу і Стратонову:

— Конче потрібно, щоб революція збіглася з релігійною реформацією, — розумієте? Але реформація, звичайно, не в бік раціоналізму наших південних сект, — борони боже!

Витріщаючи білі очі, Стратонов заспокоював його:

— Від ухилу в цей бік ми гарантовані, наш мужик — містик.

— А — всі оті штундисти, баптисти, га?

Тагільський, голосно висякавши широкого, рожевого носа, повчально зауважив:

— Говорити треба точніше: не про реформацію, яка ні вам, ні мені не потрібна, а про реформу церковного управління, про поширення прав духовенства, про його економічний благоустрій...

Берендеев крикливо вставив:

— Про реформу виховання сільського духовенства, про необхідність перевиховати його!

— З селом у нас буде тяжка війна, — сказав Самгін, зітхнувши.

— Дуже, — тривожно крикнув Берендеев і, змахнувши руками, повторив тихіше, таємниче: — Дуже!

Стратонов підвівся, щільно, скільки міг, зсунув криві ноги, закинув руки за спину, випнув груди, — все це зробило його постать ще поважнішою.

— Ми, люди, — почав він, відштовхуючи Берендеева поглядом, — ми, на мій погляд, люди, на яких історією покладено обов'язок організувати революцію, внести в їх стихію всю силу нашої свідомості, обмежити нашою волею неминучий анархізм мас...

Тагільський, піднявши акуратно причесану біляву голову, скривився в бік Стратонова й дзвінко перервав його мову:

— Ви все ще почуваете себе на першому курсі, гарячкуєте і забігаєте наперед. Думати треба не про револю-

цію, а про ряд реформ, які зробили б людей працездатнішими й культурнішими.

Прейс мовчав, тихо барабанячи пальцями по столу. Він був узагалі небалакучим дома, висловлювався непевно і не нагадував того вмілого і впевненого промовця, яким Самгін зник бачити його в дядька Хрисанфа та в університеті в суперечках з Маракуєвим.

Пояркова Клим зустрів ще раз. Мовчки просидівши години з півтори, напившись чаю, Поярков поволі витяг кошає й незграбне тіло своє з глибокого крісла і, потискуючи руку Прейсові, сказав похмуро:

— Ну, здається, тут остаточно виробили схему, обов'язкову для подій завтрашнього дня.

І, не попрощавшись з іншими, Поярков пішов, а Клим, дивлячись йому в сутулувату спину, подумав, що Прейс — має рацію: цей — чужий і заважає.

Як усюди, Самгін поводився в цій компанії солідно, стримано, як людина, що, доброзичливо спостерігаючи, суворо зважає все, що бачить, чує і, не бентежачись, не відволікаючись суперечностями думок, поглиблено зайнята оцінкою фактів. Тагільський так і сказав про нього Берденсєєву:

— Ти б, Антоне, брав за зразок собі Самгіна, — він не забуває, що теорії будуються на фактах і перевіряються фактами.

Були години, коли Климові здавалося, що він знайшов своє місце, свою стежку. Він жив серед людей, як між дзеркалами, кожна людина відбивала в собі його, Самгіна, і в той самий час показувала йому свої вади. Вади ближніх дуже зміцнювали погляд Клима на себе, як на людину розумну, проникливу й своєрідну. Людини цікавішої й значнішої, ніж він сам, Клим ще не зустрічав.

Але на самоті з собою Клим усе-таки бачив себе приреченим на участь у чомусь, чого він не хотів робити, що суперечило основним його почуванням. Тоді він пригадував вид з даху на Ходинське поле, на товстий, міцно спресований шар людської ікри. Перед очима в нього ставав подарунок Нехаєвої — репродукція з картини Рошгросса: «Гонитва за щастям» — густа юрба людей усіх станів, збиваючи одно одного з ніг, біжить з гори на край прірви. Ганебно і страшно котитися темненькою, безличною ікринкою спільною для всіх дорогою до неминучої загибелі. Він ще не біжить з юрбою, він осторонь неї, та ось йому вже

здається, що люди всмоктують його в свою гушавину й тягнуть за собою. Потім згадалося, як падала стіна казарми, скидаючи з себе людей, а він, уявляючи, що тікає від неї, якимось незрозуміло майже впритул наблизився до неї. В такі години Самгін почував, що його заповнює й роздуває вітер похмурої злості на всіх людей і навіть — трохи — на себе самого.

Якось увечері, ідучи до Прейса, Клим почув позад себе швидкі, тверді кроки; здалося, що хтось переслідує його. Він обернувся і став лицем до лица з Кутузовим.

— Примітна хода у вас, — широко усміхаючись в бороду, знову відрослу, заговорив Кутузов неголосно, але весело. — Неначе ви йдете до жінки, яку вже розлюбили, га? Ну, як живете?

І слова його, і грубувата прихильність не сподобались Климові. Оглянувшись, він сказав:

— Я чув, що вас випустили на поруки?

— Еге ж. Розуміється — без права мандрувати. Та я боюсь розтовстіти і — мандрую.

Обмінюючись незначними фразами, швидко дійшли до під'їзду Прейса, Кутузов ткнув пальцем у кнопку дзвінка, а другу руку простягнув Климові.

— Я теж сюди, — сказав Самгін.

— Он як? Т-так... тим краще!

Кутузов штовхнув Кліма плечем до дверей, що їх відчинила покоївка, і, глянувши в той бік, звідки прийшов, поплескав покоївку по плечу:

— Квітнеш, Казю? Оказія! О Казю, я тебе люблю!

— І я вас, — відповіла покоївка весело й намагаючись узяти пальто з рук Кутузова, але він сам почепив його на вішалку.

«Демократичний жест», — відзначив Самгін.

Прейс зустрів їх з радістю і ніяково.

— Ти вільний?

— Як бачиш.

Вийшовши нагору в аскетичну кімнату, Кутузов кинув важке тіло своє на ліжко й ухнув:

— Ух! Скажи-но, щоб дали чаю.

— А я не знав, що ви знайомі, — ніби пробачаючись перед Климом, сказав Прейс, підсів на ліжко і зразу ж почав випитувати Кутузова, звідки той з'явився, що бачив.

Самгін почував себе трохи ніяково. Прейс, як видно, вважав його обізнаним зі справами Кутузова, а Кутузов

так само думав про Прейса. Він хотів спитати: чи не важче товаришам, але цікавість не дала йому зробити цього.

Звісивши з ліжка ноги в чоботях, давно нечищених, обчовганих калошами, спираючись на стіну, Кутузов тримав в одній руці блюдце, в другій склянку з чаєм і говорив відоме Климові:

— Марксята плодяться потроху, але зв'язками з робітниками не хвастаються і все більше — щодо теорії розмовляють, до практики не дуже запопадливі. Деякі молоді пістолети скаржились: романтики, мовляв, нема в марксизмі, а от у народників — герої, бомби і всякий балаган.

— А — в Казані? В Харкові? — питав Прейс, ляскаючи пальцями.

Самгін здавалося, що хоч Прейс говорить приязно, а все-таки запитання його нагадували ставлення Лютова до панночки на Варавчиних дачах, — ставлення до підлеглого.

Вийнявши з кишені піджака коробку від цигарок, Кутузов заглянув одним оком в її порожнечу, шпурнув коробку на стіл.

— Ви, Самгін, не курите? Жалко. Деякі шкідливі звички дуже корисні для ближніх.

Клим уперше бачив його таким веселим. Напівлежачи на ліжку, Кутузов розказував:

— З Брянська потрапив до Тули. Там є серйозні хлопці. Ану-бо, думаю, зайду до Толстого? Зайшов. Посперечалися про євангельські мечі. Толстой бився тим тупим мечем, що його Христос наказав засунути в піхви. А я — тим, про який було сказано: «не мир, а меч», але проти цього меча Толстой був невразливий, як повітря. Щодо логіки він дуже норавливий. Ну, не сподобалися ми один одному.

Щоб нагадати про себе, Самгін сказав:

— На диво російське явище — Толстой.

— Справді, — погодився Кутузов і додав: — А тому й шкідливе.

— Для кого? — спитав Клим. Кутузов, позіхнувши, відповів:

— Для історії, якій рішуче набридли всякі сентименти.

Прейс теж якимось побіжно й задумливо процитував:

— «Толстой закінчений вияв російської, сільської стихії».

— Ну — і що ж з цього виходить? — спитав Кутузов, скочивши з ліжка й розправляючи плечі. Засунувши в рот жмуток бороди, він пожмакав його губами, тоді сказав:

— Ви пробачте нам, Самгін! Борисе, ходи-но сюди.

І, взявши Прейса за плече, підштовхнув його до дверей, а Клим, залишившись у кімнаті, дивлячись у вікно на залізний дах, відчув, що йому приємний недбалий тон, яким мужикуватий Кутузов говорив з маленьким гарним євреєм. Йому не подобалися демократичні манери, чоботи, неохайно підстрижена борода Кутузова; його трохи обурило ставлення до Толстого, але він бачив, що все це, хоч і не прикрашує Кутузова, то робить його на заздрість цільною людиною. Це — так.

— Ну, я йду, — сказав Кутузов, заходячи в кімнату. — А ви, Самгін?

— Я теж.

На вулиці під вітром і гострими колючками сніжинок, Кутузов, застібаючи пальто, пробурчав:

— Тепло живе Прейсик...

— Не зовсім розумію, що його тягне до марксизму, — сказав Клим. Кутузов заглянув в обличчя йому, питаючи:

— Не розумієте? Гм...

А через кілька кроків спитав:

— Їсти не хочете?

— Я б випив чарку горілки.

— Що ж, випійте, — дозволив Кутузов, зайшов у крамничку, з'явився звідти з цигаркою, увіткнутою в бороду, і сказав прихильно:

— Ну, гайда, вип'ємо горілки.

І знову усмішкувато заглянув в обличчя Климові.

— Помацали вас жандарми й переконалися в політичній незайманості вашій, так?

Самгін не встиг образитися на грубуватий жарт, бо Кутузов дбайливо і навіть ласкаво говорив далі:

— Хвилювались ви? Ні? Це — добре. А я от дуже гарячився, коли мене вперше мацали. І, признатися треба, тому гарячився, що трошки злякався

В дешевому ресторані Кутузов пройшов у куток, заповнений сизою муттю, замовив горілки, м'яса і, примружившись, подивився на людей, що сиділи під низькою, закопченою стелею непросторої кімнати: трое, в одноманітних позах, нахилившись над столиками, зосереджено їли, четвертий уже наївся і, орудуючи зубочисткою, порожніми

очима дивився на жінку, що сиділа біля вікна; жінка читала лист, на столі перед нею стояв кофейник, лежала пачка книжок у ремінцях. Клим теж подивився на обличчя її, напівзакрите вуалем, на щільно стиснуті губи, ось вони стиснулися ще щільніше, рот сердито оточив себе зморшками, Клим нахмурився, впізнавши в цій жінці знайому Лютова.

«Очевидно, шиночок цей — місце зустрічей», — подумав він і спитав Кутузова: — Ви тут бували?

— Вперше, — відповів той, не підводячи голови від тарілки, і спитав з повним ротом: — То — не розумієте, чому деяких суб'єктів тягне до марксизму?

— Не розумію.

— Хильнемо, — сказав Кутузов, підсуваючи Климові налиту чарку, і став густо намазувати шинку гірчицею, такою міцною, що від неї крутило в носі Самгіну. — Обман зору, — сказав він, зітхнувши. — Багато хто бачить у науковому соціалізмі тільки вчення про економічну еволюцію і нічим іншим марксизм для них не пахне. За ваше здоров'я!

Випивши горілку, він вів далі:

— А наш спільний знайомий Поярков вважає, що багатенькі юнаки марксують через інтуїтивну класову передбачливість, почувавши, що хоч як крутись, а соціальна катастрофа — неминуча. Одначе інстинкт самозбереження примушує крутитися.

Він з'їв усе, подивився на тарілку з явним жалем і попросив кофе.

— Так ось, значить: в одних — обман зору, в інших — класова інтуїція. Якщо робітник сприймає вчення, отруйне для хазяїна, хазяїн — коли він не дурень — повинен трохи обізнатися з цим ученням. Може, вдасться трохи зіпсувати його. В Європах дуже запопадливо стараються зіпсувати, а наші юні буржуйчики теж не глухі і не сліпі. Помітно спробочки організувати класову самосвідомість, вигадують якесь неослов'янофілство, Петра Великого відкидають і взагалі... ворушаться.

Четверо мовчазних мужчин начебто вирости, розпухли. Дама, прочитавши лист, сховала його в сумочку. Звучно клацнув замок. Кутузов півголосом розказував:

— Нова течія в літературі нашій — дуже показова. Кажуть, серед цих символістів, декадентів є талановиті люди. Літературний декаданс означав би передчасне

виродження класу, але я думаю, що в нас декадентство явище наслідувальне, юнаки наші наслідують творчість жертв і виразників психічного розпаду буржуазної Європи. Та, розуміється, коли підростуть — видумають щонебудь своє.

— Ви знайомі з Стратоновим? — спитав Клим.

— Юрист, здоровило таке? Зустрічав. А що? Пуголовок, напевно, розвинеться в губернатора.

Кутузов витер бороду серветкою, закурив і, ласкаво дивлячись на цигарку, сказав, зітхнувши:

— Час іти. Безглузде місто, наче його чорт палицею помішав. І все в ньому гарчить: я тобі не Європа! Одначе будинки споруджують по-європейськи, все отакі вільні й потворні переклади з віденської на московську. Обік одної такої потвори притулився, нахилився на вулицю сіренький курничок з трьома вікнами, а над ворітьми — вивіска: хтось «передрікає майбутнє від п'ятої до восьмої години», — більше, видно, не може, фантазії невістачає. Майбутнє! — Кутузов широко посміхнувся:

— Бути тобі, Москво, Європою, ось — майбутнє!

І, згадавши щось, квапливо дав Самгіну карбованець папірцем:

— Іду, іду! Заплатіть. На все добре!

Клим замовив ще склянку чаю, пити йому не хотілося, але він хотів знати, кого чекає ця дама. Піднявши вуаль на лоб, вона писала щось у маленькій книжці, Самгін стежив за нею й думав:

«Політика дає багато шансів бути на видноті, владарювати, це й захоплює людей, подібних до Кутузова. Але ось така фігура — що її захоплює?»

Думки його розпливалися по двох лініях: думаючи про жінку, він у той же самий час намагався здати собі справу в своєму ставленні до Степана Кутузова. Третя зустріч з цією людиною примусила Кліма зрозуміти, що Кутузов збуджує в ньому почування занадто суперечливі: «Кутузовщина», грубуваті жарти, певність незаперечності сповідуваної істини та ще багато що — антипатичне, але простодушність Кутузова, його свідомість своєї свободи приємна в ньому і навіть збуджує заздрість до нього, до того ж не злу заздрість.

Жінка підвелась і, закривши обличчя вуалем, пішла.

«Не дочекалась. Напевно, чекала коханця, а його, може, заарештували».

Про жінок неможливо було думати, не згадуючи про Лідію, а спогад про неї завжди будив ниючий сум, уколи кривди.

Недавно Варвара спитала:

— Вам часто пише Ліда?

— Не дуже,— відповів він, хоч Лідія написала йому з Парижа тільки один раз.— Вона не любить писати.

— І — говорити. Вона — загадкова, правда ж?

Клим, суворо глянувши на неї крізь окуляри, сказав:

— Загадкових людей — нема,— їх видумують письменники для того, щоб розважити вас. «Кохання і голод правлять світом», і ми всі виконуємо веління цих двох основних сил. Мистецтво намагається прикрасити зоологічні вимоги інстинкту статі, наука допомагає задовольнити вимоги шлунку, от і — все.

Інколи йому здавалося, що, говорячи так грубо, оголено, він глузує не тільки з Варвари, але й з себе. Гра з цією дівчиною дедалі більше подобалась йому, ця гра була його єдиною розвагою, і вона давала йому змогу відпочивати від марних дум про себе. Він бачив, що Маракуєв вродливіший за нього, він думав, що такий пустій і дурненькій дівчині, як Варвара, веселий студент повинен бути цікавішим. І було кумедно бачити, що Варвара ставиться до закоханого Маракуєва з недбалістю, дедалі яснішою, дарма, що Маракуєв щиро поповнює колекцію портретів знаменитостей, навіть вирізав гравюру Марії Стюарт з «Історії» Маколея, розглядаючи в знайомих чудове англійське видання цієї книги. Самгін моралістично зауважив, що псувати книжки — не слід, та Маракуєв безтурботно відмахнувся від нього:

— Маколеем діти бавилися.

Якось захоплюючись Дияконом, Маракуєв сказав:

— Це буде чудовий пропагандист для села. Ось такі черви й підточать трон Романових.

Варвара усміхнулась, показавши гарні зуби.

— Але — якщо черви, то де ж подвиг, де краса?

— Зажди, будуть і гарні подвиги,— пообіцяв Маракуєв, але вона сказала:

— А це — справді: Диякон схожий на черв'яка.

Самгін заохотливо усміхнувся до неї. Вона дратувала його тим, що грала перед ним роль довірливої простачки, і тим ще, що була недосить гарна. І що далі, то більше

охоплювало Кліма бажання глузувати з неї, ображати її. Дивлячись у зеленкуваті очі, він казав:

— Жінку конче треба уявляти кращою, ніж вона є, це потрібно для того, щоб примиритися з сумною неминучістю жити з нею. В кожному чоловічій криється бажання помститися на жінці за те, що вона йому потрібна.

Самгін знав, що повторює Ніцше і Макарова, але почував себе розумним, коли говорив такі афоризми.

— Який ви правдивий,— сказала Варвара, тихенько зітхнувши й прикривши очі віями.

Так, з нею ставало дедалі забавніше, а якщо прикинутися трошки закоханим у неї, вона, звичайно, зразу ж піде назустріч. Піде.

Якось у свято, прийшовши до Варвари обідати, Самгін побачив за столом Макарова. Дивно було бачити, що в двобарвних кучерях медика вже проблискують срібні нитки, особливо помітні на скронях. Очі в Макарова глибоко запали в очні ямки, проте він не справляв враження людини хворобливої й передчасно постарілої. Говорив він усе про те саме — про жінку — і, як видно, не міг уже говорити ні про що інше.

— Все лихе, все вороже людині має жіночі імена: злоба, заздрість, корисливість, брехня, хитрість, пожадливість.

— А — любов? А — радість? — ображено й задирливо кричала Варвара. Клім, усміхаючись, підказував їй:

— Дурість, хвороба, брудота.

— Воля, боротьба, перемога, — вторував Маракуєв.

Спокійно перечекавши, коли перестануть кричати, Макаров сказав щось дивне:

— Винятки нічого не заперечують, бо і в ненависті є своя лірика.

І казав далі, спинивши заперечення поглядом з-під насуплених брів:

— Моя думка проста: всі імена злomu дано силою ненависті Адама до Єви, а джерело ненависті — свідомість, що підкоритися жінці — річ неминуча.

— Це ваша думка, — крикнула Варвара Самгіну, а він, придивляючись до товариша, шукав у нього ознак ненормальності.

Він бачив, що Макаров уже не та людина, яка вночі на терасі дачі ніби упрохувала, благала послухати її домишли. Він тримався спокійно, говорив упевнено. Кутив менше, але, як завжди, допалював сірники до кінця. Обличчя

в нього стало жорстким, не таким рухливим, і погляд заглиблених очей набрав виразу суворого, повчального. Маракуєв, почервонівши від збудження, підстрибуючи на стільці, сперечався завзято, сварився на супротивника пальцем, скрикував:

— Домостроїщина! Татарщина! Церковність!

І радив супротивникові читати книгу «Російські жінки» давно забутого, безталанного письменника Шашкова.

Клим з приємністю бачив, що Маракуєв програє в очах у Варвари, яка зрозуміла вже, що Макаров не ганить жінку, і дивилася на нього співчутливо, а друга свого нетерпляче умовляла:

— Ох, не кричи так голосно! Ти не розумієш...

Чекаючи, поки Маракуєв викричиться, Макаров струшував головою, наче відганяючи мух, і потім далі говорив своє умовляючим тоном: він приніс відбиток статті невідомого Самгіну філософа Н. Ф. Федорова й прочитав написані важкою мовою кілька фраз, в яких говорилося, що вся жорстокість капіталістичного ладу є наслідком надмірного й хворобливого напруження статевого інстинкту, результатом буйства плоті, нічим не стримуваної, не облагородженої. І, розмахуючи відбитком статті, як стрілочник прапорцем, сигналом небезпеки, він говорив:

— Так,— тут багато від церкви, в питанні про взаємини статей всі взагалі мужчини мислять більш чи менш церковно. Автор — розумний ворог і — має рацію, коли він каже про «не важке, а згубне панування жінки». Я думаю, у нас він перший так рішуче й правдиво зазначив, що жінка позасвідомо почуває своє панування, своє центральне місце в світі. Але сказати, що вона є першо-причиною і збудником культури, він, звичайно, не міг.

Варвара дивилася на фемініста вже вдячним, але й ніби вимірюючим, зважуючим поглядом. Це, дратуючи Самгіна, підсилювало його бажання виявити в Макарова рису ненормальності.

«Мабуть — онаніст», — подумав він, визнавши ненормальним підкорення Макарова одній ідеї, його цілковиту глухоту до всього іншого і спалювання сірників до кінця. Він чув, що Макаров багато працює в клініках і що йому протегує відомий гінеколог.

— Живеш у Лютова?

— Так, звичайно.

— П'єте?

— Я став стримуватися, набридло,— відповів Макаров.— Та й Лютов після смерті батька менше п'є. З університету пішов, узявся за своє діло, пух і перо, роз'їжджає по Росії.

Лютова Клим зустрів уночі на вулиці, зіткнувся з ним на розі якогось темненького провулка.

— Пробачте.

— Ба! Це — ти? — крикнув Лютов так голосно, що примусив прохожих обернутися до нього, а двоє навіть спинилися, мабуть, чекаючи скандалу. Одягнений Лютов був у широке розстебнуте пальто з хутряним коміром, на голові мав кошлату шапку, гостра борідка робила його схожим на один з портретів Некрасова; Клим сказав йому це.

— Приємно, інші за божевільного вважають. До Тестова підемо? Візник!

І через чверть години він, розкинувшись на дивані, в кабінеті трактиру, зупинивши очі, що розбігалися, на обличчі Самгіна, балакав, звискуючи, усміхаючись, посьорбуючи дороге вино.

— Так ось — пробув п'ять тижнів на лоні природи. «Ліс та галяви, безлюддя кругом» і так далі. Вийшов на галявину, де випалено дерево, а з ялинника лізе — Туробоев. Рушниця під пахвою, як і в мене. Питає: «Здається, знайомі?» — «Ух, кажу, ще й як знайомі!» Хотілося всадити йому в морду заряд дробу. Але — запнувся за якесь «але». Культурна людина все-таки, і знаю, що є «Кодекс про кари за злочини». І знав, що з Алиною в нього — не вийшло. Ну, думаю, чорт з тобою!

Заплющивши очі, він помовчав кілька секунд, схопився й налив вина в склянку Климові.

— А втім, нічого я не думав, а просто зрадив людині. Ліс, знаєш. Стоять обгорілі сосни, буйно квітне іван-чай. Пташки радіють, чорт би їх забрав. Самці самичок обспівують. Ми з ним, Туробоевим, теж самці, а співати нам — нема кому. Жив я в поміщика-земця, антисеміт, але, проте — ліберал і набрид мені гірше за овода. Дружині його під сорок, Мопассанів читає й мучиться від якихось спазм у животі.

Він міцно потер пальцями невгамовні очі свої й знову повалився на диван.

— Я й перебрався до Туробоева. Люблю таких. «Яко смоковниця неплодна, що самотньо стоїть, і тіні від неї

нема» — перебрехав? Зворушує мене його свідомість приреченості своєї, готовість загинути. Не вірить «ні в чхання, ні в сон, ні в пташиний грай», не може вірити! Повчально. І — обеззброює. А навколо — мужики ворущаться, — казав він далі, тихенько сміючись. — Двоє сіл переселятися зібрались, якісь сектанти, ніби духобори, твердоголові. Трете село мало не все під судом за підпал удільного лісу, за вбивство лісника.

Самгін спитав його: де Алина?

— Там, у Парижі, — відповів Лютов, показавши пальцем чомусь на стелю. — Мені Лідія писала, — з ними ще одна подруга... забув прізвище. Еге ж, — мужичок ворущиться, — казав він, потираючи гулястого лоба. — Як думаєш: скоро вибухне мужичок?

— Революція неминуча, — сказав Самгін, думаючи про Лідію, яка знаходить час писати цьому поганому акторові, а йому — не пише. Неуважно слухаючи усмішливу й недовладну мову Лютова, він згадав, що разів зо два намагався скласти Лідії довгі послання, але, прочитавши їх, знищував, знаходячи в цих хоч і дуже обдуманих листах щось, чого Лідія не повинна знати і що принижувало його в своїх очах. Лютов посьорбував вино і говорив, наче обпикаючись:

— Ти, Самгін, тримаєш себе в кулаці, ти — мовчальник, і ти не піхота, не кавалерія, а — інженерне військо, навіть, може, генеральний штаб, чорт!

Клим глянув на нього, недовірливо нахмурившись, але упевнився, що Лютов говорить з тією щирістю, про яку сказано: «Що в тверезого в голові, то в п'яного — на язичі». Він став слухати уважніше.

— А я — жертва. І Туробоев. Він — жертва остракізму історії, я — алкоголізму. Це нас і зближує. І це — не смішно, брат, ні!

Схопившись з дивана, він почав бігати по кабінету, тупаючи так, що бряжчали склянки і пляшки на столі.

— Годину тому я був на зборах людей, які теж ворущаться, виявляють отакий, знаєш, тарганячий неспокій перед пожежею. Там було носате дамище з фігурою візника і до того ж — таємна радниця, генеральша, атож! Була дочка багатого винороба, здається, чи щось подібне. І багато інших, усе чудові люди, тобто такі, що діють від імені мас. Їм — грошей треба, на журнал. Марксистський.

Істерично реготнувши, Лютов підскочив до стола, цокнув склянкою об склянку Климову й виголосив:

— За здоров'я найпростіших російських баб! Знаєш, отаких: «Коня на скаку вона спинить, в палаючу хату зайде».

Залпом випивши вино, кинув склянку на піднос:

— Одверто кажучи — я боюсь їх. У них величезні груди і молоком своїм вони вигодовують ідіотичне плем'я. Так, так, брат! Є такий ступінь талановитості, який робить людей ідіотами, нестерпно, жахливо талановитими. Саме така наша Русь.

Він сів поряд з Климом, обняв його за шию.

— Ти байдуже, без співчуття провадиш якийсь облік страждань людських, як математик, німець, бухгалтер, актив-пасив, і чорт би тебе взяв!

«Ось як він бачить мене», — подумав Самгін з подивом, який був неприємний тільки тому, що Лютов міцно стиснув йому шию. Звільнившись від його руки, він сказав:

— У нас багато страждань, штучно роздутих.

— Це — про мене? — крикнув Лютов, одхитнувшись від нього й схоплюючись. — Брешеш! Я... а втім — гаразд!

Похитуючи розкошляною головою, він шумно зітхнув:

— Я, брат, не люблю тебе, ні! Цікавий ти, а — не симпатичний. І навіть, можливо, ти більший виродок, ніж я.

І, люто вимахуючи руками, він спитав, чомусь пошепки:

— З якого даху дивишся ти на людей? Чому — з даху?

Самгіну довелося витратити добрих півгодини, щоб заспокоїти його, а коли Лютов розм'як і знову заговорив істеро-ліричним тоном, Клим по-дружньому попрощався, пішов і на вулиці знову подумав:

«Так ось яким він бачить мене!»

Тепер йому ніщо не заважало повторити це з задоволенням.

«Можливо, що так само дивиться на мене багато хто, тільки я не помічаю цього. Не симпатичний? Симпатії я не потребую».

Так, приємно було дізнатися про думку Лютова, людини, по суті, не дурної, хоч усе-таки трохи прикро, що він відмовив у симпатії. Самгін навіть відчув, що думка ця випростує його, підсилюючи в нього відчуття своєї значності, оригінальності.

Це було тижнів за два до того, як він, гнаний нудьгою,

прийшов до Варвари й здивовано спинився на дверях до ідальні,— біля стола, перед самоваром, сиділа з книжкою в руках Сомова, товстенька і сіра, наче самиця снігура.

— Ось він! — скрикнула вона, змахнувши коротенькими руками, підбігла, підстрибнувши, обняла Кліма за шию, поцілувала, почала крутити ним, викрикуючи радісно дурненькі слова. Щирість її гомінкої радості дуже збентежила Самгіна, він не міг відповісти на неї нічим, крім подиву, і пробурмотів:

— Зажди! Звідки? Чому ти тут?

З незнайомою меткістю Сомова відповідала, садовлячи його до стола, як хазяйка:

— З Парижа. Це Ліда направила мене сюди. Я тут житиму, вже домовилася з хазяйкою. Вона — що таке? Лідія дуже розхвалювала її.

Заплющивши очі, закинувши голову, вона проспівала:

— Ох, Кліме, голубчику, як це чудово — Париж!

І поплескала рукою по його коліну.

— Йй-богу, — життя починаєш розуміти, тільки побачивши Париж. — Та, зразу ж прикусивши губу, запитливо глянула в окуляри Самгіну:

— Марксист?

— Еге ж.

— Ху! Це — епідемія якась! А знаєш, Лідія захоплюється філософією, релігією і взагалі... Де Іноков? — спитала вона, але зразу ж, не чекаючи відповіді, заторохтіла: — Чому не п'єш чаю? Я страшенно зраділа, побачивши самовар. А втім, в одного емігранта в Швейцарії є самовар...

Самгін усе-таки урвав її розсипчасту мову й сказав, що Іноков закоханий у жінку, старшу за нього років на десять, закоханий безнадійно й пише погані вірші.

— Погані? — недовірливо спитала вона і, опустивши очі, бавлячись косою, задумалась.

— Що? «Стара любов не іржавіє»?

Гріючи руки склянкою чаю, вона сказала, зітхнувши:

— Йому треба б добре писати, він — може.

Сомова сіла на стілець міцніше й знову почала безладно питати, розказувати. В перші хвилини Самгіну здалося, що вона стала милішою і що поїздка за кордон зробила її ще більше росіянкою; її світлі блакитні очі, рум'яні щокки, товста коса лляного кольору і гладенько причесана голова нагадували йому селянських дівчат. Та скоро Самгін відзначив, що вона набула неприємної меткості,

жести її коротеньких рук смішні і одягнена вона смішно в якусь потворно пишну кофточку, кофточка надавала їй, коротенькій і круглій, схожості з куркою. Та й говорила вона комічно кудкудакаючим голосом.

— Так, голубчику, я влюблива, бережись,— сказала вона, присунувшись до нього разом із стільцем, і квапливо, поривчасто, як роздягається дуже стомлена людина, почала розказувати:— У мене вже був нещасливий роман,— усміхнулась вона, кліпаючи, очі в неї начебто потемнішали.— Була я в Криму за читачку в одній дами, ох, як це важко! Вона — хвора, нещасна... звичайно, це її виправдує. І от приїжджає до неї син, негарний такий, худючий, з гостреньким носиком, але — предивний. Чудові очі і зовсім нічого не розуміє.

Посварившись на Кліма пальцем, вона півголосом попередила:

— Тільки ти, будь ласка, не розказуй нікому про це!

— Про очі? — жартівливо спитав він.

— Про все,— серйозно сказала Сомова, перекинувши косу за плече.— Найчастіше він казав: «Уявіть, я не знав цього». А не знав він нічого поганого, ніякого неподобства, наче жив у шафі, за склом. Аж дивно, така нетямуца дитина. Ну — закохалася я в нього. А він — астроном, геолог, — ціла юрба вчених, і все заперечував якогось Файє, що, здається, давно вже помер. Взагалі — милий такий, олух царя небесного. І — схожий на Інокова.

Грубувате слівце прозвучало смішно; Самгін подумав, що вона додала це слово через співзвучність, бо вона вимовляла: геолох. Вона взагалі говорила неправильно, відтинаючи або пом'якшуючи голосні в кінці слів.

«Дитин»,— вимовляла вона.

— І все обчислює, обчислює: три мільйони років, сім мільйонів кілометрів,— завжди безліч нулів. Мені, знаєш, хочеться цілувати милі очі його, а він — про Канта і Лапласа, про граніт, про амеб. Ну, бачу, що я для нього теж нуль, та ще й неіснуючий якийсь нуль. А я вже так закохалася, що хоч у море кидайся.

Сомова усміхнулась, але зараз же закусила губу, і на очах у неї блиснули сльози.

— Ото — дурна! Майже ладна плакати,— сказала вона, схлипнувши.— Знаєш, я все-таки добилася, що й він закохався, і було це так добре, такий він став... надзвичайно здивований. Ніби прокинувся, виліз із мезозойської

ери, виплутався з сузір'їв, рученята в нього довгі, кволі, обіймає, сміється... народився вдруге і — в інший світ.

Плакала вона смішно, сльози текли по щоках крізь усмішку, як «грибний дощ крізь сонце».

— Це він сам сказав: народився вдруге і в інший світ,— говорила вона, змахуючи кінцем коси сльози зі щік. В тому, що ця товстенька дівчина вмивалася слізьми, Клим не бачив нічого сумного, це навіть неначе прикрашало її.

— І раптом — уяви! — вночі приходять до мене матуся, що всіх зневажає, увійшла, знаєш, так урочисто, застрашливо нещасна і як воскресла дочка Іаїрова. «Тільки що, — каже, — син сказав, що має намір одружитися з вами, то ось я благаю: відмовте йому, бо він у майбутньому великий учений, одружуватися йому не треба, і я ладна навколішки стати перед вами». І таки хотіла стати... вона, що мене... як покоївку... Ох, господи!..

Голосно схлипнувши, Сомова заткнула рота хусточкою, кілька секунд кусала її, надуваючи щоки, через що сльози потекли по них швидше.

— Так це було тяжко, так нещасно... Ну, добре, кажу, добре, ідіть собі! А ранком — сама пішла від них. Він спав ще, залишила йому записку. Як у пристойному англійському романі. Дуже безглуздо й зворушливо.

Помахавши в обличчя собі мокрою хусточкою, вона полегшено зітхнула.

— Старалась, закохувала...

Самгін нахилив голову, щоб приховати усмішку. Слухаючи розповідь дівчини, він думав, що і фігурою, і характером вона була б на своєму місці у водевілі, а не в драмі. Але той факт, що їй на долю все-таки випала участь в драмі, трохи зворушив його; він же був певен, що теж пережив драму. Одначе він не зумів виявити почуття, що схвилювало його, а два останні слова її погасили це почуття. Помовчавши, він спитав півголосом:

— Ти з ним — жила?

Сомова заперечливо похитала головою. Вона обм'якла, осіла, в неї опустилися плечі; зігнувши шию, перебираючи маленькими пальцями пасма коси, вона сказала:

— Мати повезла його до Німеччини, одружила там з німкенею, дочкою якогось професора, а тепер він у санаторії для нервовохворих. Батько в нього був алкоголік. Вона зітхнула.

— Знаєш,— я з перших днів знайомства з ним почувала, що нічого доброго для мене в цьому не буде. Як усе невдало в мене, Кліме,— сказала вона, запитливо й з подивом глянувши на нього.— Дуже прибило мене це. Спасибі Ліді, що викликала мене до себе, бо я б...

Сподіваючись, що вона знову почне плакати, Самгін спитав: що робить у Парижі Алина?

— Розважається! Ой, яка вона стала... одчайдушна! Ти її не впізнаєш. Наче солдатка-вдова, є такі по селах. Але гарна — не описати! Мужчин навколо неї — юрба. Вона з Лідєю скоро прийдуть, ти знаєш? — Вона встала, подивилася в дзеркало.— Треба вмитися. Де це?

Поки вона вмивалася, прийшла Варвара, а слідом за нею з'явився Маракуєв у рудому піджаку з чужих плечей, у сірих штанах, набухлих на колінах, у високих чоботях.

Варвара зустріла його іронічним зауваженням:

— Знову маскарад?

Через півгодини Самгін побачив Любов Сомову зовсім іншою людиною. Було ясно, що вона давно вже знає Маракуєва і між ними існують стосунки войовничі. Сомова зустріла студента задерикуватим вигуком:

— Ох, апостоле правди і добра, який ви смішний!

Нахмурившись, коли побачив її, Маракуєв негайно усміхнувся й відповів по-французькому:

— Добре сміється той, хто сміється останнім.

Вийшло в нього грубувато, недоречно, він, як видно, сам відчув це і знову нахмурився. Поки Варвара клопоталася, готуючи чай, між Сомовою і студентом швидко зав'язалася дошкульна розмова. Сомова якось підтягнулась, бантики і стрічки на її кофті наїжились, і Клімові смішно було чути, як вона, тільки що вмивши пухленьке обличчя своє слізьми, каже Маракуєву недбало й насмішкувато:

— Ну, це, знаєте, сентименти!

І питає Самгіна:

— Він усе ще править акафісти селу?

— Не личить вам марксизм,— пробурчав Маракуєв.

— Вже не знаю, чи марксистка я, але я людина, яка не може казати того, чого вона не відчуває, і про любов до народу я не говорю.

Самгін придивлявся до неї з великим подивом і ладен був думати, що все, що вона каже, тільки тепер їй спало на думку. Згадував її кисленькою дівчинкою, яка видумувала нудні, химерні ігри, і думав:

«Як неприродно і підозріло змінюються люди!»

Варвара придивлялась до несподіваної нахлібниці своєї крізь вії і хоч мовчала, але Клим бачив, що вона нервується. Маракуєв зосереджено пив чай, заперечував знехотя; його, видимо, бентежив незвичайний костюм, і взагалі він був настроений незвичайно для нього похмуро. Ніхто не заважав Сомовій розказувати задержуватим і впертим голоском.

— В селі я почувала, що хоч виконую роботу об'єктивно необхідну, але не потрібну моему хазяїнові, і він терпить мене, тільки як ворону на городі. Мій хазяїн безграмотний, але по-своєму розумний мужик, дуже добрий актор і людина, яка відчуває себе найпершим, найнеобхіднішим працівником на землі. В той же час він догадується, що поставлений у фальшиву, принизливу позицію слуги всіх панів. Науці, яку я вбиваю в голови його дітей, він не вірить: він взагалі невіруючий...

Маракуєв пробурчав щось невиразне про сектантство.

— Ах, облиште! — вигукнула Сомова. — Минули ті часи, коли революції робилися Христа ради. Та й слід запитати: чи були такі революції!

— Ну-у, — протягнув Маракуєв і безнадійно махнув рукою.

— Еге ж, невіруючий, — повторила Сомова, стукнувши по столу кулачком, дуже схожим на булку, яку чомусь називають розан.

Усі замовкли. Тоді Сомова, мабуть, зрозумівши, що набридла, і образившись цим, попрощалась і пішла до себе в кімнату, де жила Лідія. Маракуєв провів долонею по волоссю, кажучи:

— Черствіють люди від марксизму.

— Ви давно знайомі з нею? — спитала Варвара Клима.

— З дитинства.

— Вона дуже розумна?

— Як бачите, — сказав Клим і теж попрощався.

Кінець кінцем Сомова залишила в ньому неприємне враження. І неприємно було, що вона, свідок його дитячих днів, житиме у Варвари, напевно, навідуватиметься до нього. Та він скоро впевнився, що Сомова не заважає йому, вона заповідливо готувалася на курси Гер'є, кулькою качалася по Москві, а при зустрічах з ним захоплено торохтіла:

— Яке казкове місто! Ідеш, ідеш і раптом відчуєш себе, як уві сні. І так легко заблудитися, Климе! Лев Тихомиров — москвич? Не знаєш? Напевно, москвич!

— Чому? — спитав Самгін, забавляючись її балаканиною.

— Заблудився.

— Ти не москвичка, а теж блукаєш: читаєш «Історію матеріалізму» і «Філософію містики» Дюпреля.

— Все треба знати, голубчику.

— Мені здається, що розумні книжки знебарвлюють жінку, — сухо зауважила Варвара. Сомова, задумливо дивлячись на неї, смикнула свою косу.

— Це доводив один професор у Цюріху, антифемініст... як його? Не пам'ятаю. Дуже сердитий дядько! Взагалі швейцарські німці — сердитий народ, і мова в них теж сердита.

При кожній зустрічі вона розказувала Климові новини: в одному студентському гуртку виявився шпигун, в другому — більшість членів «перейшли в марксизм», з'явився новий пропагандист, здається — нелегальний. Очі в неї щасливо блищали. Клим бачив, що в ній кипить дитяча радість жити, і хоч ця радість здавалась йому наївною, та все-таки заздрити можна було вмінню Сомової милуватися людьми, будинками, картинами Третьяковської галереї, Кремлем, театрами і взагалі всім цим світом, про який Варвара теж з наївністю, але лукавою, розказувала інше.

Вона говорила про студентів, закоханих в актрис, про божевільня багатих гультьїв у «Стрельні» та в «Яра», про нових шансонетних співачок у капищі Шарля Омона, про нещасливі романи, заплутані драми. Самгін вважав, що вона говорить не барвисто, невміло, зміст її розповідей завжди був цікавіший за форму, а спроби філософствувати — плоскі. Зітхаючи, вона вимовляла заяложені фрази:

— Страждання — неминуча тінь кохання.

Розказуючи, Варвара нагадувала Климові Івана Дронова, але часто її нескінченні історії про сліпе поривання одно до одного різностатевих тіл створювали Самгінку настрій, яким він дорожив. Було повчально і навіть приємно чути, як безвільно, а часом принизливо борсаються в стихійній метушні хтивості знамениті адвокати і багаті промисловці, молоді поети, актриси, актори, студенти і курсистки. Охоче вірилося, що все це справжня правда нічим не прикрашеного життя, яке хоч і допускає гарно вигадані

ні думки і слова, та зовсім не потребує їх. І, нарешті, приємно було переконуватися, що все це дано назавжди і його не перемогти ніяким дияконом, ремісникам і чиновникам революції, на зразок Маракуєва. Згадувалися слова Макарова про «не тяжке, але згубне владарювання жінки» і вичитана в князя Щербатова в книжці «Про зіпсуття звичаїв» фраза: «Жінки мають більше схильності до самовладдя, ніж чоловіки». Пригадуючи ці слова, Клим дивився в обличчя Варвари і внутрішньо усміхався.

Він бачив, що Варвара закохана в нього, шукає і спритно знаходить усякі приводи доторкнутися до нього, а доторкаючись, червоніє, дихає носом і рожевуваті ніздрі в неї здригаються. Її гра була занадто груба, одверта, він навіть казав собі:

«Треба припинити це».

Припинити слід було ще й тому, що Маракуєв дедалі більше хмурнішав, а Клим не міг не думати, що це саме він робить похмурим веселого студента.

Але, підкоряючись темній цікавості, яка згущувалась до насильства над його волею, Клим не припиняв побачень з Варварою, і йому дедалі більше подобалось говорити з нею недбалим тоном, бентежити її своєю байдужістю. Вона вже явно ревнувала його до Сомової і, коли він приходив до неї, пригощала його часто не в їдальні, куди могла прийти нахлібниця, а в своїй затишненькій кімнаті, наче навмисно пристосованій для оповідань у душі Мопассана. На стінах, серед темних квадратиків фотографій і гравюр, з'явилося дві похмурі репродукції: одна з картини Бекліна — пухирчасті морські страховища переслідують яснокошу, грохи лисувату дівчину, що заплуталась у морських хвилях, забарвлених у колір зеленого лікеру; друга з картини Штука «Гріх» — голе тіло огрядної жінки повивав товстий змії, поклавши на плече їй свою тупу й дурну голову.

Спостерігаючи хвилювання Варвари, її швидкі переходи від радості, викликані його ласкавою усмішкою, лагідним словом, до озлобленого суму, що його він легко викликав словом недбалим чи глузливым, Самгін дедалі певніше почував, що будь-якої хвилини він може взяти дівчину. Часом ця можливість сп'яняла його. Він не спокушався, але, милуючись своєю стриманістю, все-таки питав себе: «Що заважає? Лідія? Маракуєв?»

Дійшло до того, що Сомова спитала:

— Ти, що ж — не бачиш, що по тобі дівчина сохне?
— Не можна кохати всіх дівчат, які сохнуть,— солідно, але не подумавши, відповів він.

— Хвастун,— сказала Сомова, зітхнувши.

Якось ранком похмурого дня Самгін, сидячи дома, переглядав «Наш край» — сірий аркуш дуже поганого паперу, побризканий чорним шрифтом. Передова стаття починалася словами:

«В той час, як у Європі успіхи гігієни й санітарії»,— далі говорилося про поганий стан міських кладовищ і, до речі, про те, що кози обивательські псують деревні насадження, знищують квіти на могилах. Похмурий тон статті давав змогу думати, що в ній глибоко сховано від цензора якусь алегорію, а з початкової фрази Самгін зрозумів, що статтю написав редактор, це він досить часто починав свої громадянські скарги фразою, висміяною ще в шістдесятих роках: «Тепер, коли». Взагалі газета Варавчина була нудна, дрібноділовита, і лише інколи Самгіна забавляв Робінзон. Один з його фейлетонів був весь написаний улюбленими редактором фразами, приказками, цитатами: «Вже скільки раз твердили світу»,— починався фейлетон рядком з байки Крилова, і, перелічивши заялженими словами все те, що твердили світу, Робінзон меланхолійно закінчував перелік: «А Васька слухає та їсть». Остання фраза питала редактора чи цензора:

«Ти цього хотів, Жорж Данден?»

Найцікавішою сторінкою в газеті була четверта: на ній Клим читав:

«Музична школа В. П. Самгіної оголошує»... «Технічна контора Т. С. Варавки»... «Буксирне пароплавство Т. С. Варавки»... «Управління дачами «Затишок» Т. С. Варавки»... «Варавка»... «Варавки»...

«Завоювання Плассана»,— думав Клим, усміхаючись.

«Сімейні лазні І. І. Домогайлова сповіщають, що в дворянському відділі влаштовано для мужчин душ професора Шарко, а для дам ароматичні ванни»,— читав він, коли в двері постукали і на його вигук: «Зайдіть!» увійшов кучерявий учень Маракуєва — Дунаєв. Він ніколи не був у Кліма, і Самгін зустрів його з подивом, поправляючи окуляри. Дунаєв, як завжди, усміхався, дрібні кучеряки густої бороди його ворухились, а ніс якось дивно заглибився у вуса, і ступав Дунаєв так, наче він сподівався, що може провалитися крізь підлогу.

— Нікого нема? — спитав він, глянувши скося на ширму, що приховувала ліжку, і з його запитання Самгін зрозумів: трапилося щось неприємне.

— Нікого. Сідайте.

Робітник, двічі кивнувши головою, сів, глянув на брудні чоботи свої, сховав ноги під стілець і тихенько заговорив, не згашуючи усмішечки:

— Ну, товариша Петра заарештовано і Диякона з ним. Їх у Серпухові схоплено, а Вараксіна і Фому — тут. Щодо Одинцова не знаю, він у лікарні лежить. Мене, напевно, теж зацапають.

Самгін мовчав, почувуючи шкірою на спині холодок тривоги, думаючи про Діомидова й не наважуючись спитати:

«Доніс хтось?»

— Я до вас ось чому, — пояснював Дунаєв, скосивши очі на стіл, завалений книжками, мацаючи пальцями «Наш край». — Не знаєте — товариша Варвару не тривожили, ціла вона?

— Не знаю.

— Треба дізнатись. Попередити треба, якщо ціла, — говорив Дунаєв. — Там у неї книжки є, я думаю, а мені йти до неї — обережність не дозволяє.

— Добре, я зараз, — сказав Самгін.

Робітник устав, подав йому руку, усміхаючись ще ширше.

— Якщо вас не зачеплять в цю історію, то ви про книжки поклопочіться для мене; в тюрмі начебто читати не заважають.

— Що ж це — донос? — тихо й сердито спитав Клим.

— Схоже, — відповів Дунаєв не зразу і придивляючись примруженими очима до чогось у кутку. — Був у нас білявенький такий парубійко, Сапожников, відшили ми його, дурнуватий і боягузливий занадто. Можливо, він образився...

— Що ж ви думаєте зробити з ним? — спитав Самгін, розуміючи, що питає і непотрібно і нерозумно; Дунаєв теж спитав:

— А — де я його візьму? Якщо мене не посадять, звичайно, я поговорю з ним.

Він уже не усміхався, хоч під вусами в нього блищали зуби, та обличчя в нього закам'яніло, а очі спинилися на

обличчі в Кліма з таким жорстоким виразом, що Клім мимоволі повернувся до нього боком, пробурмотівши:

— Так... звичайно.

— Прощавайте. То ви зараз же...

Він знову усміхався своєю усмішечкою, начебто добродушною, але Самгін уже не вірив у його добродушність. Коли робітник пішов, він кілька хвилин стояв посеред кімнати, засунувши руки в кишені, думаючи: чи слід іти до Варвари? Вирішив, що йти все-таки треба, але він піде до Сомової, занесе їй літографовані лекції Ключевського.

Сомова зустріла його, розмахуючи синім бланком телеграми.

— Ліда приїжджає, розумієш? Ти чого такий?

Поквапливо розказуючи їй про арешти, він почував нову тривогу, дуже схожу на радість.

— Ну,— швидко! — півголосом сказала Сомова, впишаючи його в ідальню; там сиділа Варвара, непричесана, в широкому строкатому балахоні. Скрикнувши: «Ай!» — вона хотіла втекти, але Сомова суворо крикнула:

— Дурниці! Де у вас нелегальщина? Листи, записка Маракієва — є? Давайте усе мені.

Вона затягла зблідлу і якомсь ще більше розкошлану Варвару до її кімнати, а Самгін, притулившись до грубки, полегшено зітхнув: тут трусу не було. Тривога перетворилась на радість, таку сильну, що треба було трохи стримати її.

«Попередні стосунки з Лідою навряд чи можливі. Та я й не хочу їх. А що, коли вона вагітна?»

Та зараз-таки після цього він подумав:

«Якби мене заарештували, це напевно зворушило б її».

Вискочила Сомова з маленькою пачкою книжок у руці й гукнула у двері до кімнати Варвари:

— А листи в грубку!

Вона зникла, примусивши Самгіна мигцем подумати, що метушня подобається їй. Варвара, висунувши з дверей усміхнене, але збентежене обличчя, сказала:

— Я зараз, тільки одягнусь.

— На жаль, мені треба йти до університету,— оповістив Клім, пішов і до втоми ходив якимись тихими вулицями, намагаючись уявити, як зустрінеється він з Лідією, придумуючи, як йому поводитися з нею.

Через день, прожитий неспокійно, як перед екзаменом, стоячи на пероні вокзалу, він побачив перше Аліну: з'явившись на дверях вагона, дивлячись на людей сердитим поглядом, вона гукнула голосно і владно:

— Носію! Ви осліпли?

В чорному плащі, в широкому капелюшку з загнутими крисами і величезним попелястого кольору пером, з паличкою в руках, вона мала вигляд переможний, чудове обличчя її було гнівно нахмурене. Самгін кілька секунд дивився на неї з шанобливим зачудуванням, скинувши кашкет.

Вона привіталася з ним французькою мовою і встромила в руки йому, як носієві, важкий несесер. В неї за спиною стояла Лідія, усміхаючись непевно, маленька й тьмяна поряд з Аліною, в неприємно рудій шубці, в котиковій шапочці.

— Здрастуй,— сказала вона тихо й безрадісно, в темних очах у неї Клим помітив тільки втому. Цілуючи руку в неї, він допитливо глянув на живіт, але фігура в Лідії була по-дівочому тонка і струнка. В сани візника вона сіла з Аліною, Самгін, трохи ображений зустріччю і розгублений, поїхав окремо, навантажений картонками, заклопотаний тим, щоб не розгубити їх.

У номері гостиниці, покрикуючи так само голосно, як на вокзалі, Аліна наказувала старому лакеєві:

— Дідусю — самовар! І — закусити якнайбільше, по-російському, по-купецькому. Подумай: майже два роки прожила за кордоном!

— Розумію,— сказав старий, по-батьківському радісно усміхаючись до неї.

Лідія зайняла кімнату, сусідню з Аліною, і в щілину непричинених дверей Самгін бачив, що вона і Сомова, яка вже прибігла, поквапливо відкривають чемодан.

«Мабуть, привезла Любаші літературу емігрантів»,— подумав він.

Аліна, в дорожньому костюмі сталюого кольору, з розпущеним по спині і плечах волоссям, струнка й пишна, стояла біля стола, намазуючи гарячий калач ікрою, і патетично говорила:

— О вітчизна! О калачі! Ікра! І — риб'яча солянка з каперсами.

В ній не залишилося майже нічого, що нагадувало б дівчину, якою вона була два роки тому, дівчину, яка так

обережно і гордо несла по землі свою красу. Краса стала пишнішою, сліпучішою, рухи в Аліни набули лінивої грації і було зразу зрозуміло — ця жінка знає: все, хоч би що вона зробила,— буде гарно. В бузковому шовку підкладки рукавів блищала шкіра її плеканих рук і, незважаючи на лінь її рухів, почувалася в них розмашиста зухвалість. Карі очі усміхалися теж зухвало.

— Люблю їсти,— говорила вона з повним ротом.— Французи не їдять, вони — штукарюють. У них скрізь штуки: в костюмах, віршах, у коханні.

Її дужий, лагідний голос здавався Климові загрубілим. І вона начебто дуже квапилася показати себе такою, якою стала.

Увійшла Сомова в шубці, дуже помітно потовстішавши; Лідія щільно зачинила за нею свої двері.

— Алю, я через годинку повернуся,— сказала Сомова, зникаючи. Аліна підморгнула услід їй.

— Біжить революцію сіяти! Люблю я цю Матрьошку! І, зітхнувши, спитала:

— Ти — теж сієш? Бунтував?

Через хвилину вона спитала:

— З Туробоевим зустрічався?

А ще через кілька хвилин розказувала, не перестаючи їсти:

— Уже в кінці першого місяця він увійшов до мене в спідній білизні, з сигарою в зубах. Я сказала, що не терплю сигар. «Хіба?» — здивувався він, але сигари не кинув. З цього й почалось.

Випивши чарку горобинової горілки й смачно облизавши яскраві губи, вона говорила далі, дбайливо накладаючи шматочки сьомги на кусень калача:

— Уявити не могла, що серед вашого брата є такі... милі потвори. Він перегортає людей, наче книги. «Коли ж ми вінчаємося?» — спитала я. Він так здивувався, що я відчула себе калуцькою дурепою. «Пробач, каже, який же з мене чоловік, сім'янин?» І я зразу зрозуміла: правда, який з нього чоловік? А він — ще: «Та й ти, каже, хіба ти для сімейного життя з твоїми даними?» І це правда, думаю. Ну, звичайно, поплакала. Вип'ємо. Яка це чудова річ, горобина!

Випивши, вона чудовим рухом рук і голови перекинула пишне волосся своє на груди і, відібравши половину, стала заплітати косу.

— Серед своїх друзів,— говорила вона далі неквапливими словами,— він поставив мене так, що один з них, нафтовик, багатій, запропонував мені їхати з ним до Парижа. Я тоді ще дурною була й не зразу образилась на нього, але потім скаржусь Ігореві. Знизав плечима. «Ну, що ж,— каже.— Хам. Вони тут усі хамами». І — втішив: «До Парижа, каже, ти зі мною поїдеш, коли я решту землі продам». Я ще поплакала. А потім — очей стало жалко. Ні, думаю, краще нехай вже інші плачуть!

Переставши жувати і говорити, вона задумалась, дивлячись у вікно через голову Климові. Йому краса Алинина здавалася вже приголомшливою й зухвалою.

«Сомова влучно сказала: солдатська вдова».

Увійшла Лідія, одягнена в незвичайний халатик оранжевого кольору, підперезаний зеленим поясом. Волосся в неї було вологе, але від цього шапка його не стала меншою. Смагляве обличчя яскраво зашарілося, в зубах диміла цигарка, вона поряд з Алиною нагадувала занадто яскраву картинку не дуже вправного художника. Кривлячись від диму, вона взяла чашку чаю, вилила чай у полоскальницю й сказала:

— Налий міцного.

— Але все-таки — порода! — раптом і з задоволенням сказала Алина, наливаючи чай.— Усі ці купчики, мільйонери боялись його. Він їх навчав пристойно їсти, пити, одягатися, розмовляти. Муштрував, як собачат.

Самгін почував себе ніяково, Лідія сіла на диван, підібгавши під себе ноги, тримаючи чашку в руках, і мовчки, згадуючими очима, якимось безцеремонно розглядала його.

«Ні про що не питає, але, звичайно, набита запитаннями»,— їдко подумав він.

Заплітаючи другу косу, Алина сказала:

— Познайомилась я з французенкою, опереткова актриса, руда, зла, розпусна, розумна,— ох, Климчику, які французенки розумні! На неї витрачають величезні гроші. Вона мені сказала: «Від нас, жінок, небагато хочуть, тому ми — злиденні!» Пам'ятаєш, Лідо?

— Що? — неуважно спитала Лідія.

— Як ти сперечалася з нею, і вона сказала...

— Так, пам'ятаю, атож! Вона дуже розумна, дуже!

Це вона промовила швидко і так, що Самгін зрозумів: Лідія не хоче, щоб він знав щось.

«Напевно, якась опереткова пригода російської провінціалки, яка хворіє на ненормальну статеву цікавість»,— злісно подумав він, усвідомлюючи, що поспішає настроїти себе проти Лідії.

Вона, не допивши чаю, кинула в чашку недокурок цигарки, встала, відійшла до спітнілого вікна, витерла шибку хусточкою і через плече спитала:

— Чим ти такий заклопотаний, Климе?

Йому хотілось відповісти якимись вагомими словами, так, щоб вони залишилися в пам'яті її надовго, але він був у дрібних думках, дрібні, як мухи, вони кружляли безладно, незв'язно; півголосом він сказав:

— Заарештовано цими днями знайомих, і можливо, що мені доведеться...

Гамірно влетіла Варвара, кинулась до Лідії, довго обіймала, цілувала її, розглядала, вигукуючи:

— Миленька! Циганочка...

Потім кричала в обличчя Аліні:

— Боже, яка краса! З розповідей Лідії я знала, що ви гарна, але — така! До вас навіть доторкнутися страшно,— кричала вона, схопивши і струшуючи руку Аліні.

В її збудженні, в жестах, словах Самгін бачив те штучне і фальшиве, від чого він майже вже відучив її своїм глузуванням. Було ясно, що Лідія рада зустрічі з подругою, зворушена її радістю; вони, обнявшись, сіли на диван, Варвара плакала, стискаючи долонями щоки Лідії, дивлячись у вічі їй.

— Люба ти, моя...

«Як же вони бачать одна одну?» — питав себе Клим, дивлячись на них. Аліна заважала йому.

— Пропонують вступити в оперетку,— говорила вона.— Здається — піду. «Народилась, то — живи!» — як навчала мене моя французженка.

Вона пересіла на диван, безцеремонно втиснулася між подруг, і ті зразу потьмяніли. По коридору бігали лакеї, бряжчав посуд, човгала щітка, хтось пронизливо крикнув:

— Тринадцятий,— дур-рню!

На дивані дедалі жвавіше звучали голоси Аліни і Варвари, здавалося, що вони говорять умовною мовою і не те, про що думають. Аліна раптом і безглуздо сказала, передражняючи когось, шепелявлячи:

— Ой, люба, не вір соціалістам, вони теж у серединку дивляться!

І стала розказувати:

— В Криму був один соціаліст, то він ходив босий, в парусиновій сорочці, не підперезаний, з розстебнутим коміром; обличчя в нього дитяче, хоч з борідкою, дитяче й мавпяче. Він возив воду в бочці одній бабусі-толстовці...

— Він сам толстовець,— додала Лідія.

— Хіба? Ну, однаково. Чудово співав російські пісні і дивився на мене, як хлопчисько на пряник.

Самгін, почувавши себе зайвим, узяв кашкет:

— Вам слід відпочити.

— Так, любий,— сказала Алина, поплескуючи його по руці своєю м'якою долонею.— Увечері прийдеш, правда?

Лідія потиснула йому руку мовчки. Було неприємно бачити, що очі Варварині проводжають його з явною радістю. Він пішов, ображений байдужістю Лідії, підозріваючи в ній щось штучне й демонстративне. Йому вже здавалося, що він сподівався: Париж зробить Лідію простішою, нормальнішою, і, якщо навіть трохи й розбестить її,— це пішло б тільки на користь їй. Але, видимо, нічого такого не сталося, і вона дивиться на нього все тими самими очима нічного птаха, який не вміє жити вдень.

«Треба рішуче поговорити з нею»,— додумався він і увечері, теж демонстративно, не пішов до гостиниці, а з'явився ранком, та Алина сказала йому, що Лідія поїхала до Троїце-Сергіївської лаври. Пишно одягнена в шовк, Алина сиділа перед дзеркалом, підпилюючи нігті, і недбаленьким тоном говорила:

— В неї, як у дитини, завжди несподівані вирішення. Але це не тому, що вона безхарактерна, о! — характер у неї є! Вона казала, що ти посватався до неї? Дивись, це буде важка дружина. Вона все шукає незвичайних людей, люди, любий мій, як собаки, породи різні, а звички в усіх однакові.

— Дивно чути такі афоризми з твоїх уст,— зауважив Клим сердито й насмішкувато.

— Чому — дивно? Я — не дурна.

Кинувши пилочку в несесер, вона почала протирати нігті замшовою подушечкою. Самгін звернув увагу, що речі в неї були дорогі, гарні, костюми — теж. Багато чемоданів. Він усміхнувся.

— А як Лютов? — спитала вона, поглиблено працюючи над нігтями.

Не без зловтіхи Клим розказав їй, як Лютов пиячить, про його революційні знайомства, про зустріч з Туробоевим. Алина вислухала його, не перебиваючи, потім схвально сказала:

— Цікава людина Володимир Васильович!

— Не жалко тобі його?

— Що-о? — здивовано протягла вона. — За що ж його жаліти? У нього — своя невдача, в мене — своя. Квит. Ось Ліда незвичайного шукає, — виходила б заміж за нього! Ні, серйозно, Климе, купці — хамуваті люди, це так, але — цікаві!

І, повернувшись обличчям до нього, усміхаючись, вона жваво, з захватом переказала розповідь якогось волзького купчика: його дядько, старий, мільйонер, сімейна людина, бовкнув комусь, що, якби красуня-губернаторша показала йому голою, він не пожалів би п'ятдесяти тисяч. Губернаторші донесли про це його вороги, але вона погодилась показати себе, тільки він повинен був дивитися на неї з другої кімнати, в замкову щілину. Він подивився, стоячи на колінах, а тоді, зустрівши губернаторшу віч-на-віч, сказав, поклонившись їй у пояс: «Пробачте, Христа ради, ваше превосходительство, зухвальство моє, а краса ваша воістину — божеська, і дякую я богові, що бачив отаке диво».

— Може, це й неправда, але — добре! — сказала Алина, вставши, оглядаючи себе в дзеркалі, як чиновник, що йому треба рекомендуватися начальству. Клим спитав:

— А гроші він заплатив?

— Старий? Атож. Заплатив.

— Не вірю.

— Ось який ти... практичний мужчина! — сказала вона, подивившись на нього з негарною усмішкою, і ця усмішка дозволила йому спитати її:

— А за які гроші ти показалася б?

— У тебе таких нема, любий мій! — відповіла вона й запропонувала: — Ходім-но, погуляємо!

На вулиці вона стала вища на зріст і пішла на людей, гордо підвівши голову, похитуючи стегнами. В цій її воївовничості було щось таке, що викликало пошану до неї й навіть розвеселило Самгіна. Він перестав думати про Лідію. Приємно було йти під руку з жінкою, на яку всі мужчини дивилися захоплено, а жінки — вороже. Клим відзначив у погляді мужчин подив, позбавлений тієї грай-

ливості, тієї почуттєвої пожадливості, з якою вони розглядають жінок тільки і просто гарних. В небі замерзли маленькі дрібні хмари з страусового пір'я, схожого на перо капелюшка Аліни Телепневої.

— Хочу їсти,— заявила вона через півгодини.

Самгін повів її в «Ермітаж»; стіл вона вибрала серед залу на найвиднішому місці, а коли лакей подав картку, сказала йому з чарівною усмішкою, голосно:

— Ні, ви, друже мій, почастуйте мене на ваш смак, по-московськи.

І пояснила Климові:

— Я і в Парижі так, скажу служникові: ану-бо, покажіть себе! Йому — приємно, він і постарається. Це — у всьому!

— І в коханні? — вже грайливо спитав Самгін.

— І в коханні,— серйозно відповіла вона, але потім, примружившись, показавши чудові зуби, сказала тихше:— Ти, певна річ, помічаєш у мене дещо кокоточне, так? То для ясності я тобі скажу: так, так, я вступаю на цю службу, ось! І — хай чорт вас усіх забере, любі мої,— пошепки додала вона, очі в неї гнівno спалахнули.

— Я... не мораліст,— пробурмотів Самгін. Він бажав бути приємним і покірним їй, бо і краса, і настрої її пригнічували, лякали його. Сказавши йому про свою «службу», вона визначила його догадку й підсилила його відчуття небезпеки: вона поглядала на людей у залі, визивно примруживши очі, і Самгін подумав, що їй, напевно, відомі скандали, і вона не боїться їх. Дуже заважала і непокоїла увага, збуджена нею, здавалося, що всі дивляться тільки на неї і дослухаються до її слів. Коли принесли два підноси різних страв на тарілках, сковорідках, в сотейниках, вона, подивившись на все очима знавця, сказала лакеєві:

— Bravo! Ви скоро будете метр-д-отелем!

А лакей, зачаровано усміхаючись, питав, вигнувши спину, тоном співучасника в таємній справі:

— Дозвольте рекомендувати помаранчову горілочку? Чудова! І червоненьке, бордо, дуже ніжне, стареньке!

— Люблю лакеїв,— сказала Аліна непристойно голосно.— В наш час тільки вони вміють служити жінці по-рицарськи. Слухай — де Макаров?

Самгін усміхнувся:

— Погодсья, що перехід від лакеїв до Макарова...

— Не від лакеїв, а від рицарів,— поправила вона серйозно.

— Вчиться. Живе в Лютова. Я рідко бачу його.

— Чому?

— Нудно з ним.

— І йому з тобою?

— Мабуть.

Коли вона почала їсти, Клим подумав, що він уперше бачить людину, яка вміє їсти так гарно, з такою насолодою, і йому здалося, що і всі тільки тепер дружно запрацювали виделками і ножами, а до цієї хвилини в залі було тихо.

Поснідавши, вона покинула Самгіна.

— Піду клопотатися про моє майбутнє,— сказала вона.

До Самгіна зразу ж звідкілясь з кутка підкотився кругленький, дуже почервонілий Тагільський і крикливо, нетвердим голосом спитав:

— Що це за чудовисько? З Парижа? Ого-о! — вигукнув він і, прицмокнувши яскравими губами, сказав упевнено: — Це — зразу видно.

В кутку, звідки він прийшов, сидів за столом такий самий кругленький, як Тагільський, але літній, лисий і дуже п'яний бородатий чоловік з великим животом, з довгими ногами. Самгін поквапився піти, відмовившись від пропозиції Тагільського пристати до компанії».

Трохи захмелівши від смачної їжі і вина, він пішов бульваром до Страсної площі, думаючи:

«А як же вона панькалася зі своєю красою! І ось...»

Він усміхнувся. Спробував думати про Лідію, але перешкодила знайома Лютова, жінка з цією напрочуд пам'ятною, силуваною усмішкою. Вона сиділа на лаві і начебто саме так і усміхнулась до нього, але коли він ввічливо скинув кашкета, її нецікаве обличчя скривилося гримасою подиву.

«Невже я помилився? — спитав він себе, оглядаючись на траурно одягнену постать під голими деревами.— Ні, це вона. Конспірує, дурна».

Він пішов до Варвари, сподіваючись почути від неї що-небудь про Лідію, і відчув себе ображеним, увійшовши до їдальні, побачивши там за столом Лідію, проти неї — Діомидова, а на дивані Варвару.

— Так, так! — не своїм голосом покрикував Діомидов. — Це — ваша провина, ваша!

Сидів він, навалившись на стіл, простягаючи руки до Лідії, розводячи ними по столу, згрібаючи, розкидаючи щось; скатерка зморщувалась, утворюючи складки, Діомидов прибавав їх долонею. Сунувши Климові холодну, жорстку руку, він поквалливо вихопив її.

— Здрастуй! — сказала Лідія тим самим тоном, як на вокзалі, і обернулась до Діомидова: — Що ж, кажіть далі!

Діомидов знову почав говорити, вже півголосом, дуже швидко, поглинаючи слова, доповнюючи їх помахами правої руки, а пальцями лівої міцно тримаючись за край стола.

Клим сів поряд з Варварою, вона, склавши пальці щипчиками, дістала з коробки на колінах у себе цукерок, піднесла його до губ Самгіну, шепнула:

— Обережніше, з лікером.

Клим спитав теж пошепки: — як це вона дізналась?

Варвара мовчки знизала плічком, а Діомидов говорив знову голосно й триумфуючим тоном:

— Цей Макаров ваш, він — нечесний, він тлумачить правду навпаки, він потурає вам, еге ж! Старий той, Федоров, зовсім не цього навчає, я старого того знаю!

Клим пригадував: що іще, крім двічі сказаного «здрастуй», сказала йому Лідія? Приємний, легкий хміль настроював його іронічно. Він сидів майже за спиною в Лідії й намагався уявити собі: з яким обличчям вона дивиться на Діомидова? Коли він, Самгін, пробував сказати їй що-небудь розумне, — в неї очі недовірливо звужувались, обличчя ставало впертим і нерозумним.

— Людей, які жінкам підкоряються, карати треба, — говорив Діомидов, — карати за те, що вони на догоду вам захарастили, засмітили все життя фабриками для дурниць, для шпильок, духів і всілякі стрічки роблять, капелюшки, обручки, сережки — ліку нема цій погані! І ніякого духовного життя від вас нема, а тільки віршики, та картинки, та романи...

— Ото нісенітниця! Слухати нудно, — сказала Варвара дуже спокійно, Лідія, не рухаючись, попросила її:

— Зажди, Варю!

А Діомидов сердито сказав:

— Зовсім не нісенітниця! Це ось цукерки ваші нісенітниця...

— Але, Лідо, як ти можеш не заперечувати? — не поступалась Варвара.—Як це нема духовного життя? А мистецтво?

— Нічого не знаєте! — крикнув Діомидов.— Пророка Єноха почитали б, у нього сказано, що мистецтва доньки людські від падших ангелів навчилися, а падші ангели — хто?

Тепер Клим бачив обличчя Діомидова, бачив його синюваті очі, вони блискали розлючено, жовті вуса сердито ворухились, підборіддя дрижало. Таким збудженим він бачив Діомидова вперше. І вбраний він незвичайно, намастив собі чимось кучері й причесав, розділивши їх глибоким, прямим проділом так, що голова в нього здавалась розколотою. На ньому нова сорочка з чесунчі і весь він вимитий, випрасуваний, наче зібрався до вінця чи до причастя. Він усе рухав руками, то стискаючи пальці безсилюх рук в кулаки, то зважуючи щось на долонях.

— Ви для збудження плоті, для спокуси мужів важкого життя користуєтесь мистецтвами тими, а вони — брехня і фальш. Від вас, покірних рабинь згубного демона, все зло в житті, і суєта, і порохня словесна, і бруд, і злочинність — все від вас! Усякий тлін душі і гірка смерть, і бунти людей, халдейство вчене і всіляке хамство, езуїтство, фармазонство, і ересі, і все, що для згашування духу, бо дух — ворог диявола, пана вашого!

Підскочивши на стільці, Діомидов з такою силою лягнув по столу долонею, що Лідія здригнулась, вузенька спина її випрямилась, а плечі подалися вперед так, начебто вона намагалася скласти плече до плеча, загорнутися, наче книжка.

Варвара невтомно їла шоколад, прокусуючи в цукерковій дірочку, висмоктувала лікер, потім, поклавши цукерок до рота, облизувала губи й ретельно витирала пальчики хусточкою. Самгін підозрівав, що насолоджується вона не стільки шоколадом, скільки тим, що присутня при побаченні Лідії з Діомидовим і бачить Лідію в безглуздій позиції: безмовною, пригніченою базіканням напівдурного хлопця.

«Хитра bestія»,— думав він, скося поглядаючи на Варвару, дослухаючись до задиханого голосу втомленого проповідника, а той, ловлячи пальцями повітря, струшуючи розколотою головою, казав:

— Від Єви починаючи, розбещуєте ви! Авеля в раю було зачато, а Каїна— на землі, щоб райській людині дати земного ворога...

— Першим сином Єви був Каїн,— тихо нагадала Лідія, підвелась і пішла до грубки.

Діомидов, спираючись руками на стіл, теж поволі і важко підвівся, очі в нього викотились, обличчя неприродно витяглось, спало.

— Ну, так, Каїн, я забув,— бурмотів він, кліпаючи.— Каїн... Ну, що ж? Спокусив же Єву диявол...

— Вам, Діомидов, хоч біблію треба почитати,— заговорив Клим, усміхаючись. Він хотів сказати лагідно, поблажливо, а вийшло зловтішно, і Клим бачив, що це не сподобалось Лідії. Але він говорив далі:

— Треба повчитися, бо ж ви компрометуєте думку, ту силу, яка відводить людину від тварини, але якою ви ще не вмієте володіти...

— Я людина проста,— тихо й ображено сказав Діомидов.

— Це так,— погодився Клим.— І це вам слід пам'ятати. Ви начиталися Толстого, здається...

— Ну то що?

— Але Толстой стомився від безмежного ускладнення культурного життя, що його він сам же майстерно ускладнює як художник. Він має право критики, бо багато знає, а — ви? Що ви знаєте?

— Жити не можна, ось що,— сказав Діомидов під стіл.

— Облиш, Климе, ти погано говориш.

Це вимовила Лідія дуже твердо, майже гостро. Вона випрямилась і дивилася на нього докірливо. На білому фоні кахлів грубки її постать, закутана димчастою шаллю, здавалась плоскою. Клим відчув, що в горлі в нього щось зашипіло, відкашлявся й почав:

— Погано? Може. Але я не можу заохочувати шанобливою мовчанкою варварські перекручення.

— Ну, що ж! Я піду собі!

Діомидов підвівся з стільця ніби проти волі, але пішов дуже швидко, чоботи в нього хвацько рипіли.

— Заждіть, Семене,— крикнула Лідія і теж пішла до передпокою, розмахуючи шаллю. Клим глянув на Варвару; кивнувши головою, вона тихенько схвалила:

— Прекрасно відчитали, так і треба!

В передпокої Діомидов тупав ногами, надіваючи калоші, Варвара шепотіла:

— Звичайно, це не витверезить її. Ви помічаєте, яка вона стала відчужена? І це — після Парижа...

— Що ж, Париж — купіль Силоамська, чи що? — про бурмотів Клим, прислухаючись, готуючись до розмови з Лідією. Гучно грюкнули двері, Варвара, заглянувши до передпокою, оповістила:

— Вона пішла з ним!

— Чому це тішить вас? — спитав Клим, суворо оглядаючи її. — Мені теж треба йти. До побачення.

Але піти він не квапився, стояв перед Варварою, тримаючи її руку в своїй, і думав, що дома його чекає нудьга, чекають неспокійні думки про Лідію, про себе.

Дома його чекав товстий конверт з написом почерком Лідії; він лежав на столі, на найвиднішому місці. Самгін кілька секунд розглядав його, не наважуючись узяти в руки, стоячи за два кроки від стола. Тоді, не сходячи з місця, простягнув руку, але похитнувся й мало не впав, дуже вдаривши рукою по конверту.

«Безглуздо я поводжуся», — подумав він, дивлячись скося в дзеркало, і сів до стола.

В конверті — п'ять аркушиків густо списаного товстого паперу; деякі рядки і фрази густо закреслені, деякі написані впоперек лінійок. Він не скоро знайшов початок послання.

«Це — листи, які я хотіла послати тобі з Парижа, — читав він, притримуючи навішось окуляри, наче боявся, що вони зіскочать з носа. — Але мені не вдалося написати того, що я хотіла, досить ясно для себе. Ти знаєш, писати я не вмію й говорити теж, можу тільки питати. Посилаю тобі всі ці початки листів, може, ти зрозумієш і таж, що я хотіла сказати. Власне, я знаю, чого хочу, чи, вірніше, не хочу. Я не хочу ніяких стосунків з тобою, а вчора мені здалося, що ти цьому не віриш і думаєш, що я знову займатимуся з тобою гімнастикою, яка називається коханням. Але — треба пояснити, чому не хочу. А пояснити так, щоб мені самій було ясно, — не вмію. Страшенно важко пояснювати, Кліме».

На другому аркушику залишилися незакреслені тільки дві фрази:

«Ти був дзеркалом, в якому я бачила мої слова і думки. Тим, що ти інколи не заважав мені питати, ти дуже допоміг мені зрозуміти, що питати марно».

Третій аркушик казав:

«Мабуть, є якісь особливі люди, ні гарні, ні погані, та коли стикаєшся з ними, то вони збуджують тільки погані думки. В мене з тобою були якісь ні на що не схожі хвилини. Я кажу не про «солодкі судороги кохання», мабуть, цього можна зазнати й з усяким іншим, а в тебе — з іншою».

Поверх цих рядків надписано дрібними буквами:

«Ти, напевно, з тих, кого називають «хтивими», які бавляться, а не кохають, хоч я не знаю, що означає кохати».

А впоперек великими написано:

«У мене нема думки, нема бажання образити тебе».

Читати було важко; Клим притискав окуляри так, що аж боліло перенісся, в нього тремтіла рука, а відвести руку від окулярів він не догадувався. Перекреслені, заляпані рядки розлазились по паперу, хвилясто вигинались, розриваючи зв'язок між словами.

«Я думаю, що ні з ким, крім тебе, я не могла б говорити так, як з тобою. Твоя самовпевненість дуже дратує. Я завжди почувала, що ти мене не розумієш, навіть і не хочеш зрозуміти, це робило мене особливо одвертою, бо я вперта. Сама з собою я страшенно одверта, і ось кажу тобі, що не розумію, навіщо сталося все це між нами? Напевно, я в чомусь винна, хоч не відчуваю цього. І не пам'ятаю, щоб я казала тобі, що кохаю. Здається, мені було жаль тебе, ти так погано поведився тоді. І, звичайно, цікавість дівчини теж».

Слово — звичайно — було закреслено.

«Не ображайся. Хоча — однаково і навіть краще, якщо образишся».

Самгін образився, сердито шпурнув аркушики на стіл, але один з них упав на підлогу. Клим підняв аркушик і знову почав читати стоячи.

«Люди, які кажуть, що жити допоможе революція, нав'язно говорять, я думаю. Що ж дасть революція? Не знаю. По-моєму, потрібне щось інше, дуже страшне, таке, щоб усі жажнули самі себе і всього, що вони роблять. Нехай

навіть половина людей загине, збожеволіє, аби тільки інша вилікувалась від пошлої безглуздості життя. Коли ти міркуєш про революцію, це даремно. Ти міркуєш, як чиновник з суду. В тебе нема такого почуття, яким роблять революції, адже революції роблять з милосердя або як твій дядько Яків».

І ще на одному клаптику паперу, зовсім закресленому, Самгін розібрав:

«Може, я з тобою говорю, як собака з тінню, незрозумілою їй».

Самгін зібрав усі аркушки, зім'яв їх, затиснув у кулак і, заплющивши стомлені очі, скинув окуляри. Ці маячні листи обурили його, обличчя палало, як на морозі. Але, прислухаючись до себе, він скоро відчув, що обурення його не глибоке, воно якесь фізичне, шкірне. Напевно, він зазнав би такого самого, якби бешкетник хлопчисько вдарив його в обличчя. Пам'ять послужливо показувала Лідію в хвилини, не приємні для неї, в позах принизливих, голу, стомлену.

«По суті, я сподівався від неї чогось такого. Обурюватись — безглуздо. Вона — неосудна. Дегенератка. Цим — усе сказано».

Він сів і почав розгладжувати на столі зім'яті листи. Третій аркушик він прочитав ще раз і, сховавши його між сторінками щоденника, не поспішаючи почав розривати листи на дрібні клаптики. Папір був міцний, наче шкіра. Хотів розірвати й конверт, але в ньому виявився ще аркушик тоненького паперу, як видно видертий з якоїсь книжки.

«Ось, Кліме, я в місті, яке вважають найчудовішим і найвеселішим у цілому світі. Так, воно — чудове. Гарне, величне, веселе, — сказано про нього. Але мені тяжко. Коли весело жити — не роблять капостей. Тільки тут розумієш, як паскудно, коли з людей роблять іграшки. Вчора мені показували «Фолі-Бержер», це так само обов'язково бачити, як могилу Наполеона. Це — вінець веселощів. Безліч чудово одягнених і зовсім роздягнених жінок, які бавляться, якими бавляться і...»

Далі все закреслено і можна було розібрати тільки слова:

«...убійчий, убиваючий сором».

Цей аркушик паперу легко було порвати на особливо дрібні клаптики. Клим відійшов від стола, ліг на кушетку.

«Найближче я був до правди в ті дні, коли догадувався, що це кохання видумано мною»,— зміркував він, заплющивши очі.

Покоївка внесла самовар, запарила чай. Клим послушав заспокійливий спів самовара, встав, налив склянку чаю. Дві чайники почали бігати в склянці, як живі, він спробував виловити їх ложкою. Не давались. Кинувши ложку, він глянув на вікно, до шибок уже припала голу-бувата муть вечора.

«Ось і в мене невдалий роман. Як це безглуздо.— Він зітхнув, барабанячи пальцями по шибці.— Та добре, що непевність закінчилась і я — вільний».

Однаке почуття його були суперечливі, він не міг придушити свідомості, що жорстоко і, звичайно, незаслужено скривджений, а в той же самий час думає:

«Якби я був одвертіший з нею...»

Все, що стосувалося Лідії, приємне і неприємне, тепер якимось обважніло, стало відчутнішим, всього цього було дуже багато й згадувалося воно мимоволі. Згадалося, що п'яний Лютов сказав про Аліну:

«Вона — як тридцять третій зуб. У мене, знаєш, зуб мудрості росте, дуже заважає язикові».

Увечері другого дня його викликала до телефону Сомова, спитала: чи здоровий, чому не прийшов на вокзал проводити Лідію?

— Простудився, не виходжу,— відповів він і навіщось додав:— Я на великдень теж поїду додому.

— Разом поїдемо, гаразд?

Та їхати додому він і не думав і не поїхав, а всю весну, до екзаменів, прожив, акуратно відвідуючи університет, заповідливо працюючи дома. Зрідка, по суботах, заходив до Прейса, але там було нудно, хоч з'явилися нові люди: якийсь студент інституту цивільних інженерів, довгий, з дерев'яним обличчям, драгун, офіцер Сумського полку, дуже франтуватий, але все-таки схожий на молодого купчика, який одягся військовим з нудьги. Там усе лічили; Тагільський ліниво подавав цифри:

— Шістсот сорок три тисячі тонн... Дозвольте: це неправильно, обороти Селянського банку виявились...

Войовничо походжав Стратонов, лаючи німців, англійців, японців.

Вечорами, не часто, Самгін ішов до Варвари, щоб відпочити з годину, другу в звичній грі з нею, побалакати з

Любашею, яка хоч трохи заважала в грі, але ставала дедалі цікавішою через свою обізнаність з життям різних гуртків, із зростанням «визвольного»,— казала вона,— руху.

Вона добре жилася з Варварою, говорила з нею тоном ласкавої старшої сестри; Варвара, будучи дуже скупю, робила їй маленькі подарунки. Якось при Сомовій Клим пожартував з Варварою занадто глузливо,— Любаша зразу ж обурилась:

— За такі турецькі манери я б тобі вуха наскубла!

— Та це ж жарт,— швидко й миролюбно вигукнула Варвара.

Клим бачив у Любаші незрозуміле йому бажання й уміння служити людям, що він дуже цінив, якість, що робила Таню Куликову в нього в очах якоюсь загальною і святою покоївкою. Весела й жвава Любаша мала дбайливість горобчихи, яка безстрашно стрибає по землі серед величезних, порівняно з нею, людей, коней, будинків, кішок. Вона стрибала й бігала, захоплена невтомним прагненням якомога швидше дізнатися про стосунки і зв'язки всіх людей, для того, щоб усім допомогти, розплутати одні вузли, зав'язати інші, зашити й залатати різні діри. Вона працювала в політичному «Червоному хресті», ходила до тюрми на побачення з Маракуєвим, назвавшись його нареченою.

— Це повинна б робити Варвара,— зауважив Самгін.

— А роблю я, бо Варя не могла б налагодити зв'язків з тюрмою.

Клим усміхнувся:

— І тому, що Маракуєв набрид їй.

— Чому причиною — ти,— сердито сказала Любаша і, переставши змотувати шерсть у клубок, глянула в обличчя Климові з докором:

— Погано ти, Климе, ставишся до неї, а вона — дуже хороша!

Самгін знову усміхнувся іронічно.

— Сваха,— крізь зуби процідив він.

Ні, Любаша не зовсім схожа на Куликову, та весь вік трималася так, начебто вважала себе винною в тому, що вона така, яка є, а не краща. Любаші приниженість слуги для всіх була зовсім чужа. Зрозумівши це, Самгін став дивитися на неї, як на смішну «Ванскок» — Анну Скокову, одну з героїнь роману Лескова «На ножах»; цю книжку

і «Збаламучене море» Писемського, за їх «соціальною педагогікою», Клим ставив поряд з «Бісами» Достоевського.

Любаша завжди поривалася кудись, боялась спізнитися, ранком дивилась на стінний годинник з острахом, а близько або після півночі, ідучи спати, наказувала собі:

— Встану о-пів на сьому.

Вона могла водночас шити, читати, гризти улюблені її товсті «філіппівські» сухарі з мигдалем і задумливо ставити Климові різні не дуже мудрі запитання:

— Класова точка зору зовсім викреслює гуманізм,— правда?

— Цілком правильно,— відповідав він і, бажаючи збентежити, залякати її, казав тоном філософа, що звик мислити безжалісно.— Гуманізм і боротьба — поняття, які взаємно виключають одне одного. Цілком правильне уявлення про класову боротьбу мали тільки Разін і Пугачов, творці «безжалісного і безпощадного російського бунту». З наших інтелігентів тільки один Нечаєв розумів, чого вимагає революція від людини.

Тут Самгін почував, що говорить він не стільки для Сомової, скільки для себе.

— Вимагає вона, щоб людина покірно визнала себе слугою історії, жертвою її, а не мріяла б про можливість особистої свободи незалежної творчості.

Задовольняючи потребу сказати вголос те, про що він думав вороже, Самгін, щоб не видати свого справжнього почуття, говорив ще байдужішим тоном:

— Історія ставиться до людини суворіше, жорстокіше, ніж природа. Природа вимагає, щоб людина задовольняла тільки інстинкти, вкладені нею в людину. Історія силує інтелект людини.

— Це начебто з Толстого?—запитливо міркувала Любаша.

Самгін бачив, що Варвара сидить, наче гімназистка, закохана в учителя, яка з трепетом чекає, що ось зараз він спитає її про щось, чого вона не знає. Часом, ніби для того, щоб задобрити вчителя, вона, співчутливо зітхаючи, вставляла тихенько що-небудь приємне для нього.

— Як трагічно дивитесь ви на життя!

— Песиміст,— сказала Любаша.

Слова взагалі не бентежили, не лякали її.

— А я не можу думати без жалощів,— казала вона.

Самгін почував у ній лагідну, але нездоланну впер-

тість і почав ставитися до Любаші обережніше, підозріваючи, що вона — хитра, «собі на умі», хоч і здавалася дуже одвертою, навіть балакучою. І, якщо про себе саму вона говорить усмішливо, а часом навіть іронічно, — це для того, щоб важче було зрозуміти її.

Що Любаша не така, якою вона показувала себе, Самгін переконався в цьому, будши при зустрічі її з Діомидовим. Як завжди, Діомидов прийшов раптом і тихо, наче з стіни виліз. Волосся в нього було поголено, це відкрило гострий череп зі стесаною потилицею, великі сірі вуха без мочок. В нього запухло обличчя, викотилися очі, білки їх пожовтіли, а погляд був тоскний і невидючий.

— В лікарні лежав двадцять три дні, — пояснив він і попросив Варвару дати йому грошей позичково до часу, поки він одужає й почне працювати.

Сомова, переставши шити, почала безцеремонно й визивно розглядати його; він, глянувши на неї разів зо два, сердито спитав:

— Чого дивитесь? Негарний?

— Мені про вас Лідія Варавка багато розказувала. Ви ж — анархіст?

— Людина я, — відповів він похмуро й відвернувся.

Самгін був надзвичайно здивований безліччю й лютистю злих глузувань, якими Любаша почала мучити Діомидова. Її очіці холодно повітлішали, слухаючи теж злі відповіді Діомидова, вона складала товсті губи свої так, ніби хотіла свиснути, й перекушувала нитки, якось особливо звучно клацаючи зубами. Самгін не міг уявити собі, що ця кругленька Матрьошка, начебто нездатна думати без жалощів, могла в такій мірі жорстоко й уїдлимо говорити з людиною напівхворою. Вона примусила Діомидова зацьковано зіщулитися й сказати:

— Жарти все. Глузуваннячка. Заждіть, поглузують і з вас.

— Улита їде та — коли ще буде? — відповіла вона і ще більше здивувала Самгіна, зразу ж почавши говорити ласкаво, по-дружньому:

— Хочете познайомитися з людиною майже ваших поглядів? Пасічник, сектант, дуже цікавий, книжок у нього багато. Поживете на селі, наберетесь сили.

— Я секти не люблю, — пробурмотів Діомидов, прощально потискуючи руку хазяйці. З Климом він не попрощався, а Сомовій сердито сказав, не подавши руки:

— На село — не хочу.

Коли він пішов, Клим спитав Любашу:

— Навіщо тобі треба знайомити його з якимсь сектантом?

— Ну, а — куди ж його?

— Ти почуваш себе покликаною розміщувати людей, відповідно до твоїх... смаків, чи що?

— Саме так! Рівняйся! — відповіла вона, не підвівши голови від шиття.

Бажаючи пожартувати з неї, Самгін не відставав і, нарешті, примусив неохоче висловитися:

— Село таке безграмотне і так мало думає, що йому корисні всякі ідеї, аби вони тривожили розум.

— Оригінальна думка, — іронічно сказав Самгін, — вона, не глянувши на нього, відповіла:

— Ти не знаєш села.

Вона заважала Самгіну обдумувати майбутнє, бачити себе в ньому значною людиною, яка живе стало, відома всім, шанована всіма; має добре вишколену дружину, вмілу хазяйку й скромну жінку, яка одначе здатна говорити про все більш чи менш грамотно. Вона повинна непогано грати роль хазяйки маленького салону, де збирався б гурток людей, серйозно зацікавлених питаннями культури, і де Клим Самгін диригує настроєм, створює канони, законодавствує.

Сомова говорила про майбутнє в тоні хлопчика, який любить кулачний бій і цілком певен, що наступної неділі битимуться. З цим доводилось миритися, цей настрій набрав характеру епідемії, і Клим інколи почував, що поступово, мимо волі своєї, теж заражається передчуттям неминучості сутички якихось сил.

Завдяки своїй спостережливості, розповідям Любаші та Варвари він став вмістилищем усіх ходових ідей, думок, незгод, афоризмів, анекдотів і епіграм. Він навіть почав збирати «листівки» на політичні теми; спочатку їх накидала йому Сомова, потім він сам став полювати за ними, і скоро в нього утворилася колекція картинок, що змальовували Фінляндію, яка захищає конституцію від нападу двоголового орла, російського мужика, який оре землю в супроводі царя, генерала, попа, чиновника, купця, вченого і жебрака, озброєних ложками; «Один з сошкою, семеро — з ложкою», — підписано було під малюнком. Варвара дістала десь і подарувала йому фотографію

з іншого малюнка: на фоні напівзруйнованого села стояв цар, голий, у короні, і держався руками за фалос,— «Самодержець»,— говорив підпис. Був портрет Шедріна, оточеного страховищами, Победоносцева у вигляді нетопира та ще багато таких самих рідкостей. Самгін вважав цю колекцію небезпечною, але вже пишався нею й далі поповнював її, як судовий слідчий матеріал для обвинувального акту.

Університет, де настрої студентів ставав дедалі бентежнішим, він відвідував не часто, після того як на одній сходці студент, картинно жестикулюючи, запрошував колег вимагати відновлення статуту 64 року.

— Вимагаємо! — несамовито кричав Климів сусід, білявий, гарненький другокурсник. Штовхнувши Самгіна ліктем, він спитав:

— А ви що, колего? Вимагайте!

— Я не знаю, який це статут,— сухо сказав Клим.

— Та й я ж не знаю,— признався студент і знову закричав:— Згода! Петицію міністрові!

«Варавка має рацію: емоціональна опозиція»,— не вперше подумав Самгін.

Учився він автоматично, без захоплення, вже усвідомлюючи, що зробив помилку, вибравши юридичний факультет. Він не уявляв себе адвокатом, що виголошує промови на захист убивць, паліїв, шахраїв. У нього взагалі не було потягу до виправдування людей, яких він бачив видуманими, дволичними, такими, що так чи інак заважали жити йому, людині свсерідного духовного ладу і навіть ніби іншої раси.

П'ять, шість раз він побував у карному відділі окружного суду. До цього він ніколи ще не був у суді, і хоч рідко бував у церкві, але зал суду викликав у нього враження далекої схожості саме з церквою; стіл суддів — вівтар, портрет царя — запрестольний образ, місця присяжних і лава підсудних — криласи.

Першого разу він потрапив невдало: судили злодіїв, трьох рецидивістів; люди різного віку, але майже однаково байдужі до своєї долі. Вони, як видно, добре знали техніку процесу, знали, який буде вирок, трималися спокійно, як люди, змушені виконувати неминучу, нудну формальність, без якої можна б обійтися; вони відповідали на запитання так само механічно коротко і ввічливо, як механічно нудно допитували їх голова суду і обвинувач.

Тільки один із злодіїв, сивоволосий чоловік з голеним обличчям актора, з дряблим носом і стомленим поглядом темних очей, непристойно схожий на одного з членів суду, наполегливо, але безнадійно намагався вигородити своїх товаришів. Двоє молодих адвокатів, як видно, «казенні оборонці», перешіптувалися, зовсім як співаки на криласі, і мало звертали уваги на своїх підзахисних. Дерев'яно й сонно сиділи присяжні, тільки один з них, зовсім лисий дідок з голеньким, рожевим обличчям новонародженого, з орденом на шиї, раз у раз рухав щелепами, дивився на підсудних гостренькими оченятами та ехидно усміхався, кожного разу, коли сивий злодій питав, підводячись:

— Дозвольте сказати? Дозвольте нагадати?

З нудьги Самгін полічив публіку: мужчин виявилось двадцять три, жінок — дев'ять. Товста, оката, в дорогій шубі й капелюшку, оздобленому стеклярусом, була схожа на актрису в ролі одної з численних купчих Островського. Далі, полічивши, що трьох судять понад двадцять чоловік, Самгін подумав, що це дуже дорога процедура.

Другого разу він потрапив на справу, яка здивувала його своєю анекдотичною дикістю. На лаві підсудних сиділо четверо мужиків середнього віку і носата стара жінка з маленькими очима, що запали глибоко в ганчір'яне обличчя. Людей цих обвинувачувано в убивстві жінки, яку вони визнали за відьму.

Сонце зимового полудня двома широкими променями освітлювало по один бік залу гладенько причесану бронзову голову прокурора і десять різноманітних профілів присяжних, десятий мав таку велику голову і пишну зачіску, що голів двох його товаришів не було видно. По другий бік — підсудні в арештантських халатах; бородаті, вони були схожі один на одного, як брати, і всі дивилися на суддів однаково скривджено. Перед ними підскакував і хитався на тоненьких ніжках оборонець, невеликий чоловічок з випнутим животом і сивим чубком на лисуватій голові; він був схожий на півня й мав дражливо дзвінкий голос. Головував голений, задушений золотим коміром так, що відстовбурчились і посиніли вуха, а товсте обличчя побагровіло й туго надулося. Але говорив він м'яким голосом жінки й навіть ніжно.

— Отже, ви признаєтесь, що першим визнали вбиту за відьму?

Один з підсудних, стоячи, склавши руки на животі, ображено відповів:

— Чому — першим? Все село знало. Мені тільки вітер допоміг хвіст побачити. Вона білизну прала в річці, а я човна конопатив, і був вітер, вітер заголив її ззаду, я бачу — хвіст!..

— Заждіть! Ви знаєте, що в промежині росте волосся?

— Що таке? — недовіжливо спитав підсудний.

Голова заходився пояснювати, люди, що сиділи по обидва боки в Самгіна, подалися вперед, ніби сподіваючись почути щось дивне. Підсудний, похмуро вислухавши пояснення, підвів плечі й сказав буркотливо:

— Це ми знаємо. В неї — не волосся, а хвіст віничком, як у корови, або в зайця, пучком, значить, ось що!

Присяжні усміхались, публіка захихикала.

— Тихше! Накажу звільнити зал, — погрозив головуючий, розстебнув комір мундира і, поставивши мужикові ще кілька вже не таких ризикованих запитань, оголосив перерву.

Самгін пішов отупілим, пригніченим, але через кілька днів, перемігши себе, знову сидів у залі суду. Цього разу слухали справу вбивці батька, товстого, чорноволого парубка; обороняв його знаменитий адвокат, теж товстий, обрешканий. Говорив він гнучким, поважним баском, і було ясно, що він досконало збагнув секрет: скільки слів потребує та чи інша фраза для того, щоб прозвучати нищівно щодо обвинувача, людини з обличчям блудного сина, якому батько його тільки що все протиставив. В постаті, в жестах оборонця було багато акторського, але все-таки здавалося, що він саме й є найголовніший суддя. Публіки було багато, повний зал, і всі дивилися тільки на адвоката, а підсудний забуто сидів між двома дерев'яними солдатами з оголеними шаблями в руках, сидів, затиснувши руки коліньми і, скося дивлячись на публіку очима барана, кліпав. Очі його, в яких застиг тупий переляк, його низький лоб, густе волосся, що обмастило череп його, як смола, важкі щелепи, міцно стиснуті губи, все це міцно в'їлося в пам'ять Самгіну і на дальших процесах він уже в кожному підсудному помічав щось схоже з убивцею батька.

«Очевидно, Ломброзо все-таки має рацію: злочинний тип існує, а Дріль не хотів визнати його з почуття люди-

нолюбства, в кримінальній галузі недоречного. Навіть — шкідливого».

Зробивши цей висновок, Самгін цілком задовольнився ним, перестав ходити в суд і ще раз подумав, що йому слід було б учитися в інституті цивільних інженерів, як радив Варавка.

Потім у нього було ще одне дуже неприємне враження. Пізно, місячної ночі повертаючись від Варвари, він ішов бульварами. За годину перед цим землю рясно полив весняний дощ, тепле повітря було вогукувате, але насичене запахом свіжого листя, місяць вигадливо розмалював землю тінями дерев. Самгін був настроєний благодушно і думав, що, мабуть, йому слід переїхати жити до Варвари, вона дуже хотіла цього і це було б вигідно, — і вона, і Анфиміївна так дбайливо доглядали його. У Варвари він виявив позитивну якість: любов до затишку, вона невтомно прикрашувала своє гніздо. Самгін розумів:

«Чекає хазяїна».

— Це ви, Самгін? — гукнув до нього чоловік, якого він тільки що випередив. Його підхопив під руку Тагільський, у сірому пальті, в капелюсі, зсунутому на потилицю, і нетверезий; фарфорове обличчя його в червоних плямах, очі широко розплющені й дивляться напружено, наче боячись кліпнути.

— На дівчаток полюєте? Пізнувато! І — які ж тут дівчатка? — базікав він непристойно голосно. — Ненавиджу дівчаток, користуюсь, але — ненавиджу. І прямо кажу: «Ненавиджу тебе за те, що змушений борсатися з тобою». Сміється, ідіотка. Всі вони — злодійки.

Самгін згадав, що з місяць тому він читав у пошломому «Московском листке» скандальну замітку про студента з прізвищем, захованим під буквою Т. Студент обвинувачував покоївку будинку побачень у крадіжці в нього грошей, але свідки обвинуваченої довели, що вона всю ту ніч до ранку грала роль не покоївки, а клієнтки будинку, була з іншим гостем і тому — позивач помиляється, він навіть не міг бачити її. Замітка мала заголовок: «Помилка вченого».

— До речі, про дівчаток, — базікав Тагільський, скинувши капелюх, обмахуючи ним обличчя собі. — Цими днями я був у компанії з товаришем прокурора — Кучиним, Кичиним? Пам'ятаєте газетний скандал з дівчиною Ветровою, — спалила себе в тюрмі, — скандал, з якого

намагалися зробити історію? Цьому Кичину приписувалось необережне поводження з Ветровою, але, здається, це нісенітниця, він не — вітрогон.

Тагільський засміявся, задоволений своїм каламбуром.

— Ні, він не Свидригайлов і взагалі не люта людина, а — людина «з принципами» і отака, знаєте, простих ліній...

Він посковзнувся, Самгін підтримав його.

— Заждіть — я забув у ресторані цікаву книжку й рукавички, — пробурмотів Тагільський, мацаючи кишені й дивлячись на ноги, наче він рукавички носив на ногах. — Вернімось? — запропонував він. — Це недалеко. Вип'ємо пляшку вина, побалакаємо, га?

І, не чекаючи згоди Кліма, він обернув його навколо себе зі спритністю і силою, неприродною в людини напівп'яної. Він дуже цікавив Самгіна своєю позицією в гуртку Прейса, позицією людини, яка вважає себе розумнішою за всіх і подає свої репліки, як багатій милостиню. Цікавила розпещеність його здобного, кокетливого тіла, наче навмисно створеного для гарних костюмів, вигідних крісел.

— Давно не були у Прейса? — спитав Самгін.

— Я там трошки посварився, щоб розвіяти нудьгу, — відповів Тагільський недбало, штовхнув ногою двері ресторану й суворо наказав лакеєві знайти його рукавички, книжку. В ресторані він став начебто тверезішим і за столиком, перед пляшкою удільного вина став розказувати півголосом, з явним задоволенням:

— Той Кичин прецікаво міркував: «Хоч, каже, марксизм віровчення солідно побудоване, але для мене — неприйнятне, бо я — потомствений буржуа». Погодьтеся, що треба мати деяку мужність, щоб сказати так!

Його очі з нерухожими зіницями глянули в обличчя Клімові визивно, пухлі й яскраві губи покривилися задирливою усмішкою, він облизав їх язиком, довгим і тонким, наче в собаки. Сиділи вони біля дверей до кімнати, де гула й барабанила музикальна машина. Було дуже гамірно, димно, неподалік за столом збуджений єврей з карикатурно перебільшеним носом безперервно ворухив всіма десятима пальцями рук перед обличчям бородатого росіянина, що кутив сигару, єврей тихо, з жахом на обличчі говорив щось і хитався на стільці, струшував кучерявою

головою. За другим столом ліниво їла жінка з розпаленим обличчям і зеленими самоцвітами у вухах, проти неї сидів чоловік, схожий на міністра Вітте, і старанно копирсався ножом у черепі поросяти. Тагільський, присьорбуючи вино, розказував, дуже притишивши голос:

— «Людей, каже, мого класу, які розуміють цю філософію історії як істину обов'язкову й для них, я, каже, вважаю дурнями, навіть — зрадниками через недоумство їхнє, бо незаперечний закон справжньої історії — експлуатація сил природи и сил людини, і що нещадніше насильство — то вища культура». Як вам, га? А там — закоренілі ліберали були...

Машина замовкла, останні звуки труб прозвучали врізної і ніби крізь вату, єврей не встиг притишити голосу, і по кімнаті розкотилися розпачливі слова:

— Ну, хто ж будуватиме ту фабрику, де нікого нема? Туди треба їхати сім годин паршивими кіньми!

Чоловік, схожий на Вітте, розломив біленький, усмінений череп, показав половинку його дамі й докірливим голосом спитав лакея:

— А де ж мозок, га? Що ж ви даєте?

Єврей зніяковіло оглянувся й сховав голову в плечі, помітивши, що Тагільський дивиться на нього з гримасою. Машина знову загула, Тагільський сьорбнув вина й нахилився через стіл до Самгіна:

— Ні, справді,— хоробрий хлопець, правда ж? — спитав він.

— Може — розлючений,— зауважив Клим.

— Може, але — все-таки! Між іншим, він сказав, що уряд, напевно, відмовиться від адміністративного впливу на користь гласного суду над політичними. «Тоді, каже, він матиме змогу показати суспільству, хто в нас грає роль мучеників за правду. А то, каже, в нас занадто люблять арештантів, принижених, зневажених та інших, що тепер навчаються, як треба зневажити й принизити культурний світ».

Підсунувши до Кліма портсигар з тоненькими цигарками, він спитав:

— Ви помічаєте, як марксизм загострює відносини?

Самгін знизав плечима. Він, протираючи окуляри, слухав дуже уважно й підозрівав, що цей огрядненький, затишний чоловічок каже не те, що чув, а те, що він сам вдумав.

«Дуже схоже, що він хоче спровокувати мене на одвертість», — міркував Клим.

Однак Тагільський начебто став тверезішим, ніж він був на вулиці, його кисленький голосок звучав твердо, слова зіскакували з довгого язика легко й спритно, а обличчя сяяло задоволенням.

— А погодьтеся ж, Самгін, що такі пр-ямолінійні люди, як наш спільний знайомий Поярков, навчаються і навчають саме ворожості до світу культурного, га? — спитав Тагільський, виливаючи в склянку Климові рештки вина й дивлячись в обличчя йому з усмішечкою визивною.

— Не знаю, чого і кого навчав Поярков, — дуже сухо сказав Самгін. — Але мені здається, що в культурному світі занадто багато... чудних людей, існування яких свідчить, що світ цей — нездоровий.

Говорячи, він думав:

«Безперечно провокує, тварюка!»

І, щоб перевести розмову на інші теми, спитав:

— У вас — державні екзамени?

Тагільський ствердно кивнув головою і навіщось стукнув по столу рожевим кулачком.

— Куди ж ви потім?

— Здивуєтесь, якщо я в прокуратуру піду? — спитав він, дивлячись в обличчя Самгіну й облизуючи губи кінчиком язика; очі його неприродно яскраво відбивали світло лампи, а кінчики закручених вусів трохи піднялись.

— Чого ж дивуватись? Я — адвокат, ви — прокурор...

— А уявіть, що ви — обвинувачуваний в політичному процесі, а я — обвинувач?

— Не змилуєтесь?

— Ні. Цей Кучин, Кичин — чорт! — каже: «Що розумніший обвинувачений, то більше винний», а ви — розумний, щире слово! Це ясно хоч би з того, як ви вміло мовчите.

Ресторан уже спорожнів. Лакеї дивилися на запізнілих гостей похмуро й запитливо, один з них красномовно ховав позіхи в серветку, і здавалося, що його нудить.

— Пора йти, — сказав Самгін.

На вулиці хвилини зо дві, зо три йшли мовчки; Самгін чекав ще якої-небудь вихватки Тагільського й не помилився:

— Росія потребує асенізаторів,— не пам'ятаєте, хто це сказав? — спитав Тагільський. Клим відповів:

— Ви сказали.

— Ні, я — повторив. А сказав Леонт'єв, пам'ятається. Він або Катков.

— Не знаю.

Через кілька кроків Тагільський знову спитав:

— Чи не хочете навідатись до двох сестер, вони в будь-який час дня і ночі приймають люб'язних гостей? Це — дуже близько.

Клим відмовився. Тоді Тагільський, потиснувши йому руку маленькою, але дужою рукою, підняв комір пальта, насунув капелюх на очі й звернув за ріг, ступаючи так твердо, як це робить людина, яка усвідомлює, що вона випила зайве.

«Асенізатор,— подумав Самгін, глянувши вслід йому.— Уявляє себе розумним. Схожий на альфонса, що потішає багатих старух».

Лаючись, він подумав про те, як цинічно можуть бути висловлені думки, і ще раз пожалів, що вибрав юридичний факультет. Згадав про статистика Смоліна, який образив товариша прокурора, потім про довгий язик Тагільського.

«Бреше він, не піде в прокуратуру, сміливості не вистачить...»

Скінчивши екзамени, Самгін вирішив поїхати днів на три додому, а потім — Волгою на Кавказ. Додому їхати дуже не хотілось; там Лідія, мати, Варавка, Співак — люди майже в однаковій мірі важкі, не потрібні йому. Там «Наш край», Дронов, Іноков — це теж мало приємно. Випадок показав йому інший шлях; він уже пакувався, коли подали телеграму від матері.

«Батько небезпечно хворий, раджу поїхати Виборг».

Батько — людина добре забута, хвороба його не стриможила Самгіна, а можливість відкласти візит додому дуже потішила: він одвіз зайві речі до Варвари й поїхав у Фінляндію.

В чистенькому місті, на тихій, широкій вулиці з гарним бульваром посередині, проти ресторану, на веранді якого, серед квітів, грав струнний оркестр, двері солідного, але невеликого дому, складеного з граніту, відчинила Самгіну плоскогруда, кремезна жінка в сірому платті і, мовчки вислухавши його пояснення, провела в напівтемну кімнату,

де на широкому дивані біля відчиненого, але заставленого вікна напівлежав Іван Якимович Самгін. Обличчя в нього перекривилось, права половина опухла і спала, язик вивалився із скривленого рота, нижня губа одвисла, показуючи зуби, рясно прикрашені золотом. Праве око в батька, нерухомо застигло, дивилося догори, в куток, на бронзову статуетку Меркурія, який стояв на одній нозі, ліве усміхалося, тремтіло повіко, змахуючи сльози на мокру, давно неголену щоку; Самгін-батько говорив горлом:

— Км... Дм...

Самгін-син подивився на це кілька секунд і, опустивши голову, прикрив очі, щоб не бачити. В головах дивана стояла, наче вирізьблена з граніту, сіра жінка й буркотливим голосом, подвоюючи голосні, спотворюючи слова, говорила:

— Цеє вваа ударр. Одна-а — маленьки, ніштоого-о!

Обличчя в неї широке, з великим ротом без губ, ніс приплюснутий, на вилиці під лівим оком оксамитна родимка.

— Ввіі дитинки,— казала вона, показуючи Климові два пальці, як дітям показують роги.

«Що ж я тут робитиму з цієїю?» — питав він себе і, щоб не чути батька, дослухався до гамору в ресторані за вікном. Оркестр перестав грати і почав знову якраз у ту хвилину, коли в кімнаті з'явилася ще така сама сіра жінка, але молодша, дуже струнка, з чіткими формами, в пенсне на задертому носі. Здивовано поглянувши на Кліма, вона спитала, тихенько і м'яко вимовляючи слова:

— Ви — не Димитри, ви — Килим? О, розумію!

Поряд з кам'яним обличчям першої, її обличчя здалося Климові приємним. Вона пригладила долонею наїжене волосся на голові хворого, втерла хусткою око, з якого точилася сльоза, мокру щоку в білій щетині і після цього все пішло дуже добре й просто. Насамперед добре було, що вона зразу ж вивела Кліма з батькової кімнати; дивлячись на його напівмертве обличчя, Клим почував себе пригнічено, й моторошно було чути, що скрипки і кларнети, виспівуючи за вікном повільний, зворушливий вальс, не можуть заглушити хропіння і мукання вмираючого.

В ідальні, стіни якої було оббито світлим деревом, а на столі кипів нікельований самовар, жінка сказала:

— Мое ім'я — Айно, можна казати Анна Олексіївна. Та, — вона показала на двері до батькової кімнати, — сестра, Христина.

Закуривши цигарку, вона довго махала перед обличчям у себе сірником, що не бажав згаснути, відблиски вогника блищали на скельцях її пенсне. А коли сірник нагрів їй пальці, жінка, кинувши його в попільницю, приклала пальця до губ, наче цілуючи його.

— Як ви дізнались? — спитала вона. — Я послала телеграму Дмитри.

Клим солідно пояснив їй, що, живучи під наглядом поліції, брат не може приїхати і переслав телеграму матері.

— Так, — сказала вона, наливаючи чаю. — Так, він не одержав телеграму, він скінчив строк понад місяць тому і він трошки пішов пішки з одним етнографі. Є його лист, він буде тут на ці дні.

Голос у неї був сильний, але не багатий на відтінки, і хоч вона говорила неправильно, але не вагалася в пошуках слів.

— Ви хочете діждати його говорити про майно чи не хочете? — спитала вона, присуваючи до Кліма склянку.

Трохи збентежений її обізнаністю щодо Дмитра, Самгін ввічливо, але рішуче заявив, що не має ніяких претензій на спадщину; вона глянула на нього з усмішкою, від якої кутки рота в неї піднялися й обличчя стало коротшим.

— Ні, — сказала вона. — Це — неприємно і треба скінчити зразу, щоб не заважало. Я скажу коротко: є духовни заповіт — так? Ви можете читати його й побачити: дім і все оце, — вона широко розвела руками, — і ще багато, це — мені, бо є діти, дві хлопчики. Трохи Дмитри, і вам нічого нема. Це — несправедливо, я так думаю. Треба зробити справедливо, коли приїде брат.

Клим ще раз повторив, що йому нічого не треба, але вона усміхнулася:

— Це тому, що ви молодий ще і не знаєте, скільки треба гроші.

На хвилину обличчя в неї стало ще лагіднішим, приємнішим, а потім губи зімкнулися в одну пряму рису, тонкі й негусті брови зсунулись, обличчя набрало виразу протестуючого.

— Ваш батько був справжній росіянин, як дитина,— сказала вона і очі в неї трошки почервоніли. Вона одвернулася, дослухаючись. Оркестр грав щось бравурне, але музика долинала пом'якшено і, крім неї, ззовні нічого не було чути. В домі теж було тихо, начебто він стояв далеко за містом.

«Про батька вона говорить, начебто його вже нема»,— відзначив Клим, а вона, заперечуючи комусь, наполегливо вела далі, пристукуючи ногою; Клим чув, що стукає вона плюсом, не піднімаючи п'яти.

— Він був добрий. Знав — усе, тільки не вмів знати себе. Він сидів тут і там,— жінка показала рукою в кутки кімнати,— але його ніколи не було дома. Це є такі люди, вони ніколи не вміють бути дома, це є росіяни, так я думаю. Ви — розумієте?

Клим згідливо нахилив голову.

Вже зовсім тихо вона сказала:

— Він грав у преферанс, а думав про те, що англійський народ дуріє від спорту; це хвилювало його, і він завжди програвав. Та йому любили за те, що програвав, і — не в карти — він вигравав. Такий він був... смішний, смішний!

Її сірі очі знову і вже дужче почервоніли, але вона усміхалась, оголивши дуже щільно поставлені дрібні і білі зуби.

Самгін визнав, що й обличчям і постаттю вона нагадує матір, коли тій було років з тридцять.

«Може, батько тому й закохався в неї».

Та не ця схожість була приємна в подрузі батьковій, а стриманість її почуття, незвичайність мови, незвичайність усього, що оточувало її і, безперечно, було її справою, ця чистота, затишок, прості, але гарні й міцні меблі та яскраво намальовані етюди олією на стінах. Подобалося, що вона так добре і, здається, влучно каже некролог батька. Навіть не здалося зайвим, коли вона, подумавши, похитавши головою, промовила тихо й сумно:

— Він мав дуже добрий організм, але трошки широко пив червоний вино і їв жирно. Він не хотів добре правити собою, як селянин, що їде на чужій коні.

Прийшла її кам'яна сестра; сідаючи на стілець, вона наче переломилася в стегнах і колінах; хоч вона була досить повна, всі її рухи здавалися карикатурно незграбними. Айно спитала Кліма: де він спинився?

— Я посилаю по ваші речі,— а коли Клим став відмовлятися від переїзду в її дім, вона сказала просто, але твердо:

— Мені буде соромно, коли син живе не там, де вмирає батько.

Взагалі все йшло надзвичайно просто й легко, і майже не почувалося, забувалося якимось, що батько вмирає. Умер Іван Самгін через день, близько шостої години ранку, коли всі в домі спали, не спала, мабуть, тільки Айно; це вона, постукавши в двері Климової кімнати, сказала дуже голосно й дивно низьким голосом:

— Іван помер.

Два дні минуло в клопотах, позбавлених тієї розгубленості й безладної метушні, що їх Клим спостерігав при похоронах в Росії. Йому було трохи ніяково приймати висловлення співчуття російських знайомих батька і особливо набридав молодий священик, що говорив про померлого таємничо, півголосом і з захопленням, начебто про людину, яка несподівано зробила вчинок похвальний. Але й священик, з обличчя схожий на Тагільського, був приємна і, як видно, дуже щаслива людина, він сявав ласкавими усмішками, співав щонайвищим тенором, вимовляючи слова округло, чітко; він, мабуть, не часто ховав людей і був дуже задоволений з нагоди показати свою майстерність.

Айно йшла за труною одягнена в чорне, пряма, високо піднявши голову, обличчя в неї було нерухоме, протестуюче, але вона не заплакала навіть і тоді, коли труну спустили в яму, вона тільки трохи підняла плечі й зігнулася. Клим відчув бажання подобатися їй і навіть спитав її по дорозі додому: а де ж діти?

— О! Їх нема, звичайно. Дітям не треба бачити хворого і мертвого батька і нікого мертвого, коли вони маленькі. Я давно завезла їх до своєї матері і брата. Він — агроном і в нього — дружина, а діти — нема, і вона любить мої аж смішно й заздрісно.

Через день Клим хотів виїхати, але вона дуже здивувалась і не пустила його.

— Як це? Ви не бачили брата стільки років і не хочете квапитися бачити його? Це — погано. І нам треба говорити про духовну заповід.

Самгін засоромився, але сказав, що до приїзду брата він хотів подивитися Фінляндію.

— Так. Подивитися Суомі — можна! — дозволила вона. — Я дам адреси мої друзі, ви поїдете туди, сюди, і вам покажуть країну.

Він поїхав Саймським каналом, побував у Котке, Гельсінґфорсі, Або й майже місяць приємно блукав «туди-сюди» по дивній країні, до цього відомій йому лише з гімназичного підручника географії та з якоїсь книжки, що з неї в пам'яті залишилася фраза:

«Ось я в самому серці безрадісної країни боліт, озер, убогих лісів, граніту і піску, в країні похмурих пасинків суворої природи».

Була в цій фразі якась зовнішня правда, одна з тих правд, які він легко сприймав, коли вважав їх приємними чи корисними. Але тут, серед боліт, лісів і граніту, він бачив чистенькі міста і добрі дороги, яких не було в Росії, бачив прекрасні будинки шкіл, сити худобу на узліссях; бачив, що кожен клапоть землі дбайливо оброблений, огорожений і всюди вперто працюють, перемагаючи каміння й болото, повільні фінни.

— Хюва пейва*, — говорили вони йому крізь зуби і з почуттям власної гідності.

Йому подобалось, що ці люди побудували житла свої, хто де міг чи хотів, і тому кожна садиба — начебто монумент, споруджений її хазяїном самому собі. Панувала в країні Юмала й Укко серйозна тиша, — її особливо стверджувало механхолійне побрязкування бубонців на шиях у корів; та це не була тиша порожнечі й стомленості російських полів, вона здавалась тишею спокійної впевненості кременого, мовчазного народу в своєму праві жити так, як він живе.

Самгін згадав, що в дитинстві він читав «Калевалу», материн подарунок; книжка ця, написана віршами, які стрибали повз пам'ять, здалася йому нудною, але мати все-таки примусила прочитати її до кінця. І тепер крізь хаос усього, що він пережив, виникали епічні фігури героїв Суомі, борців проти Хіісі і Луохі, стихійних сил суворої природи, її Орфея Вейнемейнена, сина Ільматар, яка тридцять років носила його в череві своєму, веселого Лемнікейнена — Бальдура фіннів, Ільмарінена, що скував Сампо, скарб країни.

«Ось цей народ заслужив право на свободу», — розду-

* Здрастуйте (фін.).—Ред.

мував Самгін і з обуренням згадував, як про невдалу спробу обдурити його, про славословлення російського селянина, який не вмів пристойно жити на землі, незрівнянно щедріший і ласкавіший, ніж ця хаотична, неродюча земля.

«Так, тут уміють жити»,— зробив висновок він, побувавши в двох-трьох своєрідно впорядкованих домах друзів Айно, гостинних і простодушних людей, які добре були обізнані з російським життям, з російським мистецтвом, але не виявили російської пристрасті до суперечок про найкраще влаштування світу, а країну свою знали, наче книжку віршів улюбленого поета.

Чудова була кам'яна тиша теплих, місячних ночей, дивно густі і м'які тіні, незвичні запахи, Клим вважав, що всі вони зливаються в один—запах здорової, пітної жінки. Взагалі він настроївся лірично, жив у незвичній для нього приємній бездумності, думки з'являлися не часто і, майже не хвилюючи, зникали легко.

Але до Виборга він повернувся трохи стомлений безліччю нових вражень і настроєний, як чиновник, що знову має неодмінно поринути в службу, яка набридла йому. Зустріч з братом, не розбуркуючи цікавості, загрожувала довжелезною розмовою про політику, жалібними розповідями про життя засланців, спогадами про батька, а про нього Дмитро, звичайно, нічого не скаже краще, як сказала Айно.

Дмитро зустрів його з тихою, обережною, але все-таки з тяжкою й незграбною радістю, до болю міцно схопив за плечі жорсткими пальцями, кліпаючи, усміхаючись, допитливо заглянув у вічі й соковитим голосом схвально промовив:

— Я-який ти став! Ну, поцілуємось?

В рябій ситцьовій сорочці, в пом'ятому, вилинялому піджаку, в черевиках, дуже схожих на черевики сільської баби, він мав вигляд небагатого крамаря. Волосся підстрижено в скобку, по-мужицьки; широке, обвітрене обличчя з облупленим носом густо заросло темною бородою, в очах світилося щось п'янке й ніби навіть провине.

— А я тут шостий день,— казав він неголосно, ніби підкоряючись тиші дому.— Надзвичайно цікаво прогулявся з ласки начальства, понад п'ятсот верст пройшов. Пісень наслухався — щонайдивніших! А батько ось, в цей

час, — та-ак...— Він почухав за вухом, глянув на Айно.— Рано він усе-таки...

З Айно в нього вже, як видно, налагодилися дружні стосунки. Климів здавалося, що вона поглядає на Дмитра крізь дим цигарки з тією платонічною приємністю, з якою жінки інколи дивляться на цікавих підлітків. Вона вже встигла сказати Климові:

— Він більше схожий на батька, ніж ви — я думаю.

Вона сказала це, коли Дмитро на хвилину вийшов з кімнати. Вернувся він зі срібною табакеркою в руці.

— Ось тобі подарунок. Це за Єлизавети Петрівни зроблено, в Устюзі. Не погано? Я там зібрав деякий матеріал для статті про це мистецтво. Айно — ківш шинкарський подарував, Олексія Михайловича...

Клим, милуючись ковшем, спитав:

— Не нудно було жити?

— Ну, що ти! Це, брат, прецікавий край.

Було ясно, що Дмитро не тільки не втратив своєї простодушності, а начебто поширив її. Мужикуватість його здавалась природною й говорила Климові про лагідність братової вдачі, про його підкорення середовищу.

«Таким — легко жити», — подумав він, слухаючи розповідь Дмитрову про поморів, про рибний промисел. Розказуючи, Дмитро з задоволенням візника пив чай, усміхався і, не скупуючи, вживав найвищого ступеня:

— Найнездоланніший народ. Щонайдивніша штука.

— Ти що ж — додому? — спитав Клим.

— Додому, це...? Ні, — рішуче відповів Дмитро, опускаючи очі й витираючи долонею мокрі вуса, — вуса в нього загиналися в рот, і це дуже підсилювало добродушний вираз його обличчя. — Я, знаєш, не люблю Варавку. Тут ще той його «Наш край», — препогана газетка! І — чорт його знає! — він якось сідає на все, на будинки, ліси, на людей...

«Безглуздо говорити так при чужій жінці», — подумав Клим, а брат говорив:

— Я в Пскові житиму. Столиці, університетські міста, звичайно, заборонені мені. Поживу в Пскові до осені — до Полтави проситимусь. Сюди мене на два тижні пустили, повинен щодня з'являтися до поліції. Ну, а ти — як живеш? Пам'ятається, тебе марксизм не задовольняв?

Клим, усміхнувшись, подумав:

«Починається».

І, згадавши Томили́на, сказав докторально:

— Для того, щоб добре зрозуміти, не слід квапитись вірити; сила пізнання — в сумніві.

— І я так думаю, — сказала Айно, кивнувши головою.

Дмитро подивився на неї, на брата і, мабуть, зціпив зуби, обличчя в нього смішно розширилось, волосся бороди на вилицях наїжилось, він махнув рукою за плече собі і, шумно зітхнувши, заговорив, погладжуючи щоки:

— Там, знаєш, дуже думається про все. Людей — мало, природи — багато; грізний край. Порожнеча, що вимагає заповнення, знаєш. Коли мене переселили в Мезень...

— За що? — спитав Клим.

— Біс їх знає! Уявили, що я хотів тікати з Устюга. Ну, через тринадцять місяців знову перегнали до Устюга. Я не скаржусь, — прецікаві місця бачив!

Він усміхнувся, провів долонями по обличчю, пригладив бороду.

— То ось, знаєш, — Мезень. Таке собі — невелике село, тисячі зо дві людей. Море — Змій Мідгард, що затиснув землю в кільці своєму. Що воно Біле — це погано придумано, воно, знаєш, отаке олов'яне і поганого характеру, вие, гарчить, особливо — ночами, а ночі — без кінця! І різні пустощі, наприклад — північне сяйво. Коли я вперше побачив цей заколот вогню, найбожевільніше, найбезгомонніше чаклунство мільйонів райдуг, — не соромлюсь признатися — злякався я! Деякий час жив без розуму, почувуючи себе порожнім, як мильна булька, що відбиває цю гру холодного полум'я. Світи згорають, а я — пустий глядач катастрофи.

Дмитро засліплено кліпнув і стер долонею зморшки з широкого лоба, але зразу ж, нахилившись до брата, спитав:

— А може, слід, щоб ідеологія заважала? Га?

— Навіщо? — спитав Клим.

— Є в людині тенденція розпливатися, стихійничати.

— Думка — церковна.

— Атож, схоже, — погодився Дмитро, але, подумавши кілька секунд, зауважив:

— В державному праві — теж ця думка.

Попросив Айно налити йому чаю й жваво почав розказувати:

— Домохазяїн мій, рибалка, помор, якось сказав мені: «Ось, Іваничу, повчаеш ти, що людям треба жити краще, легше, але ж земля — проти цього! І я теж проти; бо бачу: ті люди, які краще живуть, — гірші за тих, які живуть погано. Я тобі, Іваничу, просто скажу: робітники мої — кращі за мене, одначе я їм снасть і шняку не віддам, за робітника не піду, коли бог помилує. А, по совісті кажу, знаю я, що робітники кращі за мене і що нечесно я з ними живу, як всі хазяї. Ну, а зроби ти їх хазяями, вони теж моїм законом житимуть. Ось якого тут вузлика зав'язано».

Дмитро почав розказувати знехотя, важкувато, але скоро пожвавішав, заговорив поквалпиво, розтягаючи й підкреслюючи окремі слова, розрубуючи повітря ребром долоні. Клим догадався, що брат намагається відтворити характер чужої мови, і виявив, що це не вдається йому.

«Бездарний він».

Дмитро замовк, і вичікуючий, запитливий погляд його примусив Кліма сказати:

— Виходить так, що начебто ідеологія не обтяжувала цю людину.

— Це — погана людина, — рішуче зауважила Айно.

— Погана, думаєте? — спитав Дмитро, розглядаючи її.

— О, так, я так думаю. Я не знаю, як сказати, але — дуже погана!

Дмитро зморщив лоба, зітхнув і пробурмотів:

— Ну, тут треба знати щось, чого я не знаю.

І казав далі, звертаючись до брата:

— Пробував я там говорити з людьми — не розуміють. Тобто — розуміють, але — не сприймають. Пропагандист з мене — невмілий, не переконливий. Там всі індивідуалісти... не похитнеш! Один сказав: «Навіщо ж мені про людей дбати, якщо вони про мене й не думають?» А інший каже: «Може, завтра море смерті моєї зажадає, а ти мене навчаєш, щоб я на десять років наперед життя своє розраховував». І все в такому дусі...

Він викликав у Кліма враження людини збентеженої, і Климіві було приємно почувати це, приємно переконатися ще раз, що просте життя виявилось мудрішим за мудрі книги, поглинуті братом.

Знову заговорила Айно, покурюючи цигарку, сидячи у вільній позі.

— Це — дуже ситі думки, думки дужих людей. Я люблю дужі люди, так! Які не можуть жити самі собою,

ті вмирають, як зайвий гіллячка на дереві; які вміють житися сонцем — живуть і роблять завжди добре, як треба робити все. Треба дуже багато працювати й нагромаджувати, щоб у всіх було все. Ми живемо, як експедиція в невідомий край, де ніхто не був. Слабкі люди дуже дорого коштують і заважають. Коли у вас дві думки,— одна зайва і шкідлива. У росіян — десять думки і всі — не міцні. Пташник у головах,— так я думаю.

Вона тихенько засміялась. А тоді, не зумівши приховати позіху, сказала:

— Мені спати.

Клим теж пішов, пославшись на втому й бажаючи на самоті подумати про брата. Але, прийшовши до своєї кімнати, він швидко роздягся, ліг і зразу ж заснув.

Ранком, за кофе, він спитав брата:

— Ти знаєш, що Кутузова заарештовано?

— Знову? Коли? — дуже тривожно вигукнув Дмитро, але, вислухавши Климове пояснення, широко усміхнувся:

— Він — у Нижньому, під наглядом. Я ж з ним весь час листувався. Чудова людина Степан,— вдумливо сказав він, намазуючи хліб маслом. І, помовчавши, додав:

— Айно вчора непогано говорила про дужих.

— В дусі країни,— авторитетно зауважив Клим.

— Хороша жінка.

— А що ти знаєш про Марину?

— Нічого не знаю,— дуже байдуже озвався Дмитро.---

Спочатку листувався з нею, потім обірвалось. Вона щось про бога задумалась одного часу, та, знаєш, книжно яюсь. Там помори про бога міркують — заслухаєшся.

Він усміхнувся, струсив пальцями кришки хліба з борода.

— Я, брат, мало не оженився там з одною.

— Заслана?

— Поморка, дочка рибалки. Вчора я про її батька розказував. Міцна така сім'я. Три брати, дві сестри.

Неласкаво смикаючи бороду, він зітхнув:

— Там, знаєш, долає бажання позмагатися з морем, з тундрою. Зміцнитися. І до жінки дуже тягне. Жінки там страшні...

Увійшла Айно і, усміхаючись, показуючи пальцем на Кліма, сказала:

— Вас хоче один чоловік, його — сюди?

— Мене? — здивувався Клим, підводячись.

— Вас, вас,— двічі кивнула вона головою, зникаючи, і через хвилину до їдальні увійшов незнайомий, дуже високий, довговолосий чоловік.

— Ви — Клим Самгін? — спитав він тоном поліцейського, несхвально оглядаючи кімнату, Самгіна, оглянув і, показавши пальцем на Дмитра, спитав:

— А це хто?

— Дмитро Самгін, брат мій.

— Ага-а! — задоволено промовив гість і подав Климові затиснуту в пальцях паперову кульку.— Це від Сомової. Обережно розгортайте, папір тонкий.

Він безцеремонно пройшов до стола, сів, і Клим, розгортаючи папірець, почув його тихе запитання:

— Давно з заслання?

Клим прочитав: «Це наш земляк, Платон Долганов, він дасть тобі дещо, привези. Л.».

Клим Самгін зім'яв папірець, почувачи бажання виляти Любашу дуже міцними словами. Разюче настирлива ця розв'язна дівчина в своєму прагненні заплутати його в її петлі, затягти в «діяльність». Він стояв біля дверей, скося розглядаючи безцеремонного гостя. Людина ця нагадала йому одного з відвідувачів літератора Катіна, та й взагалі Долганов мав вигляд істоти, що з'явилася звідкільсь «з мороку забуття».

На хазяйку Клим не дивився, боячись побачити у світлих очах її вираз незадоволення; вона стояла біля буфета, втретє готуючи кофе, що його щиро поглинав Дмитро.

— Ви п'єте кофе? — ласкаво спитала вона Долганова.

— Обов'язково! — сказав він і, щільно склавши довгі ноги свої, витягнувши їх, перегородив, як шлагбаумом, дорожку Айно до стола. Самгін аж здригнувся, йому здалося, що Долганов зробив це, пустуючи, але, коли Айно,— це вже явно навмисно! — підібравши спідницю, перейшла через ноги нижче колін, Долганов схвально сказав:

— Добре! Ви — пробачте, так стомився, що хоч під стіл лягай.

— Не треба під стіл,— порадила Айно тим тоном, яким вона, напевно, говорила з дітьми.

— Фінка? — спитав Долганов, змірюючи її очима, вона відповіла, ласкаво кивнувши головою, тоді гість, теж кивнувши, сказав:

— Це — видно.

Клим Самгін перепинив діалог, підійшовши до Долганова щільно, він суворо спитав:

— Вам відомий зміст записки?

— Ну, звичайно. Тільки скажіть їй, що я зацікавився, а втім, вона, мабуть, вже знає це.

Обпікаючись, оглядаючись, Долганов випив склянку кофе, мовчки підсунув її до хазяйки, підвівся і набув схожості з карликом на ходулях. Клим подумав, що він хоче попроситися й піти собі, але Долганов підійшов до стіни, постукав пальцями по дерев'яній оббивці і — схвалив:

— Практично. Це — яке дерево?

— Клен, — поквалливо відповів Дмитро.

— Ні, — сказала хазяйка.

— Ну, однаково, — махнув рукою Долганов і, розгорнувши поли сюртука, знову сів, погладжуючи ноги, а жінка, високо підкинувши голову, зареготала, скрикуючи крізь сміх:

— Навіщо ж... ах, якщо однаково, — навіщо питати?

Долганов здивовано глянув на неї, усміхнувся і раптом теж вибухнув сміхом, підстрибуючи на стільці, хитаючись, а пересміявшись, сказав Дмитрові:

— Смішна!

І, підсунувши долоні під стегна собі, звернувся до Айно:

— Звичайно — безглуздо! Та хіба мало дурниць говориш. І ви теж-бо говорите.

Це ще більше розсмішило жінку, та Долганов, уже не звертаючи на неї уваги, дивився на Дмитра, як на старого приятеля, зустріч з яким тихо тішить його, дивився й розказував:

— У мене — ревматизм, пекельно ниють ноги. Сидів зовсім даремно одинадцять місяців у тюрмі. Вогко там, набридло!

Смішна сцена не зменшила побоювань Климових, що ця людина скаже або зробить яку-небудь дурницю, вже не смішну. Долганов не сподобався йому зразу, як тільки увійшов, а особливо з тієї хвилини, коли він підсунув під себе руки, це вже було зроблено не з наміром посмішки. Самгін досить надивився на дивакуватих людей і був певен, що дивацтво — ставка на увагу, нехитра гра в оригінальність. Одягнений був Долганов недоладно, його вузькі плечі обтягав старенький, пом'ятий сюртук, під сюртуком синя сорочка-косоворотка, на довгих ногах —

сірі новенькі штани з якоїсь твердої матерії. Обличчя теж зім'яте, сіре, з негустою поростою волосся луб'яного кольору, на підборідді волосся обіцяло вирости в гостру бороду; по кутках дуже гарного рота звисали — і псували рот — довгі, рідкі вуса. Але старувате й дуже рухливе обличчя це освітлювали приємні очі, жваві, усмішкуваті, золотистого кольору.

«Дівочі, дурні очі», — подумав Самгін, слухаючи гнучкий басок Долганова.

— Розважався тільки сварками з начальником, ледарюватий такий, пияк, удає страховище, шляється по камерах, «шукаючи, кого поглинути», скандалить, як у трактирі. Я його дражно: «Киньте бурбошку вдавати, це у вас з нудьги, а по суті, ви не поганий хлопець, хоч — піхота». А він — сапером був і страшенно сердився, що я його піхотою звиваю. Кричить: «Я вам не хлопець, я втрое старший за вас!» Довго ми змагалися, потім він каже: «Ви, Долганов, мені престиж підриваєте, якого дідька!» Ну, посміялись ми; звичайно, тихенько сміємось, щоб престижеві шкоди не зробити. Умовив я його палітурну майстерню налагодити...

Айно, спершись ліктем на стіл, слухала, напівроззявивши рота, з явним подивом на обличчі. Вона була в чорному платті, з великими, наче цибулини, гудзиками на грудях, підперезана яснозеленим поясом, кінці його лежали на підлозі.

«Вона не вірить жодному його слову», — вирішив Клим, а Долганов несподівано спитав Дмитра:

— Народник?

— Марксист, — відповів Самгін старший, усміхаючись.

— Та ну-у? — здивувався Долганов і зітхнув: — Не схоже. Таке російське обличчя і — взагалі... Марксист — той чистенький, вилощений і на все дивиться з німецької філософської дзвіниці, від Гегеля, який казав: «Люди і росіяни», від Момзена, що виголошував: «Бийте слов'ян по довбешках».

Говорячи, Долганов дивився на Кліма так, що Самгін зрозумів: цей дивак настроюється до бою; він уже обома руками закинув волосся на потилицю, і воно наїжилось там негарною купою. Взагалі волосся в нього лежало на голові нерівно, начебто череп у Долганова мав форму голівки кованого цвяха. Поступово впадаючи в тон проповідника, він вилаяв Трейчке, Бісмарка, ще якихось уже

невідомих Климові німців, почувалося, що він звик і вміє ораторствувати.

— Дуже жалкую, що Микола Михайловський і взагалі наші «страху ради іудейська» соромляться визнати духовний зв'язок народництва з слов'янофільством. То нічого, що слов'янофіли — пани, Радіщев, Герцен, Бакунін — та чи мало там? — теж пани. Але ж саме слов'янофіли висвітлили справжню своєрідність російського народу. Народ відчувається і сприймається не крізь цифри земсько-статистичних збірників, а крізь фольклор, — Киреевський, Афанасьєв, Сахаров, Снегирьов, ось хто навчає слухати душу народу!

Обличчя в Долганова кривилось, хотіло бути сердитим, але очі заважали цьому, сяючи дедалі натхненніше й ласкавіше. І що сердитіші слова вимовляв він своїм гнучким баском, то виразніше бачив Самгін, що людина ця сердитися нездатна. Щодо слів він не вагався, марксизм назвав «єврейсько-німецьким вченням про бариші», Дмитро слухав його нахмурившись, запитливо поглядаючи на брата, ніби чекаючи його заперечень і не наважуючись заперечувати сам. Айно блаженно усміхалась, було видно, що вона теж нетерпляче чекає чогось, і це примусило Кліма сказати недбалим тоном:

— Старе все це і, знаєте, трохи газетне.

Долганов вискалив великі, жовті зуби, хотів сказати, як видно, щось гостре, але смикнув себе за вуса і так закрив рота. Та зразу ж почав говорити знову, хитаючись на стільці, потираючи коліна долонями:

— Думка, що «свідомість визнається буттям», — найшкідливіша думка, вона ставить людину в позицію механічного приймача вражень буття і не може пояснити, якою ж силою покірний раб дійсності перетворює її? Але ж дійсність ніколи не була — і не буде! — кращою за людину, а вона завжди була і буде незадоволена з неї.

— Ви — семінарист? — спитав Клим, несподівано для себе і щоб стримати злість; злило його те, що людина ця каже і, очевидно, може сказати ще багато спорідненого з таємними симпатіями його, Кліма Самгіна.

— Еге ж, семінарист! Ну, — і що ж? — вигукнув Долганов і, змахнувши руками, підскочив на стільці, начебто підкинув себе в повітря помахом руки.

«Якась схема людини чи дитячий малюнок, — відзначив Самгін. — Дивно, що Дмитро не заперечує йому».

— Семінарист, — повторив Долганов, знову закидаючи волосся на потилицю так, що відкрилися раковини вух, зовсім схожих зі знаками запитання. — Потім, я — людина, переконана, що світ освоюється уявою, а не міркуванням. Людина насамперед — художник. Міркування тільки запроваджує порядок в її досвіді, еге ж!

— Це — ідеалізм, — неохоче сказав Дмитро.

— Атож! А — що ж? А чим іншим, як не ідеалізмом олюдните ви зоологічні інстинкти? Ось ви заглиблюєтесь в економіку, заперечуєте необхідність політичної боротьби, і народ не піде за вами, за вульгарним вашим матеріалізмом, бо він почуває цінність політичної свободи і він хоче мати своїх вождів, рідних йому і по плоті і по духу, а ви — чужі!

Він встав, нахилився, витяг шию, волосся впало на лоб, на щоки йому; сховавши руки за спину, він сказав, переможно посміюючись:

— По суті, ви, марксята, духовні діти нігілістів, але вам уже хочеться вірити, а погана спадковість заважає цьому. Ось ви, через недугу вашу, і вибрали з усіх вірувань найпростіше.

Дражнячий смішок його прозвучав по-хлоп'ячому, зовсім не збігаючись з довгою постаттю і старечим сбличчям.

— Плутаники, — зітхнув він, застібаючи сюртук. — А все-таки кінець кінцем підете з нами. Аполітизм ваш неадовго.

Він простягнув руку Айно.

— Куди ви йдете? — спитала вона.

— До Торнео. Ви ж знаєте, — усміхаючись, відповів він.

Айно, похитуючи головою, оглянула його від голови до ніг, він безтурботно махнув рукою.

— Нічого! Мене одягнуть, пострижуть...

Схопивши обома руками його за руку, Айно струснула її.

— Щасливаю дорогу!

— Ну, прощайте, браття, — сказав Долганов.

Він вийшов разом з Айно. Самгіні презирнулися, кожен чекав, що скаже інший. Дмитро підійшов до стіни, спинився перед картиною й сказав тихо:

— Значить, він — за кордон.

— Чудна фігура, — зауважив Клим, протираючи окуляри.

— Еге ж,— озвався брат, не дивлячись на нього.— Але я подібних бачив. У народників особливий добір. В Устюзі був один студент, казанець. Чудово слухали його, тоді як мене... не дуже! Дивне й обтяжливе в мене почуття,— пробурмотів він.— Начебто я бачив цього хлопця в Устюзі, напередодні мого від'їзду. Туди трьох прислано і його між ними. Дивовижно схожий.

Круто повернувшись, Дмитро, важко ступаючи, підійшов щільно до брата:

— Слухай, страшенно незручно це... просто навіть негарно, що батько нічого не залишив тобі...

— Дурниця! — сказав Клим.— Я не хочу говорити про це.

— Ні, зажди! — казав далі Дмитро благаючим голосом і безглуздо розводячи руками.— Там — чотири, тобто п'ять тисяч. Візьми половину, га? Я повинен би відмовитися від цих грошей на користь Айно... та, бачиш, мені хочеться за кордон, треба повчитися...

Клим суворо зупинив його:

— Айно одержала, напевно, цілком досить, щоб виховати дітей і добре жити, а мені нічого не треба.

— Послухай...

— Більше я не стану говорити на цю тему,— сказав Клим, відходячи до відчиненого в двір вікна. — А тобі, розуміється, треба їхати за кордон і вчитися...

Він говорив довго, солідно і з подивом відчував, що скривджений заповітом батька. Він не відчув цього, коли Айно сказала, що батько нічого не залишив йому, а ось тепер — скривджений несправедливістю і що більше говорить, то їдкішою стає кривда.

«Ху, як безглуздо!» — в думках докорив він собі, та це не допомогло і виникло бажання сказати дошкульну річ братові чи що-небудь дошкульне про батька. З цим бажанням так важко було справитися, що він уже почав:

— Закон — чи беззаконства — симпатій та антипатій...

Увійшла Айно і зразу ж заговорила дуже жваво:

— Ось такий — цей справжній росіянин, більше, ніж ви обидві, — я так думаю. Ви пам'ятаєте «Золоте серце» Златовратського! Ось! Він дивно говорив про начальника в тюрмі, атож! О, цей може багато робити! Йому будуть слухати, вірити, будуть любити люди. Він може... як кажуть? — може втішати. Так? Він — хороший піп!

— Саме так, — сказав Клим. — Утішитель.

— Еге ж, еге ж, я так думаю! Правда? — спитала вона, допитливо дивлячись в обличчя йому і раптом, посварившись пальцем: — Ви — суворий! — І звернулась до нахмуреного Дмитра: — Дуже важкий мова, вимагає тонкий слух: тешу, чешу, потесати — потішати, утесати — утішати. Іван дуже сміявся, коли я сказала: тесляр утішає дерево сокирою. І — як це: тесляр? Це значить, — тесь, — авжеж! — Вона знову підійшла до молодшого Самгіна. — Чому ви були з ним неласкаві?

— Мені подумалось, — сказав Клим, — що вам цей візит...

— О, ні! — перебила вона. — Я про нього знала. Іван дуже допомагав таким їхати куди треба. Йому завжди писали: прийде людина, і людина приходила.

— Ну, я піду до поліції — представлятися, — сказав Дмитро. Айно пішла з ним замовляти пам'ятник на могилу.

Бували хвилини, коли Клим Самгін розглядав себе, як ілюстровану книжку, картинки в якій були однобарвні, різноманітно неприємні, а пояснення до них, не задовольняючи, будили сумне почуття сирітства. Такі хвилини він пережив, сидячи в своїй кімнаті, в темному куточку і в тиші.

Він був украй збентежений образою, яка раптом спалахнула, на батька, брата і почував, що образа поширюється й на Айно. Він намагався подивитися на себе, ображеного, як на людину незнайому й обтяжливу, намагався поставитись до образи іронічно.

«Дріб'язково це й безглуздо», — думав він і думав, що дві-три тисячі карбованців були б не зайвими для нього і що він теж міг би поїхати за кордон.

Образа відчувалася, як опух, десь у горлі і дедалі твердішала.

«Розуміється, суть не в грошах...»

Згадалося, як настирливо морочився батько з ним, як його обтяжувала любов батькова, як байдуже і батько і мати ставилися до Дмитра. Він навіть уявив м'яку, не важку руку батькову на голові в себе, на шиї, і струснув головою. Згадалося, як батько і брат плакали в саду ніби за «Російськими жінками» Некрасова. Вникали в пам'яті безглузді, сірі, як попіл, холодні слова: «Сім'я — основа держави. Кровне споріднення. Уже

років у десять я почував батька чужим... тобто не чужим, а — людиною, яка заважає мені. Бавиться мною», — роздумував Самгін, не зовсім ясно розуміючи: себе виправдовує він чи батька?

Покручуючи борідку, він оглядав стіни кімнати, пофарбовані в непевний, тьмяний тон; проти нього на стіні висів етюд олією, намальований різко, сильними мазками: соковите синє небо й зеленувата хвиля, шумуючи, перекидається на оранжевий пісок.

«По суті, затишок цих кімнат холодний і жорсткуватий. В Москві, у Варвари, тепліше, м'якше. Треба їхати додому. Сьогодні ж. А то вони розпочнуть розмову про заповіт. Великодушну розмову, звичайно. Так, додому...»

Він виправився, поправив окуляри. Потім уявив матір, з ліловим, напудреним обличчям, скривджену тим, що постаріла раніше, ніж перестала почувати себе жінкою, Варавку, круглого, як бочка...

«Поживу в Петербурзі з тиждень. Потім ще куди небудь поїду. А цим скажу: одержав телеграму. Айно дізнається, що телеграми не було. Ну, і нехай знає».

Але потім він вирішив сказати, що одержав телеграму на вулиці, коли виходив з дому. І пішов гуляти, а за обідом оповістив, що їде. Він бачив, що Дмитро повірив йому, а хазяйка, нахмурившись, почала говорити про заповіт.

— Не бачу ніяких підстав змінювати волю батька, — рішуче відповів він.

Айно мовчки знизала плечима.

Після обіду в кімнаті у Кліма стовбичив Дмитро, ворухив пальцями в кишенях штанів і, дивлячись під ноги собі, невміло намагався вияснити щось.

— Знаєш, це — чорт знає як ніяково. Ти правильно сказав про беззаконство симпатій. Дурняча позиція в мене.

Клим почував, що брат щиро й глибоко збентежений.

«Тим гірше для нього».

Айно попросалася з Климом сухо й відчужено; Дмитро хотів провести брата на вокзал, але зачепився ногою за мідну бляшку чемодана й розірвав штани.

— О, — сказала Айно. — Як ви підете? Є у вас інші штани? Нема? Вам не можна йти на вокзал!

Самгін молодший був задоволений, що брат не може проводити його, але подумав:

«Вона не хоче цього. Хитра баба. Спритно влаштувалася».

Вийжджаючи, він почував себе в дрібних думках, але вважав, що ці думки, нав'язані йому зовні, силоміць і взагалі завжди не гідні його, цього разу обіцяють скластися в якесь певне вирішення. Та, що всяке вирішення є самообмеження, Клим не поспішав вияснити його.

В Петербурзі він дізнався, що Марина з тіткою виїхали в Гапсаль. Він прожив у столиці кілька днів, гостро відчуваючи дратівну невлаштованість життя. Вдень вулицями літала курява від будівних робіт, на Невському робітники розкопирсували торці бруківки, заповнюючи місто духом гнилого дерева; все місто здавалося спітнілим. Білі ночі обурили Самгіна своїм безглуздям і загрозою зробити нормальну людину неврастеніком; було схоже, що в повітрі носиться все той самий гнилий осінній туман, але висохлий до стану прозорого пилу, який дражливо світиться.

Нічні жінки кошмарно причіпливі, фантастичні, кожна з них обіцяє нагородити прогресивним паралічем, а одна — висока, худа, в неймовірному капелюшку, з-під якого стирчав великий, мертвотно сірий ніс, — довго йшла поряд з Климом, нашіптуючи:

— Підеш, студенте? Ну? Колего?

Потім вона стала муркотати у вухо йому:

... Любий мій,
Ходім зі мною...

А коли він погрозив, що покличе поліцейського, вона, круто звернувши з панелі, не поспішаючи і якоюсь роздумливою ходою перейшла брук і зникла за монументом Катерини Великої. Самгін подумав, що монумент схожий на цар-дзвін, а Петербург не схожий на російське місто.

«Мені треба переміститися, перемінити середовище, треба стати ближче до простих, нормальних людей», — думав Клим Самгін, сидячи у вагоні, по дорозі до Москви, і йому здалося, що він схвалив тверде рішення.

Гадаючи другого ж дня вирушити додому, з вокзалу він поїхав до Варвари, але не тому, що хотів бачити її, а для того, щоб суворо покартати Сомову: вона не має права садовити йому на шию таких суб'єктів, як Долганов, людина, безперечно, з того кутка, набитого неймовірним

і потворним, звідки вилазять Лютови, Диякони, Діомидови і взагалі люди із звихнутим мозком.

Неосяжна і неприступна для впливу часу Анфиміївна, зустрівши його з радістю, на яку вона була багата, як сосна на смолу, оповістила йому з обуренням, що Варвара поїхала до Костроми.

— Акторчики повезли її грати, а — що там грати? Грошима її гратимуть, ось яка гра!

І, витираючи фартухом обличчя своє, кольору шкуринки пшеничного хліба, вона порадила, осудливо прищмокуючи:

— Одружився б ти з нею, Климе Івановичу, чого там, справді! Тягнеш, тягнеш, а дівчина метляється, як собачка на ланцюжку. Ой, який ти терплячий на сердечне діло!

Зі спритністю, дивною в її важкому тілі, готуючи посуд до чаю, поблискуючи маленькими очищами, круглими, як буси, і мутними, наче олива, вона побивалася:

— Теж ось і Любаша: так уже їй хочеться, щоб усім було добре, що й не знаю як! Знову дома не ночувала, а оце вчора приходжу я ранком, будити її—сидить у кріслі, спить, один черевик зняла, а другого й зняти не встигла, як сон її здолав. Люди до неї так і ходять, так і ходять, а женишка все нема та нема! Аж прикро, справді: дівчина соковита, як лимончик...

Добродушна відданість людям і материнський смуток Анфиміївни, смачно зварене нею кофе, кімнати, просякнені складним запахом старого, сталого житла,— все це настроїло Самгіна теж благодушно. Він згадав Таню Куликову, няньку — бабусю Дронова, няньок Пушкіна та інших великих російських людей.

«Ось про цих російських жінок Некрасов забув написати. І ніхто не написав, яка значна їх роль у справі виховання російської душі, а може, вони прищеплювали народолюбство більше, ніж книжки людей, вихованих ними, і здоровіше, — задумався він. — «Коня на скаку вона спинить, в палаючу хату зайде»,—це гарно, але корисніше увійти в буденне життя ось так глибоко, як увіходять оці, прості, що самовіддано очищають життя від пороку, сміття».

Думка ця здалася йому дуже оригінальною, поглибила його відчуття спорідненості з навколишнім, він зразу ж записав її в книжку своїх нотаток і задоволено подумав:

«Так, тут тепліше, ніж у Фінляндії!»

Переглянув кілька номерів «Русских ведомостей», непомітно заснув на дивані й був розбуджений Любашею:

— Чого спиш ти удень! — кричала вона кольцовськими віршами, смикаючи його за руку.

Вона розслаблено сиділа на стільці коло дивана, витягнувши коротенькі ніжки в запорошених черевиках, обличчя в неї святково сяяло, вона обмахувалася хусточкою, відліплювала пальцем волосся, що прилипло до пітних скронь, розв'язувала синенький галстук і говорила радісним голосом:

— Климе, голубчику! Знаєш, вийшов «Маніфест Російської соціал-демократичної партії». Чудово написаний! Ні, ти подумай, — у нас — партія!

— У кого це, в нас? — спитав Клим, надіваючи окуляри.

— Ну, господи! У нас, в Росії! Ти зрозумій: адже це значить — кінець суперечкам і чварам, кожен знає, що йому робити, куди йти. Там просто сказано про потребу політичної боротьби, про спадкоємний зв'язок з народниками — розумієш?

Від захоплення вона пітніла дедалі рясніше. Здерши галстук, розстебнула комір кофточки:

— Задихаюсь!

І, супроводжуючи слова жестами маріонетки, вона стала цитувати «Маніфест», а Самгін раптом згадав, що, коли в селі підіймали дзвона, він, пригнічено йдучи на дачу, помітив молоду, розкошлану молодицю чи дівчину з обличчям божевільної, стоячи навколішки й хрестячись до церкви, вона кричала фабрикантові пляшок:

«Господи! Дай тобі господи! Пошли тобі господи!»

Знайшовши в Любаші схожість з цією молодицею, Самгін мимоволі засміявся і цим підсилив її радість, поплескуючи його по коліну пухлою лапкою, вона скрикувала:

— Правда ж? Головне: хороші люди перестануть злоститися один на одного, і — всі до живого діла!

Самгін тихенько вдарив її по руці, хоч бажав би вдарити дужче.

— Про «Маніфест» ти мені розкажеш потім, а тепер...

— Варвара? — спитала вона. — Уяви, поїхала грати; «Хочу, каже, перевірити себе...»

— Я — не про неї. Актриса з неї — не більша, як з тебе і всякої іншої жінки...

Любаша показала йому язик.

— Дурненький ти, а не скептик! Вона — з нудьги за тобою, а ти... який жорстокосердий Ловелас! І—чого ти зазнаєшся, не розумію? А знаєш, Ліда подалася — теж з компанією, — в Заволжя, на Керженець. Писала, що познайомилася з якимось Берендеевим, він досліджує сектантство. Вона теж — з нудьги все це. Антисоціальна натура, ось що... Анфиміївно, матінко рідна, дайте чого-небудь холодного!

— Не дам холодного, — суворо відповіла Анфиміївна, входячи з оберемком випраної білизни. — Спочатку попоїсти треба, тоді — молока принесу, з льоду...

Самгін не міг добрати хвилини, щоб зробити нагінку, та вже й не хотів цього, кумедне збудження Любаші трохи примиряло з нею.

— Ага,— забула сказати,— знову звернулася вона до Самгіна. — Маракуєв дістав рік «Хрестів». Іпатієвського визнали душевно хворим і вислали на батьківщину до Дмитрова, робітники — сидять, за винятком Сапожникова, про якого є відомості, що він базикав. А втім, ще одного вислано на батьківщину, — Одинцова.

Схопившись зі стільця, вона пішла до дверей.

— Переодягнусь, поки не розтанула.

Але на дверях круто повернулася і, схопившись за голову, проспівала:

— Ой, Климушо, з яким я марксистом познайомла-ась! Оце, я тобі скажу... ух! Голос — оксамитний. І, розумієш, наче корабель плаває... отакий — на всіх парусах! І — таке все в ньому певне... Ти смієшся? Безглуздо. Я тобі скажу: такі, як він, роблять історію. Він... на Желябова схожий, атож!

Зникаючи, вона ще раз повторила через плече:

— Атож!

Самгін почував себе трохи засміченим її новинами. «Маніфест» збуджував у ньому гостру цікавість.

«Напевно, який-небудь домашній витвір студентів. Треба піти до Прейса».

І, згадавши надмірну радість Любаші, гидливо подумав, що це пояснюється, звичайно, голодом її товстенького тіла, збудженого надією на оксамитного марксиста.

«Все-таки я її покартаю».

Вона знову з'явилась на дверях, кутаючи плечі і груди рушником, кинула на стіл два листи:

— Давно вже одержані.

В одному листі мати доводила необхідність поїхати до Фінляндії. Климові здалося, що листа написано в тоні образи на батька за те, що він хворий, і в той самий час з цілковитою певністю, що батько мав захворіти небезпечно. В кінці листа одна фраза примусила Клима усміхнутися:

«Я не думаю, що Іван Якимович залишив заповіт, це не відповідало б його вдачі. Але якби ти захотів — від свого імені й від імені брата — обізнатися з майновим становищем І. Я., Тимофій Степанович рекомендує тобі доброго адвоката». Далі йшла адреса відомого цивіліста.

Другий лист був важливіший.

«Пишу до М., бо ти все ще не прислав адреси гостиниці у Виборзі, де зупинився. Я дуже збентежена. Єлизаветі Львівні випала роль героїні великого скандалу, який, мабуть, закінчиться судом і тюрмою для відомого тобі Інокова. Він сказився і в нас, у дворі, скалічив регента архієрейського хору, який допомагав Лізі в її роботі по «Т-ву любителів хорového співу» і, здається, трохи залицявся до неї. Вона не заперече цього, кажучи, що нема чоловіка, який би не залицявся до жінок. Вона, звичайно, дуже схвильована, але через самолюбство приховує це. До справи втрутився владика Іоасаф, і це може мати для Інокова фатальне значення. Він правдивий до безглуздя, не хоче, щоб його захищали, і запевняє, що регент залякував Лізу загрозами донести на неї, вона ніби казала хористам, серед яких багато прикажчиків і ремісників, щось політичне. Але, знаючи Лізу, я, звичайно, не припускаю нічого подібного. Тут найгірше те, що Іноків не розуміє, як він пошкодив моїй школі. Ліза дивує мене: як можна було допустити, щоб закохався хлопчисько? У неї якась ненормальна цікавість до людей, дуже небезпечна в наші часи. Ти цілком правильно писав, що час стає дедалі тривожнішим і що цілком природно, якщо влада, охороняючи порядок, орудує трохи безцеремонно».

Про порядок і потребу захищати його було написано ще багато, але Самгін не встиг дочитати листа, — в передпокої хтось закашляв, плюнув, і на порозі з'явився маленький чоловічок:

— Можна?

— Будь ласка.
— Сомова дома?
— Я зараз,— гукнула Любаша, прочинивши свої двері.

Чоловік пересунувся в смугу світла з вікна і пішов до Самгіна, дивлячись в обличчя йому так вимогливо, що Самгін встав і назвав своє прізвище, подумавши:

«Як видно — «пояснюючий пан».

— Так, — сказав гість, поклавши на долоню Климові суху, холодну руку і, чекаючи потиску, спитав: — Ви не родич Якова Якимовича?

— Це дядько мій.

— Ага. Я з ним сидів у саратовській тюрмі.

— Помер він.

— Цілковита правда. При мені.

Чоловік сів на стілець проти Кліма. Кілька секунд подивившись на нього бентежливим поглядом мишачих очей, він пересів на диван і знову став придивлятися, як художник до натури, з якої хоче малювати портрет. Був він нижчий, ніж середнього зросту, дуже худенький, у блузі кольору осінніх хмар і схожий на блузу Льва Толстого; в нього було обличчя підлітка, в якого передчасно виріс сивуватий клиночок борідки; його чорненькі оченятка неприємно всмоктували Кліма, обличчя прикрашував гостренький ніс і майже безгубий ротик, прикритий білою щетиною негустих вусів.

— Тутешнього університету?

— Так.

— Юрист, — ствердно сказав чоловік, знову пересів до стола, дістав з кишені шкіряну торбинку, книжечку цигаркового паперу і, фабруючи цигарку, сказав: — Юриста від природника зразу відрізниш.

«Кожен з них так чи інакше підкреслює себе», — сердито подумав Самгін, хоч і бачив, що в даному разі людину підкреслено самою природою. До ідальні вкотилася Любаша, вся в білому, наче одягнена до причастя, але в нічних туфлях на босу ногу.

— Ну, що, дядю Мишо?

— Не згоден, — сказав той, заперечливо похитавши головою.

— Ах, боягузик! — вигукнула Любаша, люто смикнувши себе за косу, скривилась від болю й спитала:

— Значить — буде так, як пропонували ви?

— А так, — тихо, але твердо відповів дядя Миша і з насолодою пустив у стелю довгий струмінь диму, а Любаша звернулась до Самгіна:

— Ось — дядько Миша добре знав Іпатієвського.

— Сина і батька, обох, — поправив дядько Миша, піднявши пальця. — З сином я у Володимирі в тюрмі сидів. Розумний був парубійко, але — нетерпимий і зарозумілий. Філософствував над міру... як усі семінаристи. А батько звичайний невдаха з духовного стану і алкоголік. Такі, як він, наприкінці життя стають прочанами, тиняються по монастирях, живляться коло богобоязливих купчих і сіють серед народу різні нісенітниці.

Голосок у дяді Миші був тихий, але невичерпний і світленький, як підземне джерело, що безконечні роки лле холодну і чисту воду.

Нетерпляче притупуючи ногою, Сомова спитала:

— Прочитали «Маніфест»?

— Прочитав і передав за призначенням.

— Ну, і — що?

— Подія дуже значна, — відповів дядько Миша, але тоненькі губи в нього з'їжилися так, начебто він хотів свиснути. — Може, навіть історична подія...

— Звичайно!..

— Шкода, написано папірець трохи пишномовно і надто премудро для робітничого народу. І потім — модне схиляння перед економічною наукою. Розуміється — наука є наука, але слід пам'ятати, що Томас Гоббес сказав: наука — знання умовне, а безумовне знання дається почуттям. Переповнення голови погано впливає на серце. Михайловський дуже добре довів це на Герберті Спенсері...

Любаша безцеремонно перепинила цю мову, запропонувавши дядеві Миші попоїсти. Він мовчки погодився, сів до стола, взяв шматок житнього хліба, налив склянку молока, але потім встав і пішов по кімнаті, шукаючи, куди б кинути недокурочок цигарки. Ці шукання зразу спростили його в очах у Самгіна, він уже не мало бачив людей, що їм життя обтяжують недокурки та інші усякі дрібниці, обтяжують, викриваючи в них звичайне людське й буденне.

До їдальні вліз якимось боком, наче в трамвай, чоловік середній на зріст, міцний, чорнобородий, з вологими очима й невдоволенням обличчям.

— Пимен Гусаров,— назвала його Любаша, він двічі кивнув головою і, поклавши перед собою паку журналів, сказав металічним голосом:

— Сторінки зазначено на обгортках.

Він теж зразу почав говорити про «Маніфест», але — сердито.

— Давно пора. У нас все розмовляють про те, як треба думати, тоді як говорити треба про те, що слід робити.

Дядьо Миша згідливо нахилив голову, але це не задовольнило Гусарова, він вів далі так само сердито:

— Ліберальні старички в журналах усе ще стогнуть і шепочуть: так жити не можна, а наше покоління вже розв'язало питання, як і для чого треба жити.

— Ви — марксист? — спитав Клим. Гусаров глянув на нього одним оком і одвернувся, втупившись у тарілку.

— Я — змішаних поглядів. Роль економічного фактора — визнаю, але й роль особи в історії — теж. Потім — матеріалізм: хоч як його тлумачте, та це вчення песимістичне, а революції завжди робилися оптимістами. Без соціального ідеалізму, без пафосу любові до людей революції не створиш, а пафосом матеріалізму буде цинізм.

Говорив він похмуро, рішуче, дуже натискуючи на «о» й переводячи похмурі очі з дяді Миші на Сомову, з неї на Кліма. Клим подумав, що відказувати цій людині не слід, він, чого доброго, почне лаятися, та все-таки спробував обережно спитати його з приводу цинізму; Гусаров грубовато буркнув:

— Еристикою не займаюся. Я висловив свої погляди, а ви — як хочете. Насамперед треба самодержавство знищити, а там — розберемось.

Любаша дивилася на нього неласкавими очима; дядьо Миша, схвально похитуючи рідковолосою, сивою головою, чистив шпилькою мундштук, Гусаров почав швидко їсти малину з молоком, але кривився так, начебто ковтав оцет. Губи в нього були яскраві, шкіра на обличчі й на шії безкровно біла і ніби напудрена там, де вона не заросла густим волоссям, що блищало, як пір'я в грака. Қостюм тютюнового кольору був вузький на нього, рухався Гусаров обережно, туго накрохмалена сорочка в нього порипувала, він засовував руку за пазуху, смикав там підтяжки, і вони голосно клацали по крохмалю. З'ївши дві тарілки малини, він втер губи, бороду хустинкою, встав, глянув у дзеркало й пішов так само несподівано, як і з'явився.

— Добротний хлопець,— похвалив його дядьо Миша, а в Самгіна залишилося враження, що Гусаров тільки-но приїхав звідкілясь здалека, у важливій справі, можливо, вінчатися з коханою дівчиною чи ловити дружину, що втекла,— приїхав, зайшов до приміщення, де зберігається багаж, покинув його й помчав до свого щастя чи до драми своєї.

Скоро пішов і дядьо Миша, міцно потиснувши руку Самгіну, прихильно усміхнувшись; в передпокої він сказав до Любаші:

— Ну, ну — не треба квапитись!

Провіщи його, Сомова почала розказувати:

— Хто такий дядьо Миша, ти, звичайно, знаєш...

Самгін не знав, але чомусь поворушив бровами так, начебто про дядю Мишу не треба говорити; Гусаров виявився блудним сином багатого підрядника малярних і покрівельних робіт, від батька пішов ще будучи в шостому класі гімназії, вчився в казанському інституті ветеринарії, був вигнаний з другого курсу, служив прикажчиком у багатому маєтку в Тамбовській губернії, матросом на волзьких пароплавах, а тепер — без роботи, але йому вже обіцяно посаду табельника на заводі.

— Кажуть, — він чудовий пропагандист. Але мені не подобається, що він — грубий, самолюбний і — ти звернув увагу, які в нього широкі зуби? Наче клавіші в гармоніці.

— Він, здається, дурний? — спитав Клим.

— Ні, це в нього від самолюбства, — пояснила Любаша.— Але хто симпатичний, то це Долганов,— сподобався він тобі? Ой, Климе, скільки нових людей! Життя...

Клим доказав:

— Викидає непридатних, непотрібних, і ось вони блукають з дому в дім...

Це була його передмова до нагінки Любаші, але вона, глянувши на годинник, злякано схопилася за голову.

— Ой, запізнююсь! Мені — до Петровського парку, — біжу, біжу!

І побігла, залишивши в дверях туфлю, що спала з ноги.

Самгін походив по кімнаті в дрібних думках про матір, Інокова, про Співак, але все було далеко від нього, нецікаве, тривожило запитання: що це за «Маніфест»? Невже можлива серйозна політична партія, яка здатна буде організувати інтелігенцію, взяти до своїх рук студентський і робітничий рух і відкинути геть базік, істериків, анархі-

стів? В партії культурних людей і він знайшов би собі місце. Він пішов до Прейса, але там Қазя весело сказала йому, що Борис Вікторович поїхав за кордон. Самгін зайшов до ресторану, попоїв, потім години зо дві просидів в оперетковому театрі, де було нудно й бездарно. Додому він повернувся близько опівночі. Анфиміївна сказала йому, що Любаша недавно прийшла, але вже спить. Він теж ліг спати й уві сні побачив себе, як він сидить на естраді, в темному й порожньому залі, але з темної порожнечі хтось поважно кричить до нього:

— Будь ласка, встаньте!

Встати він не міг, на ньому якийсь широкий важкий одяг; тоді голос налетів на нього, як вітер, струснув і дмухнув просто у вухо:

— Встаньте!

Самгін прокинувся, схопився.

— Ваше прізвище? — спитав його жандармський офіцер і, відступивши від ліжка на крок, став поряд з людиною в судейському мундирі; збоку від них стояв молодий солдат, піднявши руку з свічкою без свічника, освітлюючи обличчя Климові; двері до їдальні закривала постать другого жандарма.

— Ваше прізвище? — суворо повторив офіцер, молодий, з обличчям дуже блідим і блискаючими очима. Самгін намацав окуляри і, зітхнувши, назвав себе.

— Як? — недовірливо спитав офіцер і зажадав документів; Клим узяв тужурку, довго не міг знайти кишені, нарешті — знайшов, вийняв з кишені все, що було в ній, і мовчки подав жандармові.

— Світи! — наказав той солдатові, розгортаючи папери. В їдальні засвітили лампу, і чийсь тихий голос сказав:

— Сюди.

Потім дзвінко й зухвало спитала Любаша:

— Що це означає?

— Трус, — відповів тихий голос і теж спитав: — Ви — Варвара Антропова?

— Я — Любов Сомова.

— А де ж хазяйка квартири?

— І дому, — хрипко вимовив хтось.

— Що?

— І домохазяйка. Як я доповідав — поїхала до Костроми.

— Хто ще живе в цій квартирі?

— Ніхто,— сердито відповіла Любаша.

Самгін, одягаючись, помітив, що офіцер і чиновник Perezirнулись, потім офіцер, ляснувши себе по долоні Климовими паперами, спитав:

— Давно квартируєте тут?

— Спинився на добу проїздом із Фінляндії.

Офіцер нахилився до нього:

— Із... звідки?

— З Виборга. Був і в інших містах.

Чиновник усміхнувся і, покручуючи вуса, вийшов до їдальні, офіцер, відступивши набік, показав пальцем в потилицю йому й запропонував Климові:

— Будь ласка.

В їдальні, біля стола, сидів другий офіцер, невеликий на зріст, з темним обличчям, гостроносий, лисуватий, з сивою щетиною на черепі і верхній губі, людина дуже піхотного вигляду; мундир у нього здувся на спині горбом, комір наїхав на потилицю. Він перегортав зошити і, коли увійшов Клим, спитав, глянувши на нього плоскими очима:

— Це щось театральне?

І, знову нахилившись над столом, сказав сам до себе:

— Лекції.

Він глянув на Любашу, яка сиділа в кутку дивана з надутим і ображеним обличчям. Ад'ютант поклав перед ним Климові папери, нахилився й кілька секунд шепотів у сире вухо. Начальник, спинивши його порухом руки, спитав Кліма:

— Ви з Фінляндії? Коли?

— Сьогодні ранком.

— А чого їздили туди?

— Ховати батька.

Офіцер встав, кашлянув і пішов до кімнати, де спав Самгін, ад'ютант і чиновник рушили слідом за ним, чиновник ішов позаду, висмикуючи з вусів ехидні усмішечки й гримаси. Вони щільно причинили за собою двері, а Самгін подумав:

«Ось і я буду змушений супроводжувати жандармів при трусах і гидливо усміхатись».

Він розумів, що трус не стосується його, почував себе спокійно, напівсонно. Біля дверей до передпокою сидів поліцейський чиновник, поставивши шаблю проміж ніг і склавши на ефесі дуже червоні кисті рук, двері закупурю-

вали двоє нерухомих понятих. В кімнатах, побрязкуючи шпорами, вешталися жандарми, пересуваючи меблі, здійснюючи рамки зі стін; в усьому цьому для Самгіна не було нічого нового.

— Чорт знає що таке! — раптом закричала Сомова; він відійшов далі від неї, сів на стілець, а вона зажадала голосно:

— Поліцейський, скажіть, щоб мені принесли пити!

Не ворушачись, поліцейський хрипко наказав комусь за дверима:

— Скажи, Петров.

Через хвилину увійшла з графином води на підносі Анфиміївна; Сомова, наливаючи води в склянку, високо підняла графин, і Клим чув, як вона щось шепоче крізь булькання води. Він злякано оглянувся.

«Наскандалить вона...»

З дверей виглянув ад'ютант, спитав:

— Телефон є в квартирі?

— Шукайте, — відповіла Любаша, перше ніж один із жандармів встиг сказати:

— Нема, ваше благородіє!

Анфиміївна пішла, в дверях сліпо наткнулася на понятих і пробурчала:

— Не бачите — з посудом іду!

А посуду в руках у неї й не було.

На подив Самгіну, все це скінчилося для нього не так, як він сподівався. Сивий жандарм і товариш прокурора вийшли до ідальні з виглядом людей, які посварилися; ад'ютант сів коло стола й почав писати, судейський, спинившись біля вікна, повернувся спиною до всього, що робилося в кімнаті. Але сивий підійшов до Любаші й неголосно сказав:

— Прошу вас одягтися.

Вона встала, пішла до своєї кімнати, ступаючи занадто твердо, жандарм подивився услід їй і звернувся до Самгіна:

— І вас прошу.

Години через півтори Самгін ішов вулицею, ступаючи за одним з понятих, який похитувався поперед нього, а ззаду побрязкував шпорами жандарм. Небо на сході вже передсвітанково зеленіло, але місто ще спало, обкутане теплою, душнуватою птьмою. Самгін трошки милувався зі свого спокою, хоч було прикро йти порожніми вулицями

за людиною, яка, засунувши руки до кишень пальта, ступала безшумно, ніби не торкаючись землі ногами, наче вона несла себе на руках, охопивши ними себе за стегна.

«Ось і мене притягнуто до відбування тюремної повинності»,— думав Клим, почувавши себе трошки героєм і не маючи сумніву, що арешт цей — помилка, в чому його переконувала й поведінка товариша прокурора. Ішли провулками, в одному з них, кроків на п'ять попереду Самгіна, відчинилися двері ганку, на вулицю вийшла жінка в широкому капелюшку, в сірому пальті, невидимий мужчина, зачиняючи двері, сказав:

— То ви вже не забудьте...

Жінка ступила назустріч Климові, він оступився і, впізнавши в ній знайому Лютова, помітив, що вона теж начебто впізнала його.

«Завтра буде відомо, що мене заарештовано,— подумав він не без гордості.— З нею говорили на ви, значить, це — конспірація, а не роман».

Він уже здивувався, побачивши, що його привели не до поліції, як він сподівався, а, як видно, до жандармського управління, в маленьку кімнату напівпідвального поверху: її вікно зовні перехрещували залізні ґрати, нижні шибки впиралися в цеглу ями, верхні показували квадратний шматок рожевуватого неба.

«Перемінив середовище»,— подумав Самгін, усміхаючись, і, почувавши себе знесиленим утомою, зразу ж роздягся й ліг спати. Прокинувся близько полудня, догадавшись про час з того, як гаряче в кімнаті. Стіни в ній були багаторазово фарбовані і все-таки почеркані дряпинами стертих написів. Тхнуло карболовою кислотою і пліснявою. Його пробудження, як видно, чекали, клацнув засув, двері відчинились, і потертий, старий жандарм ласкаво запропонував йому вмитися. Потім дали чаю, як у трактирі: два чайники, половину французької булки, шматочок лимона й чотири грудочки цукру. Випивши чаю, він став чекати, коли його покличуть на допит; настрої у нього не спадав, але на допит не покликали, а принесли обід з ресторану, захолодий, проте смачний. Перший день минув досить швидко, другий виявився довшим, але коротшим за третій, і так, порушуючи закони руху землі навколо сонця, дні ставали дедалі довшими, кожен день підсилював безглузду нудьгу, оголював порожнечу в душі і, в по-

рожнечі,— прикрість, яка хоч і зростала щодня, але перемогти нудьги не могла. В будинку стояла монастирська тиша, зрідка за дверима побрязкували шпори, долинали буркотливі голоси, і тільки один раз вухо Самгіна почуло докірливу фразу:

— Та не Оси-лін, дурню, а — Оси-нін! Не люди, а — наш...

Тільки на одинадцятий день вахмістр, рясно декорований медалями, відчинивши двері, нищівним поглядом зміряв Самгіна і, виставивши з-під сивої бороди велику золоту медаль, скомандував:

— Будь ласка.

Через хвилину Самгін мав підставу думати, що повинно повторитися те, чого він уже зазнав: він сидів у кабінеті біля стола, обличчям до світла, проти нього, за столом, містився офіцер, тільки умеблювання кабінету було не таке домашнє, як у полковника Попова, а — серйозніше, казенніше. Офіцер здався Климові молодшуватішим, ніж він був під час трусу. Обличчя в нього було темне, яке буває в білошкірих жителів півночі, що довго жили на півдні, очі ясні, навіть начебто веселі. Ніякої особливої риси в цьому обличчі типово військової людини Самгін не помітив, і це дуже заспокоїло його. Жанدارм благодушно спитав:

— Нудьгували?

— Трошки,— признався Самгін.— Чому я завдячую...

Але, не давши йому договорити, жандарм поскаржився на те, що нема дощів, на спеку, довідався:

— Курите?

І раптом, поклавши лікті на стіл, стиснувши пальці до купи, спитав півголосом:

— Ну, то — як же?

Самгін помовчав, але, не дочекавшись пояснення запитання, теж спитав:

— Ви — про що?

— Про вас.

Офіцер підкинув голову, витягнув ноги під стіл, а руки сховав у кишені, на обличчі в нього з'явився вираз здивований. Потягнувши повітря носом, він крякнув і почав говорити неголосно, роздумливим тоном:

— З обов'язку служби я обізнався з листами вашої шановної матінки, прочитав нотатки ваші — не всі ще! — і, признаюсь, здивувався! Як це виходить, що ви, людина,

яка міркує на самоті сама з собою тверезо й солідно, вже вдруге потрапляєте в сферу дій офіцерів жандармських управлінь?

— Вам це відомо, — відповів Самгін, усміхаючись, але зразу ж збагнув, що відповідь необережна, а усміхатись — не слід було.

— Факти — знаю, але — мотиви? Мотивчики незрозумілі! — сказав жандарм, вийнявши руки з кишень, узяв зі стола ножиці й клацнув ними.

— Ось що, — провадив далі він, прихмуривши брови, — мені відомо, що деякі мої товариші, маючи діло з студентами, вдаються до способу, так би мовити, батьківських напучувань, співчувають, умовляють і взагалі сентиментальничать. Я — не з таких, — сказав він і, тримаючи ножиці під столом, почав відстригати односвучно сухі слова: — Я, по совісті, роблю улюблену мою справу охорони державного ладу, і, якщо я бачу, що дана особа — ворожа ладові, я її не милую! Ні, людина — істота розумна, і, якщо вона заслужила кари, я зроблю все для того, щоб вона була належно покарана. Інколи корисно покарати й понад заслужене, авансом, в рахунок майбутнього. Ви розумієте?

Самгін ледве стримався, щоб не сказати — так! — і сказав:

— Я — слухаю.

Офіцер знову, голосніше клацнув ножицями й шпурнув їх на стіл, а очі в нього, втративши природну форму, розширились, стали начебто плоскими.

— То як же це виходить, що ви, ризкуючи кар'єрою, обертаєтесь серед людей політично неблагонадійних, антипатичних вам...

— З моїх нотаток ви не могли зробити цього висновку, — поквапливо сказав Самгін, придивляючись до жандарма.

— Чого я не міг зробити? — спитав жандарм.

Клим не відповів; тонко розвинене почуття недовіри до людей підказувало йому, що жандарм зовсім не такий страшний, яким він малює себе.

— Не ведете ж бо ви ваші нотатки для замилювання очей, як то кажуть! — вигукнув офіцер. — В них цілком ясно висловлено ваше негативне ставлення до політиканів і, хоч ви не називаєте імен, мені ж відомо, що ви відвідували гурток Маракуєва...

— Ви не можете сказати, що я член цього гуртка або що мої погляди...

— Нам відомо про вас багато, напевно — все! — перебив жандарм, а Самгін, знову почувуючи, що сказав зайве, в думках схвалив жандарма за те, що він перешкодив йому. Тепер він бачив, що обличчя в офіцера таке незвичайно рухливе, начебто основою для мускулів у нього були не кістки, а хрящі: воно, потемнішавши ще більше, все зсунулося до носа, загострилося і було б смішним, якби очі не дивилися важко й суворо. Він говорив далі, підвищивши голос:

— І цього цілком досить, щоб позбавити вас права проходити університетський курс і вислати з Москви на батьківщину під нагляд поліції.

Замовкнувши, він поволі розпустив хрящі й мускули обличчя, викотив очі й цмокнув.

— Але влада — гуманна, вона не має наміру збільшувати кількість людей, що не вміють улаштуватися в житті, і тим самим поповнювати кадри озлоблених особистими невдачами, як і всі революціонери.

Клацнувши ножицями, він глянув на аркушик паперу, постукав по ньому пальцем:

Ось ви пишете: «Двох станів не боець» — я не маю бажання бути навіть і «випадковим гостем» жодного з них», — позиція цілком неможлива в наші часи! Запис цей суперечить іншому, де ви малюєте пресимпатичний образ старого Козлова, захоплюючись його знанням Росії, любов'ю до неї. Любов, як віра, без діла — мертва!

І, знову зібравши обличчя клинцем, він саме батьківським тоном став умовляти:

— Ні, вам треба вирішити: ми чи вони?

«Нерозумний», — мигцем подумав Самгін.

— Ми — це ті сили Росії, які створили її міжнародне блискуче становище, її внутрішню красу й своєрідну культуру.

Цим батьківським тоном він довго розказував про діяльність селянського банку, переселенського управління, церковнопарафіяльних шкіл, про зростання промисловості, яка вимагає дедалі більше робочих рук, про те, що уряд повинен втрутитися в стосунки між роботодавцями і робітниками; ось він уже скоротив робочий день, запровадив фабрично-заводську інспекцію, в проєкті лікарняні й страхові каси:

— Можу вас запевнити, що влада не дозволить перетворити економічний рух на політичний, ні-і! — з запалом вигукнув він і, дивлячись у вічі Самгіну, вдруге спитав: — То — як же, га?

— Не розумію запитання, — сказав Клим. Він почував себе розумнішим за жандарма і тому жандарм подобався йому своєю простолінійністю, впевненістю і навіть фізично був приємний, такий міцний, навальний.

— Не розумієте? — спитав він, і його світлі очі знову стали плоскими. — А зрозуміти — просто: я пропоную вам активно виявити ваші справжні симпатії, рішуче стати на бік правопорядку... ну?

Цього Самгін не сподівався, але й не відчув себе особливо збентеженим чи ображеним. Знизавши плечима, він мовчки усміхнувся, а жандарм, розрізавши ножицями повітря, ткнув ними в папери на столі і, спираючись на них, підвівся, нахилився до Самгіна, тихо кажучи:

— Я пропоную вам бути моїм інформатором... заждіть, заждіть! — вигукнув він, побачивши, що Самгін теж встав з стільця.

— Ви мене ображаєте, — сказав Клим дуже спокійно. — В шпигуни я не піду.

— Нічого подібного я не пропонував! — ображено вигукнув офіцер. — Я розумію, з ким розмовляю. Що за думка! Що таке шпигун? При кожному посольстві є військовий агент, ви його назвете шпигуном? Поему Міцкевича «Конрад Валленрод» — читали? — покvapливо говорив він. — Я вам не пропоную платної служби; я кажу про ваше співробітництво добровільне, ідейне.

Він сів і, все ще фехтуючи ножицями із вправністю перукаря, вів далі тихо й лагідно:

— Нам потрібні інтелігентні й обізнані з ходом революційної думки, — думки, майте на увазі! — інформатори, потрібні не стільки для боротьби проти ворогів порядку, скільки з бажання бути справедливими, уникати помилки, безпомилково відокремлювати овець від козлищ. У студентському русі потерпіло немало юнаків випадково...

Самгін теж сів, у нього затремтіли ноги, він уже почував себе зляканим. Він чув, що жандарм говорить про «Маніфест», про те, що народники мріють про тактику народовольців, що в усьому цьому важко розібратися, не маючи точних відомостей, наскільки це слова, на-

скільки — діло, а розібратися треба для охорони юнацтва, палкого й романтичного чи безвольного, політично малограмотного.

— То — як же, га? — знову почув він запитання, мабуть, звичайне для мови жандарма.

— На це я не піду, — відповів Самгін, спокійно, як тільки міг.

— Рішуче?

— Так.

Офіцер, усміхаючись, підвівся, хитнув головою.

— Не стану питати вас: чому, але скажу прямо: вирішенню вашому не вірю! Шлях, який я вам показав, — шлях жертвового служіння вітчизні, — ваш шлях. Справді: жертвоне служіння, — роздільно повторив він. — Потім, — ви вільні... в межах Москви. Мені слід би взяти з вас підписку про невіїзд звідси, — це ненадовго! Та я задовольнюся вашим словом — не виїдете?

— Розуміється, — полегшено зітхнув Клим.

— Частину ваших паперів можете взяти — ось цю! — Ви житимете в квартирі Антропової? До речі: ви давно знайомі з Любов'ю Сомовою?

— З дитинства.

— Що це за людина?

— Дуже... добра дівчина, — не зразу відповів Самгін.

— Гм? Ну, до побачення.

Він простяг руку. Клим подав йому свою й відчув дуже міцний потиск сильних і твердих пальців.

— Подумайте, Климе Івановичу, про себе, подумайте без страху перед словами і з любов'ю до вітчизни, — порадив жандарм і в голосі його Клим почув ноти щирої доброзичливості.

По вулиці Самгін ішов зігнувши шию, оглядаючись, як людина, що її вдарили по голові і вона чекає ще удару. Було жарко, гарячий вітер гасав по місту, бавлячись курявою, це нагадало Самгінку двірника, який навмисно змітав порох під ноги партії арештантів. Прозвучав у пам'яті вигук каторжника:

«Лазар воскрес!» — і Клим подумав, що євангельські легенди про воскресіння мертвих якісь незакінчені, нічого не кажуть ні розумові, ні серцю. Над дахами будинків швидко пливли хмари, в сизій хмарі за Московою-рікою блиснуло. Самгін прислухався крізь гамір міста, чекаючи грому, та грім не долинув, загруз у хмарі. Штовхалися лю-

ди, ідучи назустріч, випереджаючи; тікаючи від них, Самгін зайшов до скверу при храмі Христа, сів на лаві, і перша його ясна думка склалася в запитання: чим налякав жандарм? Тепер йому здавалося, що задовго до того, як офіцер запропонував йому службу шпигуна, він уже знав, що цю пропозицію буде зроблено. Злякала його не ця образлива пропозиція, а щось інше. Самгін не міг не визнати, що жандарм зробив правильний висновок з його нотаток, і, доторкнувшись рукою до пакета в кишені, вирішив: «Спалю. І більше не писатиму».

Думалося безладно, думки розбивалися об якесь невиразне, але пригнічуюче почуття. Пройшли дві панночки, одна, глянувши на нього, штовхнула подругу ліктем і сказала їй щось, подруга теж подивилася на Кліма, обидві вони уповільнили ходу.

«Як на самогубця, дурепи,— подумав Самгін.— Мабуть, у мене обличчя негарне».

Встав і пішов додому, переконуючи себе:

«Розуміється, мене ображено морально, як усяку порядну людину. Морально».

Та він невиразно догадувався, що виникла необхідність переконувати себе в цьому стверджує інше: пропозиція жандарма не образила його. Намагаючись погасити цю догадку, він квапливо роздумував:

«Якби теорія зобов'язувала до практичної діяльності,— Шопенгауер і Гартман повинні були б убити себе. Ленау, Леопарді...»

Але Самгін уже зрозумів: наляканий він саме тим, що не образений пропозицією бути шпигуном. Це дуже бентежило його, і це хотілося забути.

«Зводжу я наклеп на себе,— думав він.— А цей полковник чи ротмістр — дурний. І — нахаба. Жертовне служіння... Активна боротьба проти Любаші. Ідіот...»

Ішов Самгін повільно, але весь спітнів, а в горлі і в роті була гіркувата сухість.

Анфиміївна, зустрівши його, захлинулась тихою радістю.

— Ой, голубчику, випустили! Слава тобі, господи! А я вже думала, що, як Петрушу Маракуєва, надовго засадять.

Хрестячись, вона мимохідь втерла сльози, потім, з великою обережністю вмістивши себе на стілець, заговорила пошепки:

— А — Любаша ж — як? От — дострибалася! Ох ти,

господи, господи! Любі ви мої, на що ви прирікаєте за народ молоде ваше життя...

Але, зітхнувши з силою поршня машини й закочуючи рукава кофти до ліктів, вона заговорила діловито:

— А я того ранку, як повели вас, узяла кошачок, наче на базар іду, а сама до Семена Васильовича, до Олексія Семеновича, так і так,— кажу. Вони того ж таки дня Танечку вирядили до Костроми, дізнатися — чи Варя ціла?

Знову сплакнувши, при чому її туге обличчя не морщилось, вона встала:

— Істи будете чи чайку?

Істи і пити Самгін відмовився, але пішов з нею на кухню.

— Ось папери треба спалити.

— Дайте-но мені, я спалю.

Самгін залишився в кухні й бачив, як вона спалила його нотатки на припічку печі, а попіл укинула в помийне відро й навіть розмішала його там віником. В усьому цьому було щось обурливе. Самгін відчув у горлі істеричну грудку, бажання кричати, лаятись, з півгодини безтямно походив по кімнаті, розглядаючи застигли обличчя знаменитих артистів, і, нарешті, вирішив піти до лазні. Години через дві, розпарений, він сидів за столом, перед киплячим самоваром, намагаючись написати листа до матері, але на папір самі собою лізли з-під пера слова похмурі, жалібні, він зіпсував кілька аркушків, дрібно порвав їх і знову почав крутитися по кімнаті, поглядаючи на гравюри і фотографії.

«Жертовне служіння»,— думав він, вдивляючись у сухотне обличчя Белінського.

В передпокої хтось засміявся й сказав простонародною говіркою, по-московськи підкреслюючи «а».

— А ти годі, матінко! Звикай...

До їдальні увійшов хлюстуватий молодий чоловік, білявий, гладенько причесаний, у фланельовому костюмі, з солом'яним капелюхом у руці, з рукавичками в капелюсі.

— Олексій Семенович Гогін,— сказав він, щасливо усміхаючись, усміхалася й Анфиміївна, ідучи за ним, він сів до стола, кинув на диван капелюх; рукавички, вилетівши з капелюха, впали на підлогу.

— Не турбуйся,— сказав гість Анфиміївні, хоч вона й не турбувалася, а, стоячи на дверях, склавши руки на животі, дивилася на нього розчулено й сподіваючись чогось.

— Швидко спекалися, вітаю! — сказав Гогін, безцере-

монно і як старого знайомого розглядаючи Кліма. — Хто вас мордував? — спитав він.

Він був схожий на прикажчика з доброго магазину галантереї, на людину, яка з ранку до вечора чемно усміхається до панночок і дам; мав самовдоволено дурне обличчя здорового парубка; такі обличчя, без особливих прикмет, настільки звичайні, що й не залишаються в пам'яті. В голубуватих очах — аж надто ласкавості, і це збільшувало його схожість з прикажчиком.

— Ага, полковник Васильєв! Це — шельма! Йому б кіньми торгувати, циганській морді.

— Ви його знаєте? — спитав Клім.

— Ну, ще б пак не знати! Через його запопадливість я з університету вилетів, — сказав Гогін, дивлячись на Кліма очима короткозорого, і засміявся булькаючим сміхом товстуна, а був він сухорлявий і стрункий.

Самгіну не вірилося, що цей франтуватий хлопець був студентом, але він думав, що «інформатори» полковника Васильєва, напевно, ось такі люди без обличчя.

— Вас ігемон отой з приводу Любаші про що питав? — спитав Гогін.

— Про неї — ні слова.

— Так-таки — ні слова?

Самгін заперечливо похитав головою, але слідом за тим сказав:

— Спитав тільки, чи давно я знайомий з нею.

— Гм, — промукав Гогін, погладжуючи пальцем золоті вусики. — Бачите, папахен мій бажає взяти Любашу на поруки, вона йому доводиться племінницею по сестрі...

— Значить, двоюрідна сестра вам, — зауважив Самгін, щоб сказати що-небудь і знаходячи в білявого Гогіна схожість з Любашею.

— Ні, я — приймак, мене взято з виховного будинку, — дуже просто сказав Гогін. — Захисники престол-вітчизни лякають батька — мовляв, Любов Сомова і є втілення найлихішої крамоли, і це трохи знижує градуси гуманного пориву татуса. Ми з ним подумали, що, може, ви могли б сказати: які лиходійства приписуються їй, крім роботи в «Червоному Хресті»?

— Не знаю, — сухо відповів Клім, але це не збентежило Гогіна, він вів далі:

— До Нижнього їздила вона — чи не там зачепилась за що-небудь? Ви, здається, нижегородець?

— Ні, — сказав Самгін і теж спитав, чи не знає Гогін чого-небудь про Варвару?

— Ціла, — відповіла той, дивлячись у самовар і гримасуючи. — За деякими ознаками справу Любаші затіяно не тутешніми, а з провінції.

Самгін слухав і упевнявся в підозрах своїх: ця людина, така звичайна зовні, манерою мови виказувала себе; вона не така проста, як бажає здатися. В неї були якісь свої слова, і вона виявляла схильність до ущипливості.

— Самострибаюча натура, — сказав Гогін про Любашу, названого батька назвав «іже еси в лібералах суций», а постукавши кулаком по «Русских ведомостях», заявив:

— На мідні копійки лібералізму в наш час не проживеш.

Тримався недбало, був занадто балакучий, і крізь немудрі жарти його прослизали слова недурні. Коли Самгін зауважив допитливим тоном, що революційний настрої зростає, — він спокійненько сказав:

— Дуже багатьма командує не переконаність, а — незаконна дочка її — самовпевненість.

Самгін майже зрадів, коли гість пішов.

— Хто це? — спитав він Анфиміївну.

— А хіба ви не знаєте? — здивувалась вона. — Семен Васильович, татусь його, знаменита людина в Москві.

— Чим знаменита?

— Ну, як же! Багатий. Дитячу лікарню збудував.

— Лікар?

— Що це ви! У нього — своє діло, — начебто навіть образилась Анфиміївна.

Другого дня з'явився дядько Миша, стомлений, запорошений; він прихильно потиснув руку Самгіну і попросив Анфиміївну:

— Дайте склянку води, з варенням, якщо знайдеться, а ні — то грудочку цукру.

Потім сповістив, що є сприятливі відомості про Любашу, і сказав:

— Будь ласка, знайдіть серед книжок Сомової «Філософію містики». Але, може, я не так прочитав, — буркотливо додав він, — яка ж філософія містики можлива?

Коли Самгін приніс товсту книжку Дюпреля, — дядько Миша здивовано й несхвально покрутив головою.

— Подумайте, значить є така філософія!

Розгорнувши оправу книжки, він примружив око, подивився в трубочку корінця.

— Дайте що-небудь довгеньке.

Він випхнув олівцем з-під корінця папірець, згорнутий, як аптечний пакетик порошків, розгорнув його і, прочитавши щось, мабуть, приємне, ласкаво усміхнувся.

Виходить, з містики теж можна здобути дещо корисне.

Спостерігаючи за його діями, Самгін подумав, що раніше все це здалося б йому смішним і не гідним людини, якій, напевно, не менше як п'ятдесят років, а тепер ось, згадавши полковника Васильєва, він мимоволі й співчутливо усміхнувся дядькові Миші.

Дядьо Миша, згорнувши папірець тугою трубочкою, затиснув її між великим і вказівним пальцями лівої руки.

— Не помітили — стежать за домом? — спитав він.

— Не помітив.

— Повинні стежити, — сказав маленький чоловік не тільки впевнено, а й навіть начебто вимогливо. Він дістав чайною ложкою рештки варення з дна склянки, з'їв його, втер губи хусточкою і з несподіваним ехидством, яке дуже прикрасило його обличчя сича, спитав, торкнувшись пальцем грудей Самгіна:

— Як же це у вас: випустили «Маніфест Російської соціал-демократичної партії» і тут же друкуєте журнальчик «Рабочее знамя», але вже від «Російської» партії і рішучіший, ніж цей «Маніфест», — як же це, га?

Клим сказав, що він ще не бачив ні того, ні другого.

— Ото ж бо, ось, — весело блискаючи чорними очима, зауважив дядьо Миша. — Квапитеся так, що й збалакалися не встигли. До побачення.

Самгін, відчинивши вікно, подивився, як він не поспішаючи пройшов двором, накритий поруділим капелюхом, сіренький, схожий на старого горобця. Рудоволосий хлопчик на ганку кухні в акушерки Гюнтер чистив столові ножі корком і тертою цеглою.

«Життя — безперервне насильство над людиною, — подумав Самгін, дивлячись, як хлопчина поплывує на ножі. — Мабуть, полковник відновить зі мною розмову про шпигунство... Єдина людина, якій я міг би розказати про це, — Кутузов. Але він штовхатиме мене в інший бік...»

З двору здіймався гнилий дух мила, жиру; повітря було гаряче й нерухоме. Хлопчина раптом, наче його обпекло, заспівав пронизливим голосом:

Що ж ти, судженець, сумуєш,
Безтурботний молодець?
Нащо голову...

З вікна кухні висунулась червона рука і, вихлюпнувши на співака ківш води, зникла, хлопчик заверещав, застрибав по двору.

«Цей жандарм, по суті, боїться, і тому...»

Роздумуючи, Самгін милувався, як спритно рудий хлопчина викручується від покоївки, що бігала за ним з мокрою ганчіркою в руці; коли їй вдалося загнати його в куток двору, він упав під ноги їй, проліз рачки якусь відстань, високо підстрибнув від землі й вибіг на вулицю, а в ворота, з вулиці, увійшов двірник Захар, схожий на Миколу Угодника, і сказав:

— Ти б, Маш, з старшим ким-небудь гралася, з дорослішим.

— Ще пограюся, — озвалася покоївка.

В години важких настроїв Клим Самгін завжди квапився заспокоїти себе, почувавши, що такі настрої хитають і розхитують його віру в свою оригінальність. В цей день його бажання вернутися до самого себе було особливо напруженим, бо він, ось уже кілька днів, бачив себе рекрутом, який неминуче має відбувати військовий обов'язок. Але він непомітно для себе майже звик до думок про революцію, як звикають до затяжних осінніх дощів або до місцевих говірок. Він уже не згадував обуреного вигуку горбатенької дівчинки:

«Та — чого ви бешкетуєте!»

Але добре пам'ятав скептичні слова:

«Та — чи був хлопчик? Може, хлопчика й не було?»

Клим був певен, що він не раз переконувався: «не було хлопчика», і це подавало йому надію, що все, вороже йому, захлинеться словами, потоне в них, як Борис Варавка в річці, а потік життя неухильно потече в старому, глибоко прокопаному річищі.

За три тижні, самотньо прожиті ним у квартирі Варвари, він переконався, що Любаша грає роль, куди значнішу, ніж він приписував їй. Приходила ошатна дама під вуалем, з мереживним зонтиком у руках, вона дуже збентежилась і, здається, навіть злякалась, дізнавшись, що Сомову заарештовано. Копирсаючи зонтиком підлогу, вона нервово сказала:

— Але — я приїжджа, і мені конче потрібно бачити кого-небудь з її близьких друзів!

Блиьких — вона підкреслила, і це примусило Клима дати їй адресу Олексія Гогіна. Потім з'явився похмурий, погано одягнений чоловік, як видно, сільський учитель. Цей — розсердився.

— Заарештована? Ну, от... А ви не знаєте, як мені знайти Марію Іванівну?

Клим не знав. Тоді чоловік пішов собі, пробурмотівши:

— Як же це у вас...

Приходив юний студентик, весь новенький, він теж, як видно, тільки що приїхав з провінції; скромна, негарна панночка привезла паку книжок і шматок сільського полотна, було й ще чоловіка зо три, і після всіх цих візитів Самгін подумав, що революція, яку робить Любаша, на-вряд чи може бути дуже страшна. Про те саме свідчило й одночасне виникнення двох соціал-демократичних партій.

На двадцять третій день його було викликано до жан-дармського управління, і там його зустрів полковник, парадно одягнений в мундир, прикрашений орденами.

— То як же, га? — поквіпливо пробурмотів полковник, але, видимо, збагнувши, що запитання це занадто часто зривається в нього з язика, відкашлявся й швидко, сухувато почав говорити:

— Ось, будь ласка, розпишіться в одержанні ваших паперів. Уважно прочитавши їх, я зміцнився в своїй думці. Не передумали?

— Ні, — сказав Самгін дуже твердо.

— Дуже шкодую, — сказав полковник, глянувши на годинник. — Чому б вам не взятися до журналістики? У вас є стиль, є прекрасні думки, наприклад, про емоційність студентського руху, — дуже правдиво!

— Вважаю себе не досить підготовленим для цього, — відповів Самгін, непомітно вдивляючись у розпушене, заплиле обличчя жандарма. Як у ніч трусу, обличчя було стомлене, очі дивилися повз Самгіна, та й весь полковник якось обм'як, наче придушений був тягарем парадного мундира.

— Теж ось про няньок написали ви, прецікава думка, от би й розгорнути її в статейку.

«Жертовне служіння», — думав Клим з відтінком тріумфу, і йому захотілося сказати: «Ви — не дуже турбуйтеся, революцію робить Любаша Сомова!»

Він навіть не міг приховати усмішки, уявивши, який ефект міг би викликати його жарт.

А полковник, витираючи лисину й ніби спіймавши його думку, задумливо спитав:

— А, скажіть, Любов Антонівна Сомова давно займається спіритизмом і взагалі — оцим? — він поворушив пальцями в себе перед лобом.

— Вона ще в дитинстві виявляла ухил у бік чудесного, — навмисно недбало відповів Самгін.

Полковник глянув на нього й заперечливо потрусив головою.

— Не схоже, — сказав він. І, безцеремонно, ожилими очима розглядаючи Кліма, повторив з притиском на першому слові:

— Зовсім не схоже.

Самгін знизав плечима й спитав:

— Ви, полковнику, не можете сказати мені причину арешту?

Той підтягнувся, переступив з ноги на ногу, побрязкавши шпорами, і, пильно дивлячись в обличчя Клімові, сказав з галантною усміщечкою:

— Не повинен би, але — як компенсацію за приємне знайомство... Взагалі — це довга історія, автором якої почасти є брат ваш, а почасти провінціальне начальство. Вам, напевно, відомо, що брат ваш був запідозрений у спробі втекти з місця заслання? Скінчивши заслання, він виклопотав дозвіл місцевої влади супроводжувати якусь наукову експедицію, для чого йому було видано відповідний документ. Але раніше за це йому було виписано прохідне свідоцтво до Пскова, і ось цим свідоцтвом скористувалася інша особа.

Зробивши паузу, полковник клацнув пальцями й зітхнув:

— Встановлено, що брат ваш не міг брати участі в передачі документа.

— А той — утік? — необережно спитав Самгін, згадавши Долганова.

Полковник присів на край стола й лагідно спитав, хоч очі в нього стали плоскими й повітлішали:

— Звідки ви знаєте, що втік?

— Я — питаю.

— А може, знаєте, га?

Клим сухо сказав:

— Якщо людина скористувалася з чужого документа...
— Так, так,— недбало сказав полковник, дивлячись на ордені й поправляючи їх.— Але не варто питати про такі... діла. Що тут цікавого?

Він підвівся, простягнув руку.

— Все-таки я не зрозумів,— сказав Самгін.

— Ах, так! Ну, вас вважали за того, що скористувався документом.

«Це він видумав»,— догадався Самгін.

— Його, розуміється, заарештували вже...

«Бреше»,— подумав Клим.

— Маю честь,— сказав полковник, зітхаючи.— До речі: я їду в командировку... на кілька місяців. То в разі яких-небудь непорозумінь чи взагалі... чого-небудь треба буде вам,— мене заступає тут ротмістр Роман Леонтович. То вже ви — до нього. З богом!

Самгін вийшов на вулицю з почуттям іронічної по-блажливості до людини, яка програла гру, і ледве приховуючи радість переможця.

«Цей дурень усе-таки не втратив надії бачити мене шпигуном. Долганов, безперечно, втік. Проти мене в жандарма, напевно, нічого нема, крім бажання зробити з мене шпигуна».

Він почував себе зміцнілим. Все, чого зазнав він за останній місяць, ствердило його ставлення до життя, до людей. Про себе, згорячу, подумав, що він справді незалежна людина і, по суті, ніщо не заважає йому вибрати будь-який з двох шляхів, відкритих перед ним. Само собою розуміється, що він не піде на службу до жандармів, але, якби виходив хороший, незалежний від гуртків і партій орган, він, можливо, став би писати в ньому. Можна було б непогано написати про духовну спорідненість Костянтина Леонтьєва з Михайлом Бакуніним.

Життя дуже схоже на Варвару, негарну, строкато одягнену і — нерозумну. Вбираючись в яскраві слова, у вірші, вона, по суті, хоче тільки дужого чоловіка, який приголубив би й запліднив її. Він згадав, з якою смішною гордістю розказувала Варвара про трус у неї Лідії й Аліні, згадав приспів дядя Миші:

«Я з ним сидів у тюрмі. Він зі мною сидів у тюрмі».

Всі люди більш чи менш дурні, хвастуни, і кожен прагне хоч чим-небудь підкреслити себе. Навіть нездоланна Анфиміївна хвастається тим, що вона ніколи не хво-

ріла, але якщо в неї болять зуби, то вже так, що всяка інша людина на її місті з такого болю розбила б собі голову об стіну, а вона — терпить. Так, хвастаються і силою зубного болю, хвастаються нещастям. Лютов — своїм потворним і невдалим романом, Іноков — небажанням працювати, Варавка — вмінням хапати, будувати, багатіти. Письменник Катін явно пишається тим, що живе під наглядом поліції. І всі так. Кутузов, який міг би пишатися голосом, підкреслює себе тим, що не цинить свого дару співця.

Через кілька днів він був дома, вечеряв з матір'ю і Варавкою, який, заповнивши своїм жиром і м'ясом глибоке крісло, говорив, плямкаючи й задихаючись:

— То тебе, брат, знову жандарми притискали? Ех, ти... А втім, чорт її знає, може, й потрібна і революція! Тому що справді: необхідне представницьке правління, тобто — три-чотири сотні ділових людей, які скубли б вуха губернаторам та іншим адміністраторам, по суті — ар-рестантам,— з тріском закінчив він, і обличчя в нього спухло, налилося кров'ю.

— Дурнячу цю країну треба: любити як душу, трясти як грушу, страхи, — землетрус потрібен їй, чортовиння! От справді,— струснути, розмісити це кисле тісто, примусити всіх працювати по-римському, по-египетському, з бичами, ось як! Шляхів нема, пересуватися не можна — розумієш? Я ось ліс купив, чу-удовий! Задарма купив, за сім копійок, хотів паперову фабрику будувати, лісопильню, спирт гнати хотів. Обдурили, мерзотники. Перше ніж будувати, потрібен канал по болотах на сімнадцять верст! Ти можеш це зрозуміти, га? Я, братіку мій, став лягтися, як солдат...

— Жахливо, — сказала Віра Петрівна, заплющивши знебарвлені очі й хитаючи головою.

— Якби ви, мадам, що-небудь робили, ви б теж лягались, — огризнувся Варавка.

— Але ж не те жахливо, що ви лаєтесь...

— Все — не те! Все!

Варавка витяг бороду з-під серветки, поклав її на долоню, помилувався нею і знову почав їсти, не припиняючи своїх скарг. Самгін відзначив, що раніше Варавка їв жадібно, одначе спокійно, з певністю, що він устигне з'їсти скільки схоче. А тепер він, як видно, втратив цю певність, неприємно квапиться, безладно хапає з тарілок усе, що

трапиться під руку, їсть неохайно. Він дуже розбух, щоки запливли, під очима здулися мішки, але очі стали ще гострішими, злішими, а борода вицвіла, в ній з'явився свинцевий блиск.

— У мене жандарми теж прищучили одного службовця, знаєш, молодчину: американець, марксист і взагалі коловорот; ф-фа! Та я з Радеєвим так настроїв прокурора і губернатора, що бовдур полковник Попов звідси вилетів. На його місце присилають з Петербурга чи з Москви якогось Васильєва; теж, мабуть, осел, розумної людини в такий чортів кут не пошлють. Ти, брат, глянь, який домочок винайшов я прокуророві,— він виходить у відставку й до промислових справ узятися має намір. Отакий, знаєш, стиль фен-де-сьєкль*, декаданс і взагалі — пиріг з варенням!

— Жахливо, — неголосно повторила Віра Петрівна, скрививши лілове обличчя.— Це для кокотки.

— А — мені що? — кинувся Варавка.— Смак хазяїна, він мені картинку в німецькому журналі показав, спитав: можете отак? А — будь ласка! Я — як вам завгодно можу, я для вас можу збудувати собачу конуру, свинарню, конюшню...

— Цього ти йому не міг сказати, — зауважила Віра Петрівна.

— Не хотів, а не — не міг. Я, матінко, все можу сказати.

Варавка, впираючись руками в поруччя крісла, важко підняв себе і, ногами, що підгиналися, пішов відпочити.

— Через півгодини треба їхати до клубу, лаятися,— сказав він Климові.

Мати, повільно повертаючи шиєю, дивилась услід йому, як дивляться на візника, який, проїхавши мимо, мало не зачепив возом.

— Страшенно багато працює, це в нього душевна хвороба,— сказала вона, журно зітхнувши.— Він залишить Лідії дуже велике майно. Ходімо, посидимо в мене.

В її кімнаті стояв важкий дух пудри, духів і від безлічі меблів було тісно, як у крамничці старих речей. Вона сіла на кушетку, прибравши позу Юлії Рекам'є з портрета Давіда, і спитала про батька. Але, дізнавшись, що Клим застав його вже без язика, зразу ж спитала, вимовляючи слова в ніс:

* Кінець віку (франц.).—Ред.

— Та жінка показала тобі заповіт? Ні? Ти все-таки наївний.

І, зітхнувши, сказала:

— Коханки завжди дуже жадібні.

Про Дмитра вона спитала:

— Що ж він — здоровий? На півночі люди взагалі здоровіші, ніж на півдні, як кажуть. Будь ласка, дай мені цигарки і сірники.

Закурюючи, вона робила незвичні для неї жести, було в них щось надумане, показне, якась смішна поважність, цим вона примусила Кліма згадати комічну і жалюгідну постать багатой, але зuboжілої жінки в одному з романів Діккенса. Щоб забути цю схожість, він спитав про Співак.

— Ах, боже мій, Єлизавета поводитьсь страшенно нетактовно! Вона нітрохи не зважає на те, що в мене в школі вчаться дівчата з хороших родин, — заговорила мати тоном людини, в якій починають боліти зуби. — Повезла чоловіка на дачу і взяла з собою Інокова, — вона його чомусь вважає талановитим, чогось сподівається від нього і взагалі, бог знає що! І це — після того, як він влаштував побойще, яке, може, скінчиться для нього тюрмою. Тут якийсь дивний романтизм, чого я зовсім не розумію при її напрочуд спокійній вдачі і... і при її холодній енергії! Та все-таки я її люблю, вона людина хорошої крові! Ах, Кліме, кров — це багато значить!

І, тяжко зітхнувши, вона спитала:

— Ти не знаєш, це правда, що Алина вступила в оперетку і що вона взагалі стала приступною жінкою? Так? Це — жахливо! Подумай — хто міг чекати цього від неї!

— Мабуть, усі чоловіки, яким вона подобалась, — мудро відповів Клім.

— Це — дотепно, — сказала мати, але не усміхнулась.

Чотирьох днів було досить для того, щоб Самгін відчув себе між матір'ю і Варавкою в нестерпному стані людини, якій двоє людей нав'язливо доводять, як їм тяжко жити. Варавка, озлоблено лаючи купців, чиновників, робітників, зі смаком вимовляв непристойні слова, начебто забуваючи про присутність Віри Петрівни, вона всіляко показувала, що Варавка «жахливо» дивує її, зовсім незрозумілий їй, вона ставилася до нього, як бабуся до «справжнього старого», до діда Якіма.

Вечорами Самгін гуляв вулицями міста, вибираючи

найтихіші, щоб не зустріти знайомих; зайти в «Наш край» йому не хотілось; Варавка сказав про газету:

— Газета? Дурниця — газета! Там якісь попи проповіді друкують, а редактор — благочинний. Ні, брат, Росія до серйозної, ділової преси не дожила.

Клим дивився на кам'яні будинки, споруджені Варавкою за двадцять п'ять років, таких будинків було десятків зо три, в старому, дерев'яному місті вони виступали різко, як латки на зношеному каптані, і здавалося, що вони тільки спотворюють своєрідно гарний городок, пристановище чистенького й закоханого в минуле історика Козлова. Самгін думав, що ось таких міст понад півсотні, навколо кожного з них по десятку маленьких повітових і по кілька сотень безграмотних сіл, селищ сховано в болотах і лісах. Взагалі це — Росія, і якось дивно допустити, що такій Росії потрібні жандармські полковники, Любаша, Долганов, Маракуєв, люди, яких, здається, не так хвилює життя народу, як шум, здійснений марксистами, що заперечують саме поняття — народ. Ще менше на місці в Росії Кутузов і люди, що видали «Маніфест», «Рабочее знамя». І вже зовсім не потрібні, як бородавки на обличчі, напівбожевільні Диякони, Лютови, Інокови.

За містом працювало сотні зо три землекопів, зрізаючи гору, розколюючи лопатами зеленуваті і червоні мергелі, — розчищали узвіз до річки і місце для вокзалу. Зігнувшись горбато, ходили люди в сорочках, не підперезані, з розстебнутими комірами, пообв'язувавши кудлаті голови ликом. Наче побиті собаки, вищали й скиглили колеса тачок. Трудовий гамір і жирний дух вогкої глини стояв у пітному повітрі. Група робітників тягла волоком по землі щось залізне, потворне, один з них ревів:

Іде-е, іде, та-о-о-о!

Друга група била з копра палю, різкий голос надсадно й розлючено заспівував:

Гей, дружніш берись, хлоп'ята!

Будуть в пана грошенята!

Ой, дубинушко, ухнем

— втомлено підхоплював хор.

Чавунна баба важко падала на палю, земля під ногами в Кліма здригалась і гула.

З дитинства чув Клим цю пісню, і була вона відома, як похмурий, великопісний дзвін, як панахидний спів на

кладовищі, над могилами. Тихий сум опановував його, але було в цьому сумі щось утішливе, думалося, що сотні людей, які колупали землю короткими, мабуть, незручними лопатами, і стомлена пісня їхня, і бруднуваті хмари, розчеплені на дротах телеграфу, за річкою,— все це дано надовго, може, назавжди, і в усьому цьому криється якась нездоланність, приреченість.

І не одну сотню разів Клим Самгін бачив, як вдалині, над зубчастим муром ялинового лісу червоніє сонце, теж начебто стомлене, бачив хмари, спресовані в таку непроникливо щільну масу кольору покрівельної бляхи, що можна було думати: за нею вже нічого нема, крім «чорного холоду всесвітньої пільми», що про нього з таким жахом говорила Серафима Нехаева.

Останнього вечора перед від'їздом до Москви Самгін сидів у Монастирському гаю, над річкою, прислухаючись, як музикально дзвони церков скликають до всеношної,— сидів, малюючи майбутнє своє: скінчить університет, одружиться з простою, здоровою дівчиною, яка не заважала б жити, а жити треба в провінції, в тихому місті, не в цьому, де занадто багато спогадів, але в такому ж ось, де справжня й сумна правда людського життя не прикрита шумовинням гарних слів і вигадок і де честолюбність людська зрозуміліша, простіша. Життя зовсім не шалена тройка Гоголя, а — старий кінь-возовик; похитуючи головою, він поволі плентається вибоїстою дорогою до невідомого, і має рацію той, хто сказав, що все — розумно. Все, крім тих людей, які вважають себе мудрецами й Архімедами.

Попереду в нього і трохи нижче, в кущах ліщини, з'явилися дві жінки, одна — стара, сутулувата, темна, як земля після дощу; друга — років під сорок, товстуха, з великим, рум'яним обличчям. Вони сіли на траву, під кущами, молода дістала з кишені півпляшки горілки, яйце й огірок, випила трохи з шийки, передала старій пляшку, огірок і, облуплюючи яйце, заговорила співуче, як розказують казки.

— Ну й ось: з чоловіком їй не пощастило — хворий, та й роздобувач поганий...

— Від нього ото в неї діти? — похмуро спитала стара.

— А, звичайно, де їх подіти? — сказала молода, як видно, не тому, що хотіла пожартувати, а тому, що погано чула.— Ось вона, заради дітей, і стала їздити до

Нижнього, на ярмарок, приробляти, жінка вона показна, тілиста, на вдачу весела...

— Де вже весела,— пробурчала стара, висмоктуючи беззубим ротом м'якуш огірка, і випила ще.

— Чотири роки їздила, заробила, дах на будинку вкрила, двох корів завела, дітей одягла-узула, а на п'ятий разив її якийсь голубчик поганою хворобою...

— Від долі, матінко, не відкрутишся,— повчально сказала стара, роздивляючись човник огірка.

— Га?

— Від долі, кажу, в запічку не сховаєшся...

— Видно — ні! — погодилась молода.— І почала вона пити. П'є і плаче або пісень співає. Одну корову продала...

— І другу продасть,— впевнено сказала стара.

Самгін встав і пішов собі, думаючи, що ось, поряд з вірою в бога, все ще живе язичницька віра в долю.

«Письменник на зразок Катіна чи Никодима Івановича зробив би з цього анекдоту жалібно оповідання»,— думав він, ідучи околицею міста, повз маленькі, придушені до землі будиночки бідноти, яка невідомо з чого і навіщо живе.

— Ви сюди як потрапили? — зупинив його радісний і здивований вигук; з лави, біля воріт, схопився Дунаєв, ухопив його за руку й до болю струснув її.

— Я — тутешній,— не дуже чемно відповів Самгін.

— Он як? Я — теж, це палац тітки моєї. Ану ж бо,— сідайте!

Дунаєв підтяг його до прибудови на двоє вікон, з дахом на один схил, обмазана глиною прибудова спиралася на дерев'яну стіну недобудованого, без рам у вікнах, дому з обгорілим фасадом.

Скинувши з лави на землю якісь планки, дріт, обценьки, Дунаєв посадовив Кліма, заглянув в окуляри йому й швидко, з незмінною своєю усмішечкою, почав випитувати.

— Дійшла до нас чуточка — посиділи трохи? Під нагляд сюди? Мене — під нагляд...

Самгін глянув праворуч, ліворуч, людей ніде не було, ходило три курки, сидів на траві кудлатий собака, уважно роздивляючись щось під носом у себе.

— Правда, що «Маніфест» марксиста випустили? У вас — нема? А дістати не можете? Ех, жалко...

— Що ви робите? — спитав Самгін, кваплячись закінчити побачення.

— Мишоловки; пусте діло, та гривень з сім, навіть карбованець можна заробити. Надовго сюди?

— Завтра їду.

— Ну!

Дунаєв був босий, в старенькій сорочці, підперезаний ремінцем, в заношених штанах, до правого коліна прив'язано шворкою клапоть шкіри. Був Дунаєв розшарпаний, і волосся на голові і кучерява борода — розкошлані. Та, незважаючи на це, він викликав у Самгіна враження заможної людини, з таких, — з хитринкою, яким усе вдається, вони завжди настроєні самовпевнено, як Варавка, до людей ставляться недовірливо, і, може, саме в цій недовірі — таємниця їхніх успіхів і щастя. Людей такого типу нагадував Климові Дунаєв і усмішечкою в зіницях очей, яка ніби казала:

«Я тебе знаю!»

Та він щиро зрадів зустрічі, це було видно з квапливості, з якою він розказував і розпитував.

— Довго ви сиділи, — сказав Клим.

— Довго, а — недаремно! Нас було п'ятеро в камері, книжки читали, а потім шостий з'явився. Спочатку ми його за шпигуна вважали, а тоді виявилось, він колишній студент, лісовод, йому вже років понад сорок, тихий такий і начебто навіть не при своєму розумі. А потім виявилось, що він — чудовий знавець господарства.

«Насамперед — господарство, — подумав Самгін. — Крамарем буде».

Він згадав прочитаний в юнацькі роки роман Златовратського «Устої». В романі було розказано, як інтелігенти намагалися виховати з сільського парубка революціонера, а він став «куркулем».

— Він нам чудово розказував, просто — лекції читав про те, скільки бур'янів даремно смокче землю, скільки дешевого дерева, вільшини, верби, осики росте без користі для нас. Це, каже, все дармоїди і треба їх знищити з корінням. Мовляв, там, де росте реп'ях, кінський щавель, кропива, там сонячники і всякий овоч рости може, а на місці дерева, яке навіть на паливо — погане, треба садити ділове, цінне, дуб, липу, клен. Зростання, каже, дармоїдів нерозумно допускати, неекономічно.

Говорячи, Дунаєв спритно відщипував дрiт кiльцями, дрiт лежав у нього на колiнi, вкритому шкiрою, кiльця голодно клацали, дрiт рiвними шматками падав на землю.

— Ну, тут ми йому кажемо: «Та ви, товаришу, вальйте просто — не про кропиву, а про буржуазiю, ми ж бо розумiємо, про яких дармоiдiв мовиться!» Та вiн—обережний,— схвальню сказав Дунаєв.— Дуже обережний! «Що ви, каже, хлопцi! Це все не полiтика, а моя фантазiя з точки зору науки. Мене, каже, до чужої справи помилково пришило, полiтикою не займаюся, а служив у земствi, ось саме в лiсовiй справi».— «Ну, гаразд, кажемо, ми точки зору розумiємо, катай далi! Ми ж не шпигуни, а—робiтники, бояться нас нема чого». Однак його скоро перевели вiд нас...

Розповiдь Дунаєва не сподобалась, Клим навiть запiдозрив, що робiтник видумав цей анекдот. Вiн встав, Дунаєв теж пiдвiвся, тихо спитавши:

— А що, є тут хто-небудь пiднагляднi?

— Я ж у Москвi живу,— нагадав Самгiн, попросився й пiшов швидко геть, як людина, що запiзнилася. Вiн був певен, що коли оглянеться, то зустрiне погляд Дунаєва, отакий нацiлений погляд.

«Так, цей влаштується...»

Та найпростiше було не думати про Дунаєва.

Вернувшись до Москви, вiн зупинився в мебльованих кiмнатах, де жив ранiше, пiшов до Варвари по речi своi і був зустрiнутий самою Варварою. Жестом людини, яку штовхнули в спину, вона простягла до нього руки, усмiхуючись, викрикуючи веселi слова. На хвилину й Самгiн вiдчув, що йому приємна ця дiвчина, збентежена нестримним вибухом своєї радостi.

— А я приїхала позавчора і все ще не почуваю себе дома, все боюся, що треба бiгти на репетицiю,— говорила вона, накинувши на плечi собi дуже строкату шерстяну шаль, хоч у кiмнатi було тепло і кофточку у Варвари було глуго, до пiдборiддя, застебнуто.

— Як я грала? — перепитала вона, струснувши головою й провинню усмiхнувшись: — На жаль, погано!

Здавалося, що вона покращала, а пишний комiр кофти зробив її шию коротшою. Було дивно бачити в руках рук її щось незграбне, начебто руки заважали їй, роблячи не те, чого вона хоче.

— Але, знаєте, я — вдоволена; я переконалась, що

сцена — не для мене. Таланту в мене нема. Я зрозуміла це з першої ж п'єси, як тільки вийшла на сцену. І якось негарно показувати в Костромі горе дурних купчих Островського, героїнь Шпажинського, французьких дам і дівчат.

Сміючись, вона розказувала, що в «Дамі з камеліями» вона ані на секунду не могла уявити себе вмираючою і їй було до болю совісно перед товаришами, а в «Чародійці» не наважилась задушитися косою, боячись, що прив'язана коса відірветься. Швидко скінчивши розказувати про себе, вона стала докладно розпитувати Кліма про арешт.

— Вас теж тривожили там? — спитав він.

— Ні. Приходив поліцейський, питав завідувача, коли я виїхала з Москви. Але — яка я була вражена, дізнавшись, що ви... Зовсім не можу уявити вас у тюрмі! — обурено крикнула вона; Самгін, усміхаючись, спитав:

— Чому?

— Не знаю. Не можу.

«Побувавши на сцені, вона начебто стала простішою», — подумав Самгін і почав говорити з нею у звичному, недбало жартівливому тоні, але скоро помітив, що це не подобається їй; запитливо глянувши на нього раз, другий, вона зіщулилась, примовкла. Кілька побачень переконали його, що триматися з нею так, як він тримався раніше, вже не можна, вона не приймає його жартів, протестує проти його тону мовчанням; стулить губи, прикриває очі віями і — мовчить. Це їй зачепило самолюбство Самгіна й занепокоїло його, примусивши подумати:

«Невже закохалася в іншого?»

А ще через якийсь час він, зрозумівши, що йому вигідніше ставитися до неї серйозніше, зробив з неї дзеркало собі, приймача своїх думок.

— У логіці є закон виключеного третього, — говорив він, — але ми бачимо, що життя будується не за логікою. Наприклад: хіба логічна проповідь гуманізму, якщо визнати, що боротьби за життя не усунути? Однак ось ви й гуманізму не проповідуете, але й за горло не хапаєте нікого.

— Напрочуд просто говорите ви, — озивалась Варвара.

Вона дуже легко переконувалася, що Костянтин Леонтьєв такий самий революціонер, як Михайло Бакунін, і її похвали розумові й знанням Клімовим досить швидко привчили його дивитися на неї, як на брусок, що об нього

він загострює свої думки. Та виникали й моменти незгод з нею, перший виник на дебюті Аліни Телепневої в «Прекрасній Єлені».

Алина впливла на сцену маленького, запорошеного театру такою велично й приголомшливо гарною, що в темряві залу пролинуло тихе гудіння подиву, всі люди якось хитнулись до сцени, і здавалося, що на лисини чоловіків, на оголені руки і плечі жінок упала сіривата тінь. І чим далі, тим більше згущувалося враження, що зал, підводячись, перекидається на сцену.

Співала Алина погано, дужий голос її звучав грубо, грубо підкреслював безсоромність слів, і безсоромні були рухи її тіла, оголеного розрізом туніки від низу до пояса. Варвара зразу ж і не без радості прошепотіла:

— Боже, яка вона вульгарна!

— Здається, це буде повторенням першого дебюту Нанá,— згідливо зауважив Клим, хоч і рідко дозволяв собі погоджуватися з Варварою. Та і голос, і млосна лінь скупих жестів Аліни, і картинне обличчя її впливали скоряюче. Кожним рухом і поглядом, кожною нотою вона примушувала почувати її впевненість у незборній силі тіла. Вона не грала роль цариці, дружини Менелая, вона показувала себе, свою жадобу насолоди, готовість до неї, непотрібно вдиралася в групи хористів, розштовхуючи їх плечима, ліктями, стегнами, ніби танцюючи повільний і п'яний танець під музику, яка здавалася Самгіну оновленою, такою, що до краю оголила свою гостру, іронічну почуттєвість.

— Дебют Нанá,— повторив він, оглядаючи публіку, що напружено мовчала, і помітив, що Варвара глянула на нього вже скося, несхвально. З цього моменту він став стежити за нею. Він бачив, що в неї почервоніли вуха, спалахують щоки, вона притупувала каблук у такт задерикуватій музиці, барабанила пальцями по коліну себе; він чув, що її хвилювання сп'яняє його більше, ніж визивна гра Аліни своїм тілом. Після першого акту публіка влаштувала Аліні овацію, Варвара теж несамовито аплодувала, усміхаючись хмільними очима; вона стояла в такій позі, начебто їй хотілося стрибнути на сцену, де Алина, весело показуючи зуби, усміхалась так, начебто всі люди в театрі були дітлахами, яких вона забавляла. З оркестру їй подали величезний букет троянд, потім кошик орхідей, прикрашений широкою оранжовою стрічкою.

— Вам, здається, все-таки сподобалась вона? — спитав Самгін, ідучи до фойє.

— Еге ж,— сказала Варвара.

— Але ж ви визнали її вульгарною.

— Визнала.— але... Це така вульгарність... вакхічна. Напевно, ось так Фріна в Елевзіні... Я ладна сказати, що це — не вульгарність, а — священна безсоромність... Безсоромність сили. Стихії.

Вона говорила поквапливо, якимось перескакуючи через слова, здавалася засмученою, зажуреною, і Самгін подумав, що все це в неї від заздрості.

— Ого! — насмішкувато вигукнув він і цим примусив її замовкнути. Вона відійшла від нього, побачивши своїх знайомих, а Самгін, оглянувшись, помітив біля дверей буфету Лютова у фраку, з цигаркою в зубах, з розкошланим волоссям і обличчям у червоних плямах. Раніше Лютов не курив, та й тепер, як видно, не навчився, занадто часто втягав дим, жував мундштук, кривився; борти його фрака були засипані попелом. Він заважав людям проходити до буфету, димів на них, його штовхали, перепрошувались, він мовчав, накручував на палець борідку, підстрижену дуже вузько, але довгу й зовсім зайву в нього на обличчі, голому й опухлому.

— Здрастуй,— не зразу і ніби крізь сон придивляючись до Самгіна певгамовними очима, забурмотів він.— Ну, як? Га? От бачиш — артистка! Так, брат! Її — правда! Коньяку хочеш?

Відштовхнувшись плечем від одвірка, він похитнувся, навалився на Самгіна, схопив його за плече. Він був такий п'яний, що ледве стояв на ногах, але його косі очі неприємно яскраво дивилися в обличчя Самгіну з якоюсь особливою пильністю, навіть начебто злякано.

— Макаров — лає її. Пішов, маніяк. Я їй орхідеї послав,— бурмотів він, зім'явши цигарку з вогнем у руці, спік долоню, подивився на неї, засунув у кишеню і знову запропонував:

— Коньяку вип'ємо? Для сміливості, га? Х-ху,— от гарна, га? Чорт...

Похитнувся й пішов до буфету, штовхаючи людей, як сліпий.

«Який жалюгідний»,— подумав Самгін, ідучи до залу.

До кінця спектаклю Варвара поводитися так безглуздо, начебто на сцені розігрували тяжку драму. Актори,

збуджені успіхом Аліни, запопадливо смішили публіку, вона особливо реготала, коли Калхас, доставши з будки суфлера три скляночки горілки, почастував царів Агамемнона і Менелая, а потім вони трое акробатично спритно й весело почали танцювати тропака.

— От пошлість,— відзначив Самгін. Варвара промовчала, нахиливши голову, не дивлячись на сцену. Климові здавалося, що вона готова заплакати, і це було так забавно, що він, насилу приховуючи усмішку, спитав:

— Ви погано відчуваєте себе?

— О, ні, нічого! Не звертайте уваги,— прошепотіла вона, а Самгін вирішив:

«Звичайно, це муки заздрості».

Скінчився спектакль тріумфом Аліни, публіка несамовито кричала й вила:

— Р-радимову-у!

— Хочете пройти за куліси до неї? — запропонував Самгін.

— Ні, ні,— швидко відповіла Варвара.

На вулиці він сказав:

— Дивно впливає на вас оперетка.

— Вам — смішно? — тихенько спитала Варвара, взяла його під руку й пішла швидше, говорячи таким тоном, ніби виправдовувалась.

— Я розумію, що — смішно. Але, якби я була чоловіком, мені було б прикро. І — страшно. Така наруга...

Притиснувши її руку, він спитав майже ласкаво:

— Трошки заздрите, правда?

— Чому? Вона — не талановита. Заздрити красі? Але коли красу так зневажають...

Ступаючи нерівномірно, вона штовхала Клима, іти під руку з нею було незручно. Він сердився, слухаючи її.

— Знаєте, Лідія скаржилася на природу, на владу інстинкту; я не розуміла її. Та вона — має рацію. Телепнева — велично, аж до сліз гарна, саме до сліз радості й суму, справді — це так! Але ж почуття вона збуджує колюче, хіба не правда?

— Воно ж і є тріумф жінки,— сказав Самгін.

— Як жаль, що ви жартуєте,— озвалась Варвара і всю дорогу, аж до воріт дому, ішла мовчки, сховавши обличчя в муфту, лише біля воріт зауважила, зітхнувши:

— Мабуть, я не зуміла висловити свою думку зрозуміло.

Самгін сприйняв це як спробу Варвари вислизнути з-під його впливу, розсердився і з тиждень не ходив до неї, впевнено чекаючи, що вона сама прийде. Та вона не приходила, і це непокоїло його, Варвара, як дзеркало, була вже потрібна, а крім того він згадав, що існує Олексій Гогін, фронт, схожий на прикажчика і, напевно, цим приємний панночкам. Тоді, подумавши, що Варвара, може, нездужає, він пішов до неї і в передпокої зустрів Любашу в шубці, в шапочці і, за звичаєм її, з книжками під пахвою.

— Ну ось,— а я хотіла забігти до тебе,— закричала вона, скинувши шубку, збиваючи з ніг ботики.— Посидів трошки? Чому вони тебе тримали в жандармському? Іди до їдальні, в мене не прибрано.

В їдальні вона повалилась на диван і почала розплітати косу.

— Голова болить. Здається — обстрижусь. Я сиділа у вогкій камері й зовсім не пристосована до нерухомого життя.

Рум'яне обличчя її помітно вилиняло, і, мабуть, знаючи це, вона розтирала щоки, лоб, гладила пальцями тіні в очних ямках.

— Випустили мене позавчора, і я все ще не при пам'яті. На батьківщину,— а де в мене батьківщина, дурні! Через чотири дні повинна їхати, а мені конче необхідно жити тут. Клопотатимуться, щоб мене залишили в Москві, але...

— Тебе допитував Васильєв? — спитав Клим, почувуючи, що її нервозність чомусь заражає і його.

Любаша, підскачівши на дивані, ляснула долонею по коліну.

— От бовдур! Ти можеш уявити — він мене почав лякати, наче мені п'ятнадцять років! І так це безглуздо було,— ах, потвора! Я йому кажу: «Ось що, полковнику: гроші на «Червоний Хрест» я збирала, кому передавала їх — не скажу і, крім того, мені розмовляти з вами нема про що». Тоді він почав: ви — людина, я — людина, він — людина; ми люди, ви люди і якусь нісенітницю про тебе...

— Він? Про мене? — спитав Клим, вставши з стільця, бо в нього раптом неприємно забилося серце.

— Що ти радиш жінкам бути няньками, мамками, чи що,— взагалі неймовірно безглуздо все! І що добрість недоречна, навіть — злочинна, і все оце, знаєш, з таким запалом, по-батьківськи суворо... негідник!

— А що іще говорив він про мене? — спитав Самгін.

— А — чорт його знає! Взагалі — нісенітницю...

Самгін сів, трохи заспокоений і думаючи про полковника:

«Негідник».

Дивлячись, як Любаша розкидає волосся своє по плечах, за спину, як вона, хмурячись, облизує губи, він не вірив, що Любаша каже про себе правду. Правдою було б, якби ця негарна, нерозумна дівчина слухала жандарма, здригаючись від страху, мовчки, а він би кричав на неї, тупотів ногами.

— Нібито ти не злякалась? — спитав він, усміхаючись. Вона відповіла, знизавши плечима:

— Ну, знаєш, «вовків бояться — до лісу не ходити».

— Не згадала про Ветрову?

— Що ж — Ветрова? Там, очевидно, якась істерика була. В згвалтування я не вірю.

— І не згадала, що жінок на Карі шмагали? — наполягав Клим.

— Стародавня історія... Зажди, — сказала Любаша, нахилиючись до нього. — Чого це ти якось дивно говориш? Подражнити мене хочеться?

— Трошки, — признався Клим, збентежений її поглядом.

— Дивне бажання, — ображено зауважила Любаша. — І обличчя зле, — додала вона, знову прибравши позу стомленої людини. — Хоч — признаюсь: на перших двох допитах боялась я, що при трусі вони знайшли одну адресу. А взагалі я сподівалася, що все це буде якось серйозніше, розумніше. Він мені каже: «Ось ви Лассаля читаєте». — «А ви, питаю, не читали?» — «Я, каже, ці речі читаю з обов'язку служби, а вам, дівчині, — навіщо?» Так і сказав.

Самгін спитав: де Варвара?

— Пішла до Гогіних. Вона — не при собі, журиться — і аж до сліз! — що Алінка в оперетці.

— А що таке — Гогін?

— Дядько мій, виявляється. Це — недавно виявилось. Він — не зовсім дядько, а був одружений з сестрою моєї матері, але він любить родинність, родовий побут і бажає, щоб я вважалася його племінницею. Я — можу! Він — добрий і корисний стариган.

Про Олексія вона сказала:

— Дуже кумедний, але — ледар і бродяга.

І, тяжко зітхнувши, поскаржилась:

— Ох, Климе, якби ти знав, як це прикро, що мене висилають з Москви!

На скаргу її Самгіну нічим було відповісти; він думав, що догрався з Варварою до потреби змінити чи припинити гру. І, коли Варвара, розум'янена морозом, не роздягаючись, жваво влетіла до кімнати, — він підвівся назустріч їй з ласкавою усмішкою, але, кинувши йому на бігу «здрастуйте!» — вона обняла Сомову, закричала:

— Любашо — перемога! Тебе залишено тут на півтора місяця і лікуватимешся в психіатра...

— Ой? — запитливо крикнула Любаша.

— Факт! Тільки тобі доведеться ходити до нього.

— Господи, та я — до архієрея піду...

— Значить — бенкетуємо! Зараз прийдуть Гогіни, я купила дещо смачненьке...

Потім розігралася сцена веселого божевільля, дівчата вальсували, Анфиміївна, накриваючи на стіл, бурчала, показуючи жовті зуби, усміхаючись:

— Застрибали! Дострибаєтеся знову.

Туге обличчя її лисніло радістю, і вона потягувала повітря носом, ніби нюхаючи найприємніші пахощі. На порозі в ідальні з'явився Гогін, дуже майстерно загравав на губах кілька тактів маршу, потім надув одну щоку, подушив її пальцем, і з-під його білявеньких вусів вилетів пронизливий писк. Разом з Гогіним прийшла дівчина з каштановою копицею недбало поплутаного волосся над опуклим лобом; безцеремонно дивлячись в обличчя Климові золотистими зіницями, вона сказала:

— Самгін? Ми чули про вас: особа загадкова.

— Хто це вам сказав?

— Яків Тагільський, якому ми не віримо. Але, здається, він має рацію: у вас вигляд людини вченої і скептична борідка, і ми вже сповнені пошани до вас. Альошко — не дурій!

Це вона крикнула тому, що Гогін, підхопивши її під лікті, трохи підняв над підлогою й переставив набік від Клима, кажучи:

— Не дивуйтесь, це — лялька, всередині в неї — тирса, а говорить вона...

— Не вірте йому, — кричала Тетяна, відштовхуючи брата плечем, але тут Любаша потягла Гогіна до себе, а Варвара попросила дівчину допомогти їй; Самгін був

задоволений, що йому дали спокій, люди такого типу завжди обтяжували його, він не знав, як поводитися з ними. Він вважав, що такі люди особливо невдало вимушували себе, це — веселуни з професії, вони зробили блаженство своїм ремеслом. Серйозну людину дратує обов'язок люб'язно усміхатися у відповідь на жарти, в яких нема нічого смішного. Ось Олексій Гогін каже Любаші:

— Не гарчи! Доведено, що політика — дочка економіки, і природно, що він упадає коло дочки...

Варвару він повчає тоном дядька, що читає «Часослов»:

— «Добре бо Арістотель глаголе: аще би й вище за коло місячне людина була, і тамо би вмерла»,— а тому, Варочко, не заносьтесь!

І не смішно, що Тетяна говорить про себе в множині, а на запитання Самгіна: «чому?» — відповіла:

— Бо почуваю себе житлом безлічі осіб, і всі вони в сварці одна з одною.

А через якийсь час Клим подумав, що, мабуть, вона має рацію, розважається вона занадто голосно і начебто для того, щоб приховати тривогу. Неможливо було уявити, яка вона на самоті з собою, а Самгін був певен, що він легко й безпомилково бачить кожну знайому йому людину, яка вона сама з собою, без парадного вбрання. Навіть зовні Тетяну Гогіну було важко збагнути, швидкість її нервових жестів не погоджувалася з уповільненою мовою, а пустотлива мова не відповідала недовірливому поглядові металічних і жовтуватих, неприємних очей. Була вона струнка, міцна, але темносірий костюм сидів на ній незграбно; каштанове волосся в неї росло якимись пасмами, але було не хвилясте і негарно стискало її кругле, російське обличчя.

— Не ображай Альошку,— просила вона Любашу і без паузи, тим самим тоном — до брата: — Припини фокуси! Налийте міцного, Варю! — сказала вона, відсуваючи від себе недопиту чашку чаю. Клим підозрівав, що все це говорить нею без потреби і що вона, мабуть, дуже розпещена, примхлива, зла. Сидячи поряд з ним, заглядаючи в обличчя йому, вона питала:

— Поясніть мені, серйозна людино, як це: ось я дівчина з буржуазної родини, живу я ситно і взагалі — не погано, а все-таки хочу, щоб це непогане життя полетіло до дідька. Чому?

— Мабуть, це у вас з розуму і тимчасове,— не дуже

чемно відповів Клим, догадуючись, що вона хоче почати «цікаву розмову».

— Ні, на розум я не багата,— сказала вона, бавлячись чайною ложкою.— Це— від серця, я думаю. Що робити?

Вона сердила Самгіна, заважаючи йому спостерігати, як її брат забавляє Варвару і Любашу фокусами. Глянувши на неї крізь окуляри, він запропонував:

— Влаштуйтеся так, щоб вас посадовили в тюрму на кілька місяців.

— Ви думаєте — це мене вилікує?

— Напевно, допоможе правильно оцінити вигоди буржуазного побуту.

Усміхаючись, вона спитала:

— Ви, здається, не дуже високої думки про людей?

— Так, не дуже,— щиро відповів Самгін, підвівшись і стежачи за руками Олексія; піднявши руки, той говорив:

— Як бачить прешановна публіка, тут нема див, а тільки спритність рук, з чим згодна й наука. Отже: на піджаку в мене по три гудзики з кожного боку. Ейн!

Він загорнув піджак, але зразу ж крикнув:

— Цвей! — розгорнув його, і на одному боці виявилось два гудзики, на другому — чотири.— Це я сам придумав,— похвастався він.

— Альошо, як це робиться? — пустотливо й благально кричала Любаша, а Варвара, смикаючи рукав піджака, вимагала:

— Покажіть підкладку!

Тетяна пересіла до піаніно і, передражняючи когось, почала співати здушеним голосом:

Я обійшов луги й сади,
Я бачив всі квітки,
Та квітки кращої, ніж ти,
Ніде не міг знайти!

Пошлі слова вдало доповнював пошленький мотив; Любаша, захлинаючись, реготала з Варвари, яка досадливо намагалася й не могла відкрити портсигар, тоді як Гогін відкривав його, легенько торкнувшись мізинцем. Потім він поклав портсигар на плече собі, здвигнув плечем,— портсигар пірнув у кишеню піджака. Тоді скуйовдив волосся, зробив люте обличчя, підійшов до сестри:

— Грай «Маскотту». Гей, хор!
Він заспівав приємним голосом:

Як на столі три свічки...
Авжеж, три свічки!
То хто-небудь помре!

Пом-ре!

— похмуро підтвердив хор і зразу ж весело заспівав:

Якщо сни бачать,
Ті сни щось значать...

Дальший куплет Гогін співав сам:

Порожній ум — лункий,
Вантаж потрібен віри!
Вночі всі кішки сірі
І гарні всі жінки!

— Дурень! — крикнула Тетяна, вдаривши його по голові зшитком нот, а він схопив її і з несподіваною силою, якось звично, посадовив собі на плече. Дівчата стали відбирати подругу, почали вовтузитися, а Самгін, давно зрозумівши, що він зайвий у цій компанії, непомітно пішов.

Сіруватий туман стояв над містом, прикрашуючи його інеем, віття дерев і дроти телеграфу були кошлаті. Холод сердито щипав лице. Самгін ішов і думав, що, коли Варвара стане його коханкою, для неї настануть не солодкі дні. Так. Вона, напевно, всього вже зазнала з Маракуєвим або з яким-небудь актором, і це позбавило її права грати роль незайманої, закоханої дівчинки. А що вона все-таки грає цю роль, то й буде покарана.

«І нема чого зволікати, безглуздо церемонитись», — вирішив він.

А через два-три дні він з подивом і приємністю почував, що він весь зосереджений на одному, цілком певному бажанні. Порівнюючи свої почування з тими, які вабили його до Лідії, він вважав, що тоді інстинкт наївно й соромливо прибирався в романтичні мрії і сподівання чогось незвичайного, а тепер нічого подібного нема, а є тільки цілком вільне й розумне бажання оволодіти дівчиною, яка сама хоче цього. Впевненість у тому, що він діє вільно, настроювала його дедалі впертіше, він підстерігав Варвару, як мисливець лисицю, і вже не один раз казав собі:

«Сьогодні».

Та кожного разу що-небудь заважало йому, і кожна невдача, дедалі більше підсилюючи його лихе ставлення до Варвари, дужче зв'язувала його з нею, він ясно усвідомлював це. Не вдавалося застати Варвару саму, а покликати її до себе не наважувався. Варвара ніколи не була в нього. Приходячи до неї, він заставав Гогіних, — брат і сестра завжди приходили разом; заставав похмурого Гусарова, який прикро непокоївся про те, що «Маніфест» соціал-демократичної партії не тільки не об'єднує марксистів з народниками, а ще далі відводить їх одних від одних.

— І до чого, при нашій бідності, ці принципиальні ніжності? — бурмотів він, вирячуючи очі то на Варвару, то на Тетяну, яка не помічала його. А з Гогіним Гусаров був на ти, але слухав його пустотливу мову уважно, як учень.

— Не сердься, все — гаразд! — говорив йому Олексій, підморгуючи. — Марксисты — народ хитрий, вони тебе розуміють, вони теж не проти того, щоб з'єднати гнівне серце з розважливою головою.

Кожна зустріч з Гогіним зміцнювала антипатію Самгіна до цього чепуруна, до його буденного обличчя, його жартів, до випрасуваних штанів, до свободи і легкості його рухів. Але не без заздрості і з досадою Клим мусив визнати, що Гогін усе-таки людина цікава, він багато читав, багато знає і володіє своїми знаннями так само добре, як добре ходить у своєму костюмі. Було ясно, що він добре обізнаний з революційним рухом, хоч сам, напевно, не партійна людина. Важко уявити членом політичної, навіть і іграшкової партії фокусника і майже блазня. Але нема сумніву, що інформаторами жандармів повинні бути люди саме такого типу, — що все знають і здатні спритно приховувати справжні переконання свої за безліччю знань.

Самгін чув, що Олексій говорить однаково схвально про марксистів і про народників, а втішаючи Гусарова, який любив засмучуватися, сказав:

— Ліберали теж повинні будуть збити партійку, хоч би задля ради виховання блудних і приборкання непокірних діточок своїх. Все йде як слід, не гарчи!

І, нарешті, Кліма діймало трохи те, що, ставлячись до нього взагалі уважно, Гогін, одначе, не виявляв спроб

зблизитися з ним. А до Любаші і Варвари він ставився, як дитина, в якій занадто багато іграшок і вона погано відрізняє одну від одної. Варвара явно кокетувала з ним, і Самгін вважав, що в цьому вона заходить дуже далеко.

Тетяна, настирлива, наче осіння муха, допитувала:

— Ви як ставитесь до декадентів? Запізнілий перекилад з французької і епатаж — та й годі? А вам не здається, що цікавість до Верлена і Верхарна — однаково велика і — це дивно?

Самгін почував, що ця оката дівчина не вірить йому, випробовує його. Незрозуміле було її ставлення до зведеного брата; занадто часто і тривожно зупинялися неприємні Тетянині очі на обличчі Олексія, — так стежить дружина за чоловіком з хворим серцем або схильним до несподіваних вчинків, так наглядають за людиною, яку хочуть, але не можуть зрозуміти.

Одного разу, коли Варвара проводжала Самгіна, він, роздратований тим, що його проводжають весело, обняв її за шию, закинув другою рукою їй голову й міцно, озлоблено поцілував у губи. Вона, задихаючись, відсахнулася, глянула на нього, закусивши губу, і на очах у неї начебто виступили сльози. Самгін вийшов на вулицю в настрої людини, якій удалася маленька помста і яка чесно попередила ворога про те, що його чекає.

Через кілька днів він знову прийшов до Варвари, але не застав її дома; в ідальні сиділи Гогіні і Любаша.

— Ось іще про кого забули ми! — закричала Любаша і, швидко говорячи, розказала Климові: в Лютова буде вечірка з музикою, танцями, з участю літераторів, можливо, що приїде й сама Єрмолова.

— Алина буде, взагалі — чудово! Хто бажає — костюмується, квитки не дешевше як п'ять карбованців, а дорожче — хоч до тисячі; скільки можеш продати?

— На користь кому чи чому? — спитав він, міркуючи: під яким би приводом відмовитися від продажу квитків? Гогіна, записуючи щось на аркуші паперу, відповіла:

— На користь сліпонароджених камчадалів.

А брат її, облічуючи рожеві папірці, додав:

— І на реставрацію мурів Кремля.

При цих людях Самгін не наважився відмовитись від неприємного доручення. Він узяв п'ять квитків, вирішивши, що заплатить за все, а на вечірку не піде.

Але — передумав і, через кілька днів, одягнений за алхіміка, стояв у знайомому передпокої Лютова біля столика, за яким сиділа, відбираючи квітки, монашка, обличчя в неї було прикрите півмаскою, але з неохочої усмішки тонких губ Самгін зразу ж упізнав, хто це. Біля дверей до залу похитувався Лютов у парчовому каптані, в магері й сап'янових чоботях; тримаючи в руці, наче зонтик, криву шаблю, він покрякував, покашлював і, низько кланяючись гостям, як прикажчик, говорив одноманітно й заклопотано:

— Будьте ласкаві... Прошу завітати...

Косі очі його бігали швидше й тривожніше, ніж завжди, чіпкі погляди начебто намагалися зірвати маски з ряджених. Сіре обличчя пітніло, він стирав піт хусточкою і струшував хусточку, наче стер нею порох. Самгін подумав, що куди більше личив би Лютову костюм приказного дяка і не шабля в руці, а чорнильниця при поясі.

Відсунувши його розраховано поважним жестом, Самгін став на дверях.

— Парацельс? Агріппа,— га? — пробурмотів у плече йому Лютов, неспокійно і тихо.— Будь ласка... хе-хе!

Дорогу Самгіну перепиняла група гостей, серед неї — два знайомі адвокати, одягнені як на суді, у фракках, перед ними — худий мужик, у синій, пістрьовій сорочці, підперезаний личаною мотузочкою, в синіх штанах, на ногах — повенькі личаки, а на голові рудуватий паричок; маленьке, дрібне обличчя в нього обклеєне комічно розкошляною борідкою, і був він схожий не на мужика, а на куплетиста з дешевого трактиру. Клим знав його: це — Єрмаков, чудовий анекдотист, майстерний читець оповідань Чехова, предобра людина і богема.

— Коркунов? — туркотів він.— Ну, що ж Коркунов? Це — для гімназистів. Ось, я вам розкажу про нього... Дорогу чародієві! — закричав він, відскочивши від Самгіна.

В залі було чоловіка з сорок, але тьмяні дзеркала в простінках розмножували людей; здавалося, що циганки, маркізи, клоуни вискакують, викручуються з темних стін і в наступну хвилину заповнять зал так тісно, що танцювати буде не можна. В дзеркалі Самгін бачив, що музику робить у кутку маленький чорний чоловічок з розкошляною головою іграшкового чортика; він судорожно вигинався на стільці, хапав клавіші довгими пальцями, наче локшину місив, музику погано чути було крізь тупі і чов-

гання ніг, сміх, крики, гомін глядачів; але було чути три-вожний дзвін кришталевих підвісок двох люстр.

Серед танцюючих очі Самгіна зразу ж помітили Варвару. Вона була вся в зеленому, прикрашена травою з стрічок, панчохи в неї — в срібних блискітках, на розпущеному волоссі — вінок з трави і жовтих квітів; вона — без маски, але майстерно підгримована: величезні, глибоко запалі очі, незвичайно вигнуті брови, яскраві губи, від цього обличчя в неї зробилося замученим, дратівливо й нелюдськи гарним. З нею напрочуд легко кружляв китаєць, у синій кофті, товстенький, круглоголовий, з обличчям kota; довга коса його була Варвару по голій спині, по плечах, вона сміялась. Лускаті ноги її майже не торкалися підлоги, важкі пасма волосся, переплетеного водоростями, відтягали голову її назад, дрібні, риб'ячі зуби в неї блищали голодно й жадібно.

— До-озвольте,— говорив широкоплечий матрос попереду Самгіна,— юридична наука наша в особі Петражицького...

Самгін торкнувся його ліктя магічним жезлом,— матрос обернувся й закричав, як до знайомого:

— Ага, фокусник! Будь ласка...

— Не фокусник — маг,— поважно поправив хтось.

— Прийміть моє презирство,— похмурим голосом сказав Самгін.

Барвистою кулькою качалась, підстрибувала Любаша, вбрана за сільську дівку, комічно грубо розфарбувавши кругле обличчя своє; вона штовхала людей, гучно шморгала носом і покрикувала:

— А де тут котрий мій коханий?

Самгін ішов серед танцюючих, заважаючи їм, з упертістю короткозорого розглядав ряджених і сердився на себе за те, що вибрав незручний костюм, в якому плутаються ноги. Серед ряджених він упізнав Гогіна, вбраного за оперного Фауста; клоун, якого він веде під руку, мабуть, Тетяна. Довгий арлекін, який навіщось надів рудий парик і капелюх італійського бандита, штовхнув Самгіна, схопив його за плече й тихенько перепросив:

— Пробачте, передсуд! Адже ви — передсуд, еге ж?

Самгін мовчки відіпхнув його. На підвіконні сидів, покурюючи, великий чоловік у півмасці, з широкою, фальшивою бородою; на ньому костюм середньовічного цехового майстра, шкіряний фартух; це робило його дуже помітним

серед строкатих постатей. Коли скінчили танцювати і китаєць обережно посадовив Варвару на стілець, чоловік цей нахилився до неї і, притримуючи бороду, сказав:

— З такими очима вам, русалко, треба б жити не у воді, а в огні, наприклад — у пеклі.

— Пекло — в душі у мене, і я не русалка, а — дріада...

По голосу Клим упізнав у майстрові Кутузова, виявив, що він схожий на Ганса Сакса, і подумав:

«Незнищений».

Варвару тісно обступили ряджені; обмахуючи обличчя віялом з листя півників, вона відповідала на жарти їх якось занадто голосно, розглядала уважно, неспокоїно.

«Мене шукає. І кричить для того, щоб я чув, де вона», — зміркував Самгін без самозадоволення, як про щось цілком природне. Його бентежило й дратувало почуття відчуженості від усіх цих виряджених людей, — почуття, яке, ніколи раніше не обтяжуючи, тільки приємно підкреслювало свідомість його своєрідності, незалежності. Він спробував пояснити роздратування своє невдалим костюмом, який зобов'язує його триматися з поважністю індика. Та Самгін уже знав: думаючи так, він хоче приховати від себе, що його бентежить Кутузов і що йому було б дуже неприємно, якби Кутузов упізнав його.

«Напевно — він нелегально в Москві...»

Піаніст знову заgrimів, китаєць, змахнувши руками, наче падаючи, схопив Варвару, жерстяний рицар подав руку товстій одалісці, але в нього відстебнувся наколінник, і, поки він пристібував його, одаліску повів смугастий клоун.

— Чорт, — пробурчав рицар, відірвав наколінник і, запхнувши його за дзеркало, сказав Самгін: — Допотопний будинок, вентиляції нема.

Вважаючи, що все це нудне, Самгін пішов до буфету; там, за довгим столом, заставленим безліччю бутербродів і пляшок, орудувало дві дами — пишна, густоброва іспанка і товстощока дама в сарафані, в кокошнику і в пенсне, перенісся в неї було широке, незручне для пенсне; воно падало, і дама, сердито ловлячи його, повчала лакея:

— Будь ласка, дивіться, щоб самі вони нічого не хопали.

В кутку здіймався, як ідол, величезний, яскраво вичищений самовар, пирхаючи паром; іспанка, наливаючи чаю в склянки, говорила:

— Ні, Пелагіє Петрівно, це — не так, від жолудя м'ясо гірке, а від пивної барди робиться крихким.

Жінка в кокошнику сказала:

— Барду треба крутіше солити.

Самгін узяв пляшку білого вина, пройшов до столика біля вікна; там, між стіною і шафою, сидів, наче в ящику, Тагільський, лясаючи себе по коліну пом'ятою картонною маскою. Він був у синій куртці і в шоломі пожежника та у важких чоботях, все це кумедно поєдналося з його фарфоровим обличчям. Усміхаючись, він подивився на Самгіна впертим поглядом нетверезої людини.

— Весело, чародію?

— Я занадто багато знаю для того, щоб веселитися, — відповів Клим, змінивши голос і похмуро.

— Я — теж, — сказав Тагільський, кивнувши головою; шолом з'їхав на вуха йому й відстовбурчив їх.

Не вперше Клим бачив його п'яним, і дуже хотілося зрозуміти: чому цей здобний, благообразний чоловік п'є над міру.

— Народники влаштували? — спитав Тагільський. Перед ним, на столі, теж стояла пляшка, але вже порожня.

— Не знаю, — відповів Самгін, стежачи, як повз двері швидко пробігають квітчасто одягнені люди, а двійники їх, промайнувши в дзеркалі, поглинаються срібною порожнею. Підскакуючи на коротеньких ніжках, промчала Любаша в парі з Гансом Саксом, за нею китаєць промчав Тетяну.

— Веселиться, — бурмотів Тагільський. — Попередягались і — весело. Але подивіться, алхіміку, скільки п'єро, клоунів і взагалі — дурнів? Що це означає?

Самгін, не відповівши, налив вина в його склянку. Кількість ряджених зросла, юрба стала строкатішою, веселішою, і десь близько коло дверей вже задирливо кричав Лютов:

— Ну, а ви як би відповіли Понтію Пілатові? Христос не наважився сказати: «Аз есм істина», а ви — ви сказали б?

З'явився письменник Никодим Іванович, тепло одягнений у товстий, коричневий піджак, з шиєю, обмотаною картатим кашне; покашлюючи в рукав, він ходив серед людей,

кожному даючи дорогу і тому всіх штовхав. Обмахуючись віялом, увійшла Варвара під руку з Тетяною; попросивши чаю, вона сіла майже рядом з Климом, витягнувши лускаті ноги під столом. Тагільський поквапливо надів пом'яту маску з облупленим носом, а Тетяна, кусаючи бутерброд, сказала:

— Безцеремонно грає цей віртуоз. Кажуть, він — майбутня знаменитість; він для того вже й волосся запустив.

— Зла ви, Таню, — сказала Варвара, зітхнувши.

— Заздра. Тут — сімдесят п'ять процентів майбутніх знаменитостей, а — я? От і злюся.

Гогіна пильно подивилася на Кліма, потім на Тагільського, скривилася, щось згадуючи, потім півголосом сказала Варварі:

— Ви теж маєте успіх.

— Напевно, тому, що спідниця коротка, — тихо відповіла Варвара.

На дверях стала Любаша.

— Чудово, дівчата, га? Пелагіє Петрівно, будь ласка, ідіть співати!

Дама в кокошнику попливла до залу, тягнучи за собою й Любашу.

— Гарбуз, — провела їх Тетяна.

Самгін підійшов до дверей залу; там шипіли, пересовували стільці, налагоджуючи тишу; піаніст, наче облікаючи пальці об клавіші, висмикував акорди, а дама в сарафані, войовниче випнувши могутні груди, височезним голосом і в тоні скривдженої людини почала співати:

Чи я в полі не травиця була?

Співала вона, розмахуючи пенсне на чорному шнурку, наче пращею, і співала так, щоб слухачі зрозуміли: акомпаніатор заважає їй. Тетяна, за спиною в Самгіна, вставляла в пісню недобрі слівця, у неї, мабуть, був невичерпний запас таких словець і вона розкидала їх не жаліючи. До буфету зайшли Лютов і Никодим Іванович, Лютов ішов, ступаючи навшпильки, сап'янові чоботи його м'яко рипіли, шаблю він тримав обома руками, за ефес і за кінець, впоперек живота; письменник, притуляючись плечем до нього, бурчав:

— Він ось надрукував у «Кур'єрі» солоденьке оповіданнячко, і — з ним уже носяться, а через рік у

нього — книжка, всі ахають, не розуміючи, що це йому шкодить...

— Коньяку чи горілки? — спитав його Лютов, придивляючись до панночок, і звернувся до Самгіна: — У дні молодості вашої, астролог, що пили?

— Жовч,— сказав Клим.

— Хмурно,— струснувши головою, відгукнувся Лютов, а Никодим Іванович уперто говорив:

— Він тепер у похвалах, як муха в патоці...

— Випийте з нами, мудрець,— чіплявся Лютов до Самгіна.

Клим відмовився і ступив у зал, назустріч аплодисментам. Дама в кокошнику відмовилася співати, на її місце стала інша, українка, з непоказним обличчям, уся в квітах, стрічках, а поряд неї — Кутузов. Він скинув півмаску, і Самгін подумав, що вона й не потрібна йому, фальшива сіра борода робила невпізнано старим його обличчя. Товстий маркіз попереду Самгіна сказав:

— Феноменальний голос. Сільська учителька чи щось подібне. Знаменито співає.

Чудово проспівали тріо «Ночувала хмарка золотая», потім Кутузов і вчителька почали «Не спокушай». Обличчя Кутузова полагіднішало, але співав він якимось надто урочисто, і це не відповідало безнадійним словам поета. Його партнерка співала артистично, з глибоким драматизмом, і Самгін бачив, що вона поглядає на Кутузова з досадою чи з подивом. В залі стало так тихо, що Клим чув рипіння корсети у Варвари, яка стояла позад нього, обнявши Гогіну. Лютов, балансуючи, тримаючи шаблю під пахвою, витягнувши шию, посувався до залу, за ним ішов письменник, диригуючи рукою з бутербродом у ній.

Співцям несамовито аплодували. Підбігла Сомова, очі в неї були вологі, обличчя щасливе, вона захоплено закричала, звертаючись до Варвари:

— Ну — що? Голосок? Пам'ятаєш, я тобі казала про нього...

— Але він співає механічно,— зауважила Гогіна.

— Шш! — зашипів Лютов, пересунувши шаблю за спину, де вона повисла, наче хвіст. Він зціпив зуби, на обличчі в нього здулися костяні жовна, піт блищав на скроні і ліва нога здригалася під каптаном. За ним стояв смугастий арлекін, по-дитячому поклавши підборіддя на

плече Лютову, піднявши руку над головою, стискаючи і розпускаючи пальці.

Кутузов проспівав «Вгамуйся, о пристрасть нестримна», тоді Лютов кинувся до нього і крізь крики, крізь ляскіт долонь заверещав:

— Дозвольте! Пробачте... Голосище у вас — щонайкапітальніший — так!

Лютов задихався від збудження, переступав з ноги на ногу, борідка його лізла в обличчя Кутузову, він розмахував хусточкою й кричав:

— Але — так не співають! Так не можна!

Публіка примовкла, зацікавлена істеричним наскоком боярина й добродушним подивом бородатого майстрового.

— Не можна? — спитав він. — Чому не можна?

— Ви заперечуєте сенс романсів, ви навіть начебто іронізуєте...

— Безпристрасністю хвастаетесь, — крикнула Любаша; Кутузов густо засміявся.

— Та — ви просто скажіть: погано!

— Дозвольте мені пояснити, — вимогливо попросив Никодим Іванович, і, коли Лютов, покосившись на нього, замовк, а Любаша, скрививши обличчя гримасою, відскочила набік, письменник, покашлявши в рукав піджака, авторитетно заговорив:

— Добре, але — не так. Ви співаєте про страждання, про запал гарячий...

— Ну, знаєте, я до пряностей не охочий: мені мій борщ і без перцю смачний, — сказав Кутузов, усміхаючись. — Я люблю музику, а не слова, прироблені до неї...

Лютов обернувся, гукнув до буфету:

— Миколо, — стіл! Два столи...

І, смикнувши перев'язь шаблі, плачливо попросив арлекіна:

— Та — зійми ти з мене цю мороку!

По цьому вигуку Самгін упізнав в арлекіні Макарова.

— Дозвольте, — як це зрозуміти? — суворо питав письменник, у той час як публіка, насадаючи на Кутузова, штовхала його до буфету. — Історія створюється пристрастями, стражданнями...

Лакей всунув в юрбу стіл, до нього другий і, зі спритністю акробата підкинувши до них стільці, почав ставити

на стіл пляшки, склянки; хтось підбив йому руку, і одна пляшка, впавши на склянки, побила їх.

— Чорт! — закричав Лютов. — Якщо не вміеш...

Але зразу ж отямився, забурмотів:

— Ну, швидше, брат, швидше! Сідайте, панове, поговоримо...

Було жарко, душно. В залі гримів сміх, там хтось розказував вірменські анекдоти, а поряд з Климом білявий, кучерявий паж, розмахуючи беретом, казав українці:

— Ніхто не може довести мені, що боротьба між людьми — назавжди обов'язкова...

Чоловік, в одязі селянина, ведучи під руку монашку, що перевіряла квитки, говорив на вухо їй:

— Ні, матеріалізмом наш народ не заразиться...

Самгін стояв на дверях, дивлячись, як метушливо наливає Лютов вина в склянки, стромляє склянки в руки людям, розхлюпоуючи вино, і каже до Кутузова:

— Ось — людина вбралася рицарем, — чому? Чому — саме рицарем?

Кутузов, зі склянкою вина в руці, сміявся, закинувши голову, випнувши кадик, і під його фальшивою бородою Клим бачив справжню. Кутузов сказав, мабуть, щось таке, що дуже роздразнило людей, на нього кричало кілька чоловік зразу і найголосніше за всіх — чоловік в одязі селянина.

— Не новина! Нам ще пророки обіцяли: «І буде, як персть від колесе, багатство нечестивих і яко прах летяй» — отак!

В залі знову гримів рояль, тупотіли танцюристи, дражнила зелена русалка, миготячи в обіймах у китайця. Поряд з Климом стала монашка, притулившись плечем до одвірка, склавши благочестиво руки на животі. Він заглянув у моторошні щілинки її півмаски й сказав дуже похмуро:

— Я вас знаю.

— Хіба? — тихо й байдуже спитала вона.

— Вас звать Марія Іванівна, ви живете...

Самгін назвав провулок, в якому жінка зустріла його, коли він ішов під конвоєм шпигуна і жандарма. Жінка випустила з рукава кипарисові чотки і, швидко перебираючи їх тонкими пальцями гарної руки, спитала, усміхаючись силуваною усмішкою:

— А ще що?

— Я знаю про вас усе.

— Он як? Тоді ви знаєте про мене більше, ніж я,— відповіла монашка фразою, яку Самгін десь читав.

«Книжники»,— подумав він, дивлячись, як монашка пробирається до столів, де люди вже не кричали і лунав голос Кутузова:

— Вісімдесяти роки добре виявили, що інтелігенція, в масі своїй, зовсім не революційна...

— Неправда!

— Правда! — сказав Тагільський, тримаючи шолом у руці, наче сліпий жебрак миску.

Поправивши на голові гострокінцевий ковпак, помацавши маску, Самгін підсунувся до стола. Мереживо маски, змочене вином і потом, прилипало до підборіддя, мантія сплутувала ноги. Роздратований цим, він узяв пляшку дуже холодного пива й жадібно випив її, склянку за склянкою, слухаючи, як спокійно й неохоче Кутузов говорить:

— Тепер, коли марксизм позбавив інтелігенцію чинів і звань, незаконно присвоєних нею...

— Дозвольте! — гнівно крикнув хтось.

— Не заважайте!

— Ні, дозвольте! Я — в питанні про законність...

— Геть нігілістів! — гаркнув нетверезий чоловік у блакитному каптані, білому парикау і в мисливських чоботях по коліна.

Сердитим струмочком і недоречно пробивався крізь голоси обурених дзвінкий голосок Любаші:

— Думаєте, що як ви дали п'ять карбованців на користь політичних, то вже цим купили ви місце в історії...

З кутка, з-за шафи, разом зі скреготом рицарської зброї, пливла басовита мова Стратонова:

— Р-реакції — законні; реакція — епоха, коли зміцнюються завоювання культури...

— Толстими і Победоносцевими, — крикнув хтось.

Говорили всі зразу і так, начебто боялися раптом поніміти. Перед Кутузовим публіка тиснулась, наче в зоологічному саду перед звіром, якого хочеться роздражнити.

Письменник, розсердившись, кричав:

— Ваш «Маніфест» — найбездарніший фейлетон!

А він говорив у тім'я письменникові:

— На боротьбу народовольців проти самодержавства так зване суспільство дивилося, як на аматорський спектакль...

Перед Самгіним став Тагільський. З розмаху надівши на голову мідний шолом, він стиснув кулаки й почав шукати ними кишень у куртці; знайшов, сховав кулаки і підняв плечі; рожева шия в нього потемніла, звучно цмокнувши, він забурмотів щось, але його заглушив регіт Кутузова та ще двох-трьох людей. Потім Кутузов сказав:

— Ну, панове, годі висиджувати бовтуни! Розважатись, то — розважатись.

Самгіна дуже штовхнули; це китаець, вирячивши очі, облизуючи губи, пробивався до буфету. Самгін пішов за ним, подивився, як поквапно, жадібно китаець випив склянку захололого чаю і, кинувши на тарілку з бутербродами брудний папірець — карбованець, знову побіг до залу. Заспокоївшись, письменник, наливаючи пива в склянку, повчав чоловіка в блакитному каптані:

— Особливо шкодить, Гославський, копчена ковбаса, як, проте, і всякі копчені страви...

Самгін випив чарку коньяку, почекав, поки пройшло відчуття опіку в роті, і випив ще. Давно вже він не зазнавав такого гострого роздратування проти людей, давно не почував себе таким самотнім. До цього почуття приєднавалася тоскна заздрість,— як добре було б мати грубу сміливість Кутузова, говорити в очі людям те, що думаєш про них. Сказати б їм:

«Ідіоти! Чого ви хочете? Щоб народ всмоктав вас у себе, як болото всмоктує телят? Щоб робітники врятували вас від цього пустого, словесного життя?»

Ох, багато можна б сказати цим книжникам, церковникам.

«І — прийде мій час, скажу!»

Він пішов до залу, штовхнувши плечем монашку, бачив, що вона відмахнулась від нього чотками, але не попросив пробачення. Піаніст несамовито тарабанив руську; і в щільному, строкатому кільці людей, що лякали в долоні в такт музиці, дрібно тупотіли дві пари ніг, танцювали китаець і грузин.

— Я т-тебе удосконалю! — покрикував китаець, напрочуд легко відскакуючи від підлоги.

Заломивши руки, похитуючи стегнами, Варвара пішла навстріч китайцеві. Вона спітніла, грим на обличчі в неї

розтав, обличчя було невпізнавано привабливе. Вона так безсоромно вихилялася перед китайцем, що стрибав навколо неї навприсядки, з такою визивною усмішкою дивилася в товсте обличчя, що Самгін обурився й відчув: від обурення він ще більше п'яніє.

Лускаті ноги у Варвари, здригаючись у буйних судорогах, оголювалися вище колін, видно мереживо панталон.

Клим Самгін міцно заплющив очі, зціпив зуби й згадав своє бажання взяти цю дівчину зневажливо для неї, взяти й відплатити їй за свій невдалий зв'язок з Лідією, і взагалі — за все.

«Зараз вона, звичайно, не пам'ятає про мене... не пам'ятає!»

Танцювати скінчили, публіка несамовито кричала, аплодувала, китаець, узявши русалку під руку, вів її до буфету, де теж горлали, як на базарі, китаець заглядав в обличчя Варварі, шепотів їй щось, обличчя в нього безглуздо розширилося, тануло, усміхався він так, аж вуха пересунулися до потилиці. Самгін відійшов у куток, сів там і, скинувши маску, сховав її до кишені.

— Хор! Хор! — кричав руденький клоун, вискочивши на стілець, розмахуючи руками, його зразу оточило десятки зо два людей, всі попідводили голови.

— Раз, два, три! — скомандував він, підстрибуючи, простягнув руки над головами, і врозбрід, не до ладу, люди заспівали:

Із країни, ще й далекої,
З Волги-матінки широкої,
Щоб прославити труди...

— «Ми зібралися сюди», — передчасно загорлав п'яний у білому парyku.

Ради вольності веселої...

— «Ми зібралися сюди», — повторив п'яний і закричав:

— Чому — з Волги? Я — з Тамбова!

І, коли заспівали дальший куплет, він утретє завив, але вже тенором, закотивши очі:

— «Ми зібралися сюди-и...»

Крім цих слів, він нічого не пам'ятав, але зате ці слова пам'ятав занадто добре і, тикаючи червоним кулаком до дирижера, ніби бажаючи вдарити його по животу,

лютішаючи дедалі більше, наливаючись кров'ю, вирячаючи очі, горлав на всякі голоси:

— «М-ми зі-ібралися...»

Кричав він доти, поки хористи не догадалися, що вони не заглушать його, тоді вони раптом перестали співати, швидко розійшлися, а цей соліст, безсило опустивши руки, протягнув, але вже тоненьким голоском:

— Ми-и-и...

Оглянувся й ображено спитав:

— Чому?

Самгіну дуже сподобалось, що цей чоловік перешкодив співати набридлу, нерозумну пісню. Клим, хитаючись на стільці, сміявся. П'яний ступив до нього, спинився, придивився і теж почав сміятися, кажучи:

— Чорт знає що, га? Чорт знає...

Він узяв Самгіна за комір, підвів його й сказав:

— Слухай, дядю, опудало, ходімо, вип'ємо, любий! Ти — один, я — один, два! Дорого в них усе, ну — нічого! Революція коштує грошей — нічого! Ми зі-ібралися... — проревів він у вухо Климові і, обнявши, поцілував його в плече:

— Люблю отаких!

Самгін випив з ним чогось міцного, підійшов Тагільський, — п'яний кинувся до нього:

— Яшо! Я тебе шукав, шукав...

В залі раптом стало тихо і залунав ридаючий голос Лютова:

— Ось — наша зоря... богиня... Венера — ура-а!

У дверях буфетної стала Алина, плаття на ній було таке сліпучо біле, що Самгін аж кліпнув; при поясі — квіти, гірлянда їх спускалась по стегну до поділка, на голові — теж квіти, в руках блищало віяло, і вся вона блищала, наче величезна риба. Стало тихо, всі примовкли, обережно відсуваючись від неї. Лютов крутився, хапав стільці і бурмотів:

— Шампанського, Єгоре! Костю, — де ти? Костю!

Здавалося, що він тане, зменшується і зараз зникне, як тінь. Алина, нахилившись до Любаші, тихо казала їй щось і сміялась. Підскочила Варвара, смикаючи за руки Тетяну Гогіну, поряд з Климом опинився Кутузов і сказав, зітхнувши:

— Ось це — так!

Крізь хміль Клим подумав, що при Аліні стало якось

благочестиво і що це дуже смішно. Він захотів показати, що ця жінка, яка приголомшила всіх своєю красою, — ніщо для нього. Усміхаючись, він пішов до неї, щоб сказати щось дуже фамільярне, від чого вона повинна буде збентежитись, але вона вигукнула:

— Боже, це — Клим! І п'яний такий, що аж позеленів!.. Але костюм до лица тобі. Ти — п'єш? От не сподівалась!

— Так, п'ю! — сказав Самгін. — Я тут.

У нього було дуже багато слів, що їх він хотів сказати, та все це були важкі слова, язик не підіймав їх, і Самгін говорив:

— П'ю. Сам. Це мій «Маніфест». Ти читала? Ні. Я теж.

Потім він стояв біля стола, і Варвара тихо питала його:

— Вам погано?

— Погано, — погодився він. — Ви танцюєте погано. Непристойно.

— Хочете йоржика? — чув він.

Випивши лимонаду з коньяком, Самгін відчув себе трохи відсвіженим і спитав, нахмурившись:

— Китаєць, це — хто?

І, коли Варвара назвала прізвище редактора бойкої газети, йому стало сумно.

— Єврей, — сказав він, хитаючи головою, — єврей!

І з цього моменту вже не пам'ятав нічого. Прокинувся він у кімнаті, якої не впізнав, але велика фотографія дядька Хрисанфа підказала йому, де він. Крізь завіски вікна в сутінок проходило сонячне проміння незвичайного кольору, верхні шибки показували клапоть неба, це примусило Самгіна згадати кімнатку в жандармському управлінні.

Минуло кілька хвилин, дві чи двадцять, важко було розрізнити. За дверима почулося шарудіння, брязнула чайна ложка об скло.

— Так, неси, — прошепотів хтось, двері відчинились, і Самгін відчув, що біля ліжка стоїть Варвара.

— Ви спите?

— Ні, не сплю, але мені совісно, — сказав він, розплющивши очі.

Він не думав сказати це і здивувався, що слова сказались по-хлоп'ячому провинно, тоді як слід було б поводитися розв'язно; адже нічого особливого не сталося і не з своєї волі потрапив він до цієї кімнати.

Та Варвара, мабуть, не розчувши його слів, ласкаво і весело говорила:

— Який ви смішний, п'яненийкий! Такий зворушливий. Нічого, що я вас привезла до себе? Мені незручно було їхати до вас з вами о четвертій годині ранку. Ви спали майже дванадцять годин. Ви не вставайте! Я зараз принесу вам кофе...

Самгін сів, помотав головою, надів окуляри, але зараз-таки й скинув їх.

«Зараз усе це й станеться»,— подумав він не зовсім упевнено, а ніби питаючи себе. Анфиміївна відчинила двері. Варвара внесла піднос, ішла вона, закусивши губу, дивлячись на синій вогонь спиртівки під кофейником. Коли вона подавала чашку, Клим помітив, що рука в неї тремтить, а груди дихають нерівно.

Обличчя бліде, з густими тінями навколо очей. Вона дивиться, неспокійно кліпаючи, і, глянувши в обличчя йому, зразу одводить очі набік.

— А Любаша ще не прийшла,— розказувала вона.— Там же після того, як ви себе відчули погано, пекло кромішне було. Той баритон — о, який чудовий голос! — він виявився веселою людиною, і втрюх з Гогіним, з Алиною вони бог знає що робили! Ще? — спитала вона, коли Клим, випивши, подав їй чашку,— але чашка злетіла з блюдечка і, впавши на підлогу, розбилася вдрізки.

— Ой,— тихенько скрикнула Варвара, а Самгін, усміхаючись, сказав:

— Добра прикмета.

Він скинув з себе ковдру, спустив ноги з ліжка і, перше ніж дівчина встигла одхитнутися, міцно обняв її.

— Не треба... Не смійте,— шепотіла вона, видираючись.— Адже ви не кохаєте...

І раптом, обнявши його за шию, вона майже крикнула:

— Пожалій, о, пожалій мене, змилуйся!

Клим чесно мовчав, перекидаючи її.

Через місяць Клим Самгін міг думати, що театральні слова ці були кінцевими словами ролі, яка набридла Варварі й від якої вона відмовилась, щоб грати нову роль — чутливої подруги, зразкової дружини. Не вперше бачив він, як невпізнавано змінюються люди, цю спиртну їхню гру він вважав нечесною, і Варвара, стверджуючи його недовіру до людей, підсилювала зневагу до них. Себе він

бачив нездатним прикидатися й фальшивити, але не міг не почувати заздрості до вміння людей здаватися такими, якими вони хочуть.

Варвара насамперед здивувала його тим, що вона виявилась дівчиною, чого він не сподівався та й не бажав. А все-таки це означало, що вона берегла себе для нього, і це було приємно йому. Потім він дуже зрадів, коли Варвара сказала, що вона не хоче дитини і взагалі нічим не хоче обтяжувати його; це вона сказала дуже просто й рішуче. Вона показувала себе зовсім задоволеною тим, що стала жінкою, вона, як видно, навіть пишалася новою роллю,— це можна було бачити з того, як покровительськи і поблажливо почала вона ставитись до Любаші і Тетяни. Трохи підозріла була швидкість, з якою вона відмовилась від удаваних жестів, театральних поз і звички до патетичних вигуків. Вона навіть ходити стала плавніше, вільніше, і каблуки в неї вже не стукали так визивно, як раніше. Найбільше дивувало Кліма почуття міри, яке вона виявляла щодо нього; вона навіть у пестошах не втрачала цього почуття, хоч і не була скупа на пестоші. Тіло в неї було гарне, жваве, але Клим вважав, що шкіра на ногах у неї груба, шершава і чекав нагоди сказати їй це. Насолоджувалась вона мовчки і лише одного разу, лежачи на колінах у Самгіна, прошепотіла, заплющивши очі:

— Я, звичайно, намагалася уявити, як це відчувається. Але тут дійсність перевершує уявлюване.

«Не багата в тебе уява»,— подумав Клим.

Підрахувавши всі маленькі достоїнства Варвари, він не вніс у своє ставлення до неї нічого нового, але почуття недовіри примусило його придивлятися до неї уважніше, і скоро він переконався, що цю допитливу увагу вона розцінює як кохання. Авторитетним тоном, недбало, як і раніше, він говорив їй маленькі нечемності, безцеремонно висміював її смаки, симпатії, погляди; він навіть пробував пестити її в моменти, коли вона не хотіла цього або коли це було фізіологічно незручно їй. Та і в цих випадках Варвара покійно скорялася його вигадкам, нерідко прилизливим для неї, а він, почувавши після цього зневагу до неї, думав:

«Ось як треба жити з ними».

Інколи він помічав, що в зеленуватих очах у неї світиться сум і здивоване сподівання. Він догадувався: це

вона чекає слова, якого ще не сказав він, та він, по совісті, не міг сказати цього слова і вважав за потрібне попередити її:

— Я не граюся словом — кохання.

Взагалі все йшло не погано, навіть цікаво, і вже разів зо два, зо три виникало цікаве запитання: де межа покірності Варварині?

«Напевно, скоро спитає, чи повинчаюсь я з нею. Цікаво, що подумає Лідія про це?»

Згадувати про Лідію він забороняв собі, згадки про неї дратували його. Якось, в ласкаву годину, він відчув бажання докладно розказати Варварі свій роман; він злякався, зрозумівши, що ця розповідь може принизити його в її очах, потім розсердився на себе й разом на Варвару.

— А ти зовсім забула про Маракуєва,— сказав він їй, усміхаючись.

На його подив, очі у Варвари раптом заповнилися слізьми і вона чомусь пошепки спитала:

— Ти — докоряєш, ти? Але через тебе ж...

Вона кинулася на груди йому, обняла й обурено говорила:

— Навіщо ти сказав? Не будь жорстоким, рідний мій!

Самгін посадовив її на коліна собі, тихенько посміюючись. Він був певен, що Варвара трошки грає, адже нічого прикрого він їй не сказав, і нема причини для цих сліз, зітхань, для палких пестошів.

«Вона пеститься об мене»,— подумав він і з тих хвилин так і визначав її пестоші.

— Добре — приємно дивитися на вас,— говорила Анфиміївна, туго усміхаючись, склавши руки на животі.— Негаразд тільки, що на різних квартирах живете, і дорого це, та й не закон ніби! Переїхали б ви, Климе Івановичу, до Любашиної кімнати.

Варвара мовчала, але по очах її Самгін бачив, що вона була б щаслива, якби він зробив це. І, примусивши її разів зо два повторити пропозицію Анфиміївни, Клим оселився в кімнаті Лідії і Любаші, обклеєній для нього новими шпалерами, затишно обставленій старовинними меблями дядька Хрисанфа.

Любашу все-таки вислали з Москви. Виїжджаючи, вона поклала частину своєї роботи по «Червоному Хресту» на Варвару. Самгину це не дуже сподобалось, але він не

заперечив, він хотів знати все, що робиться в Москві. Потім Любаша визнала за потрібне познайомити Варвару з Марією Іванівною Никоновою, попередивши Кліма:

— Це дуже мила, скромна людина.

Проти цього знайомства Клим нічого не мав, хоч був певен, що скромна людина, напевно, живе по чужому паспорту. Вона виявилася старою знайомою Лютова. Самгіну Никонова здалася людиною типу Тані Куликової, одною з тих людей, що механічно роблять яке-небудь маленьке діло, роблять тому, що бездарні, слабовольні і не можуть звернути зі стежки, на яку їх штовхнули сильні люди чи обставини, що невдало склалися. Те, що розказала про Никонову Любаша, ствердило оцінку Самгіна: Никонова — справді Никонова, дочка багатого поміщика, від сім'ї відкололася ще в юнацькі роки, кілька місяців сиділа в тюрмі, а тепер, уже понад три роки, служить конторницею у видавництві дешевих книжок для народу. Самгін вирішив, що це так і є: саме ось такі люди, з непомітними обличчями, скромненькі, й повинні працювати у видавництві для народу.

В темному, однобарвному платті, вона здавалася вдовою, яка недавно втратила чоловіка і ще пригнічена горем. Риси її обличчя правильні, і воно було б, мабуть, гарненьким, якби не було таким напруженим і нерухомим. Вона — нижче середнього зросту, але коли сидить, то здається вищою. Похилі плечі, невисокі груди, гарно окреслені стегна, стрункі ноги в чорних панчохах і дуже вузькі ступні. Її силувані усмішки, короткі відповіді не збуджували бажання розмовляти з нею. І потім було в ній щось, що нагадало Самгіну Мишу Зуєва, скорботного чоловічка, який бувало відвідував суботи дядька Хрисанфа й розказував про арешти. Та все ж було в ній щось таке, що роздражнювало цікавість у Кліма.

— Розкажи,— що вона таке? — попросив він Сомову.

— Хороша людина.

— А — докладніше?

— Дуже хороша людина.

— Ти не маєш чого сказати?

Сомова, виїжджаючи, була сердито настроєна, вона завоктала, як роздратована курка:

— Набридли мені твої розпитування! Ти розпитуєш завжди, наче репортер для некрологів.

Варвара обережно посміялася й обережно зауважила:

— По-моєму — це людина нещасна з ремесла.

Запитливий погляд Самгіна примусив її пояснити:

— Мені здається — є люди, для яких... які відчули себе чимось тільки тоді, коли зазнали нещастя й відтоді тримаються за нього, як за свою відмінність від інших.

— Непогано сказано,— схвалив Самгін і прихильно усміхнувся; він уже вважав, що Варвара, зійшовшись з ним, швидко розумнішає. Ось вона перестала збирати портрети знаменитостей.

— Що це? Набридли герої? — спитав він.

— Їх стало так багато,— сказала Варвара.— Це — дивно, хлопчачки заперечують героїзм, а самі підсилено геройствують. Їх — б'ють, а вони вихваляють «Нагаєчку».

«Так, вона розумнішає»,— ще раз подумав Самгін і приголубив її. Свідомість своєї переваги над людьми інколи здійснювалася в Кліма до бажання бути великодушним з ними. В такі хвилини він став говорити з Никоновою лагідно, навіть намагався викликати в неї одвертість; хоч це бажання розбуркала в ньому Варвара, вона почала ставитися до нової знайомої дуже привітно, але ніби допитливо. На Климове запитання «чому?» — вона відповіла:

— Цікаво! Є в ній щось темненьке, що вона дбайливо береже тільки для себе. Іскорки в очах є.

Так, іскорки були, Самгін виявив їх, заговоривши з Никоновою про свої зустрічі з нею.

— А ми ж давно знайомі,— сказав він.

Никонова глянула на нього мовчки й запитливо; білки очей у неї були сіруваті, начебто трохи притрушені попелом, і це трохи знебарвлювало блакитний блиск зіниць.

— Не пам'ятаєте?

Він перелічив: перша зустріч — на дачах, куди вона приїздила сказати Лютову про арешти «народоправців».

— Ах, так,— сказала вона, кивнувши головою.— Я була тоді ще зовсім дівчинкою. Скоро мене теж заарештували.

Клим нагадав їй обід у Лютова в день приїзду царя, ресторан, де вона читала лист.

— Я не помітила вас,— сказала вона байдужим тоном, взявши книжку й перегортаючи її.

Самгін подумав, що це не дуже чемно з її боку.

— Ви кілька разів не помічали мене, це, мабуть, з конспіративних міркувань?

Глянувши на нього поверх книжки, вона усміхнулась неохоче, як завжди.

— Але ж ви впізнали мене, коли я йшов з жандармом,— пам'ятаєте?

В цю хвилину він помітив, що очі її, потемнішавши, начебто здригнулись, стали ширші і в зіницях гостро блиснули блакитні вогники.

— Дозвольте,— вигукнула вона, пожвавішавши й покращавши,— це було — де?

Клим назвав провулок і, усміхаючись, нагадав:

— Була година четверта ранку, і вас проводив мужчина...

— Ні! — сказала вона, теж усміхаючись, прикривши нижню частину обличчя книжкою так, що Самгін бачив тільки очі її, які дуже блищали. Сиділа вона в такій напруженій позі, начебто вже вирішила встати.

— Ну, як же — ні? Я чув...

— Що?

— Як він просив вас поквапитися...

Никонова кинула книжку на диван і, зітхнувши, знизала плечима.

— Не проводжав, а відчинив двері,— поправила вона.— Так, я це пам'ятаю. Я ночувала в знайомих, і мені треба було рано встати. Це — мої друзі,— сказала вона, облизавши губи.— На жаль, вони переїхали в провінцію. То це вас вели? Я не впізнала... Бачу — ведуть студента, це досить звичайний випадок...

— А мені здалося — впізнали,— наполягав Самгін.

— Ні,— байдуже сказала вона.— У мене погана пам'ять на обличчя. І я була не в настрої.

Очі її згасли, вона знову взяла книжку й нахилила над нею нудне обличчя своє. Самгін, тарабанячи пальцями, подумав:

«Варвара — має рацію: в ній є щось...»

Але неприємне враження, викликане цією сценою, скоро зникло, та й часу не було думати про Никонову. Розростався студентський рух, і треба було триматися дуже обережно, щоб не потрапити в яку-небудь дурну історію. Репутація солідності не тільки не рятувала, а вела до того, що організатори руху наполегливо намагалися притягти Самгіна до «живої й необхідної справи виховання громадянських почуттів в майбутніх чиновниках»,— як переконував його знайомий ще з Петербурга,

рябий Попов, що заїкався; він, як видно, цілком присвятив себе цій справі. Самгіну доводилося казати, що студентський рух буржуазний, чужий інтересам робітничого класу й одвертає молодь від завдань часу: іти на допомогу робітничому рухові.

— Ал-ле н-не можна ж, ч'орт би його взяв, вимагати, щ-щоб усе студентство йшло н-на ф-фабрики! — зірваним голосом видував Попов слова кривди, подиву.

Та це не мало великої ваги. Попов з'являвся до Москви на день, на два, потім, попірхавши, покричавши,— зникав. Значно важливішим для Самгіна було поводження Варвари. Він уже звик жити з нею, вона і Анфіміївна дбайливо ходили коло нього, Самгін почував, що він влаштувався дуже вигідно і цинів це. Та ось уже кілька днів Варвара настроєна нервовно і стала не схожа на себе. Вона якось зблякла, і в неї виникла неухажливість, не властива їй. Можна було думати, що вона розв'язує якесь дуже важке питання, цим пояснюються випадки її чудної задумливості, коли вона сидить чи напівлежить на дивані, примруживши очі й наче дослухаючись до чогось. І в пестошах вона стала скупа, обережна, навіть якась механічна. Несподівано вона йшла кудись і, раніше така акуратна, спізнювалася до обіду, до вечірнього чаю. Спитати: що з нею? — Самгін не наважувався, невиразно побоюючись почути у відповідь щось незвичайне й неприємне. Він побоювався розпитувати її ще й тому, що вона, вигідно відрізняючись від Лідії, ніколи не філософствувала на сексуальні теми, а тепер він підозрівав, що й у неї виникло бажання «словесних інтимностей». Взагалі не люблячи «розмов до душі», «про душу»,— Самгін вважав їх особливо недоречними з Варварою, будучи майже певен, що хоч зв'язок з нею й приємний, але не може бути ні тривалим, ні міцним. І вже якщо він коли-небудь відчує бажання розказати себе, він розкаже це не їй, а жінці розумнішій за неї, цікавішій, яка тонко почуватиме. Він не мав сумніву, що в майбутньому, певна річ, зустріне незвичайну жінку і з нею зазнає кохання, про яке мріяв до романа з Лідією.

«Та не затіяла ж вона новий роман»,— роздумував він, стежачи за Варварою, почувуючи, що її настрій дедалі більше тривожить його, і вже намагаючись увияти, які невигоди для нього потягне за собою розрив з нею.

Але раптом усе це скінчилося зовсім дивно. Холодного квітневого дня, вернувшись з університету, ображений нудною лекцією, дощем і вітром, Самгін, роздягаючись, почув в їдальні гучний бас Диякона:

— Їх там дев'ять душ; один незрозумілі вірші складає, чубатий, на дідька схожий і ніби не сповна розуму...

Клим ступив у двері; Варвара, закутана в плед, напівлежачи на дивані, глянула на нього, ніби крізь сон, беззвучно поворушивши губами; Диякон, не встаючи, теж мовчки подав руку. Він був одягнений в товсту драпову куртку, підперезаний паском, це і чоботи з халявами по коліна робили його схожим на мисливця. Він дуже поси- вів, знову запустив три бороди й довге волосся; схудле обличчя його знову стало обличчям безлічі російських, суздальських людей. Сидів він, засунувши довгі ноги в брудних чоботях під стілець, і здавалося, що він не сидить, а стоїть навколішки.

— Звідки? — спитав Самгін.

Неохоче й навіть начебто неприязно Диякон відповів:

— Ось, прийшов...

— Працюєте на скляному заводі?

— Нездатний. Божевільним я виявився, — похмуро відповів Диякон.

— Як добре говорили ви, — сказала Варвара, зітхнувши.

— Добре говорити багато хто вміє, а треба говорити правильно, — озвався Диякон і, надувши щоки, пирхнув так, аж у нього настовбурчились вуса. — Вони там втягли мене в незгоди свої й збентежили. А — «яко алчба багатства розтліває плоть, тако же багатство словесми душу розтліває». Я ж бо в соціалісти пішов по вірі моїй у Христа без чудес, з єдиним токмо чудом його любові до людей.

Шибки вікон кропив дощ, краплі його стукали по шибках, як дитина пальцями. Вітер гув у димарі. Самгін хотів їсти. Слухати бас Дияконів було нудно, а він говорив, дивлячись під стіл:

— Любов ця і є найславніше чудо світу цього, бо, хоча любити нам один одного й нема за що, одначе — любимо! І вже багато хто вміє любити самовіддано й прекрасно.

Він закашлявся, вийняв з кишені сіру грудку хусточки, плюнув у неї і, затиснувши хусточку в кулаці, вдарив кулаком по коліну.

— А вони Христа зрікаються, нашу, кажуть, любов стверджує наука і це, мовляв, дужче. Не широко це в них і не ясно.

— Ви — про кого? — спитав Самгін.

— Про вас, — сказав Диякон, не глянувши на нього. — Про мудруючих лукаво. Розійшовся я духовно з вами і своїм шляхом піду, серед людей провіщаючи про Христа і закон його...

— Ви не хочете чаю? — спитав Самгін.

Диякон здивовано глянув на нього.

— Чого це?

— Чаю хочете?

— Ні, — сердито відповів Диякон і, насилу витягнувши ноги з-під стільця, встав, похитнувся. — То ви, значить, напишіть Любові Антонівні, обережненько, — звернувся він до Варвари. — У травні, в перших числах, дійду я до неї.

— Вам грошей часом не треба на дорогу? — спитала Варвара, встаючи.

— Не треба. І щодо юнака не забудьте.

— Та, звичайно! Кумов?

— Павло Кумов. Прощайте.

Він уклонився і, не подаючи руки ні їй, ні Самгіну, пішов, похитуючись.

— Як незручно ти запропонував чаю, — лагідним тоном зауважила Варвара.

Самгін, не відповівши, пішов на кухню й спитав в Анфиміївни чого-небудь закусити, а коли він повернувся до їдальні, Варвара, сидючи в кутку дивана, впираючись підборіддям в коліна, сказала:

— Дивно він говорив про любов.

Сказала тихенько, задумливо, але йому почулося в словах її щось схоже на докір чи виклик. Стоячи біля вікна спиною до неї, він відповів повчальним тоном:

— Так, розмови на цю тему дивні...

Зробивши паузу, постукав по шибці нігтями і — закінчив:

— Своєю непотрібністю.

Надворі шумів і посвистував, підказуючи злі слова, вітер, отакий знесилений потомок сердитих зимових хуртовин.

— Говорять про це ось такі, як Диякон, люди зі звихнутим мозком, говорять лицеміри і люди боягузливі, в

яких бракує сили визнати, що в світі, де все засновано на суперництві й боротьбі,— казкам і сентиментальностям місця нема, ні.

— Ні,— повторила Варвара. Самгін подумав: «Питає вона чи протестує?» За спиною в нього брязкотіли тарілки, ножі, стрясала підлогу важка хода Анфиміївни, та він уже не почував апетиту. Він говорив не кваплячись, складаючи слова, наче муляр цеглини, милуючись, як щільно лягають вони одно до одного.

— Видумана утопістами, що примирюють непримиренне, любов до людини, так само, як вигадана соромливими романтиками фантастична любов до жінки, однаково смішні там, де...

Він чув, що Варвара встала з дивана, був певен, що вона відійшла до стола і, чекаючи, коли вона покличе обідати, говорив далі, поки Анфиміївна не спитала веселим голосом:

— Та з ким ви говорите?

Самгін обернувся: Варвари в кімнаті не було. Він підійшов до стола, сів, почекав, хмурачись, нетерпляче постукуючи виделкою.

«Чого вона капризує?»

Підійшовши до дверей її кімнати, він сказав:

— Обід подано.

— Я — не хочу,— відгукнулась Варвара.

— Тобі нездужається?

— Трошки.

Пообідавши, він пішов до своєї кімнати, ліг, узяв книжку віршів Брюсова, поета, якого він уголос ганив за його антисоціальність, а потай милувався холодною гостротою його вірша. Почитав, подрімав, потім вийшов подивитися, що робить Варвара; виявилося, що вона вийшла з дому.

«Безглуздо»,— вирішив він, дивлячись, як вітер обсипає шибки у вікнах дрібним бісером дощових крапель. В домі було холодно, він попросив Анфиміївну затопити грубку в його кімнаті, сів до стола й заглибився в неприємну йому книжку Сергеевича про «Земські собори», неприємну тим, що в ній автор заперечував самотність державного устрою Московської держави. Шумів вітер, тріщали дрова в грубці, докази юриста-історика здавалися не дуже поважними, було дуже затишно, та раптом потривожила думка, що, може, скоро треба буде попрощатися з цим затишком, переїхати знову до мебльованих

кімнат. Самгін устав, поставив стілець перед грубкою і, скинувши окуляри, розгойдуючи їх на пальці, посмикуючи борідку, задумався.

«Мабуть, я занадто холодний і педантичний з нею. А вона ж легша за Лідію».

Вогонь перетворював дерево в рожеві і червоні квіти жарин, жарини вкривалися сіруватим плюшом попелу. Поряд з думами про Варвару, пам'ять, у тон поривам вітру і тріску вогню, підказувала мотив пісеньки Гогіна:

Порожній ум — лункий,
Вантаж потрібен віри!
Вночі всі кішки сірі
І гарні всі жінки!

Якби Варвара була дома — добре було б дозволити їй приголубитись. Кумедно вона здригається, коли цілуеш груди їй. І — стогне, як дитина уві сні. А цей Гогін — дотепна шельма, «порожній ум — лункий, вантаж потрібен віри» — непогано! Варвара, мабуть, пішла до Гогіних. Що примушує таких людей, як Гогін, допомагати революціонерам? Гра, азарт, нудьга життя? Письменник Катін полював тому, що полювали Тургенев, Некрасов. Напевно, Гогін має успіх у модернізованих панночок, як перукар у швачок.

«Чи не ревную часом?» — спитав себе Самгін, сердито глянувши на стінний годинник. Ішла восьма година, а Варвара пішла о четвертій. Він згадав, що в якомусь англійському романі герой, добродушний чоловік, знаючи, що дружина зраджує його, ось так само сидів перед каміном, розгортаючи жар кочергою, і мучився, уявляючи, як соромно, ніяково буде йому, коли прийде дружина, і як важко буде приховати від неї, що він усе знає, але, коли дружина, щаслива, прийшла, він вигнав її. Самгін зітхнув і вийшов до їдальні, постояв у темряві, засвітив лампу й пішов до кімнати Варвари; може, вона залишила там лист, в якому пояснює свою поведінку? Листа не було. Зі стін дивилися на Самгіна обличчя mademoiselle Клерон, Марс, Жюдик та ще багатьох жінок, він освітлював їх, тримаючи лампу в руці, і сьогодні вони здавалися порочнішими, ніж завжди. Ось коханка королів Діана Пуатьє, а ось коханка талановитих людей Аврора Дюдеван.

Самгін вернувся до їдальні, приліг на диван, прислухався: дощ перестав, вітер тихо гладив шибки вікна,

шуміло місто, годинник пробив восьму. Час до дев'ятої був незвичайно розтягнутий, страхітливо місткий, в порожнечу його вклялися спогади про все, що пережив Самгін, і все це ще раз нагадало йому, що він — людина своєрідна, виняткова і тому приречений на самотність. Але ця самооцінка, якою він пишався, сьогодні була тільки спогадом і навіть начебто непотрібним сьогодні.

Варвара з'явилася після одинадцятої години. Він почув її кроки на сходах і сам відчинив двері перед нею, а коли вона, не роздягаючись, не сказавши й слова, пройшла до своєї кімнати, він, побачивши, як непевно вона ступає, як її руки ловлять повітря, з хвилину стояв у передпокої, почувавши себе зневаженим.

«П'яна,— думав він.— І, значить...»

Кілька хвилин він походжав по їдальні, обурено тупаючи, стискаючи кулаки в кишенях, ходив і добирав слова, які зараз скаже Варварі.

«Ні,— завтра скажу, сьогодні вона нічого не зрозуміє».

В кімнаті у Варвари було зовсім тихо і темно.

«Навіть світла не може засвітити. А стане засвічувати — наробить пожежі».

Самгін узяв лампу і, нахмурившись, відчинив двері, від лампи впало світло на дзеркало, і в ньому він побачив майже незнайоме, потворно довге, сіре обличчя, з двома темними плямами на місці очей, роззявлений рот, що беззвучно кричав, був третьою плямою. Сиділа Варвара, піднявши руки, тримаючись за спинку стільця, закинувши голову, і було видно, що підборіддя в неї труситься.

— Що це тобі? — спитав Самгін, ставлячи лампу на туалетний стіл. Вона відповіла тихо, схропуючим голосом:

— Поможи роздягтися. Зачини двері... двері.

Дивилась вона так, як дивляться, вслухаючись у незвичайне, незрозуміле, очі в неї були величезні й дивно посвітлішали, знебарвились, губи здавалися пом'ятими. Здіймаючи з неї шубку, капелюшок, Самгін питав з тривогою й досадою:

— Що це означає?

— Морозить,— сказала вона, вставши, ступаючи до постелі так обережно й зігнувшись, наче її вдарили в живіт.

— Упала? Забилась? — допитувався Клим, почувавши, що його охоплює страх.

— Дістань порошки... в кишені пальта,— говорила вона, цокотячи зубами, і лягла на постіль, витягнувши руки вздовж тіла, стиснувши кулаки.— І — води. Замкни двері.— Зітхнувши, вона простогнала:

— О, господи...

— Послухай,— бурмотів Клим, струшуючи пальто, що висіло на руці в нього.— Які порошки? Треба покликати лікаря... Ти — отруїлася чим-небудь?

— Тихше! Це — ріжки, — шепотіла вона, заплющивши очі.— Я зробила аборт. Замкни ж двері! Щоб не знала Анфиміївна,— мені буде соромно перед нею...

Самгін приголомшено опустив руки, пальто впало на підлогу: плутаючись у ньому ногами, він налив у склянку води, подав їй порошок, нахилився над її обличчям.

— Навіщо ж ти... не сказавши мені? Це ж небезпечно, можна вмерти! Подумай, що ж було б? Це — жах!

Він уже розумів, що говорить не ті слова, які треба б сказати. Варвара схопила його за руку, притиснулась до неї гарячою щогою.

— Иди собі, любий! Не бійся... на третьому місяці... це безпечно,— шепотіла вона, цокотячи зубами.— Мені треба роздягтися. Принеси води... самовар принеси. Тільки — не буди Анфиміївну... страшенно соромно, якщо вона...

На руці в себе Клим відчув сльози. Очі у Варвари природно тремтіли, здавалося — вони вистрибнуть з очних ямок. Краще б вона заплющила їх. Самгін вийшов до темної їдальні, узяв з буфета ще не зовсім захололий самовар, поставив його біля ліжка Варвари і, не глянувши на неї, знову вийшов до їдальні, сів біля дверей.

«Навіщо вона зробила це? Якщо вона помре, — на мене... обурливо!»

Та він зрозумів, що про себе думає за звичкою, механічно. Йому було страшно, і його гнітила свідомість своєї безпорадності. Його було вирвано із звичайного, зрозумілого йому, але, не розуміючи мотивів вчинку Варвари, він уже інстинктивно схвалював його.

«Потрібна сміливість, щоб зважитися на це», — думав він, відчувавши, що в нього виникає нове почуття до Варвари.

Він чув, як вона скинула черевик, як обережно рухає-

ться по кімнаті, здавалося, що всі речі теж рухаються разом з нею.

Рипнула шухляда в комоді, клацнули ножиці, роздерлась якась тканина, відскочив стілець, і полилася вода з крана самовара. Клим став крутити гудзик тужурки, швидко відірвав його й засунув до кишені. Вийняв хусточку, помахав нею, як прапорцем, витер обличчя, чого воно не потребувало. В кімнаті було темно, а за вікном ще темніше і здавалося, що та, зовнішня, темрява може, видувши шибки, хлинути до кімнати холодним потоком.

— Як безглуздо, як страшенно безглуздо! — майже вголос пробурмотів він, зігнувшись, сховавши голову руками й розхитуючись. — Що ж буде?

Варвара, прочинивши двері, шепнула:

— Иди.

Він увійшов не зразу. Варвара встигла лягти в постіль, лежала вона горілиць, щоки в неї запали, ніс загострився: за кілька хвилин до цієї вона була зігнута, жалюгідна й маленька, а тепер неприродно витягнулась, плоска, і обличчя в неї ляжливо суворе. Самгін сів на стілець біля ліжка і, гладячи їй руку від плеча до ліктя, зашепотів слова, які здавалися йому чужими:

— Це — жахливо! Треба було сказати мені. Адже я не... ідіот! Що ж таке — дитина?.. Рискувати життям, здоров'ям...

Прикра свідомість безсилля зростала, до неї долучалась свідомість провини перед цією жінкою, начебто незнайоною. Він скоса, боязко поглядав на її розкошлану голову, спітнілий лоб і палаючі очі глибоко під ним, — очі нагадували згасаючі жаринки, над якими ще хитається ледве помітне синювате полум'я.

— Лікаря треба, Варю. Я — боюсь. Яке безумство, — шепотів він і, чуючи, як жалібно звучать його слова, раптом схлипнув.

— Безумство, — повторив він. — Навіщо ускладняти...

Сльози текли скупом з його очей, але все-таки він осліп від них, скинув окуляри й сховав обличчя в ковдру біля ніг Варвари. Він уперше плакав після днів дитинства, і хоч це було соромно, а — добре: під слізьми оголювалась людина, якою Самгін не знав себе, і зростало нове почуття близькості до цієї знайомої і незнайомої жінки. Її гаряча рука гладила потилицю, шию йому, він чув уривчастий шепіт:

— Спасибі, любий! Як це добре, — твої сльози. Ти не бійся, це безпечно...

Пальці її дедалі глибше занурювалися в його волосся, міцніше гладили шкіру шиї, щоки.

— Я не хотіла обтяжувати тебе. Ти — велика людина... незвичайна. Жінка-мати егоїстичніша, ніж просто жінка. Ти розумієш?

— Не говори, — попросив Клим. — Тобі дуже боляче?

— Ні... Але я — стомилась. Рідний мій, все нічого, якщо ти мене кохаєш. А я тепер знаю — кохаєш, правда?

— Правда.

— Ти не дозволив би аборту, якби я спитала?

— Звичайно, — сказав Клим, підвівши голову. — Розуміється, не дозволив би. Такий ризик! І — що ж, дитина? Це... природно.

Він говорив пошепки, — здавалося, що так краще чуєш справжнього себе, а якщо заговориш голосно...

Варвара глибоко зітхнула.

— Укрий мені ноги ще чим-небудь. Ти скажеш Анфиміївні, що я впала, забилась. І їй і Гогіній, коли прийде. Білизну в крові я попрошу взяти акушерку, вона завтра прийде...

Вона начебто починала марити. Потім раптом замовкла. Це було так дивно, наче вона вийшла з кімнати, і Самгін знову відчув холод ляку. Посидівши кілька хвилин, дивлячись в загострене обличчя її, послуховавши дихання, він вийшов до їдальні, залишивши двері відчиненими.

В рамі вікна серпик місяця, наче вишитий на голубуватому оксамиті. Самгін, стоячи, тримаючи руку навису, дивився на нього і, дослухаючись до трепету нових почувань, вже з недовірою питав себе:

«Чи так усе це?»

І знову зрозумів, що це — недовіра механічна, за звичкою, а справжні його думки цієї ночі — хороші, радісні.

«Вона мене серйозно любить, це — ясно. Я був несправедливий до неї. Та — чи міг я думати, що вона здатна на такий ризик? Безперечно, що існує почуття... святкове. Тоді, на дачі, стоячи перед Лідією навколішки, я не помилявся, нічого не видумав. І Лідія зовсім не спустошила мене, не вичерпала».

Рука, звисла в повітрі, втомилася, він засунув її в кишеню і сів біля стола.

«Завдяки Варварі я бачу себе з нового боку. Це треба оцінити».

Ніяково було згадати про те, що він плакав.

«Звичайно, дитина обтяжила б її. Вона любить розваги, незалежність. Вона легко сприймає життя. Хороша...»

Спершись ліктями на стіл, він задрімав і був розбуджений Анфиміївною.

— Тихше — Варя нездужає!

— Ой, що це? — нахилившись до нього, спитала домоправителька зляканим шепотом.— Чи не скинула, борони боже?

Клим устав, надів окуляри, подивився в маленькі, розумні очіці на заіржавілому обличчі, в закруглений рот, ніби готовий закричати.

— Ну, що за дурниці! Чому...

— А — кров'ю тхне?—ворушачи ніздрями, сказала Анфиміївна і перше, ніж він устиг спинити її, м'яко, як перина, ввалилася в двері до Варвари. Вона вийшла звідти зразу ж і так само безшумно, по лікті в неї руки було притиснуто до боків, а від ліктів піднято, як на іконі Знаменія Абалацької богоматері, короткі, залізні пальці ворушилися, губи в неї тремтіли, і вона шипіла:

— Ну, вже якщо це ти порадив їй... то я вже й не знаю, що сказати, — пробач!

Так, з піднятими руками, вона й пропливла до кухні. Самгін, зляканий її шипінням, ображений тим, що вона заговорила з ним на ти, постояв з хвилину й пішов за нею до кухні. Вона, особливо величезна в сутінку світання, сиділа серед кухні на стільці, впираючись у коліна, і по бурому, тугому обличчі в неї текли маленькі сльози.

— Я нічого не знав, вона сама вирішила, — тихенько, поквапливо говорив Самгін, дивлячись у мокро обличчя, в недовірливі очіці, з яких на торбини її напівоголених грудей капали ці незвичайні маленькі сльозини.

— Ой, дурна, ой — модниця! А я ж думала, ось, мовляв, дитина буде, я бавитимуся з нею. Кухню покинула б. Ех, Климе Івановичу, любий. Незаконно ви все живете... І люблю я вас, а — незаконно!

І — встала, дбайливо запитуючи:

— Не спав уночі?

Клим схопив її за руку.

— Я — хочу, — пробурмотів він, раптом захмелівши від хвилювання, — руку потиснути вам, поважаю я вас...

— Чого там руку,— зітхнула Анфиміївна і, обнявши його пудовими руками, пригорнула до грудей своїх, пробурмотівши:

— Ех, діти ви, діти... Чужого бога діти!

Умиваючись у себе в кімнаті, Самгін ніяково усміхався:

«Поводжусь я — смішно».

І почував себе радісно від того, що ось уміє поводитися смішно, як ніхто не вміє.

Настали чудові дні. Все стало надзвичайно приємно, і надзвичайно приємний був сам собі лірично схвильований чоловік Клим Самгін. Його долало бажання говорити з людьми якийсь по-новому, лагідно, ласкаво. Навіть з Тетяною Гогіною, антипатичною йому, він не міг уже поводитися неприязно. Ось вона сидить біля постелі Варвари, поклавши ногу на ногу, погойдуючи ногою й задирливим голосом говорить про Сулова:

— Не терплю ригористів, чиновників і взагалі кубічно обтесаних людей. Він учора запевняв мене, що Якубовичу-Мельшину, революціонерові й каторжанинові, не слід було перекладати Бодлера, а він повинен був перекладати ямби Поля Луї Кур'є. Жах!

— Вузькість, — чемно поправив Клим. — Проповідник повинен бути вузьким...

— Не знаю, — сказала Гогіна. — Але я багато бачила й бачу цих ветеранів революції. Романтизм у них вихолощений і залишилася на місці його дрібна, особиста злість. Подивіться, як вони не хочуть зрозуміти молодих марксистів, саме — не хочуть.

Варвара стомлено заплющила очі, а коли вона заплющувала їх, її безкровне обличчя ставало страшним. Самгін тихенько торкнувся руки Тетяни і, моргнувши їй на двері, встав. В ідальні дівчина почала розпитувати, як це і звідки впала Варвара, чи був лікар і що сказав. Запитання її йшли одно за одним, і перше, ніж Самгін міг відповісти, Варвара гукнула на нього. Він вийшов, зачинивши за собою двері, тоді вона, взявши за руку його, усміхаючись знекровленими губами, спитала тихенько:

— Можна мені покапризувати?

Він кивнув головою, теж усміхаючись.

— Не говори з Танею багато, вона — хитра.

— Не говоритиму, — обіцяв він, піднявши руку як для присяги, і, гладячи її волосся, сповістив:

— Каприс по-латині, якщо не помиляюсь,— стрибати, підстрибувати. Капра — коза.

Почекавши, чи не скаже вона ще чого-небудь, він спитав:

— Про що думаєш?

— Про справедливість, — сказала Варвара, зітхнувши.— Що є тільки одна справедливість — любов.

Клим Самгін заговорив з раптовою рішучістю:

— Складу екзамені, і — поїдемо до моєї матері. Якщо хочеш — повинчаємося там. Хочеш?

Лежачи нерухомо, вона промовчала, та Клим бачив, що кризь її довгі вії сяють тонкі промінчики. І, захоплюючись своєю великодушністю, він казав далі:

— Потім — поїдемо Окою, Волгою. До Криму — добре?

Болісно ойкнувши, Варвара підвелась трохи, схопила його за руку і, притиснувши її до грудей собі, сказала:

— Однаково, — зрозумій!

— Не хвилюйся,— попросив він, знову пишаючись тим, що викликав таке почуття.

Тижнів через три він думав:

«Ось — мій медовий місяць».

Він мав право думати так не тільки тому, що Варвара, одужавши й весело покращавши, запалилася ніжною й жадібною, але все-таки не обтяжливою для нього пристрастю, а й тому ще, що в її ставленні виявлялося ще більше дбайливості про нього, дбайливості такої зворушливої, що він аж сказав:

— А ти, Варю, могла б бути напрочуд ніжною матір'ю.

Була середина травня. Зграї галок носилися над Петровським парком, дзеркало ставу відбивало блакитне небо і хмари, схожі на збиті вершки; теплий вітер допомагав сонцю запалювати на листі дерев зелені вогники. І такі самі вогники світилися в очах у Варвари.

— Ходімо додому, пора, — сказала вона, встаючи з лави.— Ти казав, що тобі треба прочитати до завтра сорок шість сторінок. Я така рада, що ти закінчуєш університет. Ці марні хвилювання...

Не закінчивши фрази, вона глибоко зітхнула.

— Як це чудово в Лермонтова: «радіючий день».

Самгін вів її берегом ставу і бачив, як по воді, голубуватій, наче відшліфована сталь, пливе, трохи кокетливо похитуючись, її струнка постать у синьому жакеті, в гарненькому капелюшку.

— Мені здається — ніде не буває такої милої весни, як у Москві, — говорила вона. — А втім, я ж ніде й не була. І — уяви! — не хочеться. Начебто я боюсь побачити щось краще за Москву й перестану любити її так, як люблю.

— Дитинність, — сказав Самгін солідно, одначе — ласкаво, йому подобалося говорити з нею ласкаво, це дозволяло йому бачити себе в новому світі.

— Дитинність, звичайно, — погодилась вона, але, помовчавши, спитала:

— Хіба тобі не здається, що любов вимагає... обережності... ошадливості?

— Але не сліпоти, — сказав Самгін.

Через кілька тижнів Клим Самгін, елегантний кандидат на судові посади, сидів дома проти Варавки й слухав його осиплий голос.

— Отже — адвокат? Прокурор? Не схвалюю. Майбутнє належить інженерам.

Його обличчя, надуте, як повітряна куля, здавалось освітленим зсередини червоним вогнем, а вуха були лілові, наче в п'яниці: очі, вузькі, як двоє тире, вивчали Варвару. З безглуздою швидкістю він кидав у рот собі бісквіти, блискав латаними золотом зубами й пив содову воду, підливаючи в неї херес. Мати, схожа на манірну гувернантку з англійок, розважала Варвару, розказуючи:

— Завдяки енергії Тимофія Степановича, у нас буде електричне освітлення...

Тримаючи в руках чашку з чаєм, Варвара слухала її шанобливо і з тим напруженням, яке з'являється на обличчі в людини, коли вона й хоче, але не може попасти в тон співрозмовникові.

— Дуже миле місто, — не зовсім впевнено сказала вона, — Варавка зразу ж заперечив їй:

— Ідіотське місто, вісімдесят п'ять процентів жителів — ідіоти, десять — шахраї, процентів з три — могли б працювати, якби їм не заважала адміністрація, далі йдуть страшенно розумні, а тому й ні на якого дідька не здатні мрійники...

Він махнув рукою і знову звернувся до Самгіна:

— Я хочу дати роботу тобі, Кліме...

Самгін слухав його і стежив за Варварою, бачив, що їй важко з матір'ю; Віра Петрівна зустріла її з тією удаваною люб'язністю, як зустрічають людину, знайомство з якою неминуче, але не обіцяє нічого приємного.

— А ти писав, що в неї зелені очі! — докорила вона Климові. — Я дуже здивувалася: зелені очі бувають тільки в казках.

І зразу ж сповістила:

— А в нас, у флігелі, вмирає людина.

І стала розказувати про Співака; голос у неї звучав гидливо, після кожної фрази вона стискала зів'ялі губи; в ній почувалася невидгойна втома і лиха досада на всіх за цю втому. Але говорила вона тоном, який вимагав уваги, і Варвара слухала її, як гімназистка, що їй нелюбий учитель читає нотацію.

«Дико їй тут», — подумав Самгін, цього разу він почував себе чужим у домі, як ніколи раніше.

Варавка кричав йому на вухо:

— Заробиш сотню-півтори на місяць...

Увійшов доктор Любомудров з годинником у руках, подивився на стінний годинник і заявив:

— Ваш відстав на вісім хвилин.

З Климом він привітався так, начебто вчора бачив його і взагалі Клим давно вже набрид йому. Варварі поклонився церемонно і чомусь заплющивши очі. Сів до стола, підсунув до Віри Петрівни порожню склянку; вона запитливо глянула в пом'яте обличчя докторові.

— До ночі має вмерти, — сказав він. — Випадок — найцікавішої живучості. Легенів у нього — нема, а так, ніщо. Протизаконно дихає.

— Він був людиною не талановитою, але обізнаною, — сказала Самгіна Варварі.

— Він ще є, — поправив доктор, розколочуючи цукор у склянці. — Він — є, так! Нас, лікарів, не здивуєш, але цей умирає... коректно, так би мовити. Начебто збирається переїхати на іншу квартиру — та й годі. У нього — повинні б мозкові явища початися, а він — нічого, міркує, як... як не треба.

Доктор здивовано поглянув на всіх по черзі і, як видно, помітивши, що розповідь його пригнічує людей, крякнув, потім спитав Кліма:

— Ну, що — бунтуєте? Ми теж свого часу бунтували. Пуття з того не вийшло, але в Росії втрачено чудових людей.

Віра Петрівна порадила синові:

— Ти б заглянув до Лізи... до цього.

Клим був радий піти.

«Як незручно й гидливо сказала мати: до цього»,— подумав він, виходячи на двір і розглядаючи флігель; здалося, що флігель обважнів, став нижчим, дах по-старечому звис до землі. Стіни його випромінювали тепло, наче нагрітий утюг. Клим пройшов у сад, де все було святкове й пишне, щebetали пташки, на клумбах хвостовито рябіли квітки. А сонця так багато, начебто саме цей сад був улюбленим його садом на землі.

У вікні флігеля показалася Співак, одягнена в білий халат, вона виливала воду з пляшки. Клим тихо спитав:

— Можна до вас?

— Розуміється, — відповіла вона голосно.

Вона зустріла його, тримаючи біля грудей, як дитину, дві пляшки, загорнуті в серветку; пляшки, мабуть, пекли в груди, обличчя в неї болісно кривилося.

— Хочете пройти до нього? — спитала вона, оглядаючи Самгіна невидючим поглядом. Бачити помираючого Клим не хотів, але мовчки пішов за нею.

Музикант напівлежав у ліжку, поставленому так, що узголів'я його було проти відчиненого вікна, по груди він був укритий пледом в чорно-білу клітку, а на грудях сорочку розстебнуто і сонце неприємно детально освітлювало сіру шкіру і чорненькі кільця волосся на ній. Під шкірою, судорожно натягаючи її, здіймалися по-дитячому тонкі ребра, і дивно було бачити, що одна з глибоких ям за ключицею освітлена, а в другій лежить тінь. Здавалося, що Співак по всіх вимірах став меншим на третину, і це було так моторошно, що Клим не зразу наважився глянути йому в обличчя. А він говорив, схрпуючи:

— О, це ви? А я ось бачите... І — в такий день. Жалко дня.

Дружина, нагнувшись, підкладала до ніг йому пляшки з гарячою водою. Самгін бачив на білому фоні подушки чорноволосу, розкошлану голову, пітний лоб, здивовані очі, щоки, густо зарослі чорною щетиною, і напівроззявлений рот, в якому видно було дрібні, жовті зуби.

— Смерті я не боюсь, але втомився вмирати, — хрипів Співак, тоненька шия витягалася з ключиць, а голова начебто хотіла відірватися. Кожне його слово вимагало зітхання, і Самгін бачив, як жадібно губи його всмоктують сонячне повітря. Страшний був цей смокчучий трепет губ і ще страшніша напівбезумна й жалібна усмішка темних, глибоко запалих очей.

Єлизавета Львівна стояла, схрестивши руки на грудях. Її застиглий погляд зупинився на обличчі в чоловіка, ніби згадуючи щось; Клим подумав, що обличчя в неї не сумне, а тільки заклопотане, і що хоч батько помирав теж страшно, але якимось природніше, зрозуміліше.

— Я, звичайно, не вірю, що весь помру, — говорив Співак. — Це — занурення в тишу, де панує досконала музика. Земному слухові не доступна. Чий це вірші... земному слуху не доступна?

Самгін, слухаючи, примушував себе усміхатися, це було дуже важко, від усмішки дубіло обличчя, і він знав, що усмішка остільки ж дурна, як і недоречна. Він усе-таки сказав:

— Ви перебільшуєте, з вашою хворобою живуть довго...

— З нею довго вмирають, — відказав Співак, але зразу ж, вигнувши кадик, захрипів: — Я б ще міг... dokonalo це місто. Пилюга і вітер. Пилюга. І — завжди дзвони. Страшенно багато... дзвонять! Дзвони — якщо життя уро-чисте...

— Ми стомлюємо його, — зауважила Єлизавета Львівна.

— До побачення, — сказав Клим і швидко відступив, боячись, що помираючий простягне йому руку. Він уперше бачив, як смерть душить людину, він почував себе стиснутим страхом і огидою. Але це треба було приховати від жінки і, вийшовши з нею до вітальні, він сказав:

— З якою жорстокістю сонце...

Та Співак, дивлячись за плече йому, відмахнулась рукою й не дала йому закінчити фразу.

— В цих випадках заведено говорити що-небудь філософічне. А — не треба. Говорити тут нема чого.

Її погляд, стомлений і вичікуючий, збуджував у Самгіна бажання обернутися, дізнатися, що вона бачить за плечима в нього.

Ідучи садом, він побачив у вікні своєї кімнати Варвару, вона гладила пальцями листя квітки. Він підійшов до стіни й сказав тихенько, провинно:

— Невдало ми попали.

— Він — скоро? — спитала Варвара тихенько й оглянувшись назад.

Самгін кивнув головою й запропонував:

— Іди сюди.

Коли вона, струнка, в шовковому платті перлового

кольору, йшла до нього доріжкою серед дрібнолистого чагарника, Самгін зовсім відчув себе провинним перед нею. Він ласкаво провів її в далекий куток саду, посадовив на лаву, під густий навіс вишень, і, гладячи руку їй, зітхнув:

— Погана штука.

Вона жваво відгукнулась:

— Так!

І швидко, — ніби відповідаючи вчителеві добре вивчений урок, — розказала півголосом:

— По Арабській площі йшов пристойно одягнений чоловік і, підходячи до табунця голубів, спіткнувся, впав; голуби розлетілися, підбігли люди, поклали того, що впав, на дрожку візника; поліцейський повіз його, всі розійшлися, і знову прилетіли голуби. Я бачила це й подумала, що він звихнув ногу, а на другий день читаю в газеті: нагло помер.

Розказуючи, вона дивилася в куток саду, де, між зеленню, було видно клапоть даху флігеля з закопченим димарем; з димаря здіймався голубуватий димок, такий легкий і прозорий, начебто це й не дим, а гріте повітря. Слідкуючи за поглядом Варвари, Самгін теж дивився, як струмує цей димок, і почував потребу говорити про щонебудь дуже просте, життєве, та не знаходив про що; говорила Варвара:

— А коли мені було років тринадцять, напроти нас лагодили дах, я сиділа біля вікна, — мене того дня покарали, — і хлопчак покрівельник кривлявся з мене. Потім другий покрівельник заспівав пісню, хлопчак теж став співати, і — так добре виходило в них. Але враз пісня скінчилась криком, коротеньким таким і різким, тоді гупнуло, як подушка, — це впав на землю старший покрівельник, а хлопчак ліг животом на бляху й розтягнувся, наче не людина, а — малюнок...

Вона передихнула й докінчила:

— Коли вмирають раптово, — це не страшно.

— Не варто говорити про це, — сказав Клим. — Тобі подобається місто?

— Та я ж ще не бачила його, — нагадала вона.

Дивно було чути, що вона говорить, наче гімназистка, якось наївно, навіть неправильно, не своєю мовою й ніби скаржачись. Самгін почав розказувати про місто те, що взяв від старого Козлова, але вона, відмахуючись хусточкою від бджоли, спитала:

— Навіщо вони топлять піч?

— Мабуть, гріють воду, — неохоче відповів Самгін і присунувся ближче до неї, теж дивлячись на димок.

— А може, це — прислуга. Є такий забобон: коли жінці важко родити — відчиняють царські ворота в церкві. Це, мабуть, не дурна річ, як символ, чи що. А коли людина важко вмирає, — запалюють дрова в печі, скалку на припічку, щоб душа бачила дорогу на небі: «вогник на вихід душі».

Помітивши, що Варвара підозріло часто кліпає, він пожартував:

— Тут уже неможливо догадатися: чому душа повинна вилітати з димом, як банкрут?

Варвара не усміхнулась: опустивши голову, бгаючи пальцями хусточки, вона сказала:

— Знаєш, тоді, в акушерки, була хвилина, коли мені здалося — від мене відірвали шматок життя.

Самгін узяв її руку, поцілував і спитав:

— Мати не сподобалась тобі?

— Не знаю, — відповіла Варвара, дивлячись в обличчя йому. — Вона, майже з першого слова, почала про це...

Варвара показала очима на дах флігеля; там, під почервонілим у промінні заходу димарем, ледве помітно кучерявились якісь срібні струмки. Самгін сердився на себе за те, що не вмів відвернути увагу в бік від цього дурного димаря. І — не слід було питати про матір. Він взагалі був незадоволений з себе, не впізнавав себе і навіть начебто не вірив собі. Чи міг він кілька місяців тому уявити, що для нього буде можливим і приємним таке почуття до Варвари, якого він зазнає тепер?

— Який... незрівнянний цей Тимофій Степанович, — сказала Варвара і, відмахнувши рукою від обличчя щось невидиме, запропонувала пройтися по місту. На вулиці вона пожвавішала; Самгін вважав це пожвавлення штучним, але йому подобалося, що вона намагається жартувати. Вона казала, що місто дуже вигідне для стариків, старих дів, інвалідів.

— Справді, було б не погано, якби існували міста для віджилих людей.

— Жорстоко, — сказав Самгін, усміхаючись.

Оглянувшись назад, вона помовчала з хвилину, потім задумливо промовила:

— Недобре робити з... умирання щось таке, що зобов'язує мене думати про те, чого я не хочу.

Роздосадуваний тим, що вона знову повернулася до цієї теми, Самгін сухо сказав:

— Не можу ж я виїхати звідси завтра, наприклад! Це образило б матір.

— Звичайно! — швидко відгукнулась вона.

Додому вернулися, коли вже стемніло; Варавка, сидючи в ідальні, мугикав, розкладаючи дуже складний пасьянс, доктор, проти нього, перегортав товстий щомісячник.

— Вночі буде дощ, — сказав доктор, подивившись на Варвару одним оком, примруживши друге, і пообіцяв: — Дощ і доконає його.

— Набридли ви, докторе, з цим вашим покійником, — пробурчав Варавка, — доктор поправив його:

— Не покійником, а — хворим.

— Адже ж не знаменитість помирає, — нагадав Варавка, почухуючи картою носа.

Варвара, сказавши, що вона втомилась, сховалася в кімнату, відведена їй; Самгін теж пішов до себе й довго стояв біля вікна, ні про що не думаючи, дивлячись, як чорні клапті хмар нерішуче гасять зорі. Вночі дощу не було, а була тяжка духота, вона заважала спати, вливаючись у відчинене вікно безбарвним, гарячим димом, викликаючи піт. І була якась незвичайно густа тиша, що навівала тривогу. Вона примушувала чекати чиїхось криків, але місто безмовно притаїлось, воно все наче перестало жити цієї ночі, навіть собаки не гавкали, тільки раз у раз похмуро вибивав години сторожовий дзвін при церкві Михайла Архангела, патрона поліції.

Клим лежав, заплющивши очі, і думав, що Варвара вже внесла в його життя незмірно більше за те, що внесли Нехаєва і Лідія. А Нехаєва — має рацію: життя, по суті, не дає жодної краплі меду, не присмаченої гіркотою. І слід жити простіше, так...

Дощ ринув близько сьомої години ранку. Його не було тижнів зо три, він пішов з блискавками, громом, виючим вітром і повіся, як запізнений гість, який, почувачи свою провину, квапиться бути чемним з усіма й зразу виявляє все краще своє. Він запопадливо мив залізні дахи флігеля і дому, мив запорошені дерева, примушуючи їх шовково шелестіти, рясно поливав висохлу землю і раптом звільнив небо для чудового сонця.

Клим першим вийшов у їдальню до чаю, в домі було тихо, всі, очевидно, спали, тільки нагорі, у Варавки, де жив доктор Любомудров, хтось порався. Через дві-три хвилини до їдальні заглянула Варвара, вже одягнена, причесана.

— Я теж не могла заснути, — почала вона розказувати. — Я ніколи не чула такої мертвої тиші. Вночі по саду ходила жінка з флігеля, вся в білому, заломивши руки за голову. Потім вийшла в сад Віра Петрівна, теж у білому, і вони довго стояли на одному місці... як Парки.

— Парки? Їх — три, — нагадав Клим.

— Я знаю. Той чоловік — живий ще?

Стомлений безсонням, Клим хотів відповісти їй сердито, але увійшов доктор, втираючи хусточкою обличчя, і сказав, широко усміхаючись:

— Доброго ранку! А хворий — живісінький! Це — феноменально!

Клим переніс своє роздратування на нього:

— Помілилися ви в надії на дощ...

— Випадок — винятковий, — сказав доктор, відчиняючи вікна; потім підійшов до стола, налив склянку кофе, походив по кімнаті, тримаючи склянку в руках, і, підсівши до стола, поскаржився:

— Нудне в мене ремесло. Жалкую, що не акушер.

З'явилася Віра Петрівна й запропонувала Варварі поїхати з нею до школи, а Самгін пішов до редакції — одержати гонорар за свою рецензію. Місто, чисто вимите дощем, святково сяло, сонце старанно розпарювало землю в садах, запахи свіжої зелені насичували нерухоме повітря. Люди теж здавалися чисто вимитими, ступали впевнено, легко.

«Так, усе-таки жити треба в провінції», — подумав Клим.

На чавунних сходах редакції його зустрів Дронов, що швидко біг наниз.

— Ба! Коли приїхав? Співак — помер? А я думав: ти похоронне оголошення несеш. Я хотів побігти до дружини його по довідочку для некролога.

Пропустивши Самгіна повз себе, він схвально сказав:

— Цивільний костюм більше тобі до лиця, ніж студентська форма.

Сам він був одягнений франтувато, руденьке волосся в нього змазано якимось жиром і задавакувато причесано

на косий проділ. Його новенькі черевики неголосно і пристойно рипіли. В нього взагалі з'явилося щось ввічливе, ке й благодушне. Він сів проти Самгіна за стіл, випнув груди, обтягнуті картатим жилетом, і на обличчі в нього з'явився вираз готовості все сказати і все зробити. Бавлячись золотим олівчиком, він розказував, підстрибуючи на стільці, наче йому було гаряче сидіти:

— Як живемо? — Та — все так само. Редактор — плаче, бо ні люди, ні події не бажають зважати на нього. Робінзон — іде від нас, бунтує, каже, що газета дурна й пошла і що кожного дня, під заголовком, треба друкувати великим шрифтом: «Геть самодержавство». Він теж, мабуть, скоро помре...

Проникливі оченята Дронова допитливо прилипли до обличчя Самгіна. Клим скинув окуляри, йому здалося, що скельця раптом потьмяніли.

— Редактор кривиться й від твоїх заміток, вважає, що ти занадто лагідно ставишся до декадентів, символістів — як їх там?

Олівчик вискочив у нього з рук і підкотився до ніг Самгіна. Дронов кілька секунд дивився на олівець, наче сподіваючись, що він сам стрибне з підлоги до рук йому. Зрозумівши, чого він чекає, Самгін відкинувся на спинку крісла й став протирати окуляри. Тоді Дронов підняв олівчик і покотив його до Самгіна.

— Це мені одна актриса подарувала, я ж тепер і відділ театру веду. Правдін оголосив себе марксистом і редактор вижив його. Самоцвіт — справжній сапфірчик. Ну, а ти — як?

Поява редактора врятувала Самгіна від потреби відповідати.

— Здрастуйте! — сказав редактор, скинувши капелюх, і сповістив: — Жарко!

Він міг би не говорити цього, череп у нього блищав, як гарбуз, покроплений росю. В кабінеті редактор витер лисину, стомлено сів за стіл, зітхнув, відкрив середню шухляду стола й поклав перед Самгіним пачку його рукописів, — все це, всі його жести Клим бачив уже не раз.

— Пробачте, що я кваплюся, але мені треба до цензора.

Говорив він жалібно й дивився на Самгіна безнадійно.

— Не можу погодитися з вашим ставленням до моло-

дих поетів, — куди вони кличуть? Підглядати, як жінки купаються. Тоді як наші кращі письменники і поети...

Говорив він довго, наче забувши, що йому треба до цензора, а скінчив тим, що, ткнувши пальцем у рукописи Самгіна, міцно, так, що аж палець налився кров'ю, притиснув їх до стола.

— Ні, з ними треба нещадно боротися.

Він устав, підібрав губу.

— Не можу друкувати. Це — проповідь найгрубішої хтивості і втечі від життя, від дійсності, а ви — заохочуєте.

Самгін, зробивши байдуже обличчя, мовчки злостився, заперечувати редакторові він не хотів, вважаючи це нижчим своєї гідності. На вулицю вийшли разом, там редактор, простягнувши руку Самгіну, сказав:

— Дуже шкодую, але...

— Старий дурень, — вилаявся Самгін, переходячи на затінений бік вулиці. Прикро було признатися, що відмова редактора друкувати рецензії засмутила його.

«Чого вона варта, дійсність, яку тобі підносить Іван Дронов?» — сердито думав він, ідучи повз затишні будиночки, і згадав зворушливі розповіді Козлова.

Через сотню швидких кроків він наздогнав двох людей, один був у дворянському кашкеті, а другий — у панамі. Широкоплечі постаті їхні заповнили всю панель, і, щоб випередити їх, треба було зійти в грязюку на непросохлий брук. Він пішов позаду, поглядаючи на червоні, жирні шиї. Лівий, у панамі, хрипкувато, басом говорив:

— Уві сні хоч скільки їж — ситий не будеш, а ти — уві сні онучі жуеш. Які ми господарі на землі? Мій син, студент другого курсу, в господарстві розуміє більше за нас. Тепер, брат, живуть за жидівською наукою політичної економії, її навіть дівчатка вивчають. Продавай усе та й — їдьмо! Там гроші зробити можна, а тут — жиди, Варавки, чорт знає що... Продавай...

Самгін зійшов на брук, випередив цих людей, і лінивий тенорок сказав йому вслід:

— Ну, що ж, продавати, то — продавати, на Схід, то на Схід!

Самгін хотів глянути: яке обличчя в тенора? Та полінувався обернутись, позначалася безсонна ніч, запашне повітря сп'яняло, навіть думати було лінь. Однак він подумав, що ось таких розмов на вулиці пам'ять його

спіймала й зберігає багато, але всі вони — наче мушині плями на дзеркалі й придатні тільки для складання анекдотів. Потім він зізнався, що погано розуміє, чого хочуть поети-символісти, та йому приємно, що вони не оспівують страждань народу, не кричать «вперед без сумнівів і страху» і про зорю «святого відродження».

Додому він прийшов з бажанням лягти й заснути, але в його кімнаті біля вікна стояла Варвара, виглядаючи в сад з-за лутки.

— Тихше! — попередила вона пошепки. — Дивись.

В саду, на зеленій лаві, під яблунею, сиділа Єлизавета Співак, спираючись руками на лаву, нерухома, як статуя; вона дивилася просто перед себе, очі в неї здавалися неприродно опуклими й гнівними, а обличчя, в дрібних цятках світла і тіней, начебто горіло й тануло.

— Гарно сидить, — шепотіла Варвара. — Знаєш, кого я зустріла в школі? Дунаєва, робітник, такий веселий, пам'ятаєш? Він там сторожем чи щось у цьому роді. Не впізнав мене, але це він — навмисно.

Вона шепотіла так жваво, що Самгін догадався про причину пожвавлення й спитав:

— Помер?

— Здається. Ти — дізнайся.

Самгін вийшов до їдальні, там сидів доктор Любомудров, писав щось і дихав на папір димом цигарки.

— Що — як хворий?

— Хворого нема, — сказав доктор, не підводячи голови і якимось невміло шкрябаючи по паперу пером. — Ось, пишу для поліції папірець про те, що людина законно й воістину померла.

Скоряючись чудній цікавості й наче не вірячи докторові, Самгін вийшов у сад, заглянув у вікно до флігеля, — маленький піаніст лежав на постелі біля вікна, майже впираючись підборіддям в груди; здавалося, що він, примруживши очі, які потонули в темних ямах, нетямуще дивиться на долоні свої, складені ковшичками. Меблі з кімнати винесли, і порожнеча її дуже переконливо доводила цілковиту самотність музиканта. Мухи лазили по обличчю в нього.

Самгін знову відчув, що цей — гірший, страшніший, ніж батько; в цьому є щось моторошне, від чого горло стискає судорога. Він швидко пішов, турбуючись, щоб Єлизавета Львівна не помітила його.

— Що? — спитала Варвара.

Він ствердно кивнув головою.

— Я догадалась про це, — сказала вона, легко зітхнувши, сидючи на краєчку стола й погойдуючи ногою в рожеватій панчосі. Самгін підійшов, поклав руки на плечі їй, хотів щось сказати, та слова згадувалися ганебно затерті, дурні. Краще б вона заговорила про які-небудь дрібниці.

— Ти перекинеш мене! — сказала вона, обнявши його ноги своїми.

Він поклав голову на плече їй, тоді вона, шепнувши «Зажди!» — відштовхнула його, тихо зачинила вікно, потім, замкнувши двері, сіла на постіль:

— Иди до мене! Тобі — недобре? — тривожно й ласкаво спитала вона, обіймаючи його, і через кілька хвилин Самгін вдячно шепотів їй:

— Ти в мене — чутлива... розумна.

А потім дні заповнилися безліччю дрібних, але необхідних справ і пішли швидше. Піаніста одягли в сюртучок, акуратно вклали в хорошу труну, з фестончиками по краях, рясно прикрасили квітами, і зеленувате обличчя законно померлої людини начебто втратило моторошний вираз незбагненності, що збентежив Самгіна. На дворі, під вікном флігеля, чудово співали панахиду «аматори хорового співу», хором керував Корвін з червоним, у формі римської п'ятірки, шрамом на лобі; шрам цей, трохи піднявши ліву брову в Корвіна, надав його тупуватій фізіономії чогось героїчного. Коли Корвін бажав, щоб ошатні панночки хору співали мінорніше, він придушуючим жестом спускав руку до землі, і кінець його важкого носа теж опускався в проміжок між могутніми вусами. Клим згадав Інокова й тихенько спитав матір: де він? Хрестячи опалі груди, Віра Петрівна молитовно прошепотіла:

— Його найняв і забрав отой інженер... що писав про гімназистів, студентів.

З вікон флігеля впливав дим кадила, запах тубероз; у дворі стояла юрба благочестивих глядачів і слухачів; біля ґраток саду притулився Іван Дронов, задумливо почухуючи щоку крисами солом'яного бриля.

В день похорону зранку подув великий вітер і якраз на схід, у напрямі кладовища. Він штовхав людей у спину, заважав їти жінкам, піддуваючи спідниці, кошлав зачіски чоловікам, закидаючи волосся з потилиць на лоби і щоки.

Спів хору він заносив наперед процесії, і Самгін, ведучи Варвару під руку, ступаючи позаду Співак і матері, чув тільки приглушений крик:

— А-а-а...

Люди, вигинаючи спini, тримаючись за голови, впиралися ногами в землю, штовхаючи одно одного, тихенько вибачались, але, скоряючись силі вітру, ішли дедалі швидше, наче намагаючись догнати відлітаючий спів:

— А-а-а...

Все це пригнічувало, навіваючи Самгину неприємні думки про тлінність життя, тим більше неприємні, що вони втілювалися в чужі слова:

Навіщо ти мені — життя, випадку дар?

— згадував він, а відштовхнувши ці слова, згадував інші:

А життя, як поглянеш спокійно і пильно навкруг,
Таке і пусте і дурне...

Хотілося затиснути життя в свої слова й було прикро переконатися, що все сумне, що можна сказати про життя, було вже сказане й дуже добре сказане.

Поштовхи вітру і людей дратували його. Варвара заважала, нахилиючись, поправляючи спідницю, вона збивалася з ноги, потім, підстрибуючи, щоб іти в ногу з ним, знову заплутувалася в спідниці. Клим вважав, що Співак іде дерев'яно, як солдат, і занадто високо тримає голову, наче вона пишається тим, що в неї помер чоловік. І ступала вона, як по канату, дбайливо чи боязко додержуючи прямої лінії. Айно йшла за труною теж не схилиючи голови, але вона йшла краще.

«Чудна жінка, — думав Самгін, дивлячись на чорну постать Співак. — Революціонерка. Напевно — навчає Дунаєва. І, напевно, все це — через те, що боїться прожити життя, як Таня Куликова».

Потім він мусив стояти понад годину на кладовищі, біля могили, викопаної у рудій землі; один бік могили узорно обсіпався й нагадував беззубу щелепу старої жабрачки. Адвокат Правдін сказав промову, сміливо доводячи закономірність явищ природи; піп говорив про царя Давида, гуслі його і про лагідну мудрість божу. Вітер невтомно літав, посвистуючи серед хрестів і дерев; над головами людей безстрашно і блискавично мелькали стрижі; за

церквою, під горою, сердито пирхала пароодвідна труба водогону.

Зате — як приємно стало через день, коли Клим, стоячи на палубі маленького пароплава, білого, як лебідь, дивився на місто, повите пишною масою багряних хмар. Військовий оркестр у міському саду грав поपुरі з опереток і корнет-а-пістон наче писав у повітрі найзабавніші мелодії Оффенбаха, Планкета, Ерве. Що нижче річкою сповзав жвавий пароплав, то більше мило іграшковим ставало місто, розфарбоване м'якими барвами заходу, то яскравіше блищала золота баня собору, а маленькі будиночки, ще зменшуючись, притулялися щільніше до зубчастого муру і башт кремля. Потім пароплав круто повернув за пагорб, наїжений ялинами, і місто зникло, наче стерте з землі волохатою, чорною лапою. Було тепло, тихо, тільки колеса весело розхлюпували червонувату воду неширокої річки, посилаючи до берегів спінені хвилі, — вони робили пароплав ще більше схожим на птаха з величезними крилами.

Самгін і Варвара стояли біля борту, почувавши приємність «самотності удвох». Коли стемніло і пароплав стали наздоганяти чорні клапті хмар, затьмарюючи тіннями воду і землю, — зустрівся другий пароплав, яскраво освітлений. Він був пофарбований в коричневий колір, здавався залізним, а відображення його вогнів врізалися в річку, наче зуби борони, і було чудесно бачити, що ці вогненні зуби, скородячи воду, не гаснуть у ній. А з лівого боку, з-за горбів, викотився великий, оранжовий місяць, тоді як з правого сунула хмара, кошлата, наче ведмежа шкура, її струшували блискавки, але грому не було чути, й блискавки були не страшні. Варвара по-дитячому захоплювалась, хапала Самгіна за руку, пригорталась до нього, скрикуючи:

— Ой! дивись, дивись! Бачив?

— Не погано, — поблажливо погоджувався він. — Природа любить похвастатися.

Та він теж мимоволі підпадав під чари літньої ночі і плавного руху крізь теплу пільму до спокою. Його опанувала приємна, безтямна задумливість. Він дивився, як у пільмі, струшуваній блакитним дрожем, повільно йдуть кудись назад темні маси берегів, і було приємно знати, що прожиті дні не повернуться.

Зупинилися в Нижньому Новгороді подивитися всеросійське торжище, що його було тільки-но відкрито і воно

ще не розігралося. Було дуже кумедно спостерігати подив Варвари перед метушнею людей, які, розвантажуючи незчисленні вози, розпорюючи паки, відкриваючи ящики, набивали глибокі пащі крамниць, прикрашували вітрини безліччю спокусливих речей.

— Боже мій, скільки всього! — повторювала вона, змахуючи віями, жадібно розширюючи очі.

Самгін, усміхаючись, згадав цитату Макарова з статті Федорова.

— Все — для вас! — сказав він. — Все це викликано «не важким, але згубним пануванням жінок», — пишайся!

Вона не звернула уваги на ці слова. Сп'яніла від безупинності руху, безлічі й різноманітності людей, вигуків, торохтіння коліс по камінню бруку, гуркоту заліза, рипіння дерева, вона сама говорила фрази, не зовсім звичайні в її устах. Виявила, що місто тільки гарна обкладинка книжки, зміст якої — ярмарок, і що життя стає величним, коли бачиш, як працюють тисячі людей.

Це вона сказала на Сибірській пристані, де мурашині ряди широкоплечих вантажників спорожняли трюми барок і пароплавів, складали на березі високі гори бавовни, шкір, сушеної риби, штучного заліза, мішків з рисом, з ізюмом, котили бочки цементу, оселедців, вина, гасу, машинного мастила. Тут шум роботи був ще різноманітніший і оглушливіший, але переважав його все-таки командуючий голос людини.

— Які силачі, — дивувалась Варвара, поглядаючи на роботу вантажників. — Чуєш? Співають. Підійдімо ближче.

Самгін охоче пішов; він уперше почув, що похмуру «Дубинушку» можна співати в такому жвавому, задириловому темпі. Співала її артіль, що вивантажувала з трюму баржі соду «Любимова і Сольве». На палубі в два ряди стояло десять чоловік, вони швидко перебирали руками дві кодоли, спущені в трюм, а з трюму легко, наче порожні, викочувалися бочки; що вони були важкі, про це свідчило напруження, з яким два вантажники, підхопивши бочку й зігнувшись, котили її по палубі до сходнів на берег.

Заспівували «Дубинушку» двоє: один — кремезний, у червоній, пройнятій потом, порваній сорочці без пояса, в розтоптаних личаках, з голими вище ліктів руками, наче вкритими залізною іржею. Він співав щонайвищим, різким тенором і, напрочуд кумедно підсвистуючи серед слів, при-тупував ногою, вигравав усім тілом, а залізними руками

грав на тугій кодолі, наче на гусях, а співав — не обмежуючись вибором слів:

Ех, хлоп'ята, знай — коти...

Варвара сховалася за спину Самгіна й дивилася через плече його.

— Ех, дубинушко, ухнем! — в лад і весело підхоплювали вантажники швидкою говіркою, але раніше, ніж вони встигали доспівати, другий заспівувач, високий, лисий, з чорною бородою, в жилетці, але без сорочки, гучним басом заглушував приспів, командуючи:

Гей, хлоп'ята, смикай вдало,
Щоб кодола не сповзала...
Ех, дубинушко...

Це було значно більше схоже на гру, ніж на роботу, і, хоч у курному повітрі, ніби змагаючись силою, хлопнули хвилі найрізноманітніших звуків, бадьорий спів вантажників, вдираючись у хаотичний шум, вносив у нього свій, задирилий ритм. Ще недавно, на будівництві залізниці, Клим чув «Дубинушку»; там її співали ліниво, журно, для відпочинку, а тут бадьорий ритм звучить владно командуючи, знайомі слова здаються новими і чомусь збуджують тривожне почуття. Задумавшись над цим, Самгін раптом згадав Диякона, його цитату з Лактанція і втішливо подумав:

«Ті самі слова, але — інакше вимовлені. Та й — годі. Слова не можуть нічого змінити».

За баржею розляглася під гарячим сонцем синювата Волга, далі — золотисто блищала піщана мілина, річка згладжувала її; зеленів чагарник, нахилиючись до ласкавої води, а люди на палубі наче грали в двадцять рук на двох туго натягнутих струнах, чудесно багатих на звуки.

— Шаба-аш! — заревів хтось на березі.

Вантажники випустили кодоли з рук, кілька чоловік, по-звіриному м'яко, повалилося на палубу, інші пішли на берег. Високий, вилицюватий парубок з довгим волоссям, підв'язаним ликом, порівнявся з Климом, нешанобливо оглянувши його з голови до ніг і спитав:

— Цигарочку, пане, не даси часом?

Чорними пальцями він узяв з портсигара дві цигарки,

одну встромив у рот, другу — за вухо, але поряд нього став тенористий заспівувач і відштовхнув його порухом плеча.

— Цигарку виканючив? — спитав він і, спритно висмикнувши цигарку з-за вуха в парубка, встромив її під свої руді вуса в куток рота; підсмикнув штани, пошиті з мішка, взявся долонями в стегна і, стоячи фертом, став розглядати Самгіна, неприродно вирячивши білясті, на-смішкуваті очі. Обличчя в нього було грубе, солдатське, комір сорочки надірваний і, розхриставшись, вона оголювала його груди, такі самі смугасті від пороху й поту, як і обличчя його.

Самгін догадався, що перед ним людина, яка любить пожартувати, жартує вона, звичайно, грубо, навіть — злісно і ось зараз скаже або зробить що-небудь негарне. Догадка підтверджувалася тим, що вантажники, поквалливо обступаючи заспівувача, вичікувальню, з усмішками заглядали йому у вусате обличчя, а він, як видно, придумуючи щось, м'яв цигарку губами, човгав по землі кошлатим личаком і збивав порох на черевики Самгіну. Але важко підійшов чорнобородий, лисий і сказав суворим басом:

— Знову, Михайло, бешкетувати кортить? Знову скандалу захотілося?

Заспівувач у червоній сорочці спритно й високо підплюнув цигарку, спіймав її на долоню й пішов собі, слідом за чорнобородим, за ними низкою рушили всі інші, хтось сказав з жалем:

— Помилував... ех!

Вся ця сцена тривала хвилину, але Самгін уже знав, що вона залишиться в нього в пам'яті надовго. Він із соромом почував, що злякався чоловіка в червоній сорочці, дивився в обличчя йому, безглуздо усміхаючись, і взагалі поведився негаразд. Варвара, розуміється, помітила це. І, ведучи її під руку крізь трудову метушню, чуючи вигуки «Бережись!», пірнаючи під морди стомлених коней, Самгін бурмотів:

— Що спільного між мною...

— Бережись!

— Між нами, — поправився він, — і цими? За нами — кілька поколінь людей, вихованих усією складністю культурного життя...

Він вчасно зрозумів, що слова його звучать і провинно

і озлоблено, зрозумів, що вони здатні викликати ще більш озлоблені слова.

— Саме мій демократизм зобов'язує мене бачити всю глибину різниці між мною і напівдикунками...

Ні, говорилося все не те, що треба було сказати для Варвари.

— Суспільство, побудоване на таких культурно різних одиницях, не може бути міцним. Десять мільйонів негрів Північної Америки, рано чи пізно, дадуть себе знати.

Тут Варвара виручила його:

— Страшенно хочу пити,— сказала вона,— ходімо скоріше!

І через кілька кроків знову почала захоплюватися:

— Як чудово вони співали! І — яка спритність, сила...

Самгін ласкаво й майже з вдячністю до неї зауважив:

— От бачиш: праця вантажників зовсім не така вже важка, як про це заведено думати.

Ранком сіли на пароплав, вигідний, як гостиниця, і попливли навстріч караванам барж, випереджуючи парусні руді «косоуші», полохаючи верткі човни рибалок. З берегів, з багатих сіл, долинали звуки гармоніки, строкаті групи молодичь милувалися пароплавом, кричали діти, стрибаючи у воді, на мілинах. В третьому класі, на кормі пароплава, теж грали, співали. Варвара вважала, що Волга справді гарна і недаремно оспівано її в сотнях пісень, а Самгін розказував їй, як батько вчив його читати:

Йди на Волгу, чий стогін несеться
Над просторами Волги-ріки.

— Але, як бачиш,— не стогнуть, а — грають на гармоніях, лузають насіння соняшників, одягнені яскраво.

— Сьогодні неділя,— нагадала Варвара, але зразу ж і поквалпно сказала: — Розуміється — я згодна: страждання народу перебільшив Некрасов.

В квапливості її слів було щось підозріле, начебто приховувалось побоювання не погодитися чи неможливість погодитися. З незрозумілою усмішкою в широко розплющених очах вона говорила:

— Я ж ніколи не почувала, що є Росія, крім Москви. Звичайно, вчила географію, та — що ж географія? Каталог речей, не потрібних мені. А тепер ось бачу, що існує величезна Росія і ти маєш рацію: погане в ній перебільшують навмисно, з міркувань політичних.

Самгін не пам'ятав, чи говорив він це, але ласкаво усміхнувся до неї.

— Навіть художники — Левітан, Нестеров — малюють її не такою яскравою й барвистою, яка вона є.

«Так, це мої думки»,— подумав Самгін. Він теж почував, що збагачується; дні і ночі винагороджували його небаченим, незвіданим, багато що дивувало, і все разом вимагало ладу, все треба було прибрати й укласти в «систему фраз», так, щоб воно не турбувало. Здавалося, що Варвара вдало допомагає йому в цьому.

І найдивніше було те, що Варвара, така покірна, поміркована в усьому, кохаючи серйозно, але не нав'язливо, стає для нього милішою з кожним днем. Милішою не тільки тому, що з нею зручно, але вже такою милішою, що вона збуджує в нього бажання бути приємним їй, ніжним з нею. Він пригадував, що Лідія ні на хвилину не будила в нього таких бажань.

Він уже хотів сказати Варварі якесь незвичайне й рідше слово, яке ще більше й остаточно наблизило б її до нього. Такого слова Самгін не знаходив. Може, воно було близько, але не світилося, засипане безліччю інших слів.

І заважав вантажник у червоній сорочці; він жив у пам'яті неприємною плямою і, ніби супроводжуючи Самгіна, раптом втілювався то в одного з матросів пароплава, то в прикажчика на пристані порошної Самари, в пасажирів третього класу, який, сидючи на кормі, їв горіхи, незвичайним способом лузаючи їх: покладе горіх на корінні зуби, вдарить долонею знизу по щелепі, і — горіх розлузано. У всіх цих людей були такі самі насмішкваті очі, як у вантажника, і така сама зухвала готовість сказати чи зробити неприємне. Цей, що незвичайно лузав горіхи, глянувши на верхню палубу, де стояв Самгін з Варварою, сказав досить голосно:

— Панчішки під натуру шкірочки наділа пані.

В Астрахані Самгіних зустрів приятель Варавки, рибпромисловець Трифонов, кругленький чоловічок з широкою потилицею й голим обличчям, на якому різнобарвно, наче перламутрові гудзики, блищали веселі очиці. Легкий, го-мінкий, він був дуже напахчений одеколоном і, одягнений у широкий картатий костюм, трохи нагадував клоуна. Він виявився одним з «отців міста» і дуже хвастася благоустроєм його. А місто, повите гарячим туманом і найгустішим духом солоної риби, недублених шкур, нафти, стояло

на брудному піску; всюди, по набережній і в поросі на вулицях, блискала, як слюда, риб'яча луска, всюди повільно ходили розпарені східні люди, в тубетейках, чалмах, халатах; їх було так багато, що місто здавалося не російським, а церкви — зайвими в ньому. В затінку сірих, невисоких мурів кремля сиділи й лежали калмики, татари, перси, озброєні лопатами, ломами, можна було подумати, що вони тільки що взяли місто з бою і, відпочиваючи, чекають, коли їм накажуть зруйнувати кремль.

Трифонов години зо дві возив Самгіних по розпечених вулицях у прешикарній колясці, запряженій парою дуже важких, лінивих коней, рясно пітнів рожевим потом і, часто витираючи голе обличчя кастрата напахченою хусточкою, розказував про визначні місця Астрахані теж картатими, як його костюм, сіреними і білими словами; звучали вони однаково жваво.

— Набережну в нас Волга щовесни злизує; щороку лагодимо, грошей на це вгатили — баржу! Каменю треба нам, каменю! — просив він, простягаючи до Самгіна коротенькі руки, і весело скаржився: — А каменю — нема в нас; тим, що за пазухами носимо, від Волги не оборонишся, — жартував він і хвастався:

— Такого дурня, як тутешній житель, — ніде не знайдете! Губернатора б нам з нагаєм у руках, або — Тимофія Степановича Варавку на міського голову, він би й пісок на камінь перетворив.

Сім'я Трифонова була на дачі; заговоривши Самгіних до отупіння, він почаствував їх чудовою вечерею на пароплаві, напоїв шампанським, розвеселився ще більше й запропонував відвезти їх до морського пароплава на «Дев'ять фут» своїм катером.

— «Кречет», — не молодий, а — жвавий! — похвастався він. — Завезу вас на промисел свій, мимо їхатимемо.

Самгіни не знайшли приводу відмовитися, але в душній кімнаті гостиниці поділилися невеселими думками.

— Який чудний, — сказала Варвара, зігхаючи. — Наче сліпий.

Змучений спекою і розмовами рибопромисловця, Самгін сердито погодився:

— Сліпота — це, здається, загальна властивість ділових людей.

Через хвилину, причісуючись на ніч, Варвара відзначила:

— Місто і Волгу він хвалив, наче прикажчик крам, який треба швидко продати — з моди вийшов.

«Вона розумнішає»,— подумав Самгін ще раз.

О шостій годині ранку вони вже сиділи на замузаному баркасі, спускаючись по Волзі, по райдужних плямах нафти, на узмор'я; навстріч їм, у сухе, вицвіле небо, не кваплячись, підводилося сонце, схоже на обличчя киргиза. Трифонов називав імена власників суден, що стояли на якорях, і заздро скаржився:

— Нобель поїдає нас, Нобель! Він і вірмени...

Здригаючись, наче хворий на лихоманку, баркас, як жвава бабуся на базарі, сновигав поміж суден, посвистував, рипів; біля стернового колеса стояв гарний, білобородий татарин, мружачись на сонце.

— Тут у нас, знаєте, все діти природи, ледарі,— розважав Трифонов Варвару.

Баркас вислизнув на каламутне узмор'я, проплив з версту, тримаючись берега, крякнув, здригнувся й машина перестала працювати.

— Він у мене з норовом, ніби киргизька коняка,— весело пояснив Трифонов.— А от інший, «Козачка», той — не жартує! Стріла.

Татарин швидко крутив колесо стерна.

— Що, Юнусе?

— Машина кінчав,— сказав татарин дуже ласкаво.

Тоді Трифонов, підкотившись до машини, загорлав донизу:

— Чорти драпові, сучі сини! Я ж вас питав? Свищи, пико! Юнусе, підвалюй до берега!

З хрипким і жалібним свистом баркас повільно тиснувся бортом до піщаного берега, а Трифонов пояснював:

— Це — не люди, а подоба мавп, і нічого не тямлять, крім як — жерти!

На березі, біля уламків човна, сидів чоловік у кашкеті з вилинялою околичкою, в чудній одежі, схожій на жіночу кофту, в штанах з лампасами, підкачаних вище колін; притиснувши до грудей буханець хліба, він різав його ножем, а поряд з ним, на піску, лежав великий, темнозелений кавун.

— Дивися,— сказала Варвара.— Він сидить, як за столом.

Так, чоловік справді сидів, як біля стола, біля моря, що

розкинулося до обрїю, де воно втикане було паличками безлічі щогл; Трифонов сказав про них:

— Це і є «Дев'ять фут».

Взявши рупор, він загукав на берег:

— Гей, козаче! Біжи швидко на кордон, скажи, щоб «Ловця» гнали, Трифонов просить.

— І без рупора чути,— відповів чоловік, тримаючи в руці скибку хліба і дивлячись, як течія прибиває баркас ближче до нього. Трифонов грізно змахнув рупором:

— А ти біжи, знай!

— Скільки даси? — спитав козак, вкусивши хліба.

— Карбованця.

— Четвертню,— сказав чоловік, не підвищуючи голосу, і почав жувати, тримаючи в одній руці ножа, другою прикочуючи до себе кавун.

— Чули? — спитав Трифонов, підморгуючи до Варвари й усміхаючись.— Це він двадцять п'ять карбованців бажає, а кордон тут, за горбами, версти півтори ходу! Он як!

І, знову приставивши рупор до рота, він наче вистрілів:

— Три!

— Не піду,— сказав чоловік, увіткнувши ножа в кавун.

— І — не піде! — підтвердив Трифонов півголосом.— Козак, вони тут усі злодії, дешево живуть, рибу крадуть з чужих сітей. П'ять! — гукнув він.

— Не піду,— повторив козак і, розрізавши кавун на дві половини, сунув голі ноги в море, як під стіл.

— Народ тут, я вам скажу, чорт знає який,— пояснював Трифонов, щасливо усміхаючись, крутячи в руці рупор.— Бритолобі азїати працювати не вміють, наші — не хочуть. Гей, козаче! Трифонов я,— не впізнав?

— Ну, хто тебе не знає, Василю Васильовичу, — відповів козак, виколупуючи ножем шматки кавуна й стромляючи їх собі до волохатого рота.

Варвара сиділа на борту, зацікавлено розглядаючи козака, стерновий добродушно усміхався, крутячи колесом; він уже поставив баркас носом на мілину й турбувався, щоб течія не зірвала його; в машині лаялися два голоси, стукали молотки, шипіла й пирхала пара. На узмор'ї, гладенько відшліфованому сонцем і тишею, наче намальовані, стояли баржі, сновигали, як жуки, дрібні судна, мухами по склу лазили човни.

Клим Самгін, розморений спекою і почувуючи, як ця сліпучо блискуча порожнеча, що в ній усе здавалося

маленьким, нікчемним, сповнює його безвіллям, ліниво думав, що в кругленькому, безжурному Трифонові є щось спільне зі зламаним Лютовим, хоч зовні вони зовсім не схожі. Але здавалося, що астраханець милується впертим козаком так само, як москвич захоплювався шахраюватим ловцем неіснуючого сома.

— Чого ж ти, звірюча мордо, не йдеш? — вже майже приязно питає він.

— Неохота догодити тобі, Василю Васильовичу,— байдуже відповів козак, шпурнув спорожнену половину кавуна в море, сповз до води, нахилився, зачерпнув пригорщцями і витер бородате обличчя своєю водою, наче скатеркою.

«Варвара добре сказала, він над морем, як за столом,— міркував Самгін. — І, звичайно, ось на таких, як цей, як мужик, що незвичайно лузав горіхи, і вантажник з Сибірської пристані, — саме на таких розраховують революціонери. І взагалі — на людей, що стали співати сумну «Дубинушку» в новому, задириливому темпі».

Трифонов, поставивши картату ніжку на борт, все ще сперечався з козаком.

— Я тебе, чоловіче, визнаю, хто ти є!

Доїдаючи другу половину кавуна, козак байдуже відповів:

— Івана Калмикова шукай, це я й буду.

— Не боїться, — пояснив Трифонов Варварі. — Вони тут нікого не бояться.

З-за пологого мису, гарно оббігаючи його, виринув яскравозелений паровий човен.

— Ось вона, «Козачка»,—радісно закричав Трифонов і оповістив: — А на промисел до мене — вже спізнались!

Вночі, коли парова шхуна вийшла в Каспій і пологі береги калмицького степу розтанули у місячній імлі, Самгін відчув себе надзвичайно схвильованим. Все навколо було казково сумне, сповнене надзвичайної серйозності. В небі, дуже густо синьому й майже без зір, нерухомо стояв надто ясний диск надщербленого місяця. Море, сріблясто-зеленого кольору, таке саме пустинне, непорушне й беззвучне, як небо, і можна було думати, що воно вже досягло цілковитого спокою, чого й прагнули всі його бурі. Шхуна пливла неширокою срібною стежкою, але здавалося, що вона стоїть, бо стежка рухалася разом з нею, тягнучи її в безконечну імлу. Було чути глухуватий, рів-

номірний звук, це, розуміється, гвинт збовтує воду, але можна було думати, що шхуну переслідує й наздоганяє, ховаючись під водою, якийсь страховище.

Було соромно признатися, але Самгін почував, що його опановує дитячий, давно забутий страхок і тривожать наївні, дитячі запитання, які раптом стали надзвичайно важливими. Уявлялося, що він потрапив у якийсь прозорий мішок, звідки ніколи вже не зможе вилізти, і що шхуна не рухається, а висить у порожнечі й тільки дрижить.

Самгін, скидаючи й надіваючи окуляри, озирався, хотілося побачити пароплав, судно рибалок, човен або хоч би птаха, взагалі що-небудь від землі. Та було тільки зовсім гладеньке, сріблястозелене коло — дно повітряного мішка; по бортах темної шхуни блискала світла смуга, й над цією величезною площиною — небо, не так глибоко увігнуте, як над землею, і бідне на зорі. Самгін відчув потребу заговорити, заповнити словами порожнечу, що розгорнулася навколо нього і в ньому.

Варвара сиділа біля борту, тримаючись руками за поруччя, спираючись на руки підборіддям, голова в неї тремтіла дрібним дрожем, невикрите волосся ворушилось. Клим стояв поруч неї, півголосом згадуючи вірші про море, говорити голосно було ніяково, хоч усі пасажири давно вже пішли спати. Віршів він знав не багато, вони скоро вичерпались, довелося говорити прозою.

— Неправда, що природа не терпить порожнечі, є безповітряний простір...

Вірші Варвара вислухала мовчки, але тут, не ворущаючись, попросила тихенько:

— Ой, Климе, — будь ласка, не треба нічого... розумного!

Обличчя її, освітлене місяцем, було неприродно бліде, а очі фосфорично й неприємно, наче в кішки, блищали. Самгін замовк, трохи ображений, але через хвилину запропонував:

— А — чи не пора спати?

— Ні, — сказала вона, благально глянувши на нього. — Я, справді, не можу піти звідси. Так безумно добре.

— Втомишся.

— Сядь поряд зі мною.

Він виконав її бажання, обійняв її за талію, спитав пошепки:

— Про що ти думаєш?

Так само, пошепки, вона відповіла:

— Я не думаю.

— Дрімаєш?

— І не дримаю.

Вона не бажала говорити. Поскубуючи борідку, Самгін дивився на її профіль, чітко висвітлений місяцем, і в нього розгорялися думки, ворожі їй.

«Я став занадто лагідним з нею, і ось вона вже не дбала зі мною. Треба бути суворішим. Треба оволодіти нею з такою повнотою, щоб завжди і в будь-яку хвилину настроювати її співзвучно до моїх бажань. Треба навчитися розуміти все, що вона думає й чуває, не розпитуючи її. Мужчина повинен поглинути жінку так, щоб усі таємні думи і почування її цілком передавалися йому».

Ця думка дуже сподобалася Самгіну, він всіляко повторював її, ніби заучуючи. Уже не вперше розглядав він Варвару, як вона спала, і завжди зазнавав при цьому почуття подиву й заздрості, особливо гострої в ті хвилини, коли жінка, стомлена його пестощами до сліз і до напівпритомності, засинала, поклавши голову на плече йому. Голова в неї була напрочуд легка, волосся трохи жорстке, але приємно холодне, наче шовк. На скроні, біля вуха, здригалася узорна жилка; вдень — блакитна, вона в темряві ночі темнішала, і думалося, що ця жилка нашіптує мозкові Варвари темненькі сновидіння, розказує їй про таємниці життя тіла. Уві сні Варвара була подитячому безпорадна, згорталася в маленьку грудку, підібгавши ноги до живота, сховавши руки під голову чи під бік собі. Але часто здавалося, що напіврозтулені губи в неї усміхаються хитрувато і що вона дивиться крізь довгі вії поглядом не переможеної, а перемігшої. А часом обличчя в неї так незнайомо змінювалося, що Клим почував бажання раптом розбудити її й суворо спитати:

«Що ти думаєш?»

Його хвилювало запитання: чому він не може зазнати відчужень Варвари? Чому не може перенести в себе радість жінки, — радість, якою він же й наситив її? Пишачись тим, що викликав таке кохання, Самгін вважав, що ночами він дістає за це менше, ніж заслужив. Одного разу він сказав Варварі:

— Кохання було б досконалішим, багатшим, якби

мужчина почував одночасно і за себе і за жінку, якби те, що він дає жінці, відбивалося в ньому.

— Не відбивається?

Та він бачив, що слів його не зрозуміли і спитала Варвара з ввічливості. Тоді він подумав, що коли Лідія була майже безсоромно балакуча, коли вона ставилася до кохання допитливо, Варвара — занадто стримана й обережна, навіть, мабуть, тупувата.

«А я сподівався, що вона буде розбещеною, схильною до надуживань, до збочень. Звичайно, я добре помилився, але...»

Через день він знову спитав:

— Скажи, ти хотіла б почувати те, що відчуваю я?

— О, звичайно,— відповіла вона дуже швидко, впевнено, та він їй не повірив, докладно роз'яснив, про що казав, і це здивувало Варвару, вона навіть якось ви-струнчилась, витягнулась.

— Та я ж тебе відчуваю! — тихо вигукнула вона, і йому здалося, що вона зникла.

— Але — як, що відчуваєш?

— Я не вмю сказати. Я думаю, що так... начебто я народжую тебе кожного разу. Я, справді, не знаю, як це... Але тут є такі хвилини... не фізіологічні.

І, вже явно зникновівши, густо почервонівши, попросила:

— Будь ласка, не говори про це, любий! Тут я боюся слів.

Клим приголубив її. Та він був засмучений; ні, Варвара все-таки не зрозуміла його.

«І як безглуздо сказала вона: ніби народжую!»

Скоро після того Клим мало не посварився з нею. Вони зійшли на берег у Петровську і їхали кіньми з Владикавказа до Тифліса Дар'яльською ущелиною. Підіймалися на Гудаур, найвищу точку перевалу, через гірське пасмо, але й гори теж підіймалися дедалі вище. Створювалося враження похмурого обману, начебто коні важко ступали не догори, а донизу, в безмежно глибоку щілину між горами, заповнену млою, синюватою, як дим. З цієї щілини, дедалі вужчої й похмурнішої, в небо, стиснуте верхівками гір, здіймалася ніч. Небо—примхливо вигнута смуга голубуватого повітря; повітря, темніючи, густішає, і в густоті його розгоряються незнайомі зорі. Ззаду, з правого боку, здіймалася біла чалма Казбеку, і

звідти в потилицю Климові віяло вогкуватим холодком, згущеною безмовністю. Кам'яної тиші майже не порушували дрібний цокіт кінських копит і похмуре буркотіння візника-татарина. Глибоко внизу зловісно бурмотів Терек, це був звук чудний, начебто могутнє каміння, стискуючи ущелину, терлося одне об друге й рипіло.

Велично безладні нагромадження каміння драгували Самгіна своєю непотрібністю, безсоромними хвастощами, марною силою своєю.

— Струснути б усе це, щоб розсипалося на порох, — бурмотів він, дивлячись у вищирені пащі каміння, в щілини стрімкої гори.

Варвара пригнічено замовкла зразу ж, як тільки відіхали від станції Кобі. Вона сиділа, сховавши голову в плечі, обличчя її, витягнувшись, стало гострішим. Вона начебто постарішала, думає про страшне, і з таким напруженням, з яким згадують давно забуте, але таке, що потрібно зараз-таки згадати. Клим ловив її погляд і бачив у потемнілих очах зосереджений, сердитий блиск, а було б природніше бачити ляк чи подив.

— Пам'ятаєш Гончарова? — спитав він. — «Фрегат Палладу»?

— Так.

— Там є місце: Гончаров вийшов на палубу, подивився на розхвильоване море й визнав його безглуздим, бридким. Пам'ятаєш?

— Так, — сказала Варвара. — А втім — ні. Я не читала цієї книжки. Як ти можеш згадувати тут Гончарова?

— Хороший письменник.

— Я його не люблю, — різко сказала Варвара. — І страшне ніколи не бридке, це неправда!

Клим зрадів, що вона говорить, але був здивований її тоном. Помовчавши, він провадив далі вже з наміром роздратувати її, відірвати від незрозумілих йому думок.

— Якась дорога до пекла. Це повинен був бачити Данте. Ти помічаєш, що ми, підіймаючись, начебто спускаємось.

— Так, так, — відгукнулась вона з незрозумілою повапливістю. — Але — хочеться мовчати. Що тут скажеш? — спитала вона, оглядаючись і здригнувшись. — Поети говорили... та й вони нічого не могли сказати.

— Справді, — погодився Клим. — У Лермонтова аж смішно:

— як Тарас, га?

Варвара, похиливши голову, відсунулась від нього, а він казав далі, усміхаючись:

— Дивно впливає природа на тебе. Напевно, ось так підкорялася їй первісна людина. Що ти думаєш?

— Справді — не знаю, — тихо й провинно відповіла вона. — Я — без слів.

— Без слів, без форм — не можна думати.

— Я просто — дихаю, — сказала Варвара. — Дихаю. Здається, що я ще ніколи не дихала так глибоко. Ти дуже... дивно сказав: підіймаючись — ми спускаємось. Так... зло!

Темрява, вже чорна, дихала неживим холодком, позбавленим запахів. Самгін сердито зауважив:

— У нас, в Росії, навіть сніг пахне.

— Солоненьким, — додала Варвара, наче крізь сон.

Піднялися на Гудаур, мовчки їли шашлик, пили густе лілове вино. Потім у кімнаті, відведеній їм, Варвара, напівроздягшись, стомлено сіла на постіль і сказала, дивлячись у чорне вікно:

— Я бачила все це. Не пам'ятаю, коли, напевно — маленькою й уві сні. Я йшла вгору, і все підіймалося вгору, але — швидше за мене, і я почувала, що спускаюся, падаю. Це був такий гіркий жах, Кліме, справді ж, любий... так жахливо. І ось сьогодні...

Вона несподівано й голосно схлипнула.

— А ти — сердишся!

Коли Самгін почав утішати її, вона шепотіла, стираючи сльози з обличчя швидкими жестами кішки.

— Я розумію: ти розумний, тебе дратує, що я не вмю розказувати. Але — не можу я! Нема ж таких слів. Мені тепер здається, що я бачила цей сон не один раз, а — часто. Ще до народження бачила, — сказала вона, вже усміхаючись. — Навіть — до потопу!

І, обійнявши його, спитала:

— Ти ніколи не почував себе допотопним?

— Ні ще, — сказав Самгін, великодушно голублячи її. — А ось ти стомилася. І — начиталася декадентських віршиків.

Помирились, і Самгину здалося, що ця сцена щільніше наблизилася Варвару до нього, а другого дня, рано-вран-

ці, спускаючись в долину Арагви, пишно одягнуену зеленою, Клим навіть визнав за потрібне сказати Варварі:

— Вчора я поведився трохи вередливо.

Але зразу відчув, що говорити не слід, Варвара, підвівшись, тримаючись за плече його, зачудовано дивилася вниз, на золоту річку, на лагідні гори, одягнені густою зеленою овчиною, на отару овець, що сірими кульками котилися по горі.

— Яка краса, — захоплено шепотіла вона. — Яка мила краса! Чи можна було сподіватися, після вчора! Дивися: жінка з дитиною на ослі і чоловік веде осла, — але ж це божа матір, Йосиф! Климе, любий мій, — це чудово!

Він усміхався, слухаючи наївні захоплення, і боязко дивився крізь окуляри донизу. Спуск був звинистий, крутий, спускалися на гальмах, колеса огидно скреготали по щепеню. Часом сіра стрічка дороги згиналася майже під прямим кутом; чорнобородий кучер туго натягав віжки, екіпаж нахилився до обриву, засіяного гострими зубами якогось незвичайного каміння. Це нервувало, і Самгін кілька разів пожалкував, що сьогодні Варвара балакуча.

— Тут десь Пушкін милувався Арагвою, — говорила вона. — Пам'ятаєш: «Узгір'я Грузії...»

— «Тобою, лиш тобою», — пробурмотів він.

Варвара міцно стиснула йому руку.

— Незбагненно! Як багато може вкласти поет в троє простих слів!

— Так, — сказав Самгін.

Екіпаж щасливо скотився до станції Млети...

Затиснутий у щілину між гір, кам'яний, сірий Тифліс, з його незчисленими балконами, що їх приліплено до будинків ніби руками дітей, і схожі вони на пташині клітки; каламутна, шалена Кура; церкви суворої архітектури — все це не сподобалось Самгіню. Чорноволосі люди, настроєні чомусь крикливо і святково, розглядали Варвару масними очима з безцеремонною цікавістю, а по-російськи вони говорили мовою вірменських анекдотів. Ці люди, що бігали по розпечених вулицях, як таргани, захоплювали Варвару, вона їх вважала гарними, добрими, а Самгін сказав, що він волів би бачити на кордонах держави не грузин, вірмен і взагалі якихось незнайомих з фізіономіями розбійників, а — російських мужиків. Сказав він це лише тому, що хотів прохолодити невичерпні захоплення Варвари, вони дратували його, він навіть спитав іронічно:

— Ти, здається, захворіла на сліпоту Трифонова?

У нього непомітно складалося дивне враження: в Росії незчисленно багато зайвих людей, які не знають, що їм робити, а може, не хочуть нічого робити. Вони сидять і лежать на пароплавних пристанях, на станціях залізниць; сидять на берегах річок і над морем, як за столом, і всі вони чогось чекають. А тих людей, що їх різноманітною працею він захоплювався на Всеросійській виставці, тих не було видно.

Самгін пробував передати це враження Варварі, але вона стала зовсім глуха до його мови, і здавалося, що вона живе в трепетній радості пташеняти, яке, обростаючи пір'ям, відчуває, що ї воно теж скоро почне літати.

Клим Самгін тихо зрадів лише тоді, коли кочове життя закінчилося, і вони повернулися до Москви. Різноманітність його настрою з настроєм Варвари в Москві не виявлялася так часто й одверто, як під час подорожі; обоє вони взялися до життєвої справи, однаково прийнятною для них. З будинку в дворі вони перебралися в будинок з вікнами на вулицю, в другий поверх відремонтованої для них затишної квартири. Варвара не дуже крикливо обставила її новими меблями, Клим узяв собі все старе, нагромаджене дядьком Хрисанфом, і влаштував солідний кабінет. З протекції Варавки він приписався в помічники до багатого адвоката, юрисконсульта одного з страхових товариств. Варавка доручив йому клопотання в Москві в його незчисленних справах.

Незабаром з'явилася Любаша Сомова; доставши дозвіл жити в Москві, вона знову оселилася в кімнаті у флігелі. Вона трошки схудла і начебто виросла, її голубі очі дивилися на людей ще доброзичливіше; Тетяна Гогіна сказала Варварі:

— Мені здається, що Любаша має вигляд людини, яка добре попоїла.

Як і раніше, Любаша почала влаштовувати вечірки, лотереї на користь засланих, шила їм білизну, плела шкарпетки, шарфи: жила вона з перекладів на російську мову якихось романів, намагалася зрозуміти вірші декадентів, але казала, зітхаючи:

— Важко! Артишоки, декаденти й устриці — не до смаку мені.

Вечорами Варвара розказувала їй і Гогіним про «багатобалконний» Тифліс, про могилу Грибоєдова, про по-

хмурих буйволів, іграшкових осликів, торговців деревним вугіллям, про якихось незвичайно гарних людей, про кумедні сцени. Самгін, прислухаючись, думав:

«Вигадує. Все це не так».

І ще раз переконувався в тому, як багато люди вигадують, як вони, обманюючи себе й інших, прикрашують життя. Коли Любаша, що примудрилася побувати в кількох містах у провінції, теж починала говорити про зростання революційних настроїв серед молоді, що вчилася, про успіх пропаганди марксизму, про спроби організації робітничих гуртків, він уже знав, що все це перебільшено принаймні на дві третини. Він був певен, що всі людські вигадки зависли в нього, як порох у промені сонця.

Почуваючи потребу розвантажити себе від безлічі вражень, він знову почав записувати свої думи, але, списавши кілька сторінок, побачив зі щирим подивом, що його рукою і пером пише людина дуже консервативних поглядів. Це відкриття так збентежило його, що він порвав записки.

Анфиміївна, взявши на себе роль домоправительки, перетворила флігель на подобу мебльованих кімнат, і там, крім Любаші, оселилося два студенти, літня дама, коректорка і пан Митрофанов, людина невизначеної професії. Анфиміївна сказала про нього:

— Посади шукає і дружини чекає.

В приплюснутому дахом вікні мезоніну, де засів дядько Миша, з вечора до пізньої ночі горіла неясково лампа під білим абажуром, але опалове більмо її не турбувало Самгіна.

Місце Анфиміївни на кухні заступив червононосий, сухенький дідок-кухар, напрочуд легкий, наче порожній усередині. Він говорив неприродно гучним голосом, обличчя в нього, прикрашене рідкими вусиками, нагадувало мордочку кота. Він з'явився перед Варварою і Климом п'яний і сказав:

— Хай вас це не турбує, я з юних літ п'яний і в іншому вигляді не пам'ятаю, коли жив. А в цьому — в половині кращих московських кухонь відомий.

Анфиміївна підтвердила:

— Кухар він знаменитий і людина хороша, я його майже тридцять років знаю.

Варвара, усміхаючись, спитала її:

— Це він — твій роман?

— Я не по романах жила, не по книжках, а — по своїй дурості, — неохоче пробурчала Анфиміївна й попередила:

— Тільки ти при ньому, Варю, не все кажи; він царську фамілію шанує, й навіть газетку з Петербурга присилають йому. Дивак він.

Газета виявилась «Правительственным вестником»; а дивак — людиною дуже тихою, з великим почуттям власної гідності й любителем високої політики. Самгін ще раз подумав, що, звичайно, краще б жити без диваків, без шорстких і строкатих людей, після зустрічі з якими в пам'яті залишаються якісь барвисті плями, безглузді усмішечки, анекдотичні слівця. Адаже ось існує Анфиміївна, могутня, як коняка, вона живе нічим і ніяк не зачіпаючи. Вона наче застигла у вікові між шостим і сьомим десятком років, не старіє, не втрачає сил. Про неї Самгін сказав Варварі:

— Поважаю людей, які вміють некорисливо вживатися в чуже життя. Це — справжні герої.

Він швидко зробився одним з тих, дуже помітних і навіть шановних людей, які, стоячи в розрізі і, мабуть, у центрі різних громадських течій, але не приєднуючись до жодної з них, знайомі з усіма групами, гуртками, усім співчувають і навіть, при нагоді, готові зробити явні й таємні послуги, однак не дуже ризикованого характеру; послуги ці вони оцінюють завжди дуже високо. Його струнка постава й сухе обличчя з невеличкою темною борідкою; його не сильний, але поважний голос, яким він завжди вмів сказати слова, що прохолоджували зайвий запал, — весь він здавався людиною, яка щось знає, а може, знає й усе. Говорив він не багато, стримано і так, що слухачі почували: хоч він і говорить слова не дуже глибокої мудрості, але це тому, що інші слова його не для всіх, а для обраних. За скельцями його окулярів холодно блищали голубуватосірі очі, він дивився просто в обличчя співрозмовникові й умів надати поглядом своєму чогось загадкового. Всі говорили так багато, що мовчазна людина була дуже помітна. Містка пам'ять Самгіна зміцнювала за ним репутацію особи широко обізнаної. Він вважав, що ця репутація коштує йому недорого, його ставлення до людей набувало характеру дедалі менше приемного для них, а роль покровителя вигадок і облуд людських дуже захоплювала Самгіна.

Після найбільш вдалих виступів своїх він навіть почував себе трошки дияволом.

А хвилинами йому здавалося, що він чимось керує, щось спрямовує в житті величезного міста, адже кожна людина має право уявити себе одною з тих осіб, буття яких забарвлює епохи. На зборах у Прейса, дедалі більш людних і тривожних, він солідно говорив:

— Студентський рух наскрізь емоціональний, тут просто «кров кипить, сили надмір». Та не слід випускати з уваги, що тут приховано серйозну небезпеку: романтизм народників як не можна краще відповідає настроєві студентства. А, що народники знову мріють про терор...— обережно натякав він.

У Прейса всі словлювалися обережно і майже всі підтверджували думки свої посиланнями на Едуарда Бернштейна. Самгін бачив, що тут сходяться люди, начебто споріднені з ним,— це робило їх особливо неприємними. Стратонов і Тагільський не відвідували Прейса. Берендеев бував рідко й поводився, наче п'яний, що не розуміє, як це він потрапив до компанії незнайомих людей і про що розмовляють ці люди. Він розгублено усміхався, схоплювався, перебігав з місця на місце, ніби маючи на увазі чудну мету — посидіти на всіх стільцях. Часом він, схвильовано хапаючись за голову, бурмотів:

— Ні, це — не так! Суть — не в цьому.

Самгін знав, що Берендеев організував релігійний гурток і що в цьому гуртку чималу роль відіграє Діомидов.

З нових людей біля Прейса цікавий був Змієв, висока, худорлява людина, одягнена в сюртучок незвичайного фасону, з пухлим обличчям сільської попаді і теплим голосом няньки, що розказує казку. Він дуже любив відзначати «радісні явища» російського життя, майже безперервно смоктав м'ятні цукерки й переконував усіх, що «Росія прокидається». За три кроки від нього Самгін уже чув холоднуватий запах ментолу. Змієв доводив, що соціалізм переможе тільки через повільне просочування в існуючий лад, часто нагадував про своє особисте знайомство з Мільєраном і захоплювався мужністю, з якою той перший сказав, що соціалізм вчення не революційне, а реформаторське.

— Ви — оптиміст,— відказував йому огрядний, губатий Тарасов, видуваючи «в» як «ф», сварячись пальцем

і роздивляючись Змієва нерухожим, мутнуватим поглядом темних очей.— Що означає: Росія прокидається? Ну, визнаємо, що в нас завівся ще двоголовий орел в особі двох соціалістичних, скажімо, партій. Та,— це не на землі, а над землею.

Збуджуючись, він пирхав частіше, дужче й починав говорити по-ярославськи співучо, але, в той же час, дуже окаяючи.

— Ну,— роздвоїлись: селянська, скажімо, партія, робітничая партія, так! А котра ж із них візьме на себе захист інтересів нації, культури, державні інтереси? У нас імперську великоросійську справу інтелігенція не зрозуміла, і не помітно в неї бажання зрозуміти це. Ні, нам потрібна третя партія, яка дала б країні єдиноглавіє, так би мовити. Бо, знаєте, все орли, а свійської птиці — нема.

— Ось! — кричав Берендеев, схоплюючись.— Потрібна партія демократичних реформ. Свобода слова, віросповідань.

Прейс мовчки і ствердно кивав головою, а Змієв говорив, притуляючи руки до грудей:

— Та я ж не заперечую участі соціалістів в опозиційному русі!

Самгіну подобалося дражнити й лякати цих людей. Коротенькими фразами він говорив їм усе, що знав про робітничий рух, підкреслюючи його анархізм, розказував про вантажників, козаків та ще про якихось видуманих ним людей, в яких уже чувається пробудження класової ненависті. Цій ненависті він мимоволі надавав зоологічного забарвлення, але вже не видумуючи його, а черпаючи в собі самому. Таких невичерпних балакунів, як Змієв і Тарасов, Самгін зустрічав чимало, вони були зрозумілі й не цікаві йому, а інші гості Прейса поводитися стримано, як люди з невеликими коштами в крамниці дорогих речей. Вони придивлялися, слухали, питали, але висловлювалися рідко, обережно й непевно. Серед них особливо помітний був мовчазністю високий, худий Рідоzubов, чоловік з довгим обличчям, схованим у сивуватій бороді, яка, починаючись десь за вухами, росла з-під очей, на шиї і все-таки здавалася фальшивою, так само як рівне волосся, що гладенько лежало в нього на черепі, справляло враження парика.

Самгін знав, що це — автор дуже гуманного оповідан-

ня «для народу» і що оповідання це критики одноставно хвалили. Сидів Рідозубов завжди в позі Саваофа на престолі, похмуро поглядав на всіх з-під густих брів і часом іронічно крикав, ніби попереджаючи, що зараз він почне говорити. Але крикнувши — далі мовчав. Було в нього щось далеко знайоме Самгіну, він довго й напружено згадував: чи не бачив він колись цієї людини? І раптом якийсь жест Рідозубова відновив у пам'яті його квартиру письменника Катіна й убраного за мужика проповідника толстовства, його холодне обличчя, засуджуючі очі. Та не вірилося, щоб людина могла так постарішати за десяток років, і, бажаючи перевірити себе, Самгін спитав:

— Пробачте — ви знайомі з Катіним?

Рідозубов поволі повернув шию, поворушив бровами.

— Був. А — що?

— Мені здається, я зустрічав вас у нього.

— Навряд.

— Років з десять, дванадцять тому.

— Ну... можливо.

Рідозубов неввічливо одвернувся набік, але, помовчавши, сказав:

— Тоді я не знав ще, що Катін — пуста людина. І що він не любить народу, а — писати про нього любить. Взагалі — письменники наші...

Рідозубов махнув рукою, міцно потер долонею коліно й пробурмотів:

— Ніцшеанці. Декаденти. Блудослови.

Пояркову, який, керуючи гуртками студентів, що вивчали Маркса, жив, сердито нахмурившись, і рухав щелепами так, начебто жував щось тверде, — йому Самгін говорив, що студентство буржуазне й не може бути іншим.

— Знаю, — похмуро відповідав Поярков, — але потрібні люди, здатні вести робітничі гуртки.

Поярков працював у якомусь приватному архіві, і з того, як бідно одягався він, з виснаженого обличчя його, можна було зробити висновок, що праця оплачується погано. Він часто й ненадовго забігав до Любаші, говорив з нею командуючим тоном, майже завжди кудись посилає її, Любаша покірно виконувала його доручення й позаочі називала його:

— Коловорот.

До Самгіна Поярков ставився недбало, грубувано, і, коли Любаша сповістила, що Пояркова заарештовано в Коломні, це не засмутило Самгіна.

Вождів студентського руху він повчав:

— Не думаю, що ви доб'єтесь чого-небудь, але цілком ясно, що величезна кількість цінних сил витрачається, не даючи країні ніякої користі. А Росія насамперед потребує десятки тисяч науково-кваліфікованої інтелігенції.

Але, говорячи так, він з допомогою Любаші допомагав друкувати й розповсюджувати студентські відозви та різні папірці.

Вечорами він випитував у Любаші новини, інколи заходив до неї і нерідко зустрічав там мовчазну Никонову, а частіше дядя Мишу, що мав прізвище Суслов. Цей маленький чоловік цікавив і тривожив його тихою, але незборимою впертістю своїх думок і чиновницькою акуратністю життя,— акуратністю, в якій було щось меланхолійне. Суслов докладно, з не крикливою, але докірливою гарячковістю розказував про страждання революційної інтелігенції в тюрмах, на засланні, на каторзі, знав він усе це прекрасно; говорив він про необхідність боротьби, самопожертви і завжди говорив схиливши голову до правого плеча, начебто за плечем у нього стояв хтось невидимий і не поспішаючи підказував йому суворі слова. Та з його розповідей Самгін діставав враження, що дядько Миша пропонує кликати народ на допомогу інтелігенції, яка стомилає в боротьбі за волю народу. Клим дуже хотів зрозуміти: що робить ця людина? Любаша, на запитання, звернене до неї, відповіла сухо:

— Робить те, що слід робити. Але про це не питають,— додала вона.

Виконуючи доручення патрона, Самгін часто їздив по Московській області й переконувався, що за кілька десятків верст від величезного казана Москви, який бурливо кипів, в маленьких повітових містах, тече не кваплячись інше, простяцьке життя. Стикаючись з купцями, міщанами, попами, він виявляв, що всі ці люди зовсім не такі люто жадібні й дурні, як про них пишуть і говорять, і що їхнє нібито вороже ставлення до всяких новин, по суті, є здорове недовір'я людей обережних. У них є свій, здавна налагоджений порядок життя; їхні заботи — це старі істини, що їх живучість виправдано умо-

вами побуту, безпосередньою близькістю до темного села. Люди ці люблять смачно попоїсти, добре випити, в їх середовищі нема такої безлічі нервово виснажених, як у столицях, їм зовсім чужа й смішна плутана, надумана гра в кохання до жінки. Книжок вони не читають, і розум їх не розбещений суперечками про те, чия правда: Ніцше чи Толстого, Маркса чи Бернштейна. Чиновники, які управляють ними, крикливі через погану звичку, але, по суті, такі самі благодюшні люди, як і обивателі. Неможливо уявити, щоб мільйони людей пішли за тими, хто, мріючи про загальне щастя, хоче зруйнувати все, що вже є, заради того, що навряд чи можливо.

Самгін розмовляв з візниками, з селянами, сидячи на ганках поштових станцій, чекаючи, поки перепряжуть коней. Мужики, звичайно, скаржилися на малоземелля, на податковий тягар, на фабрики, які «псують народ», скаржилися вони майже тими самими словами, як в оповіданнях мужиколюбних письменників. Самгін звик не вірити письменникам, не вірив і мужикам. Він бачив, що скаржаться теж за звичкою і тому, що хочуть дістати на чарку. Та на чарку він не давав, а коли просили, усміхався, згадуючи Ваську Калужанина, який випросив у Христа нерозмінного карбованця. Село взагалі не подобалося йому. Не подобалися хитрі мужики, сухорляві, вилиняли на сонці, виморожені зимовими морозами і все-таки неохайні. Нерідко Самгін почував, що вони розглядають його, як щось незрозуміле й непотрібне.

Неприємна була тупа цікавість молодичь і дівчат, в їхніх очах він бачив щось овече, тваринне або зосередженість напівбожевільного, який хоче, але не може згадати забутого. Глухуваті діди з сльозавими очима, отупілі від старості, беззубі, сердиті баби, занадто незалежні, навіть зухвалі підлітки — все це не збуджувало симпатій до села, і багато що здавалося створеним безтурботністю, лінню.

Взагалі Самгину подобалося їздити примхливо покрученими дорогами, берегами лінивих річок і перелісками. Мутноблакитна долина, синювата мла лісів, гра вітру з колоссям хлібів, спів жайворонків, хмільні пахощі — все це, вдираючись у душу, умиротворяло її. Мальовничо стояли на горбах серед полів панські садиби, хрести сільських храмів променисто сяяли над землею, і Самгін думав:

«Ось це — справжня Русь, гарна, затишна земля простих людей».

Пейзаж псувало червоне громаддя й димарі фабрик. Увечері і святами на дорогах зустрічалися групи робітників; в будні вони були замурзані, розкошлані і злі, у свята прибрані, майже завжди п'яні чи напідпитку, ішли вони з гармоніями, з співами, як рекрути, і тоді фабрики набували схожості з казармами. Одного разу купка таких веселих хлопців, вишикувавшись поперек дороги, гукнула до візника:

— Звертай!

Візник покірно звернув, поступившись їм дорогою, а якийсь бородатий чоловік, без кашкета, з ремінцем на голіві й бубоном у руках, ударивши в бубон кулаком, закричав до Самгіна:

— Гей ти, чиновник, всьому лихові виновник!

Та все-таки не вірилось, що й такі люди можуть пристати до революціонерів. Інколи коні бігли з ранку до вечора і не могли вибігти з горбуватої долоні московської землі. Земля здавалася доброю, такою, що по-материнськи лагідно пестить людину. Спокійна мовчанка полів поважно суперечила всьому, що Самгін читав, чув, і гасила думки про можливість якихось соціальних катастроф. З поїздок Самгін повертався врівноваженим. Але, їдучи, він брав від Любаші книжки, брошурки і словесні доручення до сільських учителів і земських статистиків, самотньо загублених у селах, серед темних мужиків, у маленьких містах, серед стійких людей; брав, упевнений, що папірцями неможливо підпалити це вогувате життя.

Якось увечері, коли Самгіни пили чай, з'явився пан Митрофанов з проханням відстрочити йому сплату за квартиру.

— Надія А́нфимі́вна ніяких моїх виправдань на увагу не бере, і ось, обминувши її, наслідуюсь звернутися до вас,— сказав він.

Задовольнивши прохання, Варвара почастивала його чаєм, він з подякою і з гідністю сів до столу, але через хвилину встав і пішов по кімнаті, оглядаючи гравюри, тримаючи руки в кишенях штанів.

— Це — хто?— спитав він, показуючи підборіддям на портрет Шекспіра, і потім сказав таким тоном, начебто Шекспір був особистим його другом:

— Схожий.

Подивившись у кулак на Щедрина, він зітхнув:

— Поважне обличчя.

І, знову підсідаючи до стола, вимовив, ще раз зітхнувши:

— Так, — «були колись і ми теж рисаками».

Цим він дуже розвеселив хазяїв, і Варвара почала розпитувати про його літературні смаки. Рівним, безбарвним голосом Митрофанов сказав, що він дуже любить:

— Шахрайські романи, як, наприклад, «Рокамболь», «Фіакр номер 43» або «Граф Монте-Крісто». А з російських письменників дуже захоплює граф Сальяс, особливо цікавий його роман «Граф Тятін-Балтійський», — річ, як знаєте, історична. Хоч у мене до історії — байду-жість.

— Чому? — спитала Варвара, бавлячись.

— Та воно що ж, знаєте, я не вчора живу, — а сьогодні, і призначено мені завтра жити. У мене й без допомоги книжок від науки життя череп голий...

Йому було років з сорок, на маківці в нього блищала солідна лисина, лисуваті були й скроні. Обличчя — широке, з невиразними очима, і це — все, що можна було сказати про його обличчя. Самгін згадав Диякона, який він був до того, поки не підстриг бороду. Митрофанов теж мав набридлу маску сотень, а спокійний, бідний на інтонації голос його звучав, як далекий шумок багатьох голосів.

— Хвалені письменники, як-от, наприклад, Толстой, — це для мене — прозаїчні, без фантазії, — говорив він. — Що з того, що якийсь там Іван Ілліч захворів та й помер чи пані Познишева чоловіка зрадила? Звичайні випадки нічого не навчають.

Варвара весело поблискувала очима на чоловіка, а він слухав гостя дедалі уважніше.

— Коли що-небудь робиться з потреби, то в цьому радості не знайдеш. Поки швець чоботи шие — то що в ньому цікавого? А якщо він кого-небудь уб'є та сховається...

Митрофанов підвівся з стільця й сказав:

— Пробачте, заговорився. Дуже вам вдячний за відстрочку.

— Заходьте коли посидіти, — запросив Самгін.

Подякувавши ще раз, Митрофанов пішов.

— Який же він дурний! — сміючись, вигукнула Варвара. Самгін промовчав.

Через кілька днів, теж увечері, Митрофанов знову прийшов і пояснив тоном старого знайомого:

— Бачу — скромно світиться у вас, спитав покоївку: чужих — нема? Нема. Ну, я й насмівився.

Цього вечора Самгіни дізналися, що Митрофанов, Іван Петрович, син купця, народився в місті Шуї, сім років сидів у гімназії, скінчив п'ять класів, а в шостому вчитися не захотілось.

— До речі, тут батько помер, мати була людина хвора і, побоюючись, що я зіпсуюсь, одружила мене в двадцять років, через чотири роки — залишився вдівцем, потім — знову одружився й залишився вдівцем через сім років.

Він труснув головою, ніби пробуючи зігнути коротку шию, але шия не згиналась. Тоді, опустивши очі, він додав, зітхнувши:

— З другою дружиною в Орлі жив, вона орловська була. Там — сухотних дуже багато. І — кропиви, всі огорожі кропивою позаростали. Тепер у мене — третя; звичайно — не вінчані. Поїхала до Томська, там у неї...

Примружившись, він подивився в темний куток кімнати, здавалося — він пригадує: хто там, у Томську, в його дружини? Пригадав:

— Брат.

Середній на зріст, він був не товстий, але кістки в нього широкі й одягнений він у все товсте. Руки важкі, незграбні, вони ховалися в кишені, під стіл, ніби соромлячись широчини й волохатості кистей. Виявилось, що він об'їхав усю Росію від Астрахані до Архангельська і від Іркутська до Одеси, бував на Кавказі, у Фінляндії.

— Любите подорожувати? — спитав Самгін.

— Ні, я... посади шукав.

— Але ж ви — заможна людина?

Митрофанов здивувався:

— Який же я заможний, коли не можу вчасно за квартиру заплатити? Гроші в мене були, але з другою дружиною я все прожив; ми з нею в радості жили, а в радості нічого не жалко.

Самгін спитав: якої посади шукає він?

— По здібностях, — відповів Митрофанов і не дуже впевнено пояснив: — Доглядати чого-небудь.

Подумавши, він додав з усмішечкою:

— Я, ще хлопчиком будши, пожежникам на каланчі заздрив: стоїть людина високо, і все їй видно.

Самгін розумів, що хоч у цій людині теж є щось дивакувате, але воно не дратує. Чому?

Варвара вважала вже, що Митрофанов не такий кумедний, яким здався в перший його візит; Клим сказав їй:

— У нього поганий нахил напівграмотних людей до філософствування, але в нього це обмежено здоровим глуздом.

І раптом Іван Петрович Митрофанов став своєю людиною в Самгіних. Якось ранком, ідучи в Кремль, Самгін побачив, що кінець Никитської вулиці туго забитий юрбою людей.

— Студентів заганяють у манеж,— пояснив йому спокійний чоловік з палицею в руках і з бульдогом на ланцюжку. Ступаючи в ногу з Климом, він додав:

— Звичайнісінька історія.

Самгін згадав лист, що його недавно одержала Любаша від Кутузова із заслання.

«Даремно, голубко моя, журитесь,— писав Кутузов,— не в той бік ви непокоїтесь».

Далі він доводив, що, звичайно, Толстой — має рацію: студентський рух — щілина, крізь яку великі справи не пролізуть, хоч би як запопадливо намагалися протиснути їх ліберали. «Одначе й юнацьке буйство, і тихе ремство батьків, і втихомирлива діяльність Зубатова, і багато що інше — все це струмки незначні, але слід пам'ятати, що маленькі річечки, витікаючи з болот, створили Волгу, Дніпро та інші дуже потужні ріки. І те, що робиться в університетах, не зовсім некорисне для фабрик».

Пригадуючи цей лист, Самгін підійшов до стіни, побудованої з широких спин поліцейських солдатів: щільно поставлені пліч-о-пліч один до одного, вони справді утворили непоборну стіну; голови, що міцно сиділи на червоних шиях, були зубцями стіни. На площі група студентів одчайдушно й недоладно кричала «Нагаечку» — пісню, яку Самгін вважав пошлою й принизливою для студентства. Та пісня ця впізнавалася тільки по ритму, слів не було чути крізь крики і свист. До групи, що співала, поліцейські підштовхували, підганяли з Мохової вулиці ще і ще людей у зеленуватих пальтах, група швидко розросталася. Самгін бачив збуджені обличчя з

роззявленими ротами, але збудження здавалося йому не гнівним, а веселим і бешкетним. Падав сніг, сухий, як риб'яча луска.

В роки свого студентства він мудро і вдало уникав участі у вуличних демонстраціях, але разів зо два здаля бачив, як поліція розганяла, заарештовувала демонстрантів, і дістав враження, що це робилося грубо, огидно. Тепер йому здавалося, що поліцейські орудують зовсім не грубо і не злобно, а механічно, як робиться справу марну й набридлу. Було щось дуже безглузде в тому, як чорні солдати, кінні і піші, збивають, стискають зеленуваті одиниці у велике, щільне тіло, яке тепер уже істерично й грізно реvlo, стискають і поволі котять, штовхають цю величезну, темнозелену грудку в широко роззявлену пащу манежу. Глядачі, що в їх юрбі стояв Самгін, раніше мовчазні, тепер теж почали бурчати.

— «Рубають молодий, зелений, стрункий ліс»,— прощитував похмурим голосом хтось за спиною в Самгіна,— він не зносив цих віршів Галіної, вважаючи їх фальшивими й пошленькими. Він бачив, що збудження студентів дедалі зростає, а насмішкувате ставлення глядачів до поліції стає сердитим.

Недалеко від нього стояв, засунувши руки в кишені, чоловік високого зросту, голений, зважаючи на костюм і закопчене обличчя — робітник-металіст. Він дивився проміж голів двох поліцейських і жував губами згаслу цигарку. Здавалося, що чим грубіше й лютіше поліція штовхає студентів, тим довшим стає ніс і гострішим все обличчя в цього чоловіка. Подивившись на нього кілька разів, Самгін згадав уривок з статті Леніна в «Іскрі»: «Студент ішов на допомогу робітникові,— робітник повинен іти на допомогу студентові. І не достойний звання соціаліста той робітник, який здатний байдуже дивитися на те, як уряд посилає поліцію і військо проти молоді, що вчиться».

«Ну, що ж? — подумав Самгін.— Ось він дивиться не байдуже, а з цікавістю».

Його штовхали в боки, в спину, і чийсь різкий голос кричав через його плече:

— Панове — протестуйте! Ви бачите — вже б'ють! Адже це — наші діти... надія країни, панове!

Самгін бачив, як під натиском глядачів похитується стіна городовиків, він уже хотів вибратися з юрби, іти

назад, але в цей момент його потягло вперед, і він опинився на площі лицем у лице з поліцейським офіцером; офіцер був товстий, скріплений ремінцями, як чемодан, а з обличчя дуже схожий на редактора газети «Наш край».

— Прошу вас,— сказав він Самгіну, показуючи рукою в рукавичці на манеж.

— Мені до судової палати, спішна справа,— пояснив Клим, але офіцер, махнувши рукою, повторив крикливо:

— Прошу вас, я вам кажу!

В наступну хвилину Клим опинився в юрбі студентів, яку поліція підганяла від університету до манежу, і кирпатий, рожевощокий хлопчик, без кашкета на розкошланому волоссі, закричав, показуючи на нього:

— Колеги! Серед нас — агент охранки.

Але вмить його схопив за руку плечистий студент з рудими вусами на широкому обличчі.

— Ви, Климе Івановичу, як потрапили? — здивовано спитав він.— Вам не місце в цій грі. Ану-бо...

Він став розштовхувати товаришів ліктями й плечима, напрочуд легко, наче вітер траву, похитуючи людей. Випхавши Самгіна з гушавини юрби, він сказав:

— До побачення! Не впізнали мене?

Клим не встиг відповісти: миршавий чоловічок у сірому пальті, в шапці, насунутій на очі, вхопившись руками за портфель його, тонко заверещав:

— Держіть його!

— Чому? — спитав студент.

— Не ваше діло! Не ваше...

— Чому? — повторив студент, узяв чоловічка за комір і струснув так, що з того злетіла шапка, відкривши злякану мордочку.

Самгіна хтось схопив ззаду за лікті, але зразу ж, кречнувши, випустив, потім його дуже смикнули за поли пальта, він похитнувся, ледве встояв на ногах; пронизливо свистів поліцейський свисток, студент кинув чоловічка на землю, люто крикнувши:

— Гей, ви, чин! — і, розмахнувшись, звучно вдарив когось в обличчя, а Самгін не своїм голосом закричав:

— Що ви робите? Ви розумієте — що ви робите?

В нього тремтіли ноги, голос звучав десь високо в горлі, розмахуючи портфелем, він говорив, не чуючи своїх слів, а навколо десятки голосів кричали:

— Браво! Геть поліцію! Геть...

В очах у Самгіна все хиталося, підстрибувало, мигтіли руки, обличчя, одна рука зірвала з нього капелюх, друга вихопила портфель, і тут Клим побачив Митрофанова, який, відштовхнувши поліцейського, сказав спокійно:

— Куди лізеш? Не впізнав?

Поставивши Кліма поперед себе, він розштовхав його тілом студентів, а на вільному місці взяв за руку й повів за собою. Тут Самгіна вдарили чимось по голові. Він не-виразно пам'ятав, що було потім, і опам'ятався, коли Митрофанов з поліцейським всадовлювали його в сани візника.

— Рушай,— сказав Митрофанов, лягнувши візника портфелем по плечу, всунув портфель під пахву Самгіну і пробурчав: — Охота вам зв'язуватися...

На Театральній площі, сказавши візникові адресу й не зупиняючи його, Митрофанов вистрибнув з саней. Самгін поїхав далі, почувуючи себе фізично хворим і ніби внутрішньо осліпим, не здатним бачити свої думки. Голова тупо боліла.

Дома він розслаблено повалився на диван. Варвара кудись пішла, в кімнатах було напружено тихо, а в голові гули десятки голосів. Самгін намагався згадати слова своєї промови, але пам'ять не підказувала їх. Одначе він пам'ятав, що кричав не своїм голосом і не свої слова.

«Припадок істерії,— закинув він собі.— Як усе це трапилось?» — думав він, заплющивши очі, і мимоволі згадав чудну поведінку свою в момент, коли руйнувалася стіна казарми.

— Наче хлопчисько, першокурсник.

Важко було розібратися в безладному плинові млявих думок, а вони склалися в прикру свідомість якоїсь зради самого себе.

«Стадне почуття. Магнетизм юрби»,— виправдувався він, але це не тішило. І дедалі більше тривожило запитання: що він говорить?

Та, коли прийшла Варвара і, глянувши на нього, заімпровізовано спитала: що йому? — він, узявши її за руку, посадив на диван і став розповідати в тоні жартівливого, ніби не про себе. Він навіть навів кілька фраз своєї промови, звичайних фраз, які говоряться на студентських мітингах, але зразу ж зніжковів, замовк.

— Тебе дуже вдарили? — спитала Варвара ласкаво і з подивом.

— Ні.

Він став обережно розказувати далі, бажаючи сказати тільки те, що пам'ятав; він не хотів вигадувати, та якось само собою виходило, що ним було сказано гостру промову.

— Мене — як то кажуть — дійняло, і я накричав, рівномірно й на поліцію і на студентів,— пояснював він.

Розповідь його дуже схвилювала і здивувала Варвару, пригортаючись до нього, вона вигукувала:

— І це — ти? Такий стриманий?

Він устав, пройшовся по кімнаті, спинившись біля дзеркала, пригладив волосся і, зітхнувши, сказав:

— Кінець кінцем — все-таки погано знаєш себе.

Тут Варвара спитала якимось дивним тоном:

— Але — чому ж тебе не заарештували?

— Мене й хотіли заарештувати, та почалася бійка, студенти запхали мене в публіку...

Тільки в цю хвилину він згадав про Митрофанова й розказав про нього. Обмахуючи обличчя хусточкою, Варвара швидко вийшла з кімнати, а він знову задумався:

«Як це трапилося, що я втратив владу над собою?»

Тривожила думка про можливу розбіжність між тим, що розказав Варварі він і що скаже пожилиець. І, звичайно, шпиги помітили його, отже ця історія, напевно, матиме продовження.

Увійшла Варвара, кажучи:

— Пальто забруднене вапном, кишеньку відірвано, ох, Кліме, рідний мій...

Вона притулила голову до його грудей, здригаючись, а Самгін думав:

«Чого ж це вона пальто оглядала,— не вірять мені?»

Та це не образило його, він сам собі не вірив і не впізнавав себе. Ніжність і тривожний подив Варвари трохи заспокоїли його, а потім з'явився, якраз до обіду, Митрофанов. Увійшов він несміливо, з непевною, але начебто провинною усмішечкою, сховавши руки за спину.

«Що він розкаже?» — неспокійно подумав Самгін, побачивши його збентеження.

Варвара, зустрівши Митрофанова словами подяки, посадила його за стіл, налила горілки і, випивши за його здоров'я, стала розпитувати; Іван Петрович покашлював, крикав, запопадливо пив, жував, а Самгін, побачивши, що він бентежиться дедалі більше, нетерпляче спитав:

— Як це вам удалося мене витягти з рук поліції?

Кліпаючи, пожилець глянув на нього і, не кваплячись, ніби побоюючись вимовити якесь зайве слово, розказав:

— А... бачите, вони — поранених не люблять, тобто — бояться, це — не вигідно їм. От я й сказав: не займай, це — поранений. Околоточний — знайомий, частенько на більярді граємо...

— Він спитав — хто я?

— Ні. Та якби й спитав, то не дізнався б, — відповів Митрофанов, усміхаючись.

— Та ви їжте, Іване Петровичу, — умовляла Варвара. — Ой, яка ви мила людина!

Митрофанов глянув на неї, на Самгіна і, ніби догадавшись про щось приємне йому, раптом пожвавішав, став сам собою й говорив далі вже веселим тоном:

— Я стояв біля книгарні Карцева, раптом — бачу: Кліма Івановича штовхають. І, знаєте, розпалився, як було хлопчаком: не займай наших!

Це дуже розвеселило Самгіних, і ось з того дня Іван Петрович став для них своєю людиною, прижився, наче кіт. Він мав незвичайну здатність не заважати людям і добре почував хвилину, коли його присутність ставала зайвою. Якщо до Самгіних приходили гості, Митрофанов негайно зникав, навіть Любаша виганяла його.

— Я, пробачте, вчених панночок боюся, — сказав він.

Варвару він усе ще розважав, розказуючи їй смішне про провінціальне життя, звичаї, обряди, забобони, пожежі, вбивства й романи. Смішне він помічав непогано, але розказував про нього добродушно і навіть начебто зі співчуттям. Розказував про ловлю тріски в Білому морі, про збирання кедрових горішків у Сибіру, про здобування самоцвітів на Уралі, — Варвара вважала, що він розказує талановито.

Самгін слухав його дедалі уважніше й серйозніше, почувуючи в Митрофанові щось міцне й заспокійливе. Повертаючись з поїздок, він переказував йому свої враження і з приємністю вислухував образну мову:

— Звичайно, мужика в нас поставлено неправильно, — роздумливо, але впевнено казав Митрофанов. — Кожній людині хочеться бути хазяїном, а не квартирантом. Ось я, наприклад, обклею кімнату новими шпалерами за свій кошт, а ви, як домохазяїн, скажете мені: прошу звільнити кімнату. Ось яке нудне становище в мужика, через те

він і лінивий до життя свого. А поставте його на власну землю, він вам маком розквітне.

І, сховавши руки в кишені, вів далі:

— Взагалі,— це марна справа на чужому городі капусту садити. В Орлі жив під наглядом поліції один політичний чоловік, вже солідного віку й великої розумової доброти. Тільки—доброта не засіб проти нудьги. Місто—нудне, курне, нічого орлиного не має, а свинства — скільки хоч! І от він, добряк, вирішив узятися прикрашувати навколишніх людей. Між іншим, дружина моя — друга — трохи пострадала від нього — з гімназії витурили...

Варвара непристойно й аж до сліз реготала, Самгін, побоюючись, що квартирант образиться, поглядав на неї докірливо. Та Митрофанов не ображався, йому, як видно, подобалося смішити молоду жінку, він витягав з кишені руки і з усмішкою в безбарвних очах розгляджував пальцем рідковолосі вуса.

— Та-ак, то ось отой щедролівний чоловік повчав, звичайно, «сійте розумне, добре» та інше таке, та й раптом, знаєте, одружився з удовою одного адвоката, домовласницею, і тут, я вам скажу, за два роки такий нудний став, начебто й народився і весь вік прожив в Орлі.

Самгін дедалі певніше почував, що Іван Петрович є ніби коректором його вражень. Якось уночі, повернувшись з театру й роздягаючись, Варвара сказала:

— А Митрофанов був би добрим коміком, він — талановитий.

— Перебільшуєш,— відказав Самгін, зовсім не бажаючи вважати пожилця талановитим.— Він просто — типовий росіянин, розсудлива людина, яких мільйони.

А остаточно набув Митрофанов в очах у Кліма кольору і форми у великодню ніч.

Після Ходинки і випадку біля манежу Самгін особливо унікав скупчення людей, навіть публіка у фойе театрів була неприємна йому; він інстинктивно тримався ближче до дверей, а на вулицях, бачивши юрбу глядачів навколо якого-небудь нещастя чи скандалу, гидливо обминав людей.

Він дуже неохоче поступився перед наполегливим проханням Варвари піти в Кремль, а коли вони увійшли в стіни Кремля і юрба, зразу ж усмоктавши його в свою чорну гущу, позбавила волі, почала підштовхувати, пересувати кудись,— Самгін настроївся похмуро, вороже до

всього. Він зітхнув вільніше, коли його і Варвару відтиснули до незграбного пам'ятника цареві, де було порівняно просторіше.

Холодна пітьма стиснула людей в єдине, страхітливе ціле, воно хвилеподібно погойдувалося, прогинаючи землю своєю вагою. Жовті, жирні потоки світла з вікон храму вдиралися в пітьму над юрбою, роздирали пітьму, і по краях розривів вона світилася синювато, як лід. Світло падало на некриті голови, було багато лисих черепів, схожих на картоплю, горіхи і горошини, всі вони були менші за природний, денний обсяг і що далі, то помітніше зменшувалися, а ще далі люди зливалися в безголове й безформне чорне. Чорними кентаврами здійсмалися над юрбою кінні поліцейські; близько до одного з них стояв високий, огрядний чоловік у шубі з хутряним коміром, а з коміра стирчала коняча голова, кланяючись, вискаливши зуби, блискаючи вудилами. Грізно, як величезний, потворний палець з мідним нігтем, врізалася в темряву дзвіниця Івана Великого, фундамент її щільно оточувала темна маса, хвилюючись, як мертвий зиб, і здавалося, що дзвіниця теж погойдуеться.

Клим Самгін подумав: якби впала вона, то загинули б сотні людей з Охотного ряду, з Китай-города, з Ординки і Арбата, замоскворіцькі люди з п'єс Островського. Ще більші сотні, жахаючись смерті, покалічать, передують одно одного. Або який-небудь інший жах висадить у повітря це міцно спресоване тіло, і тоді воно, зруйноване, зруйнує все навколо, всі будинки, храми, стіни Кремля.

Юрба зітхала, бурчала, нагадуючи той гарячий шумок, що його чув Самгін у селі, коли там підіймали дзвона, тут люди, всією силою своєю, теж начебто намагалися підняти невидну в пітьмі вагу і, похитуючись, терлися одно об одного. Здавалося, що вся сила людей, тяжіючи до жовтої теплої смуги світла, хоче втиснутись в двері собору, звідки, ледве чути, теж пливе придушене гудіння. Але все-таки було тихо, якимось особливо холодно тихо. І ставало дедалі тихше, наче від поринання в непорушну мовчанку холодної ночі і не відталі землі. Обличчя ближчих людей Самгіну здавалися похмурими, вони наче напружено й нетерпляче чекали світанку і тепла. Варвара, стоячи обік нього, здригалася, нерішуче ворушила правою рукою, притиснутою до грудей, її застигле обличчя Самгін вва-

жав удавано побожним і мовчав, бажаючи почути скаргу на холод і на людей, що штовхали Варвару.

З юрби викрутився Митрофанов, затиснувши шапку під пахвою, тримаючи в руці срібний годинник, став поряд і сказав півголосом, заїкаючись:

— Зараз ударять. Зараз!

Трохи роззявивши рота, він задер голову, вп'явся виряченими очима в небо, як хлопчак, що зачаровано стежить за польотом охотницьких голубів.

І раптом з чорного неба перекинули величезну чашу дуже густого мідного звуку, безглуздо лопнуло щось, начебто вистрілила гармата, тиша вибухла, в п'їтму влилося світло, і стало видно усмішки радості, сяючі очі, весь Кремль спалахнув яскравими вогнями, урочисто й бурхливо попливало над Москвою гудіння дзвонів, а над юрбою пташками затріпотіли, хрестячись, тисячі рук, на паперть собору вийшло золоте духовенство, людина з головою, що різнобарвно палала, осінила людей вогненним хрестом, і тисячовустий голос густо, стрясаючи й переконано — тричі сказав:

— Воістину воскресє!

— Христос воскресє,— не сказав, а ревнув Митрофанов, обнявши Кліма, цілуючи його; він зразу сп'янів і плакав, радісно схлипуючи:

— От як ми, га? Ох, господи...

Він обняв і Варвару, цілуючи, струшуючи її, він бурмотів:

— І не віриш, а — повіриш: воістину воскрес, га?

Сльози текли по обличчю в нього так ясно, начебто вся шкіра на обличчі спітніла слізьми, а Варвара, ніяково відштовхуючи його, благально дивлячись на Кліма, докірливо покликала:

— Кліме?

Голос її прозвучав скаргою і докором; все навколо так казково чудесно змінилось; Самгін був схвилюваний хвилюванням пожильця, збентежено усміхаючись і все ще боячись здатися смішним собі, він обняв дружину:

— Христос воскресє, Варя.

Вона міцно пригорнулась до нього, а він дивився через плече її на Митрофанова, в його мокре обличчя, в щасливі очі й слухав зворушений голос:

— Момент! Ніде в світі не можуть так, як ми, га? За всієї Кліме Івановичу, добре ж бо, що є отаке,— за всієї!

Г— над усіма, однакове для злидарів, для царів. Любий, га! Ось як ми...

Юрба швидко розпадалася на окремих, цілком виразних людей, це — дуже звичайні люди, тільки вони святково повеселілі, вони скидали шапки один перед одним, обіймалися, цілувались і виголошували незчисленну кількість разів:

— Христос...

— Воістину...

Начебто вони вперше почули цю звістку, і Самгін не міг не подумати, що раніше радість за Христа сприймалася ним як смішне лицемірство, а ось зараз він чомусь не почуває нічого смішного й лицемірного, а навіть і сам нечувано зворушений, радий. Оглядаючись, він бачив, що все страшне, гнітюче зникло. Всюди сліпучо сяяли вогні ілюмінацій, поважно гув дзвін Івана Великого, і радісний дзвін усіх церков міста не міг заглушити його урочистий голос. Всюди над Москвою, в небі, все ще густо чорному, спалахнули і тремтіли заграви, можна було думати, що сотні мідних голосів сповнюють повітря світлом, а церкви піднеслися з хаосу будинків золотими кораблями казки. Митрофанов, ідучи боком, крутячись, безцеремонно, але все-таки чемно розпихав людей, очищаючи дорогу для Варвари, і все говорив щось значне.

— Ми,— повторював він,— ми...

Святковий гомін людей заважав Климові розуміти його. Самгінх запросив розговлятися патрон, але Клим раптом вирішив:

— Знаєш, Варю, ходім-но додому. Іван Петрович з нами — добре?

— О, я така рада,— сказала вона.

— А я — надзвичайно схвилюваний,— признався Самгін нерішуче й збентежено.— Я завтра попрошу пробачення в патрона.

— Щиро дякую,— говорив Митрофанов.— Я до вас — з радістю.

Він втирав обличчя хусточкою і, розмахуючи нею, зачіпав людей,— Варвара ласкаво сказала йому про це.

— Нічого, сьогодні — не ображаються,— сказав він.

Христосувалися з Анфиміївною, яка, надівши широке шовкове плаття, стала схожа на каплицю, з кухарем, вже п'яним і вбраним, наче комік з оперетки, з поківкою в рожевому платті й безлічі стрічок, стрічки нага-

дували Самгіну весільну коняку в селі. Але, відзначаючи всі ці дрібниці, він усміхався добродушно, потираючи руки, скидав і надівав окуляри, усвідомлюючи, що поводить незвичайно. Виникали смішні бажання, від яких він ніяковів, хотілося поляпати Митрофанова по плечу, заспівати «Христос воскрес», сказати Варварі ласкаві й веселі слова. Варвара була вся в світлому, як наречена, і була вона гарно, задумливо тиха; це теж хвилювало Самгіна. Він стояв біля стола, прикрашеного квітами, дивився на усміхнену мордочку поросяти, покручував борідку й слухав, як у нього за спиною Митрофанов каже:

— Пан Долганов — є такий! — доводив мені, що Христа не було, вигадка — Христос. А — хоч би? Мені що до того? І вигадка, а — все-таки є, живе! Живе, Варваро Кирилівно, в кожному з нас шматочок є, ось у чому суть! Ми, голубонько, погані, та не так уже страшно...

— Сядьмо, — запропонував Клим, милуючись пожвавленням пожилця, уважно придивляючись до нього й виявляючи, що Митрофанов водночас схожий на реєстратора в окружному суді, на скарбника в магазині «Мюр і Меріліз», одного з метр-д-отелів у ресторані «Прага», на університетського педеля та ще на багатьох звичайнісіньких людей. Він був одягнений у чорну, неодноразово прасовану візитку, в білий пікейний жилет, комір його туго накрохмаленої сорочки витріпався і був підстрижений ножицями. Хилячи чарку за чаркою «зубровку», він ораторствував:

— Ми всі від Христа пішли, і це для всіх — одна путь. І всі хочемо благоденственного й мирного життя, чого й Христос хотів, атож!

— Один поет, — сказав Клим, — тобто він не поет, а Диякон...

— Диякон, так! — погодився чи підтвердив Митрофанов. — Ну?

— Він сказав Христу:

Ми тебе й ненавидячи — любим,
Ми тобі і ненавистю служим...

— Як це? — спитав Митрофанов, тримаючи чарку в руці на рівні рота, а коли Клим повторив, він, поставивши на стіл невипиту чарку, нахмурився, вдумуючись і кліпаючи.

— Може, це — і правда, але — якось... зухвало, — задумливо сказала Варвара.

— Диякон, кажете? — спитав Митрофанов. — Що ж він — пияк? Отакі слова у п'яному вигляді кажуть, — пояснив він, випив горілки, попросив: — Доволі, Варваро Кирилівно, не наливайте більше, нап'юся.

І знову заговорив:

— Ненависті — я не визнаю. Ненавидіти — нема чого, нема кого. Озлитися можна, на годинку, другу, а ненавидіти — та за віщо ж? Кого? Усе йде за законами ества. І — вгору йде. Мій батько бив мою матір палицею, а ось я ані на одну жінку не замахнувся навіть... хоч, може, слід було б і вдарити.

— А якщо це не вгору йде, а згори? — тихо спитала Варвара й примусила Самгіна пожартувати:

— Ти хочеш, щоб я тебе бив?

— Неможливо уявити, — вигукнув Митрофанов, сміючись, потім, двічі хитнувши головою, направо й наліво, встав.

— Я, знаєте, трохи, тее... п'яний. А п'яний я — не хороший!

Він знову, але вже голосно, засміявся й сказав, теж дуже голосно:

— П'яний я — плакати починаю, їй-богу! Плачу та плачу, і чорт знає, чого плачу, слово честі! Ну, спасибі вам за привіт і ласку...

— Гарна людина, — зітхнула Варвара, коли пожилець пішов.

Вже світало; в сірому небі з'явилися голубуваті ями, а на дні одної з них горіла зоря.

— Людина від людей, — сказав Клим, підходячи до дружини. — Саме так: від людей, атож! Але я теж трошки сп'янів.

Він обняв Варвару, підняв її з стільця, поцілував, але вона, пригорнувшись до нього, тихенько попросила:

— Ні, ти мене не займай, будь ласка.

І, визволившись з його рук, схопилася за скроні трохи театральним жестом.

— Голова болить?

— Ні, але... Яке незрозуміле все, Климе, любий, — шепотіла вона, заплющивши очі. — Яке незрозуміле прекрасне... Адже було разуче прекрасно, га? А потім він... потім ми їли порося, говорячи про Христа...

— Дівчинко моя, що тобі? — спитав Самгін, ласкаво, але вже з легкою досадою.

— Так, безглуздо... я знаю! Але — прикро, бачиш. Ні, не прикро?

Вона дивилася в обличчя йому запитливо, жалібно, і Клим відчув, що вона ладна заплакати.

— Ти перехвилювалася, ось що...

— Так, я піду, ляжу, — сказала вона, швидко виходячи до своєї кімнати. Двічі клацнув замок у дверях.

«Втомилася. Капризує, — вирішив Клим, задоволений, що вона пішла, не встигнувши зіпсувати йому настрою. — Вона начебто молодшає, стає наївнішою, ніж була».

Підійшовши до стола, він випив портвейну і, сховавши руки за спину, подивився у вікно, на небо, на білу зорю, вже ледве помітну в блакиті, на світло ліхтаря біля воріт дому. В пам'яті невідчіпно звучало:

«Христос воскресє із мертвих...»

Клим Самгін оглянувся й тихенько проспівав:

— «Смертю смерть попра».

— Чи — поправ? — серйозно півголосом спитав він когось, потім повторив тихо, тенорком:

— «Смертю смерть поправ».

Він знову оглянувся, прислухався, в домі і на вулиці було тихо.

— Це, розуміється, смішно, що я співаю. Але я — нетверезий, ось у чому річ, — поясняв він комусь. — Співаю, бо трошки п'яний.

Йому хотілося співати голосно, урочисто, як співають у церкві. І щоб зі своєї кімнати вийшла Варвара, одягнена в світле, наче до вінця.

— Дуже безглуздо, а — зрозуміло! Митрофанов п'яний — плаче, я — співаю, — виправдувався він, щільно й соромливо заплющивши очі, щоб стримати сльози. Не розплющуючи очей, він помацав спинку стільця і обережно, намагаючись не стукати, сів. Тепер йому не хотілося, щоб вийшла Варвара, він навіть боявся цього, бо сльози все-таки текли з-під вій. І, поквапливо витираючи їх хусточкою, Клим Самгін думав:

«У житті в мене щось... не так, не гаразд».

Зоря вже погасла, а світло ліхтаря, збліднувши, ще горіло, слабо освітлюючи вікно будинку навпроти, серпанкові завіски і тіні квітів за ними.

Другого дня, згадавши цей припадок ліризму і скаргу свою на життя, Самгін поблажливо усміхнувся. Ні, життя налагоджувалось непогано. Варвара запопадливо читала вірші і прозу символістів, обклала себе творами з історії мистецтва,— Самгін, розуміючи, що це вона готується грати роль хазяйки «салону», повчав її:

— Треба знати, по змозі, все, але краще — не захоплюватися нічим. «Все настає і все минає, а земля залишається навіки». Хоч і про землю невірно.

Вона вже запропонувала йому влаштувати по суботах маленькі вечірки для знайомих, але Клим спитав:

— А ти певна, що кожної суботи неодмінно захочеш бачити в себе чужих людей? Ні, це передчасно.

Вона трохи й нерішуче посперечалася з ним, Самгін з приємністю подражнися з нею, але, проти бажання його, кількість знайомих безперервно й механічно зростала. Розмножувалися люди, що мандрували невтомно по чужих квартирах, знемагаючи від цікавості, прагнення новин і від якоїсь незбагненої тривоги.

— Ви знаєте? Ви чули? Як ви думаєте? — питали вони один одного і Самгіна.

Говорили про те, що Росія швидко багатіє, що купецтво Островського майже вимерло і його вже не видно в Москві, що виникає новий прошарок промисловців, яким не чужі інтереси культури, мистецтва, політики. Самгін вважав, що про це слід було б говорити з радістю, з почуттям задоволення, нарешті — з заздрістю до чужого щастя, але він чув у цих розмовах тільки недоброзичливість. А з радістю говорили про заколоти серед студентів, про страйки робітників, про те, як убожіє село, про бездарність чиновництва. Та це не турбувало його. Він був цілком згодний з Тетяною Гогіною, яка одного разу в розпалі суперечки крикнула:

— А — по-моєму, всі ми нероби, ледарі і... і жертви громадського пожвавлення. Ось хто ми!

— Це — правда,— сказав він їй.— Власне, ці метушливі люди, не знаючи, куди себе подіти, і створюють так зване громадське пожвавлення в стінах інтелігентських квартир, у межах Москви, а за межами її тихо йде нормальне, трудове життя простих людей...

— Ну, знаєте, ви, здається, теж,— перебила його Тетяна і, після паузи, договорила з неприємною усмішкою:— Теж невідомо хто!

Ця дівчина, не дуже вмючи говорити грубощі, говорила їх завжди і всім.

Приходив Митрофанов, не поспішаючи випивав п'ятьшість склянок чаю, байдуже їв хліб, бісквіти, їв усе, що можна було з'їсти, і вносив заспокоєння.

— Що, не знайшли ще посади? — питала Варвара.

— Ні,— казав він без суму, без досади.— Тут важко знайти людині посаду. Нікуди не проберешся. Народ тут, як бджола,— взятки любить, хоч гривеник, а — дай! Дуже жадібний народ.

І, витираючи жмутком носової хусточки мокрі губи, філософствував:

— А — чого ради жадібність? Не по сто років живемо, всім вистачить. Ні, Москва жадібна. Недарма її Сибір, хохли та інше населення не любить. А от, знаєте, з татарами добре жити. Татарин — спокійна людина, йому коран забороняє жадувати й метушитися. Мені один чоловік, майже професор, скаржився — доводив, що Дмитрій Донської та інші даремно татарське іго скинули, велику користь нібито татари давали нам, як народ тихий, охайний і не жадібний. А Петро Великий навіз німців, євреїв,— у нього навіть нібито міністр євреїв був,— і цей навезений народ зіпсував Москву жадібністю.

Так, життя Кліма Самгіна йшло не погано, але раптом вибилосся зі спокійних берегів.

Почалося це в знаменитому капиші Шарля Омона, людини з лозунгом:

— Усіляка столичний місто повинна бути як Париж,— казав він і ще казав: — Коли людина мало веселій, це він мало людина, не зовсім готові людина *roug la vie* *.

І, щоб довиховати росіян для життя, Омон створив у Москві якусь подобу величезної, вогненної печі і в ній допікав, досмажував сируватих росіян, показуючи їм найкращих і найбезсоромніших жінок.

Входячи до залу Омона, людина почувала враження, наче вона саме увійшла в піч, повну сліпучого і гаряче яскравого вогню. Безліч дзеркал, незліченно збільшуючи вогні і розтоплений жир позолоти, показували стіни ідолського капища розжареними аж червоними. Враження вогненної печі ще підсилювалося, якщо дивитися згори, з балкона: перед засліпленими очима відкривалась довга-

* Для життя (*франц.*).—Ред.

ста, у формі могили, яма, а на дні її і по боках у ложах, освітлені палаючою грою вогню, червоніли, смажились лисини мужчин, танули, як масло, голі спини, плечі жінок, ляскали долоні, аплодуючи яскраво освітленим і ще більше голим співачкам. Вила і ревла музика на естраді, пронизливо співали, судорожно танцювали жінки усіх націй.

Самгіни пішли до Омона, щоб подивитися дебют Алини Телепневої; вона недавно повернулася з-за кордону, де, виступаючи в Парижі і Відні, збільшила свою славу дорогої й шаленої жінки анекдотами, що викликали обурення знавців і прихильників моралі. До її поїздки в Європу Алина вже зробила гучну кар'єру «пожирательки сердець», її дебюти в провінції, куди вона їздила з оперетковою трупною, супроводжувалися двома замахами на самогубство і дикими вихватками багатих гультьяїв. Віра Петрівна писала Климові, що Робінзон, незадовго до смерті своєї, пішов з «Нашого краю», посварившись з редактором, який відмовився надрукувати його фейлетон «Про прокажених», «щонайгрубіший фейлетон», в ньому ця хвора і жалюгідна людина називала Алину «Силоамською купіллю», «цілющою гряззю» і бог знає як».

В Омона Телепнева виступала в кінці програми, розігруючи немудру сцену: відкривалася завіса, і перед очима «всієї Москви» з'являлася багато вмебльована туалетна кімната артистки; посеред неї, біля дзеркала на три стулки і на зріст людини, стояла, спиною до публіки, Алина в пеньюарі, широкому, як мантія. Півголосом наспівуючи, жінка поправляла зачіску, вдавала, ніби гримується, потім, скинувши з пліч мантію, залишалася в пінній хмарі мережив і повільно, з мрійною усмішкою, разів зо два, зо три проходила перед рампою. Публіка мовчки розглядала її в лорнети і біноклі; в тиші залу скиглили під сурдинку скрипки, віолончелі, гугнявили кларнети, посвистувала флейта, зал, що палав вогнями, заповнювала любовстрасна й навмисно уповільнена мелодія ланнерівського вальса, не заглушуючи сентиментальної французької пісеньки, що її мугикала Алина.

Жінка вміла майстерно й переконливо показати, що вона — в себе і не бачить, не почуває глядачів. Вона дивилася в зал, як дивляться в порожнечу, вдалину, і її обличчя замріяної дівчини, її великі, лагідні очі робили майже цнотливим непристойний одяг її. Потім вона

ляскала в долоні, з'являлися дві покоївки, брюнетка в червоному і руда в блакитному; вони, вправно надівши на неї плаття, змінювали його другим, третім; в партері, в ложах було чути заздрісний шепіт, гомін захоплення. Завіса спустилася, публіка аплодувала стримано, знаючи, що все це тільки прелюдія.

Головне починалося, коли завіса знову зникала й до рампи велично підходила Алина Телепнева в білому, напрочуд легкому платті, яке не приховувало жодного руху її тіла, з червоними трояндами в каштановому волоссі та при поясі. Похитуючись, ворушачи стегнами, вона починала співати, підкреслюючи окремі фрази гострих французьких пісеньок шкупими, гарними жестами. Коли вона підіймала руки, широкі рукави злітали, наче крила, і виходила дивно моторошна суперечність між її білою крилатою постаттю, зухвалою, визивною усмішкою прекрасного обличчя, лагідним блиском ласкавих очей і безсоромністю слів, що їх наївно вимовляла вона.

Співала вона про те, як її обшукував митний чиновник.

— Ассе! Фініссе! * — сміхотливо звискуючи, стомлено зітхаючи, просила вона й захищалася від зухвалих дотиків невидимих рук митника стриманими жестами своїх рук і судорожними рухами тіла, підпорядкованого любострасному ритмові задириливої музики. Самгін подумав, що якби її рухи не були такі стримані, вони були б менш безсоромні.

У той час, як, здригаючись, звиваючись і знесилившись, тіло явно піддавалося грубим пестошам невидимих рук, обличчя її усміхалося млосою, але гостренькою усмішкою, очі блискали визивно й насмішкувато. Ця майстерна гра привела до того, що, коли Алина перестала співати, невидимі руки, що стомили її, перетворилися на сотні реальних, живих рук, несамовито аплодуючи, вони всі жадібно тяглися до неї, готові роздягти, зім'яти її. Примруживши очі, облизуючи губи кінчиком язика, вона переможно дивилася на розпалених людей і кивала їм головою.

— Так, це — Париж! — задоволено і тонсм знавця сказав хтось позаду Самгіних; йому відповіли, зітхнувши:

— Шикарна.

Самгін не аплодував. Він був обурений. В антракті,

* Годі! Кінчайте! (франц.)—Ред.

відчинивши двері туалетної кімнати, він побачив у дзеркалі відображення обличчя й постаті Туробоева, він хотів піти, але Туробоев, не обертаючись до нього, усміхнувся в дзеркало.

— От зустріч!

Пригладжуючи щіткою волосся, він простягнув Самгіну вільну руку, потім, закручуючи еспаньйолку, спитав про здоров'я й шпурнув щітку на піддзеркальник, зваливши на підлогу мідну попільницю, щітка впала до ніг товстого чоловіка з жовтим обличчям, той очікуючим поглядом подивився на Туробоева, але, нічого не дочекавшись, пробурчав:

— У таких випадках — просять пробачення.

— Не всі і не завжди — як бачите, — відгукнувся Туробоев, безцеремонно і з механічною усмішкою розглядаючи Кліма.

— Як вам подобається цей шинок?

Самгін мовчки знизав плечима, а Туробоев гидливо казав далі:

— Не бачив нічого огиднішого, ніж цей... заклад. А втім — люди ще гидкіші. Тут, як видно, особливий добір людей, правда ж? До побачення, — він знову простягнув руку Самгіну і крізь зуби сказав: — Знаєте — Равашоля можна зрозуміти, га?

Цими словами він розбуркав усю неприязнь Самгіна до нього. Клим відчув, що в ньому щось лопнуло, вибухло і самі собою ехидно вимовилися сухі слова:

— Напевно, ви б не сказали цього, якби тут був хто-небудь третій.

— Чому ж не сказати? — спитав Туробоев, підвівши брови, крива усмішечка його зникла, а обличчя потемніло: — Ні, я завжди дозволяю собі говорити так, як думаю.

— Нібито завжди, — пробурмотів Самгін, дивлячись у дзеркало.

— Ви — не в настрої? — спитав Туробоев і, недбало кивнувши головою, пішов, а Самгін, скинувши окуляри, протираючи скельця тремтячими пальцями, все ще бачив перед собою його струнку постать, тонке обличчя і глузливо вболіваючий погляд модного кравця на людину, одягнену не за модою.

«Нахабна пика, — кипіли на язиці в Самгіна гострі слова. — Свиня, — прийшов милуватися жінкою, яку зро-

быв кокоткою. Радикала вдає із заздрості жебрака до багатого, бо розорений».

Лаючись, він невиразно розумів, що обурення його перебільшене, але почував, що воно зростає й туманить голову йому, наче чад. І тепер, сидючи пліч-о-пліч з Варварою, він усе ще думав про дворянина, про панича, який вважав можливим схвалити вчинок анархіста й отруїв йому вечір. Думав і вперто шукав Туробоева в щільно набитому людьми залі.

А на сцені біла крилата жінка знову співала, розказуючи щось запально спокусливе, збуджуючи в залі легкі смішки і шепіт. Варвара сиділа, подавшиш уперед, витягши шию. Самгін скоса глянув на неї й прошепотів:

— Жінки повинні б протестувати проти неї.

— Чому? — сонно спитала Варвара.

— Це — навчання розпусти.

— Але тоді й мужчини, — так само тихо й сонно зауважила Варвара й зітхнула: — Яка фігура в неї... яка сила — надзвичайна!

— Вона безталанна.

— Хіба краса — не талант?

Самгін замовк, почувуючи, що може сказати грубощі. Туробоева він в залі не знайшов, але йому здалося, що в одній з лож гримасує характерне обличчя Лютова. А огляд підсилив роздратування Самгіна, мимоволі примусивши його погодитися, що Туробоев має рацію: в цьому капищі зібралися справді добірні люди: серед чоловіків переважали товсті, лисі, серед жінок — літні та більш чи менш нестямно оголені. Голих спин, плечей, рук, обтягнутих червонуватою і жовтою шкірою, було надзвичайно багато. На бар'єрах лож, поряд з коробками цукерок, букетами квітів, лежали груди, і в їх оголеності було щось від хвастощів жебраків, які показують каліцтва свої для того, щоб розжалобити. Дзеркала фантастично розмножували всю цю масу жирної плоті, яка ніби танула в гарячому блисків вогні, теж незчисленно розмножених білим блиском дзеркал.

Крилата жінка в білому співає цинічні пісеньки, спокусливо похитується, збуджуючи, розпалюючи хтивість у чоловіків, і помітно, що жінки теж збуджуються, поводять плечима; здається, що по спинах у них пробігає судорога хтивості. Не можна уявити, що і як можуть думати і чи думають ці батьки, матері про студентів, яких мають від-

давати в солдати, про Росію, в якій крутяться, дедалі розмножуючись, люди, настроєні революційно, і потомок удільних князів схвально говорить про бомбу анархіста.

Роздумуючи про це, Самгін на хвилину відчув себе здатним стати й вигукнути якісь грізні слова, навіть уявив, як повернувшись до нього десятки здивованих, зляканих облич. Та він зразу ж збагнув, що, якби голос його мав виняткову силу, він потонув би в дикому ревінні цих людей, в оглушливому плесканні їх долонь.

— Цих біснுவатих слід було б полити водою з пожежного брандспойта,— досить голосно сказав він; Варвара, стоячи, бурмотіла:

— Овація. Як Єрмоловіч. Дивись, вона—наче лебідь...

— Иди.

На вулиці рясно падав сніг, поглинаючи людей, коней; білий пух зразу засипав шапочку Варвари, плечі її, осліпив Самгіна. Хтось дуже штовхнув його.

— Пардон... це ви?

І, притиснувши Самгіна до стіни, Лютов, у розстебнутому пальті, в шапці, зсунутій на потилицю, шепнув в обличчя йому:

— А міністра, Боголепова,— застрелили, факт!

Підвищивши голос, він запропонував:

— Вечереємо? Кабінетик візьмемо, побалакаємо...

Єгоре!

Він махнув рукою й наче вихопив з хмари снігу коня, запряженого в маленькі санки, штовхнув Самгіна, шепнувши йому:

— Карпов, попович... Єгоре,— до Тестова! Варваро Кирилівно, ви — на коліна.

Він орудував з такою швидкістю, наче викрадав Варвару; Самгін, обнявши його, щоб не вискочити з саней, приголомшено мовчав. Коли виїхали на простір, кучер, туго повернувши шию, сказав півголосом:

— Володимире Васильовичу, поліцейський розказував: студенти міністра вбили.

— Та — ну? Якого? — швиденько, з переляком спитав Лютов, штовхнувши Кліма ліктем у бік.

— Свого начебто.

— За що?

— Хто їх знає.

— А — як думаєш?

— Бунтуються. Студенти, рекрути — завжди вони...

— Ну, поганяй швидше! Ох, чорти...
— Він був старий? — спитала Варвара.
— Не дуже, — весело й голосно відповів Лютов. В ка-
бінеті ресторану він, потираючи руки, спитав її:
— Чечужної юшки? Пиріжечків?

І сказав іконоподібному старому лакеєві:

— Чув, Макарію Петровичу? І все інше, як слід, чесно,
швидко!

Тільки-но лакей пішов, Лютов, ляснувши Кліма по
плечу, заговорив півголосом, кривлячи обличчя своє гри-
масами, розкидаючи очима на всі боки:

— Що, підклали свиню вам, марксистам, народники,
ага! Тепер, будьте певні, — молодь піде за ними, еге ж!
Суть акту не в тому, що міністр, — завтра ж іншого зроб-
лять, як мордва ідола, суть у тому, що молодь з тими буде,
хто не розмовляє, а діє, еге ж!

— Якщо революційний рух знову стане на шлях те-
рору, — суворо почав Самгін, але Лютов обірвав його мову.

— Став. Піде! Пряма є найкоротша...

— Не забувайте про гав...

— Які літають прямо й чудово живуть. Любий мій!
Битися — легше, чекати важче.

— Ви занадто голосно, — попередила Варвара, задум-
ливо вивчаючи себе в дзеркалі.

Приголомшений убивством міністра як фактом, що не-
минуче ускладнить, заплутає життя, Самгін ще не вирі-
шив, як йому треба говорити про цей факт з Лютовим,
який дратував його неприродним, майже цинічним по-
жвавленням і чудним, докірливим тоном.

«Може, на його гроші організовано це...»

І, не стримавшись, він пробурмотів:

— Ви говорите про це, як про справу, вигідну особисто
для вас...

Штовхнувши Варвару й не пробачившись перед нею,
Лютов підскочив до нього, розкрив рота, але зразу ж су-
дорожно цмокнув губами й вимовив явно не ті слова, які
хотів сказати.

— Я — громадянин своєї країни, і все, що діється в
ній...

Увійшли лакеї з підносами посуду і закусок, він урвав
мову й підморгнув до Самгіна:

— А кучер, га? Як про... зайця! Прошу, Варваро Ки-
рилівно!

За вечерею, судорожно ковтаючи страву, горілку, говорив майже сам він. Самгіна ще більше засмутила його безглузда фраза про вигідність. Варвара їла знехотя, і, коли Лютов звискував, вона підводила плечі, наче боялася удару по голові. Клим почував, що дружина все ще сидить у сліпучому залі Омона.

— Так, програли,— повторяв Лютов, наче дражнячись.

— Мені здається, що тепер, коли робітничий рух набуває масового характеру,— почав Самгін,— Лютов, відіпхнувши від себе тарілку, вигукнув тихенько й солодко:

— Ну-бо? Ну-бо,— як це?

І раптом засміявся дрібним сміхом, по-старечому зморщивши обличчя, весь здригаючись, потираючи руки; очі його, сховані в щілинах зморщок, лоскотали Самгіна, наче мухи. Цей сміх примусив Варвару покласти ніж і виделку; низько нахиливши голову, вона витирала губи так поквапливо, начебто обпекла їх чимось їдким, а Самгін згадав, що ось саме таким гидким і здогадливим сміхом сміявся Лютов на дачі, після того, як ловили уявлюваного сома.

— Чого це ви зраділи? — спитав він сердито і разом з тим зніяковіло.

— Ох, любий мій! — втомлено відсапуючись, сказав Лютов і звернувся до Варвари. — Робітничий рух, каже, га? Ви як, Варваро Кирилівно, думаете, — навіщо він йому, робітничий той рух?

— Мене політика не цікавить, — сухо відповіла Варвара, підносячи склянку з вином до рота.

Лютов знову захитався в нападі сміху, а Самгін відчув, що сміх цей уже лякає його можливістю скандалу і є в цьому сміхові щось викривне.

— За нашу благополучність! — звискнув Лютов, піднявши склянку, і потім сказав, іронічно втішаючи: — Так, так, — робітничий рух збуджує великі надії в деякої частини інтелігенції, яка хоче... ну, я не знаю, чого вона хоче! От пан Зубатов, теж інтелігент, він явно хоче, щоб робітники билися з хазяями, а царя — не займали. Це — політика! Це — марксист! Майбутній вождь інтелігенції...

Варвара дивилася на нього злякано й не приховуючи подиву, — Лютов раптом сп'янів, його косі очі втратили жвавність, він смикався, хапав пальцями виделку й не міг узяти її. Та Самгін не вірив у це раптове сп'яніння, він уже не вперше спостерігав штукарське вміння Лютова

п'янити і тверезішати. Бачив він також, що цей чоловік у купецькому сюртуку нічим, крім косих очей, не нагадує Лютова-студента, навіть його мова стала іншою,— він уже не користувався церковнослов'янськими слівцями, не хизувався цитатами, він говорив по-московськи і простонародно. Все це натякало на якусь хитру гру.

— Так,— говорив він,— пішли в хід пістолети. Чули ви про потрійне самогубство в Ямбурзі? Студент, курсистка і офіцер. Офіцер,— повторив він, підкресливши.— Розумію це не як роман, а як романтизм. І — за ними — ще студент у Сімферополі теж кулю в голову собі. На двох кінцях Росії...

Притишивши голос, він казав далі:

— А якийсь студент Познер, Познер,— іноходець, як чуєте,— з вікна вагона кричить простодушню: «Хай живе революція!» Його — в солдати, а він, ось бачите! Як же геніальна влада наша повинна перекласти вигук цей на мову, зрозумілу їй? Ідіотська влада я,— повинна вона сказати сама собі й...

Варвара встала, Самгін вдячно кивнув їй головою:

— Так, нам пора...

— В божевільній країні живемо,— шепнув йому на прощання Лютов.— В найбожевільнішій!

Як тільки вийшли на вулицю, Варвара гидливо заговорила:

— Боже мій,— от людина! Від нього — нудить. Ця лакейська розв'язаність, і цей сміх! Як ти можеш терпіти його? Чому не покартаєш гарненько?

В словах її Самгін почув щось надмірне й не відповів їй. Дома вона знову почала говорити про Лютова:

— Я — не розумію, зрадів він чи наляканий убивством міністра?

Та, як видно, їй не дуже треба було зрозуміти це, бо вона зараз-таки сказала:

— Кажуть, він витрачає на Алину великі гроші.

— Можливо,— пробурмотів Самгін, обтяжений своїми думами. Він був дуже задоволений, коли дружина сховалася в постіль і, сказавши з зітханням: «Але яка ж гарна Алина!» — замовкла.

Самгін міг би порівняти себе з ліхтарем на площі: з вулиць поквапливо виходять, вибігають люди; потрапляючи в коло його світла, вони покричать трошки, потім зникають, показавши йому свою нікчемність. Вони вже не

приносять нічого нового, цікавого, а тільки оживляють в пам'яті знайоме, вичитане з книжок, підслухане в житті. Але вбивство міністра було несподіванкою, яка збентежила його,— він, звичайно, поставився до цього факту негативно, однак не уявляючи, як він говоритиме про нього.

Ще по дорозі до ресторану він згадав, що Любаша тижнів зо три тому поїхала до Петербурга, і тепер, лежачи в постелі, думав, що вона, через свою добрість, може бути причетна до вбивства. Такі добрі люди здатні на все; вони взагалі явище загадкове і навряд чи нормальне. В кожному разі, це люди слабовольні. От Митрофанов — нормальна людина: не добрий, не злий. Дуже жалко, що він поїхав кудись у провінцію, де йому запропонували посаду. Дядько Миша — в лікарні, лікує свій тюремний ревматизм. Він і Любаша — небажані квартиранти; дивно, що Варвара не розуміє цього. Взагалі вона розуміє людей якось своєрідно.

До Сомової вона ставиться нерівно; інколи — майже закохано упадає коло неї, допомагає обшивати ув'язнених у тюрмах, заповідливо збирає подачки для політичного «Червоного Хреста», але раптом насмішковано питає:

— Ви, Любашо, весь вік гратимете роль сестри-жалібниці?

І після цього нібито навіть уникає зустрічей з нею. Самгіна не цікавили ні мотиви їхньої дружби, ні причини незгод, але одного разу він спитав Варвару:

— Як ти дивишся на Сомову?

Варвара відповіла зразу ж, як щось продумане й вирішене:

— Справжня росіянка, добра дівчина, з тих, які й без щастя вміють жити легко.

Другого разу вона сказала:

— Інколи мені здається, що якби вона була малограмотна й не займалася громадською діяльністю, вона, через добрість, могла б зробитися розпусною, навіть повією і, напевно, складала б зворушливі пісеньки, на зразок:

Любила мене мати, кохала
Свою ненаглядну дочку,
А я з любим другом тікала,
Покинувши неньку стару.

Сказавши це задумливо й серйозно, Варвара спитала:

— Адже такі пісні, як ця та «Маруся отруїлась», повіі складають?

— Не обізнаний,— відповів Клим.

Потім він знову задумався про петербурзький постріл; що це: індивідуальний виступ озлобленої людини, чи народники, справді, вирішили перейти «від слів до діла»? Він заснув з думкою, що терор, недозволений морально, не може мати й практичного значення, як це виявилось двадцять років тому. І, звичайно, вбивство міністра обурить всіх розсудливих людей.

Та ранком, коли він увійшов до кабінету патрона,— патрон зустрів його жвавим вигуком:

— Читали, батеньку? Боголепова уколошків якийсь хлопчак. Ось до чого привів нас уряд! Найбездарніші люди. Хочете кофе? Наливайте самі.

Самгін зосереджено взявся до кофе, це дало йому змогу мовчати. Патрон ніколи не говорив з ним про політику, і Самгін знав, що він, взагалі не виявляючи схильності до неї, тримався осторонь від ліберальних адвокатів. А тепер ось він каже:

— Треба визнати, що цей акт є цілком природною відповіддю на іррове побиття юнацтва. Віддавання студентів у солдати — це вже повернення до епохи Миколи Першого...

Патрон був огрядний чоловік років понад п'ятдесят, з великою, важкою головою в шапці густого, вихрястого волосся сивого кольору, з товстими бровами; ці брови і яскраві, наче в жінки, губи, стулені гидливо чи скептично, дуже прикрашували його голене обличчя актора на ролі героїв. На вилицях — тонка сітка багрових жилочок, нижні повіки трохи одвисли, оголюючи опуклі, риб'ячі очі з невловним виразом у них. Ходив він нахиливши голову, наче бик, урочисто носячи свій солідний живіт, ліва рука його завжди гралася китичкою брелків на ланцюжку годинника, права звичним жестом підіймалась і опускалася в повітрі, широка долоня плавала в ньому, як невеликий лящ. Руки в нього були не по фігурі довгі, а кисті їх негарно плоскі. Він славився як людина ділова, любив погуляти в «Стрельні», в «Яра», щороку їздив до Парижа, з дружиною давно розлучився, жив самотньо у великій, холодній квартирі, де навіть ясними днями був порошний присмерк, невивідний запах сигар і сухого тління. Особливо був густий цей запах у похмурому кабінеті, де дві шафи були ніби вікнами в світ товстих книжок, а справжні вікна виходили в тісний двір, серед якого сховалася між дерев хи-

мерна церковка. Патрон любив цитувати вірші, часто повторював рядок Надсона: «Наше покоління юності не знає», але особливо захоплювався песимістичною лірикою Голєніщева-Кутузова. Ще недавно він казав Самгіну:

— Я, батеньку, людина самотня і вже зіграв свою гру.

А сьогодні каже, диригуючи сигарою:

— Ми, випробувані громадські працівники...

І голос його струмує так само фігурно, як дим сигари.

— Наш фабричний казан ще мало місткий, і довго доведеться чекати, коли він, переваривши російського мужика на пролетарія, зробить його сприйнятливим до питань державної ваги... Цілком природно, що наше покоління, багате на волю до життя, схиляється до методів активного впливу на реакцію...

Говорив він довго, поки не скінчилася сигара, Самгін здавалося, що патрон хоче переконати його в чомусь, а — в чому? — не можна було зрозуміти.

Він поїхав з патроном у суд, там і адвокати і чиновники говорили про вбивство якомось занадто просто, наче про злочин звичайний, і втішливим було лише те, що майже всі погоджувалися на одному: це — особиста помста однієї людини. А один з адвокатів, який мав незвичайне прізвище Магніт, рудий, зубатий, галасливий, що нагадував Самгіну невдалу карикатуру на англійця, голосно і якомось безсоромно відрубав:

— Як одноосібна вихватка — це не має сенсу.

Через кілька днів Самгін переконався, що в Москві нема людей здравомислячих, бо обурених убивством міністра він не зустрів. Студенти походжали по вулицях з виглядом переможців. Тільки в гуртку Прейса до події поставилися тривожно; Змієв, збуджений до того, що в нього тремтіли руки, кричав:

— Цей укол тільки доведе до сказу щедрінську свиню.

Кричав він на Рідозубова, який, сидячи в кутку і, як завжди, впираючись руками в коліна, дивився на нього знизу догори, ворущачи бровами і губами, покрякуючи; Берендеев теж насакавав на нього, ніби бажаючи проткнути лоб Рідозубова пальцем:

— Сказано: «Той, що взявся за меч...»

— Але ним же сказано: не мир, а меч,— загрозило відповів Рідозубов.

— Вчинок, викликаний розпачем, не може мати добрих наслідків,— повчав його Тарасов.

Навіть завжди коректний Прейс говорив з ним тоном, в якому цілком виразно звучало, що він, Прейс, говорить до дикуна:

— Невже для вас ще не ясно, що терор — лікування застарілої хвороби домашніми засобами? Нам потрібні вожді, люди високої культури духу, а не сільські знахарі...

Рідозубов крякнув і похмуро сказав:

— Вождів майбутніх гонять в рядові солдати, — ви розумієте, що це означає? Це означає, що вони революціонізують армію. Це означає, що уряд веде країну до анархії. Ви — цього хочете?

Тут Самгін було все знайоме, крім захисту терору колишнім проповідником непротивлення злу насильством. Так, мабуть, тут говорять люди здорового розуму, але Самгін почував, що він у чомусь переріс їх, вони крутяться в словах, нікуди не рухаючись і остеронь від життя, яке стає дедалі тривожнішим.

Приїхала Любаша, зім'ята, простуджена, з почервонілими очима, з високою температурою. Кашляючи, чхаючи, вона розказувала охриплим голосом про демонстрацію біля Казанського собору, про те, як поліція та козаки били демонстрантів і глядачів, розказувала з захватом.

— Ви уявіть: коли ця п'яна челядь кинулася на паперть, ніхто не кинувся тікати, ніхто! Бились і — ще й як! Любі мої, — вигукнула вона, змахнувши руками, — яких людей бачила я! Струве, Туган-Барановського, Михайловського бачила, Якубовича...

Не згаशाючи захвату, вона розказала, що в петербурзькому університеті організувалася група студентів під лозунгом: «Університет — для науки, геть політику».

— Це тебе теж тішить? — спитав Самгін, усміхаючись.

— Уяви — не засмучує, — ніби з подивом озвалась вона. — Знаєш, якось зрозуміліше все стає: хто, куди, навіщо.

На запитання Кліма про Боголепова вона відповіла:

— Ах, так... Кажуть, Карповича не втраять, а пошлють на каторгу. Я була в Пскові в той день, як він стріляв, а коли вернулась до Петербурга, про це вже не говорили. Ой, Кліме, як там живуть, у Петербурзі!

Її захват вичерпався, коли вона стала розказувати про знайомих.

— Лідія вивчає історію релігії, а навіщо їй потрібне

це — я не зрозуміла. Живе монашкою, самотньо, ходить до опери, на концерти.

Помовчавши, подумавши, Любаша сказала з сумом:

— Вона завжди була важка, а тепер уже й зовсім не можна зрозуміти. Говорить усе не про те, якимось усе поряд з тим, що цікаве. Захоплюється якоюсь поетесою, що вбралася ангелом, крила приробила до плаття й прилюдно читала вірші: «Я хочу того, чого нема на світі». Макаров теж захоплюється, але якимось не так, і вони з Лідєю сперечаються, а — про що? Не знаю. У Макарова, виявляється, скандал був; він асистував своєму професорові, а той сказав про пацієнтку щось грайливе. Макаров, після операції, наговорив йому різкостей і відмовився працювати з ним.

— Який рицар, — іронічно пирхнула Варвара.

— Присмерковий мужчина, — сказав Клим і спитав: — У них — роман, у Макарова і Лідії?

— Ой, ні! — жваво сказала Любаша. — Куди їм! Вони такі... мудрі. Але там було весілля; Ліда живе в Премирової, і племінниця її вийшла заміж за торговця церковними речами. Моторошний такий шлюб і — за Шопенгауером: молода — огрядна, гарна така, Валькірія; а молодий — маленький, лисий, жовтий, бородище, як у Варавки, очі святого, але — міценький такий дубок. Йому років понад сорок.

— Ти знаєш, що в Марини був роман з Кутузовим? — спитав Самгін, усміхаючись.

— Ні? — здивовано скрикнула Любаша, але коли Клим ствердно кивнув головою, вона протяжно сказала: — Ото дурепа!

Її обурення розсмішило Самгіних.

— Не розумію, — чого смієтесь? — обурилася Любаша. — Вийти заміж за торговця панікадилами... Ану вас, — сказала вона, побачивши, що Самгіні все ще сміються.

Втомившись розказувати, вона пішла до себе. Варвара закурила цигарку, посиділа, заплющивши очі, потім сказала, зітхаючи:

— Як просто все в неї!

Самгін устав і, походжаючи по кімнаті, пробурмотів, згадавши слова Турбоева:

— В російських університетах не вчать, а захоплюються поезією позасвідомих вчинків.

— Наш кухар запевняє, що студенти бунтують — одні

з голоду, а другі з приязні до них,— заговорила Варвара, усміхаючись.— «Якби, каже, я був міністром, я б посадовив усіх на казенну пайку, однакову для багатих і бідних,— в ситих нема причин бунтувати». І навів предивний доказ: жebraки — ситі, і — не бунтують.

— Алкоголік,— нагадав Самгін, далі походжаючи, а Варвара сказала дуже тихо:

— Знаєш, є щось.. таке, що лякає, в тому, що ось прожила людина сімдесят років, багато бачила, і все в неї склалося в якісь дикі думки, в безглузді прислів'я...

— Прислів'я—не безглузді,—авторитетно заявив Самгін.— Мислення афоризмами характерне для народу,— казав він далі і — образився: дружина не слухала його.

— Він дуже не любить студентів, кухар. Доводив мені, що їх треба засилати в Сибір, а не в солдати. «Солдатам, каже, вони мозок ламати стануть: в бога — не вірте, царської фамілії — не шануйте. У них, каже, в головах шум, а вони думають — ум».

Погасивши недокурену цигарку, вона встала, взяла чоловіка під руку й пішла в ногу з ним.

— Ні, я не люблю мислення прислів'ями. Не люблю. Ти послухай коли-небудь, як кухар розмовляє з Митрофановим.

— Так,— непевно озвався Клим.

— Любий Климе,— сказала вона, пригортаючись до нього.— Чи не вважаєш ти, що життя стає дуже... чудним?

— Я вважаю, що пора спати, ось що,— сказав він.— У мене завтра купа роботи...

Це вже не вперше Самгін почував і відштовхував бажання дружини почати з ним якусь філософічну розмову. Він не догадувався, на яку тему говоритиме Варвара, але був майже певен, що розмова не обіцяє нічого приємного.

— Про життя та інше поговоримо коли-небудь другим разом,— обіцяв він і, помітивши, що Варвара зажурена, додав, глядячи їй плече: — Про життя, друже мій, треба говорити зі свіжою головою, а не після Любашиних новин. Ти помітила, що вона говорила про Струве та інших, як віруюча про угодників божих?

— Так,— сказала Варвара, усміхаючись, але дивлячись набік, у вікно, освітлене місяцем.

Тижнів через три Самгін сидів у поштової бричці, її котила по дорозі, розмитій весняною водою, пара кошлатих, руденьких коней, механічно, наче заводні іграшки, пе-

ребираючи ногами. Їхали повз ниви, нудно вкриті сходами озимини; неродюча тверська земля всяяна якимось щебе-нем, вимитим аж білим.

— Хліба тут рижій долає, хай йому біс,— сказав візник, махнувши батогом до поля.— Це — шкідливе зілля таке, рижій, жовтеньким цвіте,— пояснив він, глянувши на сідока через плече.

«Говорить до мене, як до іноземця»,— подумав Самгін.

День був недільний, поля порожні; лише де-не-де со-лідно гуляли жовтоносі граки, та невидимими стежками між ланами, похитуючись, рухалися в різні сторони ма-ленькі люди, теж схожі на птахів. З неба, вкритого рва-ною овчиною хмар, нерішуче й ненадовго визирало сонце, серпанкові клаптики тіней розвішувалися на голих пруті-ках чагарника, на сірому вітті вільхи, повзли по вологій землі. Стомлений похмурою одноманітністю пейзажу, Самгін дрімотно й розслаблено підстрибував у бричці, думки з нього витрясло, лише настирливо пригадувалося чиєсь невеселе оповідання про людину, яка, після невдалих спроб знайти в житті сенс, повертається додому, а дома зустрічає її ще лихіша нісенітниця. Маленький чемодан Самгіна теж підстрибував, бив по ногах, але поправити його було лінь.

В'їхали в гай тонкої, свинцевої вільхи, в кислий дух болота, гниючого листя, під бричкою щось хруснуло, вона хитнулася назад і набік, витрусивши Самгіна. Коні зразу зупинилися. Самгін ударився ліктем і плечем об землю, схопився на ноги, сердито закричав:

— Якого ти чорта...

Візник, мужичок середнього віку, з ріденькою, сірою борідкою на кволому обличчі, не кваплячись, зліз з пе-редка, заглянув під задок брички й сказав, усміхаючись:

— Вісь переломилася, хай йому грець, я тут — ні при чому, пане, залізо не витримало.

Мовчазний і похмурий, як і все навколо, він пожваві-шав, поправив на голові пошарпану шапку, підтягнув ту-гіше пояс і заспокоїв:

— Пригоди — пусті; тут до Тарасівки не більше як півтори версти, а там коваль наші справи полагодить в ту ж хвилину. Ви, значить, пішечком дійдете. Н-но, ка-чечки,— весело сказав він до коней, збивши їх назад.

Дістав з-під передка сокиру, за три удари зрубав вільху і, обрубуючи гілля на ній, вів далі:

— Там коваль, Василь Микитович, майстер, якого й у Москві не знайдеш, грімкого розуму людина...

— Що ж мені, йти?

— З богом! Я — наздожену.

І, хоч коні стояли нерухомо, як бронзові, він порадив їм:

— Смирненько, пташки!

Самгін підняв з землі гілку й пішов лукаво зігнутою поміж деревами дорогою з тіні на світло і знову в тінь. Ішов і думав, що можна було не вчитися в гімназії й університеті чотирнадцять років для того, щоб їздити вибоїстими дорогами на поганих конях і в невідгідній бричці, з напівдикими людьми на передку. В голові, як мідні п'ятаки в кишені пальта, метлялись, побрязкували в такт крокам слова:

Ці зубожені оселі,
Ця природа небагата...

Невже вельможний Григорович, картяр Некрасов, Златовратський та інші справді мали якесь чудне почуття, що здавалось їм любов'ю до народу?

Гай рідшав, відступаючи від дороги в поле, спускаючись в яр; вдалині, на горбі, стало видно вітряк, розчепіривши крила, він ніби заступав дорогу. Клим спинився, дослухаючись до шелесту віття під подувами вогкуватого вітру, в шелест вливався спів жайворонка. Коли коні підійшли, Клим побачив, що брудне колесо лежить у бричці на його чемодані.

— Хіба ж шкода з того скриньці? — спитав візник у відповідь на вигук Самгіна, переклав колесо під передок і сказав: — Зараз дістанемось.

Але тільки-но вийшли з гаю до мосту через яр, він, схопивши коней за повіді, круто повернув їх назад.

— Так і є: бунтуються! Ото чорти...

І півголосом порадив:

— Ви, пане, відійдіть куди-небудь, де густіше, бо — хто знає, як вони подивляться на вас? Справа — незаконна, свідки — небажані.

На тривожні запитання Климові він, не поспішаючи, розказав, що тарасівські мужики давно живуть без хліба, дітей і старих послали з торбами.

— Жебраки, авжеж! Хлібчика в них — ні попоїсти, ні посіяти. А в магазині хліб є, лежить. Просили вони на по-

сів — не вийшло, відмовили їм. От вони й вирішили силоміць узяти хліб, силою бунту, значить. Вони ще в середу хотіли діло це зробити, та приїхав земський, налякав. До того ж і день буденний, не збереш усього народу, а сьогодні — неділя.

Поки він розказував, Самгін придивився й побачив, що селом рухається на околицю до запасного магазину густа юрба мужиків, жінок, дітей, — рухається не дуже галасливо, а з якимось буркотливим гудінням; попереду ступав невеликий, широкоплечий мужик з товстим пуком мотузка на плечі.

— Це — Кубасов, пічник, він тут, у них, у всьому — перший. Ковалі, пічники, теслярі — вони, однаково, як фабричні, вони — плюють на закони, — зітхнувши, сказав мужик, наче жаліючи закони. — Пригода ця затримає вас, пане, — додав він, переступаючи з ноги на ногу, і на кволу обличчі в нього виникла похмура заклопотаність, все воно якось запливло вниз, до ганчір'яної шиї.

До села було сажнів з півтораєста, воно тяглося вздовж течії вузької річки, з кошлатим чагарником на берегах; Самгін добре бачив усе, що діється в ньому, бачив, але не розумів. Здавалося йому, що юрба йде урочисто, як за процесією, вона навіть збилася в строкату купу тісніше, ніж навколо ікон і корогов. Вітер ліниво гнав гомін до Самгіна, було чути навіть окремі голоси, й особливо руйнував дуже гудіння чийсь пронизливий крик:

— Ірмаков! Братця — Ірмаков відхиляється!

Через тин на вулицю перекинувся чоловік у червоній сорочці, не підперезаний, босий, в підсуканих до колін штанах; він забіг наперед юрби і, вимахуючи руками, страдницьки заверещав:

— Якщо Ірмаков, то й я відхиляюсь!

Пічник з розмаху стьобнув його в'язкою мотузків, чоловічок відскочив, забіг у двір, і звідти знову пролунав його істеричний крик:

— Відхиляюсь... Неправильно-о!

— Приведіть Єрмакова, — сказав пічник так чутно, начебто він був десь дуже близько коло Самгіна.

— Що вони хочуть робити? — спитав Клим. — Візник, зсунувши пужалном шапку на вухо й копирсаючись у закошланому волоссі, зітхнув:

— Та воно що ж їм робити? Бажають відімкнути магазею, а ключа в них — нема. Ключ у цій справі навіть і

непотрібна річ,— провадив він, дивлячись на село з-під долоні.— Ключем тільки одна рука може орудувати, а тут потрібно, щоб доклала руки ціла громада. Щоб навіть і дітлахи. Дітей-бо — не засудите?— спитав він, заглянувши в обличчя Самгіну запитливо, з усмішечкою. Самгін, не відповідаючи, дивився, як двоє мужиків ведуть під руки якогось бородатого, в довгій, нижче колін, полотняній сорочці; бородатий, впираючись руками в землю, виривався і щось говорив, як видно було з руху його бороди, та голос його заглушувався переможним вищанням чоловіка в червоній сорочці, підскакуючи, він стусав кулаком у шию бородатого й горлав:

— Відхилися, підла душа-а?

— Гляди-но ти, як розлютився чоловік,— з захопленням сказав візник, сівши на підніжку брички й скидаючи чобіт.— Це він — правильно! Таке діло всім треба робити в одну душу.

Скинувши чобіт, розгорнувши онучу, він зіпсував повітря міцним смородом поту, Самгін відсунувся набік, але візник застеріг його:

— Не дуже показуйтеся. А котрого ведуть, це — Єрмаков, він тут — сторонній мешканець, пасіка в нього, і рибалка. Він, бачите, сектар, малмонит, секта така, щоб у солдатах не служити.

Сектанта підвели до пічника, юрба примовкла й виразно прозвучав голос пічника:

— Ти — що ж, Єрмаков? Кажеш — Христос, а сам народу ворог? Гляди — у вир головою спустимо, сволото!

Галасливий, червоненький мужичок, блискаючи голими й тонкими ногами, літав коло людей, наче муха, штовхаючи всіх, бив хлопчаків, горлав:

— Ставайте, християни!

Юрба з безформної купи перешикувалася на клин, гострий кінець його вперся в стіну хлібного магазину, і якраз на самому вістрі завертівся, наче вгвинчуючись у двері, червоненький мужичок. Пічник обернувся обличчям до розтягнутої юрби, кинув на голови їй довгу мотузку й закричав, сварячись кулаком:

— Всі до одного беріться, мать...

Мужичок теж сварився й вищав істерично:

— Чесно-о! А ні, то — руки ламаю!

Хрестячись, чоловіки і жінки нанизувалися на мотузку, витягаючись в одну лінію, задкуючи на вулицю. Це нагада-

ло Самгіну підймання дзвона; так само, як тоді, люди благочестиво примовкли, мотузка, прив'язана до замка магазина, натяглася струною. Пічник, перехрестившись, гукнув:

— За третім разом — смикай!

— Гей, чи всі вхопились?

— Ну — р-раз!

— Дивіться, щоб Єрмаков...

— Два!

— К-куди, пес?

— Три!

Довга лінія людей похитнулася, мотузка, здригнувшись, відскочила від стіни, впала, брязнувши залізом.

— Ну, от і слава тобі, господи, — сказав візник, надіваючи чобіт, підморгуючи до Самгіна, усміхаючись: — Ми, пане, нічого цього не бачили — правда? Магазею — відімкнено, а — як, нам не відомо. Відімкнено, виходить, позику видають, — чи не так?

Він став поправляти зброю на конях, говорячи далі веселеньким голосом:

— Замок, звичайно, зірвано, а — хто винен? Крім пастуха та яких-небудь дідків, бабусь, що на печах ждуть смерті, — вся громада винна, від малого до великого. Все село, з дітьми, з бабами, не заженете ж у тюрму, пане? Ось у цьому й штука: бунтувати — бунтували, а винних — нема! Ну, тепер ходімо...

Відпочивши, коні пішли жваво; жердина, замінюючи колесо, черкала землю, візник вів коней, покрикуючи:

— Но, качечки, куріпочки!

Самгін ішов осторонь, нахмурившись, придивляючись, як по селу бігають люди з мішками, кричать одно на одного, стовпом стоїть посеред вулиці бородатий сектант Єрмаков. Коли увійшли в село, візник, зірвавши шапку з голови, закричав:

— Гей, Василю Митровичу!

Зразу стало тихіше, люди начебто злякались, завмерли на хвилину, дивлячись на коней і на Самгіна, потім обережно стали підходити до нього.

— Дали позику? — радісно питав візник, а перед ним уже підстрибував червоненький мужичок, поквапливо питаючи:

— Ти — кого привіз? Ти — куди його?

До Самгіна підійшло двоє: пічник, кременний, з кам'яним обличчям, і чорний чоловік, схожий на цигана. Піч-

ник дивився таким важким, відразливим поглядом, що Самгін мимоволі подався назад і став за бричкою. Візник і чорний чоловік, взявши коней за вудила, повели їх кудись набік, мужичок підскочив до Самгіна, засукуючи розірваний рукав сорочки, крутячись, як дзига, що вже стомилась крутитися.

— Куди їдете? На якій посаді? — лякливо питав він; пічник піймав його за плече й відіпхнув геть, як хлопчика, а коли мужичок розтягся на землі, сказав йому:

— Одійди геть, Іване!

Він вимовив ці три слова так, начебто вони коштували йому великого зусилля. В нього обличчя поїдене віспою, тому воно й було шерехатим, наче камінь, з-під вискубаних брів похмуро дивилися синюваті очі. Стояв він, широко розставивши ноги, засунувши великі пальці рук за пояс, випнувши великого живота, мовчки рухав щелепою, і рідка, товстovolоса борода в нього неприємно ворушилась. Самгін почував, що ця людина не знає, що їй робити з ним, і не можна було уявити, що вона зробить в наступну хвилину. Підійшло з десятків мужиків, всі суворі, насупліні.

— Ви — староста? — спитав Самгін, думаючи, що іншим разом він візьме револьвер.

— Староста заарештований, — сказав один з мужиків; пічник подивився на нього, плюнув під ноги собі й сказав:

— Чого брешеш? Староста в нас захворів. У місті лежить.

Вагітна жінка, проходячи мимо, змахнула мішком і пробурчала:

— Раді, галмани, нагоді... Кінчали б швидше.

— А вам — навіщо староста? — спитав пічник. — Пашпорт і я можу подивитися. Грамотний. Наказано — дивитися пашпорти в перехожих, проїжджих, — казав він, явно думаючи про щось інше. — Ви — від земства, чи що, їдете?

— Я — адвокат.

— Адвокат, — повторив пічник, поглянувши на мужиків, — хтось із них пробурчав:

— Виходить: і нашим і вашим.

— Ну, що ж. Яечню їсти хочете? — спитав пічник, підморгнувши до мужиків, і майже весело сказав: — Пани неодмінно яечню їдять.

Він вийняв з кишені шкіряний кисет, люльку, зачерп-

нув нею тютюну й став притоптувати його пальцем. Настроений тривожно, Самгін спитав:

— Ви чого хочете від мене?

— Ми? — здивувався пічник.— А — чого нам хотіти? Ми — дома. Ось — заїхала до нас у справі людина, ми — дивимось.

Скрививши обличчя, він закурив люльку, підступив ближче до Самгіна й грубо сказав:

— Ходіть.

— Куди?

— Туди,— пічник ткнув люлькою вліво, до групи верб, звідки долинали зітхання міхів, стукіт молотка і хрипкий голос:

— Дуй, дуй...

На перекладині станка для кування коней сидів візник; обнявши стояк, метляючи ногами, він щось розказував ковалеві. Пічник підійшов до нього й скомандував:

— Ходи сюди, Косарев!

Одвів його набік, кроків за п'ять, там вони поговорили про щось, потім коваль спитав:

— Не брешеш? Перехрестись.

І погрозив:

— Ну, гляди ж!

Коваль почав завзято працювати; було щось припадочне в його непотрібній біганині від ковадла до палаючого горна, несамовите в його різких рухах.

— Дуй, катай, жару давай,— хрипко кричав він, повертаючись у кутках. Біля міхів розхитувалась, наче молячись богу, розкошлана жінка непевного віку, з невиразним, під кіптявою, обличчям.

— Хутчій, Васю, не затримуй пана,— сказав пічник, відходячи геть від кузні.

— Завзятий робітник, га? — спитав Косарев, підходячи до Самгіна.— Ще тепер його сухоти їдять, а раніше він був — хоч куди! Жінка, сестра його, дурненькою вродилася.

Не перестаючи говорити, він вийняв з-за пазухи краєць житнього хліба, дмухнув на нього, погладив рукою скоринку і знову замилювано сховав:

— Помітно, пане, що дурнів збільшується; тут, кругом, у кожному селі два, три дурники є. Одні кажуть: це через слабкість життя, інші вважають врожай на дурнів прикметою на щастя.

— Гей, Косарев, помагай! — гукнув коваль.

Вітер нагнав багато весняних хмар, біля сонця вони були кумедно кучеряві, наче парики вельмож вісімнадцятого століття. Вулицею злодійкувато бігали з мішками на плечах мужики і жінки, сновигали діти, наче шашки, викинуті з ящика. Лисий дід, з цапиною бородою на кадику, проходячи повз Самгіна, сказав:

— Чорти носять...

Самгін відійшов далі від кузні, питаючи себе: боїться він чи не боїться мужиків? Начебто не боявся, але почував свою беззахисність і приниження перед одвертою ворожістю пічника.

«Це вони, звичайно, тому, що я — свідок, бачив, як вони зірвали замок і розграбували хліб».

Він ліниво пошукав: яка стаття «Карного кодексу» карає цей «громадський» вчинок? Статті — не знайшов, та й думати про неї не хотілось, долали інші думки:

«Пічник, звичайно, з таких самих анархістів з натури, як вантажник, козак...»

— Готово, — з радістю оповістив Косарев і широко почав хвалити коваля: — Міцніша за нову стала вісь; ну й майстер!

А майстер, струснувши на долоні гроші, сердито порадив Самгіну:

— Додайте на пляшку горілки. Ну, от, — їдь, Косарев!

Коні жваво побігли, і на вулиці стало тихіше. Мужики, жінки, зустрічаючи й проводжаючи бричку косими поглядами, мовчки, неохоче кланялись Косареву, який, розмахуючи батогом, заохочував коней:

— Ех, пташки-и!

А, виїхавши за околицю, обернувся до Самгіна і сказав:

— Сволота народ!

Це було так несподівано, що Самгін не зразу спитав:

— Чому?

— Та — як же, — ображено заговорив Косарев. — Хіба це порядок: хліб красти? Ні, пане, я сваволі не визнаю. Звичайно: і їсти — треба, і сяти — пора. Ну, все ж таки: начальство знає що-небудь чи — не знає?

Він посварився батогом вдалину, в синюватий присмерк вечора, й провадив далі натхненно:

— Якщо ви доповідатимете про цей грабіж, то — найголовніший у них — пічник. Потім отой, у червоній со-

рочці, Мишка Вавилов, ну і коваль теж. Мосееви брати... Вам би, для пам'яті, записати прізвиська їхні,— як думаєте?

— Облиш,— суворо сказав Самгін.— Мене це не стосується.

Він розсердився, але не знаходив досить вагомих слів, щоб присоромити візника.

— Невже тобі не соромно доносити на своїх?

— Та я — не тутешній...

— Однаково. Це — недобре.

— Та що там доброго,— погодився Косарев.— Хіба це — життя?

— Дивуюсь я,— заговорив Самгін, але візник перепинив його:

— Ще б пак не дивуватися! Я сам, як побачив, що вони роблять,— злякався.

— Годі! — крикнув Самгін.

— Як бажаєте,— сказав Косарев, зітхнувши, вмовився на передку міцніше і, розмахуючи батою над крупами коней, жалібно додав: — Ви самі бачили, пане, я тут стороння людина. Но, но, завзяті! — гукнув він. Помовчавши з хвилину, сказав: — Вночі — дощик буде,— і, як черепаха, сховав голову в плечі.

«Народ,— обурено думав Самгін.— Бунтівники»,— іронічно думав він, але думалося неохоче й тільки словами, а обурення, іронія, спалахнувши, зникали так само швидко, як блискавиці на обрії. Там, на сході, здійсмалися важко сині хмари, затемнюючи сіру смугу дороги, і, коли коні пробігали повз самотні дерева, здавалося, що з голих віт сиплеться темний порох. Синювата нудьга холодного вечора настроювала Самгіна лірично й жалібно. Жалко було бачити себе,— людину, яка не хотіла б, але змушена бачити й чути неприємне і незрозуміле. Навіщо йому ці поля, мужики і взагалі все те, що збуджує нескінченні, марні думи, в яких так легко зникає свідомість внутрішньої свободи і права жити за своїми законами, втрачається відчуття своєї самості, оригінальності і думаєш наче тінями чужих думок? Чому на ньому лежить обов'язок бути розумником, все знати, про все говорити, бути за Еолову арфу,— кому?

Але тут він відчув, що це саме чужі думки підвели його до суперечності, і зразу ж нагадав собі, що прагнення бути на видноті, показувати себе великою людиною — цілком

природне прагнення і якби не було його — життя втра- тило б сенс.

«Я змалював би себе знаряддям чиеїсь чужої волі», — подумав він.

Коні підбігли до вокзалу маленької станції, Косарев, доставши на чай, швидко погнав їх кудись у пільму, в дріб- ний, майже безшумний дощ, і через десяток хвилин Сам- гін роздягався в порожньому купе другого класу, погля- даючи у вікно, де крізь мокру пільму летіли злі вогні, освітлюючи на хвилину чорні купи дерев і стріхи хат, схожі на віка величезних трун. Пропливла стіна фабрики, де- сятки червоних вікон вискалилились, наче зуби, і здалося, що це від них в гуркіт поїзда вдирається брязкаючий звук.

Самгін ліг, але від втоми не спалось, а через дві зу- пинки в купе галасливо вліз здоровенний чоловік, нака- зав провідникові засвітити, подивився на Самгіна й за- кричав:

— Ба, це ви? Куди? Звідки? Не впізнаєте? Іполит Стратонов.

Розстібаючись, похитуючи вагон, він заговорив з Кли- мом, як з людиною, з якою хотів би посваритися:

— Чули? Якийсь ідіот стріляв у Победоносцева, з ву- лиці, у вікно, чорт би його забрав! Як це вам подобає- ться, га?

Він був напідпитку; нахилиючись, щоб скинути чере- вики, він майже вдарив головою в бік Самгіна. Клима під- вівся, відсуваючись у куток, до дверей.

— Недоуки, пошехонці, — бурмотів Стратонов.

Сюртук студента, що робив його схожим на офіцера, мабуть, заважав йому рости, і тепер, у «цивільному» ко- стюмі, Стратонсв надзвичайно збільшився у всіх вимірах, став ще довшим, ширшим у плечах і стегнах, вусате об- личчя закруглилось, навіть очі і рот стали начебто біль- шими. Він пригнічував Самгіна своїм обсягом, голосом, незграбними рухами циркового борця, і майже не віри- лось, що цей чоловік був студентом.

— Уже один раз зіпсували гру, дурні, — казав він, від- микаючи замок обшитої шкірою корзини. — Якби не це чор- тове Перше березня, ми б тепер тримали Європу за роги...

Говорив він не озлоблено, а як людина, що, хоч і роз- гнівана, але добре знає, як треба виправляти чужі по- милки, і ладна негайно взятися за це. В смугастій фуфайці жокея, в якихось незвичайного кольору широких кальсо-

нах, він діставав з корзини пакунки і, нахиливши голову, пропонував Самгіну:

— Ну ж бо, давайте закусимо на сон грядущий. Я без цього — не можу, звичка. Я, знаєте, чотири доби пробув з дамою купецького стану, вдовою, якій понад тридцять років, — самі уявіть, що це означає! То й тоді, ночами, серед солодкої праці кохання, ні-ні та й з'їм що-небудь. «Пробач, кажу, машер...» *

Самгін був голодний і вважав, що краще їсти, ніж говорити з напів'яною людиною. Стратонов налив з чорної пляшки в срібну стопку якоїсь дуже пахучої рідини.

— Хильніть-но. Дуже кумедна штука.

Клим випив, задихнувся і, роззявивши рота, сердито зашипів.

— Що — отрута? У моєї дами старенький буфетник є, такий, я вам скажу, Менделеев!.. Гуски візьміть...

Дощ раптом перестав мити вікно, в небо золотим м'ячем викотився місяць; вогні станцій і фабрик стали скромнішими, зблідли, шибки у вікні здавалися оббризканими краплями ртуті. По землі бігли хати в селах, наче барки на річці.

— Твена — любите? А — Джерома? Так, ніхто не може викликати такого здорового сміху, як ці двоє, — говорив Стратонов, занепопаниво наїдаючись. Потім, витираючи руки серветкою, зажурено зітхнув:

— У людей — Твен, а в нас — Чехов. Недавно мені рекомендували: прочитайте «Унтера Пришибеєва» — дуже смішно. Читаю — зовсім не смішно, а дуже сумно. І не можна зрозуміти: як же ставиться автор до людини, яку висміюють за те, що вона любить порядок? Давайте-но, вип'ємо ще.

Отруйну настояку Стратонов пив безстрашно, як лимонад. Випивши, він говорив далі, складаючи нез'їдену страву в корзину:

— Взагалі в Росії, крім соціалістів, — нічого смішного нема. Гумористика в нас — дурна: полячок або єврейчик, що стріляє з вулиці у вікно обер-прокурора Найсвятішого синоду, — ось. Пістолетик, напевно, був поганенький.

Через кілька хвилин він розтягся на дивані й замовк; ковдра в нього на грудях хвилеподібно здіймалася й опускалась, як земля за вікном. Вікно то зрізувало верхівки

* Моя люба... (франц.).—Ред.

дерев, то різало дерева при корені; змахуючи гіллям, вони тікали геть. Самгін дивився на великий, задертий ніс, на вискалені зуби Стратонова й уявляв його в селі Тарасівці, перед юрбою мужиків. Дісталось б пічникові при зустрічі з таким паном...

Клим вважав Стратонова самовпевненим, нерозумним, але тепер йому раптом захотілося прикрасити цю людину якимись гідностями, і через якийсь час він наділив його енергією Варавки, національним почуттям Козлова та оптимізмом Митрофанова,— вийшла дуже поважна фігура.

«Може, ось такі люди й потрібні Росії».

Він згадав заспокійливі слова Митрофанова з приводу студентських заколотів:

— Нічого. Це — шкіра свербить, а всередині в нас усе здорове. Візьміть, наприклад, гречану кашу: коли вона вариться, кипить — легке зерно спливає догори, а потім з нього утворюється отака смачна скоринка, аж хрустить. Так? Та ситі ж ми не скоринкою, а кашею...

Засинаючи, Самгін думав:

«Так, Росії потрібні здорові люди, оптимісти, а не «жовчовики», як казав Герцен. Щедрін і Успенський — ось хто, більше від інших, зіпсували характер інтелігенції».

Але ранком Стратонов розчарував Кліма; він прокинувся першим, розбудив його своєю метушнею й запропонував кофе.

— У мене термос, зараз провідник принесе склянки,— казав він, замилувано надіваючи новенькі світлі штани. Клим спитав:

— Ви, здається, перестали бувати в Прейса?

— Ні, інколи заходжу,— неохоче відповів Стратонов.— Але, знаєте, нуднувато. І — між нами—«блажен муж, іже не іде на раду нечестивих», це так! Та далі я не згоден. Або ви стоїте на путі грішних, з метою перепинити їм путь, або — ви йдете в ногу з нами. От Прейс — розумний,— провадив він, наморщивши носа,— розумний і дуже обізнана людина, але стадо, що його пасе він,— це все балакуни, пусті люди.

Ретельно витираючи серветкою склянки, він заговорив з великим захопленням:

— Історія, любий мій, поставила перед нами завдання: вийти на берег Тихого океану, спочатку — через Маньчжурію, потім, напевно, через Перську затоку. Так, так — ви не усміхайтесь. І те і друге — необхідне, так само,

як необхідно відкрити Чорне море. І з цим треба квапитися, бо...

Вагон дуже струснуло, Стратонов хлюпнув кофе з термоса на коліна собі, на світлосірі штани, спалахнув і чітко вилаявся математичними словами.

— От скандал,— зажурено зітхнув він, пробуючи стерти хусточкою руді плями на штанах. Кофе із склянки він вихлюпнув у плювальницю, а термос засунув у корзину, забувши про те, що запропонував кофе Самгіну.

— А — революція? — спитав Клим.

Скидаючи штани, Стратонов пробурчав:

— Ну, яка там революція. Хлопчаки стріляють з пістолетів.

— Хлопчаки чи ні, але вони організували дві партії, а люди ваших поглядів...

Вивернувши штани навиворіт, Стратонов ретельно склав їх, здійняв з полички важкий чемодан, потім, надувши щоки, сердито дивлячись на Самгіна, витягнув руку долонею догори і сильно дмухнув на долоню:

— Ось ваші партії! Порох — ваші партії.

І, вийнявши з чемодана інші штани, розглядаючи їх, він пробурмотів:

— Росія ступила на шлях світової політики, а ви — про пістолети. Смішно... .

Самгін замовк. Стратонов перекинув себе в його очах цим безглуздим жестом і засмученням з приводу штанів. Виходячи з вагона, він попрощався з Стратоновим зневажливо, а сидячи в дрожці візниковій, думав з презирством:

«Бик. Ідіот. На що ж ти придатний в боротьбі проти людей, які, пориваючись до своїх цілей, здатні жертвувати свободою, життям?»

Ця занадто певна думка збентежила Самгіна; думки такого тону, виникаючи раптово, примушували його протестувати проти них.

«Розуміється, я зовсім не бажаю перемоги таким бикам»,— подумав він і вирішив викреслити з своєї пам'яті цю неприємну зустріч, як намагався викреслити багато що, для чого не знаходив місця в сховищі своїх вражень.

Він бачив, що «громадський рух» зростає; люди начебто готувалися до парадного огляду, чекали, що скоро чийсь гучний голос покличе їх на Красну площу до монумента бронзових героїв Мініна, Пожарського, покличе і з Лобного місця грізно питає всіх про символ віри.

Дедалі палкіше сперечалися, дедалі частіше ставили запитання:

«Як ви думаєте?»

Гусаров зголив борідку, залишивши сердиті чорні вуса, і став схожий на вірменина. Він скинув крохмальну сорочку, надів суконну косоворотку, чоботи по коліна, замінив капелюх кашкетом, і це зробило його людиною, яка зразу, здаля, кидалася в очі. Він уже не проповідував потреби злиття партій, соціал-демократів називав «сивими», соціалістів-революціонерів — «сірими», дуже пишався своєю вигадкою й казав:

— Сиві повинні взятися до пропаганди дією; потрібен фабричний терор, треба бити хазяїв, директорів, майстрів. Якщо сиві пристануть на це, тоді сірим — каюк!

— Базіка,— сказала про нього Любаша.— Каже, що в нього широкі зв'язки серед робітників, а нікому не передає їх. Тепер багато хто хвастається зв'язками з робітниками, але це часто скидається на мисливські оповідання. А от пан Зубатов має підставу хвастатися...

Любаша ставала дедалі заклопотанішою, грубуватішою, вона схудла, роздратовано заїкалась, не договорюючи фраз, і одного разу, при Варварі, з подивом, з гнівом крикнула Самгіну:

— Ти, Кліме, дурнішаєш, слово честі! Ти говориш так плутано, що я нічого не розумію.

— У тебе шкідлива звичка розуміти занадто спрощено,— сказав Клім перше, що спало на думку.

Любаша часто одержувала довгі листи від Кутузова; Самгін називав їх «апостольськими посланнями». Одержуючи ці листи, Сомова почувала себе іменинницею, і всі розуміли, що ці аркушики тонкого поштового паперу, густо списані дрібним, чітким почерком,— найдорожче й найрадісніше в житті цієї дівчини. Самгін насилу вірив, що саме Кутузов, тяжкою рукою своєю, міг нанизати рядки маленьких, гострих букв.

«Світ тяжко хворий, і цілком ясно, що солоденькою мікстурою гуманізму лібералів його не можна вилікувати,— писав Кутузов.— Потрібне хірургічне втручання, необхідно розрізати дозрілі нариви, вирізати гнилі опухи».

— Правильно,— погоджувався Олексій Гогін, примруживши око, почухуючи нігтем мізинця брову.— І раніше він писав добре... як це? Про шило і мішок?

Любаша з явною гордістю цитувала напам'ять:

— «Хоч би як хитромудро зшивали народники мішки гарненьких словець,— класового шила неможливо сховати в них».

— Хо-ороша голова в Степана,— похвалив Гогін, а сестра його сказала, заперечливо хитаючи головою:

— Я — не прихильниця людей такого типу. Люди, яких розумієш зразу, люди без залишку,— нецікаві. Людина повинна вміщувати в собі, по змозі, все, плюс — ще щось.

Заведено було не звертати уваги на її словесні примхи, тільки Любаша подеколи дражнила її:

— Це, Танечко, в декадентів украдено.

Тетяна відказувала:

— Декаденти — теж революціонери.

Самгін, вислухавши всі думки, добрав слушну хвилину й казав:

— Нам потрібні такі люди, як Кутузов, люди, замкнені в одній ідеї, хай навіть трохи потворно обмежені нею, засліплені своєю вірою...

— Навіщо це? — спитала Тетяна, недовіжливо дивлячись на нього.

— Для того, щоб урятувати нас від різноманітних зайвих людей, від аматорів словесного романтизму, від нашої схильності до всяких ересей і мод, від розумової розбещеності...

Він виробив манеру говорити без інтонацій, говорив, ніби цитуючи серйозну книжку, і був певен, що ця манера, надаючи його словам солідності, добре приховує їх двозначність. Та від міркувань він утримувався, віддаючи перевагу «фактам». Він теж читав уголос братові листи, завжди похмурі.

«Тут живуть усе ще так, як жили за часів Гоголя; здається, що дев'яносто п'ять процентів жителів — «мертві душі» і такі моторошно мертві, що й не хочеться бачити їх ожилими»... «В гімназії запроваджено навчання військової муштри, навчають офіцери місцевого гарнізону, і, уяви, багато гімназистів щиро захоплюються цією шкідливою грою. Недавно одного офіцера викрито на тому, що він водив хлопчиків у публічні доми».

Іван Дронов написав Самгіну листа з проханням знайти йому роботу в московських газетах, Самгін почав листуватися з ним, і Дронов теж збагачував його фактами:

«Один із студентів, повернутих з Сибіру, влаштував тут якісь ідіотські радиння з гімназистками: гасив у кімнаті

світло, пускав капати воду з умивальника в мідний таз і під рівномірне капання води в темряві читав дівчатам еротичні і містичні вірші. Цим він доводив дівчаток до істерики, а недавно виявилось, що одна з них, чотирнадцяти років, вагітна».

На факти такого роду Іван Дронов був багатий, як їжак на голки; він сповіщав, хто з студентів подав прохання про повернення до університету, хто й чому пиячить, він знав усе погане й пошле, що робили люди, і охоче збагачував Самгіна своїм «знанням життя». Клим розказував гостям враження від своїх поїздок і не без приємності бачив, що розповіді його примушують людей сумно мовчати. Це було його маленькою відплатою людям за те, що вони не такі, якими він хотів би бачити їх. Він давно воне — і передбачливо — заявив, що розуміє: факти його трохи одноманітно похмурі, але він почав писати побутові нариси «На межі двох століть».

— Я маю намір показати процес руйнування усяких «устоїв» і «традицій» напередодні епохи всіяких заколотів,— сказав він тоном безстороннього вченого-соціолога.

Але взагалі він був задоволений своїм місцем серед людей, вже звик обертатися в певній атмосфері, вжився в неї, добре,— як йому здавалося,— розумів усі «системи фраз» і був певен, що вже не зустрине в житті своєму ще одного Бориса Варавки, який примусить його грати принизливі ролі.

Непомітно для нього Варвара дедалі поширювала коло знайомих, виявляючи невтомну жадобу «нових» людей. Біля неї крутилися юнаки і дівчата, що були або байдужі до «політики», «принципів», «традицій» або говорили про все це з іронією й скептицизмом старих. Вони воскрешали в пам'яті Самгіна забуті ним розмови Серафими Нехаєвої про любов і смерть, про космос, про Верлена, п'єси Ібсена, відкривали Едгара По і Достоевського, захоплювались «Паном» Гамсуна, стверджували за собою право вільно відгукуватися на заклики всіх бажань, віддаватися примхливій грі всіх почуттів. Самгін не відмовляв собі в приємності нацьковувати індивідуалістів на соціалістів і навпаки, обережно підкреслюючи непримиренність їхніх суперечностей.

Він бачив, що Варвара особливо відзначає Нифонта Кумова, високого юнака, з головою, негарно подовженою до потилиці, і вузьким, носатим обличчям у темненькому

пухові бороди і вусів. Здала довга і худа постать Кумова здавалася комічно чванливою, — так смішно було задерте в нього обличчя, але зблизька ставало ясно, що він «задирає носа» тільки тому, що широка його потилиця, мабуть, неприродно важка; Кумов був скромний, соромливий, говорив глухуватим баском, трохи шепеляво і завжди говорив стоячи; навіть вимовляючи коротенькі фрази, він підводився з стільця, наче школяр. Темне обличчя його освітлювали сірі очі, дуже лагідні й круглі, наче в птаха.

Він був сином уфімського скотопромисловця, вчився в гімназії, при переході в сьомий клас був заарештований, сидів кілька місяців у тюрмі, батько його в цей час помер, Кумов прожив деякий час в Уфі під наглядом поліції, потім, випхнутий з дому мачухою, пішов бродити по Росії, побував на Уралі, на Кавказі, жив у духоборів, хотів переселитися з ними до Канади, але на острові Кріт захворів, і його повернули до Одеси. З півдня пішки добрався до Москви і тут осів, вирішивши:

«Повчитися чого-небудь».

Самгін у щось сподобалося в цьому тихому чоловікові, він запропонував йому роботу письменника в себе, і щодня Кумов дряпав пером у маленькій кімнатці поряд з убиральнею, а вечорами таємничо й тихо розказував:

— Треба розрізняти — дух! — Він підіймав тонку, безсилу руку на рівень голови. — І — душа! — Рука його м'яко опускалася на коліно. — Пам'ятаєте — Христос як: «В руце твоя віддаю дух мій», — а не душу. І — потім: «Духа не угашайте». — Дух розумом практичним не спокушається, а душу — спокушено. І всі наші сектанти, як я бачу їх, живуть не духом, а — душею. І духобори теж: замкнули дух у душі. Народ взагалі живе не духом, це — неправильно мислиться про нього. Народ — сила душевна, розумна, практична, — найжорстокіша сила, і вся — від інтересів землі. Духом живе інтелігенція, тому вона й числиться непрактичною. На Кубані суботники співають: «Града сіонська взишем, в ньому ж душею зцілимося», а самі — багаті, жадібні. Теж і духобори: нібито за дух, за свободу його борються, а поїхали туди, де ліпше. Інтелігенція йде туди, де гірше, тяжче.

Самгін слухав, усміхаючись і не вважаючи за потрібне відказувати Кумову. Він — пробував і переконався, що це марна річ: вислухавши його докази, Кумов далі говорив своє, як людина, що непохитно вірує, що її істина — єдина.

Він не сердився, не ображався, але часом слова так сп'яняли його, що він починав говорити якимось судорожно і вже зовсім незрозуміло; показуючи рукою у вікно, підвівшись, він говорив з захватом, схожим на страх:

— Тіло. Плоть. Одушевлена, але — не одухотворена — ось! Вчення богомилів — знаєте? Бог дав форму — сатана душу. Страшенно правдиво! Ось чому в народі — нема духа. Дух створюється обраними.

— Що ж, подобається тобі ця філософія? — питав Самгін дружину, його дивувала й смішила увага, з якою вона слухала Кумова.

— Він — славний, — ухильно відповіла Варвара. — Такий наївний.

Інкили з'являвся Діомидов; його візити підпорядковувалися законowi якоїсь періодичності; він начебто повільно ходив по широкому колу і в одному з пунктів кола натикався на квартиру Самгіних. Поводився він так, начебто робив велику ласку хазяям тим, що ось прийшов.

— Ну, як ви живете? — поблажливо питав він. — Все ще стараєтесь загнати всіх людей в один куток?

Він усміхався з іронічним жалем. В нього з'явилося щось поважне й самовдоволене; ходив він повільно, випинаючи груди, як солдат; знову запустив волосся до пліч, але кучерявилось воно вже тільки на кінцях, а зі щік і підборіддя опускалося важко і рівно, як нитки сільської пряжі. В пустинних очах у нього згустилося щось горде, і вони стали менш прозорими.

Всезнаюча Любаша розказала, що в Діомидова велике коло учнів з дрібних крамарів, прикажчиків, майстрових, є багато жінок і дівчат, швачок, кухарок, і що поліція дивиться на проповідь Діомидова дуже прихильно. Вона ставилася до Діомидова майже озлоблено, він платив їй зневажливими усмішками.

— Це — ваші книжки читати? — питав він. — Дрібно написані для мене.

Але заперечував він їй рідко, а частіше робив так: пильно дивлячись в обличчя їй, човгав ногою по підлозі, ніби розтираючи щось.

Коли Олексій Гогін сказав при ньому Кумову, що перед інтелігенцією дві путі: покірна служба капіталу або цілковите злиття з робітничим класом, Діомидов голосно й різко зауважив:

— Це є — омана: перед людиною тільки одна путь —

від самої себе — до бога, а все інше для неї не путь, а плутанина.

Приятелі Варварині голосно захоплювались мудрістю Діомидова, а Самгіну здалося, що між колишнім бутафором і Кумовим є щось споріднене, і він звів їх на суперечку. Але — він помилився: Кумов сперечатися не став; тихенько виклавши свою теорію непримиренності душі і духу, він мовчки й терпляче вислухав сердиті вигуки Діомидова.

— Неправда це, вигадка! Ніякого духу нема, крім душі. «Душе моя, душе моя — чого спиш? Кінець наближається». Ось що треба зрозуміти: кінець наближається людині від життєвої тісноти. І це ви, молодий чоловіче, даремно інтелігентам поклоняєтесь, — вони ось почали людей у партії збивати, нове солдатство будують.

Дуже розгніваний, Діомидов пішов, ні з ким не попрощавшись, а Любаша, теж дуже сердита, спитала Кумова: чому він мовчав у відповідь Діомидову?

— Я з отаким — не можу, — провинно сказав Кумов, підвівся на ноги, потім сів, подумав і, усміхаючись, знову встав: — Я — не вмю з такими. Це, знаєте, такі люди... дуже смішні. Вони — месники, вони хочуть помститися...

— Ну, любий мій, ви, здається, марите, — сказала Сомова, махнувши на нього рукою.

— Ні, запевняю вас, — все це так, слово честі! — трохи жвавніше і все ще провинно усміхаючись, казав Кумов. — Я дуже багато бачив таких; один духобор — хороший чоловік був, але йому пошили тісні чоботи і, знаєте, він так злився на всіх, коли надівав чоботи, — ви не смійтесь. Це дуже... аж страшно, що через погані чоботи людині все стає ненависним.

Самгін теж засміявся, але дружина нетерпляче сказала йому:

— Перестань, будь ласка...

— Серйозно, — казав далі Кумов, опираючись руками на спинку стільця. — Мій товариш, збіглий кадет кавалерійської школи в Єлизаветграді, теж, знаєте... Його хтось укусив за ший, шия розпухла, і тоді він просто жахливо повівся зі мною, а ми були друзями. Ось це — мститися за себе, наприклад, за те, що бородавка на щоці або за те, що — дурний, взагалі — за себе, за яку-небудь свою ваду; це дуже поширено, запевняю вас!

— А за що, по-вашому, мститься Діомидов?— спитав Клим цілком серйозно.

— Я ж його не знаю, я по словах бачу, що він з таких,— відповів Кумов і сів.

Самгін тримав письмоводителя на чималому віддаленні, лише інколи зволячи розмовляти з ним; Кумов був неуважний і взагалі поганий працівник, Самгін побоювався, що письмоводитель, побачивши демократичне ставлення до нього з боку патрона, працюватиме ще гірше. Він вважав Кумова людиною з природи обмеженою й забитою ряснотою вражень, надсильних для його розуму. Та слова про месників неприємно здивували Самгіна, і, подумавши, що письмоводитель зовсім не такий наївний, яким він здається, він став придивлятися до нього уважніше, вже неприємно.

Якось увечері, гуляючи з дружиною, Самгін зустрів Макарова й покликав його до себе на чай. Макаров ще більше посивів, скроні стали майже білими і більше вицвіли темні жмутки волосся на голові. Це зробило його двобарвне волосся більш природним. Карі очі стали задумливішими, лагіднішими, і хоч він не здавався постарілим, але з'явилося в ньому щось сумне. Він усе топтався на одному місці, говорив про француженок, які не хочуть родити дітей, про Zweikindersystem у Німеччині, про неомальтузіанство серед німецьких соціал-демократів; все це він вважав ознакою, що в країнах високої технічної культури інстинкт материнства зникає.

— Жінки не хочуть родити дітей для контор і машин.

Говорив він без захоплення, ніби звітуючи перед Самгіним про свої спостереження. Клим пожартував:

— Гінеколог занепокоений зменшенням практики?

— Ні,— погляньте серйозно,— почав Макаров, але, не скінчивши, запалив сірника, почекав, поки він добре розгориться, погасив його й став обережно прикурювати цигарку від жаринки.

«Консервативний, наче мужик»,— відзначив Самгін.

— Справді,— казав далі Макаров,— клас, економічно забезпечений, навіть, мабуть, командний, не хоче мати дітей, але тоді — навіщо ж йому влада? Робітники утримуються родити дітей, щоб не голодати, ну, а ці? Це не моя думка, а Туробоева...

Самгін усміхнувся.

— Он як! Що він робить?

— Він? Гидує. Він, на мою думку, зовсім паралізований почуттям гидливості.

Глянувши на Варвару, Макаров помовчав кілька секунд, потім сказав дуже спокійно:

— Лідія Тимофіївна, за шось розсердившись на нього, спитала: «Чому ви не застрелитесь?» Він відповів: «Не хочу, щоб про мене писали в «Биржевых ведомостях».

Самгін став розпитувати про Лідію. Варвара, що весь час сиділа мовчки, встала й пішла, вона зробила це начебто демонстративно. Про Лідію Макаров говорив нецікаво і, не сказавши нічого нового для Самгіна, попрощався.

— Завтра повертаюся до Петербурга, а весною переїду до Казані, мабуть, а може, до Томська,— сказав він, виходячи й залишивши по собі враження млявості, відчуженості.

— Ти чого ж це втекла? — спитав Самгін дружину.

— Не терплю Макарова! — роздратовано відповіла вона.— Якийсь принциповий евнух.

— Ого! — вигукнув Самгін жартівливо, а вона говорила далі, наливаючи чаю в свою чашку:

— Хоч не вірю, щоб мужчина з такою пикою й фігурою... відбрав себе від жінки з філософських міркувань, а не з простого побоювання бути батьком... І цей його жаль, що жінки не родять...

— Ти забула,— почав Самгін, усміхаючись, але вчасно замовк,— дружина відкинулась на спинку стільця, очі в неї густо позеленіли.

— Ну, що ж? — спитала вона, покушуючи губи.— Ти хотів нагадати мені про викидень, га?

— Нічого подібного,— рішуче сказав він.— Звідки ти взяла?

— А що ж ти хотів сказати?

— Нагадати, що дітородіння серед забезпечених класів справді зменшується і — це ознака погана...

Він говорив докторально й доти, поки Варвара не перепинила його:

— Ну, пробач. Мені здалося.

Самгін подумав, що попросила пробачення вона недбало і краще б вона не робила цього. Він давно вже помітив, що Варвара нервується, та в нього не було бажання спитати: що з нею? Він дбав тільки про те, щоб не дратувати її, і, коли бачив дружину в поганому настрої, тікав від неї,

вважаючи, що так найкраще уникнути можливих неприємних розмов і сцен. Вона стала багато курити, але він швидко примирився з цим, навіть вважав, що цигарка в зубах прикрашає Варвару, а потім він і сам почав курити. Взагалі — все-таки жилося непогано, але після нового року домашнє, звичне якое раптом відскочило набік.

Про Сергія Зубатова говорили давно і немало; спочатку — зневажливо, жартівливо, потім — дедалі серйозніше, далі Самгін став помічати, що успіхи роботи охранника серед фабричних дуже бентежать соціал-демократів і начебто трохи тішать народників. Суслов, що його лампа знову засвітилась у вікні мезоніну, говорив, усміхаючись, знизуючи плечима:

— Зубатовщина — природний результат пропаганди марксистів.

Любаша, розказуючи про те, як легко робітники йшли в «Товариство взаємної допомоги», гнівно пирхала, безжально смикала себе за косу, дивувалася:

— Якби ткачі, а то ж — металісти йдуть на цю приманку, подумайте!

Її не міг заспокоїти навіть Кутузов, який писав їй:

«Дослід цього хіміка поставлено зухвало, але він приречений на невдачу, бо закону хімічного споріднення навіть і поліція не може обминути. А якщо станеться чудо і жандармерія, інфантерія, кавалерія стануть на бік експлуатованих проти експлуататорів, то — чого ще кращого? Та чудес не буває ні туди, ні сюди, а помилки можливі у всякий бік».

— От уже не розумію, як він може жартувати, — прикро дивувалася Любаша.

Олексій Гогін теж пробував жартувати, але якое не вдало, з обов'язку веселої людини; його сестра, що викладала в недільній школі, нервуючись, розказувала:

— З сімнадцяти моїх учнів тільки двоє розуміють, що Зубатов — шахрай.

І всі сумно нахмурились, коли стало відомо, що в день «визволення селян» робітники підуть у Кремль, до пам'ятника Визволителєві.

Пішли вони не 19 лютого, а через три дні, у неділю. День був лагідний, майже безрезневий, але нерішучий, на Красній площі кружляв вогуватий вітер, погрожуючи сніговою хуртовиною, швидко і низько летіли на Кремль з-за

Москви-ріки хмари, гули дзвони. Двома валами на площу вливалася темна, кошлата юрба, підкочуючись до мурів Кремля, до Спаських і Нікольських воріт. Ішли робітники не поспішаючи, навіть наче ліниво, ішли не шумно, але й не урочисто. Розмовляли мало, не на повні голоси, буркотливо, і гомін не давав того суцільного шуму, який завжди супроводить рух маси людей. Дуже багато хто простуджено кашляв, і важке човгання тисяч ніг по прибитому снігу дивно нагадувало звук відхаркування, вологий хрип погворно величезних легенів.

Клим Самгін стояв у групі глядачів на ганку Історичного музею. Робітники обтікали музей з двох боків і, ніби нерішуче застоюючись біля воріт Кремля, збиралися в кулак і втикалися в кам'яні пащі воріт, наче розламуючи їх. Напружено вглядаючись у нескінченне мелькання облич, Самгін бачив, що, мабуть, зо дві третини робітників — люди літні, немало сивобородих, а молоді не дуже помітно. І тоді як солідні люди йшли в зосередженій мовчанці чи неголосно перемовляючись, молодь штовхала, похитувала їх, перегукувалася, посміюючись, пересварюючись, розглядаючи чисто одягнену публіку біля музею безцеремонно й навіть зухвало. Але голоси заглушувалися човганням і тупотом ніг. Де-не-де в потоці шапок і кашкетів мелькали голови, закутані шаллями, хустками, але й жінки йшли не шумно. Одна з них, у короткому, чоловічому кожушку, ішла з палицею в руці і так незбагненно вивертала ногу з стегна, що здавалося, вона, на відміну від інших, намагається йти боком уперед. Обличчя в неї було велике, цегляного кольору й моторошно нерухоме, вона повертала шиєю і, як багато хто в юрбі, оглядала площу широко розплющеними очима, які вперше бачать ці стародавні мури, важкі торговельні ряди, строкату церкву і бронзові постаті Мініна, Пожарського.

Багатократно й нав'язливо повторювалося сухе, довге обличчя Диякона і кругле, невиразне Митрофанова. Схожих на Диякона було менше, і тільки один чоловік нагадав Климові Дунаєва.

«З яким почуттям ідуть ці люди?» — догадувався Самгін.

Йому здавалося, що деякі з них, дуже багато, можливо — більшість, дивляться на нього й на юрбу глядачів, серед яких він стоїть, так само поблажливо, байдуже, усмішливо, зухвало й похмуро, а взагалі очима зовсім

чужих людей, тими самими очима, як дивляться на них люди, що оточують його, Самгіна.

«Ми»,— згадав він гаряче й вагоме слівце Митрофанова у великодню ніч. «Клас»,— думав він, згадуючи, що ні в селі, коли мужики зривали замок з дверей хлібного магазину, ні в Нижньому Новгороді, при зустрічі царя, він не почував розкольніцької правди вчення про класову структуру держави.

Поряд з Климом став, дуже штовхнувши його, чоловік з круглою борідкою, в чумарці на лисячому хутрі, в каракульовому кашкеті; тримаючи руки в кишенях чумарки, він судорожно струшував поли її, наче збираючись підстрибнути й злетіти в повітря, переступав з ноги на ногу і досить голосно питав:

— Це — що ж? Це — як зрозуміти? Учора — страйки, а сьогодні — каятися пішли,— так, чи що?

Голосок його, досить дзвінкий, звучав ехидно, так само, як і сміх.

— Хе, х-хе!

Хтось, що стояв позаду і вище від Самгіна, упевнено відповів:

— Це — проти студентів. Вони — бунтують, а ось робітники...

Третій голос, кволенький і хрипкий, похмуро сказав:

— А по-моєму,— даремно допустили похід.

Озвалося зразу двоє:

— Атож!

— Чому ж даремно?

— Та знаєте,— нерішуче сказав кволенький голосок.— Вже коли через двадцять років убієнного царя згадали, ну — хай іде кожен до свого парафіяльного храму, панахиду служить, абощо...

— Атож! Почекали б першого березня, а то...

— Визволені ж селяни з голоду здихають...

— Правильно, правильно,— поквалливо сказав чоловік у каракульовому кашкеті.— А то — висунули на вулицю та ще й у Кремль пруть, а там — царські корони, регалії і взагалі скарби...

— Хто це придумав? — спитав суворий бас, йому не відповіли, і через хвилину він, заглушивши розрізнені голоси, театральню обурился: — Перетворити Кремль на обору...

— Дозвольте! Це вже даремно,— сказав тоном обра-

женої людини хтось за спиною в Самгіна.— Тут відбувається подія, що її треба розуміти як єднання народу з царем...

— Не з царем, а з поганим пам'ятником царевому ді-дусеві...

І зразу ж жвавий голосок продекламував забуту епіграму:

Будівника безглузого
Архібезглуздий план:
Царя ще й Визволителя
Запхнути в кегельбан.

Натовп глядачів зростав; перед Самгіним став високий судовий чиновник, з жовчним обличчям, підійшов знайомий адвокат з незвичайним прізвищем Магніт. Він привітався з чиновником, штовхнув Самгіна ліктем і спитав:

— Ну, що скажете?

Самгін мовчки знизав плечима, а чиновник, глянувши на нього жовтими очима, сказав:

— Химерна витівка — повчати робітників, що уряд з ними проти хазяїв.

— Ви повторіть ці слова в майбутній вашій обвинувальній промові,— порадив адвокат і засміявся так голосно, що з натовпу робітників кілька чоловік глянули на нього і спочатку один, сивий, а за ним двоє молодших приєдналися до глядачів. Робітників уже багато було серед глядачів, вони відколювалися від своїх і, спиняючись біля музею, старались забитися якнайглибше в публіку. Самгін мигцем подумав, що вони ховаються. Та він бачив, що це не так: робітники стояли вже й поперед нього, від них ішов тяжкий дух машинного мастила. На площі непотрібно походили поліцейські, вітер роздирив поли їхніх шинелей, і можна було думати, що поліцейських чимало сховано за торговельними рядами, у вузьких провулках Китай-города. На Лобному місці стояла тісна група людей, здавалося, що їх набито в бочку. І біля монумента рятівникам Москви теж скупчилося багато глядачів, Козьма Мінін бронзовою рукою показував їм на Кремль, але вони стояли нерухомо.

А робітники йшли все так само густо, неструнко й не поспішаючи; було багато сутулих, багато хто тримав руки в кишенях і за спиною. Це викликало в пам'яті Самгіна знімок з чиєїсь картини, надрукований у «Ниві»: страхітлива фігура Молоха, і до неї, крізь натовп карфагенян,

іде, зігнувшись, довгий ряд людей, нанизаних на ланцюг, приречених у жертву страшному богові.

Та цей спогад, виникши механічно, був явно недоречний, він зразу ж зник, і Самгін далі міркував: чим відрізняються ці бородаті, розкошлані вітром, дуже одноманітні люди від усїєї іншої безлічі людей, що їх він бачив? Він уже подумав, що це така сама юрба, як і всяка інша, і що народники — мають рацію: без вождя, без героя вона — тіло неодоухотворене. Сьогодні її вождь — чиновник охранного відділу Сергій Зубатов.

«Класова самосвідомість. Та — чи був хлопчик?»

Згадав Самгін про Сусаніна і Комісарова, а слідом за ними про Халтуріна. Та всі ці думки, швидко змінюючи одна одну, перебігали поверх глибокого і тривожного враження, не займаючи його, та й гомін в юрбі заважав думати зв'язно.

«Нічого своєрідного в цих людях — нема, просто я трохи отруений марксизмом», — умовляв себе Самгін, придивляючись до важкої, незграбної ходи робітників, дивлячись, як вони, уповільнюючи ходу біля воріт, туго збиваючись, вдираються в Кремль.

«Як сліпі, — коли хто-небудь впаде під ноги їм — розтопчуть, не помітивши», — раптом подумав він, і ця думка була йому ближча за всі інші. Він усвідомлював, що в ньому підіймається, як температура, якесь сильне почуття, що його ростки і раніше, але — мало, відчував він. Зростає воно, як нарив, з отаким сіпаючим боєм, і міркування нітрохи не перешкоджають його зростанню. Він цілком певно розумів, що не слід формулювати цього почуття, не треба одягати його в точні слова, а, навпаки, треба чимось погасити його, забути про нього.

Біля воріт кричали:

— Шапки! Гей, хлопці, шапки скидайте!

Команда ця нагадала Самгіну наївно хвостовиті вірші:

Шапки хто, лихий, не скине
Біля брам святих Кремля.

Розмахуючи шапкою, з натовпу робітників відірвався маленький дідок в чорному кожушку нарозпашку й радісно сказав:

— Оце зараз одного заарештували. Розбалакував, пес: «Куди йдете? Куди, кричить, ідете, дурні, хамове поїддя?» Так і гатить, наче з глузду з'їхав, сучий син!

— Без скандалу ми не можемо,— похмуро зауважив вусатий чоловік з закопченим обличчям.

— «Сволота», каже...

— Студент?

— Цивільний.

— П'яний?

— Хто його знає? Не розбереш.

— А — молодий?

— Це — так, молодий. Труситься весь, розізлився, чи що... Куди, каже?

— Скільки ж це тисяч? — заклопотано спитав дуже товстий, але погано вдягнений чоловік, стоячи поперед Самгіна; йому відповіли:

— Тисяч з десять.

— Бі-ільше!

З ганку, через голову Кліма, хтось крикнув заспокоїливо й навіть з молодечтвом:

— Москва людей не боїться!

І зразу ж озвався похмурий бас:

— Люди для неї — зерно під жорно.

А чоловік у кожушку настирливо допитувався в двох робітників, які тільки що приєдналися до публіки:

— Ви чого це відстали від своїх, га?

— Не твоє діло,— сказав один, схожий на Вараксіна, а другий, з обличчям старого солдата, миролюбно пояснював:

— Тісно, не проб'єшся у ворота, ребра ламають.

— А — навіщо розпочали оце саме? Розпочали і — набік?

І крізь усі голоси з глибини глядачів струмочком пробивався один тривожний чийсь голосок:

— Я — не розумію: до чого цей парад? Йй-богу, справді, не знаю — навіщо? Якби, наприклад, військо з музикою... і щоб духовенство брало участь, корогви, ікони і — взагалі — всенародно, ну, тоді — будь ласка! А так, знаєте, що ж виходить? Розпорошення начебто. Сьогодні — фабричні, завтра прикажчики підуть чи, скажемо, сажотруси, або ще хто, а — навіщо, власне? Адже он яке питання постає! Адже не на Ходинське поле гуляти пішли, ось що...

В безладному гомоні глядачів і в цьому тривожному буркотінні Самгін ловив клапті дуже знайомих йому й навіть близьких думок, але вони були такі спотворені,

розшарпані, так легко заглушались човганням ніг, що Клим подумав з обуренням:

«Яке міщанство. Злиденність».

З Кремля полинув густий рев, було в ньому щось шерстяне, кошлате, і здавалося, що він зігріває вогкувате, холодне повітря. Чоловік у чумарці на лисячому хутрі за спокійливо сповістив:

— Співають! «Спаси господи» співають!

Скинув шапку, перехрестився до храму Василя Блаженного й поквалливо пішов собі.

Всі глядачі ніби тільки цього й чекали, щільна стіна їх стала швидко розвалюватися, розлазитись; пішов і Самгін. Біля торговельних рядів він наткнувся на Митрофанова; Іван Петрович стояв, притулившись до ліхтаря, надувши щоки, випнувши губи, шапка з'їхала на очі йому, і вигляд у нього був такий, начебто він тільки що дістав потиличника. Самгіну навіть здалося, що він — п'яний. Іван Петрович дивився просто в обличчя йому, але не вітався. Ця зустріч втішила Кліма, як зустріч з приємною людиною після тривалої й сумної самотності; він простягнув йому руку й помітив, що пожилець, перше ніж потиснути її, неспокійно озирнувся.

— Ну, що ви скажете?

— Чудово,— швидко відповів Митрофанов.— Чудово,— повторив він, підкинувши голову й цим поправивши шапку.— Стройно,— сказав він, мацаючи пальцями гудзик на пальці.— Дуже... поважно!

В його поведінці було щось дивне, він розбуркав цікавість у Самгіна, і Клим запропонував йому поснідати. Митрофанов погодився не зразу, ніяково пошулюючись, оглядаючись, а погодившись, пішов швидко, мовчки й попереду Самгіна.

В напівпідвальному ресторані, тісно набитому людьми, вони влаштувалися в кутку, біля якоїсь шафи. Гості в ресторані поводитися так розмашисто й безцеремонно галасливо, начебто всі вони були знайомі один з одним і зібралися на ювілейний чи поминальний обід. Самгін прислухався до суцільного гомону і не почув ні слова про маніфестацію робітників. Він дуже квапився визначити свій настрій, почути слова здорового розуму, та йому не зразу вдалося примусити Митрофанова розговоритися. Іван Петрович згідливо кивав головою й говорив не своїм тоном:

— Витівка — розумова. Це — правда: хазяї мало що

бачать, крім своєї користі. Звичайно — полегшити робочих людей треба.

Але, випивши чарки зо три горілки, він глибоко зітхнув, заплющив очі, скривився і, хитаючи головою, тихенько сказав:

— Ех, Климе Івановичу, клюква це!

— Що? — також тихо спитав Самгін, вже знаючи, що зараз почує щось своєрідне і, напевно, як завжди від Митрофанова, заспокійливе.

— Клюква,— повторив Митрофанов, нахилиючись до нього через стіл.— Ви, Климе Івановичу, не вірте: вовка клюквою не нагодуєш, не їсть! — зашепотів він, часто кліпаючи очима, і ще більше наліг на стіл.— Не вірте — прикидаються. Я знаю.

Посварившись пальцем, він поквапливо налив і швидко випив ще чарку, взяв шматок хліба, понюхав його й знову поклав на тарілку.

— Вас розсудливість обманює. Багато хто бачить те, чого їм хочеться, а його, того, чого хочеться, нема. Примари уявлювані, так би мовити, бачимо.

Оглянувшись, він зашепотів:

— Я з цією, так би мовити, армією дві години йшов, в самій гушавині, я чув, як вони говорять. Ви думаєте, справді до царя йшли, миритися?

Усміхнувшись, Митрофанов махнув рукою над столом, зачепив пляшку і, хапаючи її, підскочив на стільці.

— Пробачте. Я фабричних знаю,— шепотів він далі.— Це—народ особливий, їм—наплювати на все, ось що! Тут один не побажав кривити душею, заарештували його...

— Так, я чув. Хлопчисько?

— Чому? Ні, він — голений і на зріст низькуватий, а роками — напевно, старший за вас.

— Робітник?

Митрофанов, ствердно кивнувши головою, подивився через плече своє, і казав далі з усмішкою:

— Він їх — матюками! Іде і лає просто в пики: «Сволота ви, каже, авжеж! Цього царя, каже, вбили за те, що він обдурив народ,— розумієте? А ви, каже, навколішки стати перед ним ідете». Його, знаєте, б'ють, стусають,— мовчи, дурню! А він, як п'яний, нічого не почуває, знову вдереться в юрбу, кричить: «Стерво!» Климе Івановичу, не в тому річ, що людина буянить, а в тому, що з десяти семеро схвалюють її, а якщо й б'ють, то це вони через

обережність. Хитрощі — прості! Весь цей хід — невірний, Климе Івановичу, це хід на програш. Там один бевзь ба-зікав: мовляв, народ на чолі з царем, а всі ж знають: пар у нас нещасливий, невдалий цар! Передушили в коронацію тисячі народу, а він — навіть не перехрестився. Хоч би з п'ять поліцейських повісив. Дідусь — вішав, не вагався. А цей — дядька боїться. Ви думаете, народ Ходинки не пам'ятає? Ні, народ злопам'ятний. Йому, крім зла, і пам'ятати нема чого.

Митрофанов злякано хитнув головою.

— Це, звичайно, не я кажу, а так, взагалі говориться...

— Так, — сказав Самгін, постукуючи пальцями по столу.

Це було не те, чого він сподівався від Митрофанова, це не заспокоювало, а викликало двоїсте враження: Митрофанов зміцнював почуття, яке лякало, але було майже приємно, що саме він зміцнює це почуття.

— Так, уряд у нас бездарний, цар — безпорадний, — пробурмотів він, оглядаючи неухважно десятки ситих облич; червонуваті обличчя ці в димному тумані нагадували кавуни, розрізані надвое. Від гомону, запахів і горілки трохи паморочилася голова.

— Ось ви, Іване Петровичу, простий, чесний, росіянин...

Митрофанов нахилив голову над столом.

— Ну, от, скажіть: як вам здається: буде в нас революція?

Митрофанов підвів голову й пошепки сказав:

— Неодмінно. Величезний буде бунт.

— Хіба? — спитав Самгін; певність відповіді була неприємна йому й заважала висловити великі думки, що на-зрівали.

— Самі знаєте, — шепотів Митрофанов, скрививши обличчя, від чого воно стало шершавим. — Вкрай розлючений народ невідповідністю благ земних і засиллям поліції, — сповістив він, стиснувши кулак. — Зростає сум і... — Підсунувши стілець, що від'їхав, ближче до стола, зігнувшись так, що підборіддя його майже лягло на тарілку, він говорив далі: — Я перед вами покаюся: я ось, знаєте, тішу себе, — нічого, обійдеться, ми — народ розумний! А бачу, що людей, позбавлених розуму внаслідок суму, — дедалі більше. Зайдеш, з холоду, до чайної, до трактиру, прислухаєшся: про що говорять? То таки що ж? Іде загальне змагання в оповіданнях про нещасливе життя, зважають

люди, кому тяжче жити. До хвастощів доходять, до люті. Мені — гірше! Ні, брешеш, мені! Адже це — хвастощі для виправдання майбутніх вчинків...

Тут Самгін побачив, що круглі очі в Митрофанова заповнились гірким подивом:

— Ви подумайте — наскільки божевільне це заняття при короткому строкові життя нашого! Адже он яка штука, адже життя людині в обріз дано. І все більше людей живе так, що всі дні їхнього життя — пісні п'ятниці. І — тіснота! Ні злодієві, ні чесному — ноги поставити нема куди, а людина ж бажає жити в певному просторі й на твердому ґрунті. Де ж він, той ґрунт?

Клим Самгін спинив його, піднявши руку, як для ляпаса, і спитав:

— То, може, краще, щоб вона швидше вибухнула?

— Климе Івановичу, — півголосом вигукнув Митрофанов, і обличчя в нього неприродно здулось, почервоніло, навіть вуха начебто поворушилися. — Розумію я вас, їй-богу — розумію!

— Не можна ж жити в повсякчасній тривозі, що завтра все полетить до дідька і ви опинитесь у вирі пристрастей, чужих вам.

— Неодмінно опинимось, — сказав Митрофанов з тихим ляком.

Самгін теж наліг на стіл, до болю міцно спираючись грудьми на край його. Вперше за все життя він говорив цілком щиро з людиною і з самим собою. Якимось шматочком мозку він розумів, що відмовляється від якоїсь частини себе, але від цього ставало легше, бо заглушалося темне почуття, яке лякало його. Він говорив чужими, книжними словами, і самолюбство його не бентежилося цим.

— Самодержавство неспроможне управляти народом. Треба, щоб владу взяли сильні люди, дужі руки й очистили Росію від їдкового людського пилу, який заважає жити, дихати.

Він чув, що Митрофанов, ствердно киваючи головою, шепоче:

— Правда, — для доброго порядку можна й революцію допустити.

Перед Самгіним над столом здіймалася наче відрізана й покладена на долоні голова, знайома, але змінене обличчя, нахмурене, з міцно стуленими губами; в темних

очах — напруження людини, яка читає надруковане занадто невиразно чи дрібно.

— Уряд не може справитися ні з робітниками, ні з студентським рухом,— шепотів Самгін.

— Ех, господи,— зітхнув Митрофанов, розпустивши туге обличчя, від чого воно стало безглуздо широким і жалюгідним, а сині щоки побуріли.— Я розумію, Климе Івановичу, ви мене, так би мовити, притягаєте! — Він тричі, дрібними хрестиками, перехрестив груди й сказав: — Я — готовий, всією душею!

Самгін замовк, трохи прохолоджений цим виявом, навіть на секунду помітив у цьому щось гумористичне, а Митрофанов, крикнувши, говорив далі дуже тихо:

— Тільки, напевно, відкинете, відштовхнете ви мене, бо я — людина сумнівна, слабкої вдачі і з фантазією, а при слабкій вдачі фантазія — отрута і трутизна, як ви знаєте. Ні, заждіть,— попросив він, хоч Самгін ні словом, ні жестом не заважав йому говорити.— Я давно хотів сказати вам,— усе не наважувався, а ось цими днями був у театрі, на модній отій п'єсі, де показано заслужено нещасних людей, які бурмочуть чорт знає що, а між ними утішливий дідок бреше направо, наліво...

Він передихнув, скривив обличчя невдалою усмішкою й розвів руками:

— Тут мене раптом осяяло й навіть у жар кинуло: шкідливий дідок той схожий на мене поведінкою своєю, схожий!

— Я не зовсім розумію,— сказав Самгін, нахмурившись.

— Схожий — видумує, стерво! Климе Івановичу, я вас поважаю і...

Спіткнувшись на якомусь слові, він похитав головою:

— Бачите... Розказував я вам про себе усяке, там, ну— винюся: все те я видумав для пристойності. Дружин видумав і взагалі все життя...

— Дозвольте — навіщо ж? -- неприязно й здивовано спитав Самгін.

— Для благопристойності...

Іван Петрович тремтячою рукою налив горілки, але не випив її, а відсунувши чарку, засміявся горловим, ікаючим сміхом; на скронях і під очима в нього виступив піт, він швидко і міцно стер його хусточкою, зібганою в грудку.

— І зовсім я не Митрофанов, не Іван, а — Петро Яковлевич Котельников, нижегородський купецький син, дуже відома фамілія була...

Він знову стер піт з обличчя, змахнув хусточкою й засовався на стільці, ніби збираючись схопитися й утекти.

— З двадцяти трьох років служу агентом розшукової поліції в карних справах, переведений сюди за успіхи в розшуках...

— В карних? — неспокійно, пошепки спитав Самгін, ще не знаючи, що сказати, але почувуючи, що Митрофанов чимось образив його.

— Не турбуйтеся, — підтвердив Іван Петрович. — Ні до чого іншого не причетний. Та якби навіть і був причетний, і тоді — ваш слуга! Бо ви і дружина ваша для мене — перші люди, які...

Не докінчивши, він глибоко зітхнув і казав далі, здивовано кліпаючи:

— Цікаво — як ви не догадалися про мене тоді, під час студентської бійки? Адже якби я був простою людиною, хіба мені дали б супроводжувати вас у поліцію? Це — раз. Знову ж і те: живе людина на очах у вас два роки, ніде не служить, все начебто посади шукає, а — на що живе, на які кошти? І почей дома не ночує. Простодушні люди ви з дружиною. Аж боязко за вас, слово честі! Анфиміївна — та, мабуть, за злодія вважає мене...

По його обличчю розпливлась провинна й добродушна усмішка.

— Ви ні в якому разі не розкажете про це дружині, — суворо сказав Самгін. — Потім, згодом, я сам скажу.

Митрофанов, зітхнувши, замовк, мовби даючи Самгіну час щось вирішити, а Самгін думав, що ось, мовляв, він вважав цю людину своєрідно значною, розсудливою...

«А що, по суті, змінилося?» — спитав він себе й не знайшов відповіді.

— Може — треба переїхати мені з квартири від вас? — почув він сумний шепіт поживця.

— Ні, цього не треба. Я... подумаю, як...

— В сищики я пішов не з користі, а — з обставин нужди, — забурмотів Митрофанов, випивши горілки. — Ну і фантазія, звичайно. Начитався злодійських книжок, цікаво! Лекок був людина великого розуму. Ох, боже мій, боже мій, — голосніше сказав він, — простили б ви мені

обман мій! Слово честі обманював з любові й відданості, а воно ж полюбити людину — трудно, Климе Івановичу!

— Так,— мимоволі сказав Самгін, бачачи, що темні, дурнуваті очі змокли й ніби тануть. До його образи на цю людину приєднався подив перед сповіддю Митрофанова. Але все-таки сповідь трохи зворушувала своєю безперечною щирістю, і все-таки було приємно чути сердечні висловлювання Митрофанова; він став менше симпатичним, але ще цікавішим.

— Хороших людей я не зустрічав,— говорив він, задумливо й сумно розглядаючи виделку.— І — набридло мені в собаки бліх вичісувати,— це я про свою посаду. Адже — що таке злодій, Климе Івановичу, якщо правду сказати? Дрібна скалка, справді — блоха! Комар, так би мовити. Без потреби й комар не кусає. Звичайно — є хлопці, що застаріли в злочинності. Але ж всі живемо по потребі, а не по євангелію. Ось — виникла потреба привести фабричних на поклін до православного царя...

Трохи піднявши плечі, Митрофанов сховав, як черепаха, голову, показав пальцем за спину собі.

— А ось, будь ласка, дивіться, сидить торговий народ, щасливо їсть найчудовішу страву, хилить горілку та вино дорогих сортів, розмовляє про свої справи, і начебто нічого й не було. Але ж я так розумію, що фабричних у Кремль водили заради спокою і порядку, заради цього й нічні сторожі мерзнуть, і злодіїв ловлять і взагалі — все! А — справжнього дбання про благополуччя життя у всьому цьому не бачу я, Климе Івановичу, їй-богу,— не бачу! І, знаєте, іншим разом, як шилом уколе, коли подумаєш, що по-справжньому про народ дбають, не шкодуючи себе, тільки політичні злочинці... тобто не злочинці, звичайно, а... роман «Овод» або «Спартак» зволили читати? Мені панночка Сомова порадила, читав з приємністю, знаєте!

Самгін усміхнувся, він готовий був навіть засміятися голосно, але не тому, що стало весело, а Митрофанов обережно підвівся з стільця й сказав, не простягаючи руки:

— Уклінно дякую... від щирого серця!

Самгіну здалося, що пожиалець начебто виріс за цю годину, обличчя в нього схудло, зробилося благообразнішим. Самгін великодушно подав йому руку.

— То — я дружині сам скажу.

Митрофанов поклонився й пішов.

Клим посидів ще хвилин з десять, намагаючись при-

вести думки до ладу, але думалося незграбно, суперечливо, і ясне було тільки одно — щирість Митрофанова.

«Кінець кінцем виходить те, що він віддає себе на мою волю. Агент карної поліції. Карної,— казав собі Самгін.— Порядні люди гидують цією роллю, але це навряд чи справедливо. В сучасному суспільстві таємні агенти така сама неминучість, як злочинці. Він, безперечно... добра людина. І — не дурна. Він — людина типу Тані Куликової, Анфиміївни. Людина для інших...»

Коли Самгін вийшов на Красну площу, на ній було порожньо, як буває завжди святами. Небо осіло низько над Кремлем і розсипалося лапатим снігом. На золотій чалмі Івана Великого сніг не тримався. Біля музею покvapливо шпортався табун голубів свинцевого кольору. Трудно було уявити, що на цій площі, за годину до цієї хвилини, топталися, вдираючись у Кремль, тисячі робочих людей, яким, напевно, нічого невідомо з історії Кремля, Москви, Росії.

«Так, ось і Митрофанов вважає революцію неминучою. «Ми»,— казав він. Хто ж це — «ми»? Але,— який несподіваний і... фантастичний згин у цій людині...»

Дома, втомлено роздягаючись і з досадою думаючи, що зараз треба буде розказувати Варварі про маніфестацію, Самгін почув у їдальні брязкіт чайних ложок, глухувате воркотіння Кумова і потім іронічне запитання дядя Миші:

— Це ви що ж, юначе, Шеллінга начиталися, чи що?

— Я Шеллінга не читав, я взагалі філософію не люблю, вона — від розуму, а я, як Лев Толстой, не вірю в розум...

— Як Толстой? Ого-о!..

«Бодай вас чорт забрав»,— в думці вилаявся Клим.

Не бажаючи бачити цих людей, він пройшов до свого кабінету, ліг там на диван, але двері до їдальні були не щільно причинені, і він добре чув розмову старого народного з письменником.

— Людина живе не розумом, а уявою...

— Та — ну?

— Тобто й розумом теж, але це нижча форма, а вищі досягнення наші не від розуму...

— Наука, наприклад?

— І наука теж починається з уяви.

— Налити вам? — спитала Варвара, і з ласкавого тону запитання Клим зрозумів, що вона питає Кумова.

Йому захотілося чаю, він вийшов до їдальні. Кумов підвівся назустріч йому, дружина здивовано спитала:

— Ти прийшов? Де ти був?

— Дивився на маніфестацію робітників, потім — у патрона.

— Ага! — скрикнув дядько Миша, і маленьке його личко засяяло добродушним ехидством. — Ну що, як вони? Співали «Боже царя храни», так? Розкажіть-но, розкажіть!

— Але ж Гусаров розказував, — нагадала Варвара.

— А ми зіставимо свідчення, — жартівливо сказав Суслов і, явно готуючись до бою, обсмикнув на грудях шерстяну оранжову курточку, що її вив'язала Любаша. Та перше ніж Самгін почав розказувати, він заговорив сам.

— Гусаров той — у найбільшій ажитації, йому там примарилося щось, а тут він Плеханова спотворював, мовляв, визволення робітничого класу справа самих робітників, а ми — інтелігенція, ну — і повинні відійти собі геть...

Не слухаючи його, Кумов півголосом бурмотів, перекинувши довге тіло своє до Варвари:

— Хлисти, під час радінь, бачать духа святого, а воно ж духа святого нема...

Самгін, зробивши здивоване обличчя, подивився на нього через окуляри, письменоводитель, ніяково усміхнувшись, примовк.

— Взагалі виходило в нього так, що інтелігенція — прикажчиця робітничого класу, не більш, — говорив Суслов, кривлячись, накладаючи ложкою варення в склянку чаю. — «Ні, сказав я йому, прикажчики революцій не роблять, вожді, вожді потрібні, а не прикажчики!» Ви, марксисти, за поганим прикладом німців, справді стаєте в позицію прикажчиків робітничого класу, але в німців є Бебель, Адлер та — чи мало ще? А у вас — таких нема, та й не дай боже, щоб з'явилися... проважати робітників у Кремль, на поклоніння до царя...

Та, хоч Суслов і ехидничав, Самгіну було ясно, що він зажурений, його маленькі оченята засмучено кліпали, голос зривався, й ложка в руці тремтіла.

— Ні, Гусаров той із таких, знаєте, начебто «блажен муж», а насправді — «вскую шаташася»...

— Ви вже знаєте? — спитала Тетяна Гогіна, входячи до кімнати. — Самгін оглянувся й ледве впізнав її: в про-

стенькому платті, в грубих черевиках, гладенько причесана, вона була схожа на покоївку з небагатої сім'ї. За нею увійшла Любаша й мовчки повалилась у крісло.

— Що це ми знаємо? — спитав Суслов, оглядаючи її і Любашу. — Любаша сердито пирхнула:

— Він — зубатовець, Гусаров той...

— Дозвольте! — неспокійно і голосно сказав Суслов. — Такі речі треба говорити, маючи підстави, панночки!

— Він — дурень, але хоче грати велику роль, ось що, по-моєму, — досить спокійно сказала Тетяна. — Варю, дайте чашку міцного чаю Любаші, і я прожену її додому, вона нездужає.

Суслов, нетерпляче стукаючи ложкою по кісточках своїх пальців, спитав її:

— Ну-бо ж?

— Там, у Кремлі, Гусаров сказав до робітників промову на тему — геть політику, не вірте студентам, інтелігенція хоче на шиї в робітників проїхати до влади та інше в такому роді, — сказала Тетяна начебто байдуже. — А ви звідки знаєте це? — спитала вона.

— Ні, спочатку ви, — вам як це відомо? — покvapливо промовив Суслов.

— Я стояла позад нього, коли він говорив, я і ще один робітник, учень мій.

— Так, — сказав Суслов, дивлячись на Кліма.

Минуло кілька секунд пренеприємної, вичікувальної мовчанки. Потім Самгін, усміхаючись, нагадав:

— А ще недавно він стверджував потребу фабричного терору.

Варвара ставила термометр Любаші, Кумов встав і пішов, ступаючи навшпиньках, похитуючись, балансуючи руками. Сидячи з чашкою чаю в руці на ручці крісла, а другою рукою спираючись на плече Любаші, Тетяна почала розказувати спокійно й докладно, без звичайних спроб говорити дотепи.

— Слухало його чоловіка... з тридцять, можливо — з сорок; він стояв біля цар-дзвона. Говорив без захвату, не-сміливо. Один робітник відзначив це, сказавши сусідові: «Боїться хлопець ширше рота роззявити». Вони напрочуд чутливо помічали все.

— Ну, а як взагалі були настроєні? — спитав Суслов.

— Мені здається — байдуже. А втім, це не тільки моє враження. Один металіст, знайомий Любаші, мабуть,

цілком правильно визначив настрої, коли ще йшли туди: «Йдемо, сказав, до незнайомого лісу по гриби, може, будуть гриби, а певніше — не буде; ну, нічого, погуляємо».

Варвара хотіла засвітити в кімнаті.

— Зажди,— сказав Самгін, хоч у кімнаті було вже темнувати.

Суслов, потираючи руки, тихенько засміявся.

— Я ніяких високих почуттів у робітників не помітила, але я була далеко від пам'ятника, де говорили промови,— казала далі Тетяна, дивуючи Самгіна спокійним тоном розповіді.— Там хтось істерично розчулювався, розмахував шапкою, було видно, що люди хрестяться. Але пробитися туди було неможливо.

— Тридцять вісім і шість,— голосно оповістила Варвара,— Суслов підняв руку й прошипів:

— Шш!

«Поводиться, як хазяїн»,— подумав Клим.

Урвавши розповідь, Гогіна почала умовляти Любашу піти додому й лягти, але та вперто й сердито відмовилась.

— Відчепись; піду, коли розкажеш.

— Але ж ви, Сомова, не заважайте,— попросив Суслов — суворо попросив.— Ну, далі, Гогіна!— сказав він тоном учителя в школі; усміхаючись, Варвара сіла поряд нього.

— В закутку, між монастирем і будинком судових установ, якийсь пан, у пальті незвичайного крою, лаяв Вітте і запевняв робітників, що паперовий карбованець «християнськи моральна форма грошей», саме так і казав...

Суслов зрадів, ляснув себе по колінах долонями й сказав крізь сміх:

— Це він, бовдур, із записки Сергія Шарапова про російські фінанси. Ви чуєте, Самгін? Он як, га? Це — робітникам говорити про християнськи моральний карбованець. Ех, ек-кономісти...

— Робітники й про моральний карбованець слухали мовчки, покурюють, але не сміються,— розказувала Тетяна, дивлячись скося на Сомову.— Взагалі там, у різних місцях, якісь люди збирали навколо себе невеликі групи робітників, умовляли. Були й безсловесні глядачі; як такий був Тагільський,— сказала вона Самгіну.— Я дуже

боялась, що він мене впізнає. Робітники впізнавали зразу: панночка! І поглядають на мене підозріло... Молодь пробувала в цар-гармату залазити.

Вона заплющила очі, ніби згадуючи давно минуле, а Самгін подумав: навіщо треба було їй штовхатися серед робітників, їй, чепурусі, закоханій у книжки П'єра Луїса, прихильниці еротичної літератури, що захоплювалася холодною любов'ю Бріусова.

— Дивно вони оглядали все,— знову заговорила Тетяна, вже з відтінком подиву,— наче вперше бачать Кремль, а воно ж, звичайно, багато хто з них, якщо не всі, бували в ньому великодніми ночами. Начебто в чуже місто прийшли. Або — квартири наймають. Якийсь робітник сказав: «А будинки не дуже показні». Цікава стара жінка була там, огряднюща, крива, в чоловічому пальті і, мабуть, глухувата, все наставляла вухо до тих, хто розмовляв з нею. Обличчя — опухле, зовсім нерухоме, очі майже непомітні; моторошне обличчя! Вона все допитувалася: «Що вони обіцяють?» І умовляє: «Ви, чоловіки, не вірте. Я — кріпачкою була, я — знаю, цей цар обдурив народ. Глядіть, знову обдурять».

Суслов знову захлинувся тихим сміхом:

— Я знаю її! Це — Катерина Бочкарьова. Крива, так? Стегно розбите? Ну, так!

— Робітники умовляли її: «А ти не кричи!»

— Вона! Слова її! Жива! Їй — років з семдесят, напевно. Я її давно знаю, Олександра Пругавіна знайомив з нею. Сектантка була, сютаївка, потім стала чимось ніби ворожкою-віщункою. Ось таких, що тихенько, але вперто руйнують ідеї справедливого царя, ми не досить цінімо, а вони...

Любаша раптом вискочила з крісла, ступила і, змахнувши руками, немов кидаючись у воду, повалилася; якби Самгін не встиг підтримати її, вона б з розмаху вдарилася об підлогу обличчям. Варвара і Тетяна взяли її під руки й вивели.

— Але ж он яка вперта,— ображено сказав Суслов,— їй треба лягти, а вона сидить!

Він підсунувся до Самгіна й зараз же спитав:

— Що — цей Гусаров — в організації, в партії?

— Не знаю. Не думаю,— відповів Самгін, почувавши, що розповідь Тетяни дивно схвилювала його і навіть наче розлютила.

— Негідник який,— пробурчав Суслов крізь зуби.— Ну, а ви, Самгін, що думаєте про маніфестацію?

— Я ж не був у Кремлі,— неохоче почав Самгін, закурюючи цигарку.— Наскільки можу думати, Гогіна правильно висвітлює: робітники ставилися до цієї витівки — в кращому разі — тільки з цікавістю...

— Мм,— недовіжливо промимрив дядько Миша.

— Я стояв серед публіки, вони йшли повз мене,— казав далі Самгін, дивлячись на кінець цигарки, що димів. Він розказав, як дехто з робітників приєднався до публіки і раптом, з захопленням, став говорити про неї.

— Мені здається, що багато хто з натовпу глядачів почував себе зраджуваним, тобто досить певно висловлював свій протест проти загравання з робітниками. Це, звичайно, інстинктивне...

— Класове, думаєте? — усміхнувся Суслов.— Ні, бачте, не сподівайтесь! Це виявляється нелюбов до фабричних, цілком зрозуміла в нашій селянській країні. Здавна заведено дивитися на фабричних, як на людей, що відбилися від землі, бешкетних...

Його вставки, заважаючи говорити, дратували Самгіна. І, піддаючись роздратуванню, Клим вів далі:

— Погляд — шкідливий. Страйки останніх років переконують нас, що робітники — сила, яка добре відчуває своє значення. Потім — для них готова ідеологія, зброя, якої нема в буржуазії і селянства.

— Нібито й нема? — вставив Суслов, піддражнюючи.

Та Самгін уже не слухав його зауважень, не відказував на них, говорячи далі все більш збуджено. Він так захопився, що не помітив, як увійшла дружина, і урвав мову свою лише тоді, коли вона засвітила лампу. Спираючись рукою на стіл, Варвара дивилася на нього чудними очима, а Суслов, підвівшись на ноги, обсмикуючи куртку, сказав, явно задоволений чимось:

— А ви, Самгін, як видно, не дуже правовірний марксист, і навіть...

Він з усмішкою проковтнув кінець фрази, потиснув руку Варварі й знову звернувся до Самгіна:

— Не сподівався. Тим приємніше.

Коли він пішов, Самгін спитав дружину:

— Чого це ти так дивишся?

— Слухала тебе,— відповіла вона.— Чому ти говорив про робітників так... роздратовано?

— Роздратовано? — з цілковитою ширістю вигукнув він. — Нічого подібного. Звідки ти це взяла?

— З твого тону, слів.

— По-перше — я говорив не про робітників, а про міщан, обивателів...

— Так, але ти їх картав за те, що вони не розуміють, чим загрожує для них робітничий рух...

— Вони це розуміють, але...

— Що — але?

— Вони — безсилі, і це — вада.

— Не розумію, — чому вада?

— Безсилля — вада.

Зелені очі Варвари усміхнулися, і голос її прозвучав дуже по-новому, коли вона, зітхнувши, сказала:

— Ох, Климе, не люблю я, коли ти говориш про політику. Ходімо до тебе, тут прибиратимуть.

Узявши його під руку й важко спираючись на неї, вона з підозрілою обережністю пройшла до кабінету, всадила чоловіка на диван і навіть підсунула за спину йому подушку.

— У тебе жахливо стомлене обличчя, — пояснила вона свою турботливість.

— То тобі не подобається? — почав він.

— Авжеж, — поквапилася відповісти Варвара, вмоцнюючись на дивані з ногами й поправляючи плаття. — Ти, звичайно, говориш завжди розумно, цікаво, але — неначе перекладаєш з іноземної мови.

— Гм, — сказав Самгін, намагаючись згадати свої слова, сказані дядеві Миші, і зрозуміти, чим вони потішили його, чим викликали в дружини цей новий, умовляючий тон.

— Любий мій, — говорила Варвара, бавлячись пальцями його руки, — я хочу поговорити з тобою дуже... від душі! Мені здається, що роль, яку ти граєш, обтяжує тебе...

— Дозволь, — не можна говорити про гру, — поважно спинив він її. Варвара, відхилившись, знизала плечима.

— Ти забув, що я — невдала актриса. Я тобі просто скажу: для мене життя — театр, я — глядач. На сцені йде огляд, гевце, з'являються, зникають по-різному вбрані люди, що — як ти сам часто казав — хочуть показати мені, тобі, одно одному свої таланти, свій внутрішній світ. Я не знаю — наскільки внутрішній. Я думаю, що має рацію

Кумов,— ти ставишся до нього... по-панськи, недбало, але це дуже цікавий юнак. Це — людина для себе...

Самгін уважно заглянув в обличчя дружині, вона кивнула головою й ласкаво сказала:

— Атож, саме так: для себе...

— Що ж він проповідує, Кумов? — спитав Клим іронічно, але почувуючи невірне занепокоєння.

Дружина пригорнулася тісніше до нього, її високий, трохи крикливий голос став ще лагіднішим, ласкавішим.

— Він каже, що внутрішній світ не може бути вияснений навиками розуму уявляти світ зовнішній ідеалістично чи матеріалістично; ці навики тільки звужують, спотворюють справді людське, вбивають свободу уявлення ідеями, догмами...

— Наївно,— сказав Самгін, не цікавлячись філософією письменника.— І — малограмотно,— додав він.— Але що ж ти хочеш сказати?

— От, я кажу,— здивовано відповіла вона.— Бачиш... Ти ж знаєш, який дорогий мені?

— Так. І — що ж? — квапив Самгін.

Дружина жартівливо вдарила його по плечу.

— Як це чемно ти сказав!

Але зараз же нахмурилась.

— Я не хотіла б жаліти тебе, та, уяви,— мені здається, що тебе треба жаліти. Ти стаєш не досить особистою людиною, ти йдеш на спад.

Вона говорила ще щось, але Самгін, не слухаючи, думав:

«Який тяжкий день. Вона в чомусь має рацію».

І він розсердився на себе за те, що не зміг розсердитися на дружину. Потім спитав, вийнявши з портсигара цигарку:

— Чого тобі бракує?

— Тебе, звичайно,— відповіла Варвара, начебто вона давно чекала цього запитання. Взявши в нього з руки цигарку, вона закурила й лягла в позі одаліски з якоїсь картини, спираючись ліктем на його коліно, пускаючи в стелю струмки диму. У цій позі вона сказала фразу, яку не раз читав Самгін у романах,— фразу, яку він часто чув зі сцени театру:

— Ти мене не почуваш. Ми вже не співзвучні.

«Тільки це»,— подумав Самгін, слухаючи з усмішкою знайомі слова.

— Жінка, що її не ревнують, не почуває себе коханою...

— Бачиш ти,— почав він солідно,— ми живемо в такий час, коли...

— Всі чоловіки і жінки, ідеалісти і матеріалісти, хочуть кохати,— закінчила Варвара нетерпляче і вже своїми словами, підвелася й сіла, шпурнувши недокурену цигарку на підлогу.— Це, друже мій, головний зміст усіх епох, як ти знаєш. І — не сердься! — для цього я по жертвувала дитиною...

— Вчинок, якого я не схвалював,— нагадав Самгін.

— Так.

Вона зіскочила з дивана і, походжаючи по кімнаті, бавлячись поясом, казала далі:

— Хоч би що люди робили, вони кінець кінцем хочуть вигідно влаштуватися, чоловік зі своєю жінкою, жінка зі своїм чоловіком. Це — єдина, незаперечна правда. Ось я бачу ідеалістів, матеріалістів. Я — трошки хазяйка, правда ж? Ну, то я тобі скажу, що ідеалісти цинічніші, одвертіші в своєму пориванні до вигод життя. Не кажучи про те, що вони хтивіші й практичніші за матеріалістів. Еге ж, еге ж, вони не забігають так далеко, вони практичніші за людей, яким, для того щоб жити добре, потрібно зробити революцію. Моїм друзям революція не потрібна, їм ось потрібні гроші на книжкове видавництво. Я можу впевнено сказати, що матеріалісти, при всьому їхньому захопленні цифрами, не могли б зробити мені такої тонко опрацьованої і втратної для мене пропозиції, яку зробили мої друзі. Ти назвав Кумова наївним, але це єдина людина, який від мене та, здається, і взагалі від життя не треба нічого...

— Ти щось занадто добре говориш про нього,— вставив Самгін.

— Заслуговує. А ти хочеш показати, що здатний ревнувати? — недбало спитала вона.— Кумов — типовий глядач. І любить згадувати про Спінозу, який мав насолоду, вивчаючи життя павуків. В ньому, нарешті, є щось спільне з тобою... яким ти був...

— Приємно чути,— усміхнувся Клим і, почувавши себе засипаним її словами, як снігом, сказав, зітхнувши:

— Дивно ти говориш, Варваро.

— Дивно? — перепитала вона, глянувши на годинник, її подарунок, що стояв на столі в Кліма.— Ти добре зро-

биш, якщо завдаси собі клопоту подумати над цим. Мені здається, що ми живемо... не так, як могли б! Я йду говорити з приводу видавництва. Думаю, це — години на дві, на три.

Поцілувавши його в лоб, вона зникла, і, хоч це вишло в неї якось раптово, Самгін був задоволений, що вона пішла. Він закурив цигарку й погасив світло, на підлогу лягла мутна смуга світла від ліхтаря й темний хрест рами; речі зімкнулись, кімната стала тіснішою, теплішою. За вікном волого зітхав вітер, падав густий сніг, міста не було чути, наче в глибоку ніч.

Клим Самгін задумався, витягнувшись на дивані, заплющивши очі.

Варвара ніколи не говорила з ним у такому тоні; він був певен, що вона дивиться на нього все ще так, як дивилася, будучи дівчиною. Коли ж і чому змінився її погляд? Він згадав, що за кілька тижнів до цього дня дружина, випровадивши гостей, втомлено позіхнувши, спитала:

— Ти не помічаєш, що люди стають нуднішими?

А не дуже давно вона дбайливо, але начебто й докоряючи, сказала:

— У тебе від окулярів червоніє кінчик носа.

Потім Самгін пригадав такий випадок: місяців зо два тому він пропрацював з Кумовим пізно аж за північ і, як це бувало не раз, запропонував письменникові залишитися ночувати. Прокинувшись пізно, він пішов умиватись, але виявилось, що двері до ванної було заперто зсередини. Він був певен, що дружина давно вже одягнена й, напевно, в їдальні, але все-таки постукав. Йому не відповіли. Подумавши, що гачок заскочив у кільце сам собою, бо дверима дуже грюкнули, Самгін пішов до їдальні, взяв хлібний ніж, гадаючи просунути його в щілину між одвірком і дверима й підняти гачок. Варвари в їдальні не було. Знову увійшовши в напівтемний коридор, він побачив її в дверях ванної; розкошлана, в капоті на голому тілі, вона пригнічено крикнула:

— Чого тобі?

Загортаючи капот на грудях, притулившись спиною до одвірка, вона опускалася, неначе хотіла сісти на підлогу, коліна в неї вигнулися.

— Та чого тобі? — повторила вона тихіше й плаксиво, тоді як ноги в неї все підгиналися і одною рукою вона стягала комір капота, а другою трималася за груди.

Коли Клим, з ножем у руці, підійшов щільно до неї, він побачив у сутіні, що широко розплющені очі в неї налиті страхом і блищать фосфорично, наче очі в кішки. Він, теж аж зляканий — такий здивований нею, кинув ножа, обняв її, повів до їдальні, і там усе з'ясувалося дуже просто: Варвара погано спала, пізно встала, викупавшись, лягла на кушетку у ванній, задрімала, і їй приснилося щось страшне.

— Прокинулась, відчинила двері, і — раптом ти йдеш з ножем у руці! Страшенно безглуздо! — говорила вона, посміюючись нервовим смішком, пригортаючись до нього.

— Ти що ж, — уявила, що я хочу зарізати тебе? — жартівливо спитав Самгін.

— Нічого я не уявляла, а тривав якийсь страшний сон, — пояснила вона.

Самгін пішов умиватися. А, проходячи повз кімнату, де працював Кумов, — кімната була поряд з ванною, — він, скоряючись внутрішньому поштовхові, тихо прочинив двері. Кумов стояв спиною до дверей, опустивши руки вздовж тіла, схиливши голову до плеча й нагадуючи постать повішеного. Коли рипнули двері, він обернувся, усміхаючись, як завжди, дурнуватою й покірливою усмішкою, що розширила стиснуте обличчя його.

— Переписали?

— Атож.

— Покладіть на стіл мені, — сказав Самгін, думаючи: «Не може бути! З таким напівідіотом? Не може бути!»

Тепер він ладен був думати, що тоді Кумов був з Варварою у ванній; цим і пояснюється її безглуздий переляк.

«Напевно, так», — подумав він, не почувавши ні ревностів, ні образи, — подумав тільки для того, щоб відштовхнути від себе ці думки. Думати треба було про слова Варвари, яка сказала, що він силує себе і йде на спад.

«Це вона каже тому, що дедалі помітнішими стають люди, обмежені ідеологією російського чи західного соціалізму, — міркував він, не розплющуючи очей. — Обмежені люди — зрозуміліші. Вона бачить, що до моїх слів прислухаються вже не так уважно, ось у чому річ.»

Самгін згадав відзив Сулова про його марксизм і подумав, що ця людина, яку мучать усякі хвороби, сама схожа на хворобу, що підсилюється, він помолодів, зміцнів, в його учительському голосі дедалі гучніше чути командуючі ноти. Напевно, з його слів Любаша цими днями сказала:

— Ти, Климе, міркуєш, як старий ліберал.

Вона організувала групу «допомоги робітничому рухові» і, здається, почуває себе полковницею від революції.

Тетяна Гогіна навчає робітників у напівлегальній школі, на фабриці в якогось ліберала з купців. Її насмішуватість набирає характеру дедалі їдкішого, в ній помітно зростає пристрасть до гострого підкреслювання непереможних суперечностей, до тем гострих. Недавно вона сказала, що «Квіти зла» Бодлера — «чортова панахида по християнській культурі» і що Бодлер — «шекспірівський могильник». Сьогодні вона була настроєна інакше, бо, мабуть, стомлена й занепокоєна хворобою Любаші. Тут Самгін подумав, що ставлення Тетяни до брата дуже схоже на звичайнісінький роман, але згадав, що Олексій — приймак у сім'ї Гогіних. Олексій, як видно, «комітетчик». Він по-давньому веселий, жартівливий, але в нього виникла якась підозріла стриманість: Самгін помітив, що Олексій почав ставитися до нього з цікавістю, крізь яку виразно виступає недовір'я.

«Так, усі змінюються...»

Соціалісти безцеремонно, навіть зухвало висміюють лібералів, а ліберали тримаються так, начебто почувають себе винними в тому, що не можуть бути соціалістами. Але вони допомагають революційній молоді, дають гроші, квартири для зборів, навіть зберігають у себе нелегальну літературу.

Відчувши, що його опановує роздратування, Самгін схопився з дивана, закурив цигарку й згадав вигук горбатенької дівчинки:

«Та — чого ви бешкетуєте?»

«Зубатов — ідіот», — в думках вилаявся він і, наткнувшись у темряві на стілець, знову ліг. Так, хоч старики-ліберали сперечаються з молоддю, але майже завжди застерігають, що сперечаються лише для того, щоб «остерегти від помилок», а по суті, вони провокують молодь, підбиваючи її на більшу активність. Батько Тетяни, Гогін, обвинувачує своє покоління в тому, що воно не знайшло в собі сили продовжувати справи народовольців і дало змогу розігратися реакції Победоносцева. На одному з виступів він покаюнно сказав:

— Щедрін будив нас, та ми не прокинулись; історія не подарує нам цього.

Він людина середнього зросту, огрядний, рухається обе-

режно і майже кожен рух супроводжує покрякуванням. У нього, мабуть, недуже серце, під добрими сірого кольору очима набухли мішки. На лисому черепі в нього, над вухами, здіймаються, як роги, сиві чубчики, рештки пишного волосся; бороду він голить; з-під м'якого носа в нього похмуро звисають товсті, козацькі вуса, під губою — гостренький хвостик еспаньйоки. До Олексія і Тетяни він ставився з неприховуваною, сумною ніжністю.

— Наше покоління зобов'язане полегшувати молоді її хресний шлях,— сказав він одного разу другові й пожилцеві своєму Риндіну.

«Фабриканти жертв»,— подумав Клим, згадавши ці слова.

Риндін — поміщик, що розорився, колишній товариш народовольців, потім — толстовець, тепер — фантазер і анархіст, великий, сутулий, років під шістдесят, але дуже моложавий; в нього грубе, завжди нахмурене обличчя, різкий голос, довгі руки. Він має репутацію людини безмежно доброї, людини «не від світу цього». Старшого сина його заслано, середній — сидить у тюрмі, молодший, відмовившись учитися в гімназії, пішов з шостого класу в столярну майстерню. Про старого Риндіна Тетяна сказала:

— Він, через співчуття до людей, ладен убивати їх.

У Гогіна по неділях бували молоді адвокати, земці з провінції, статистики; гарячкували студенти й курсистки, мелькали стомлені й таємничі молоді люди. Інколи з'являвся Рідозубов, приносячи з собою похмуре озлоблення й нетерпимість церковника.

Самгін відвідував два-три такі доми, називаючи їх про себе «домами для мандрівників»; а Тетяна називала їх:

— Кубла словесних страхіть.

Майже скрізь Самгін зустрівчав Никонову; скромна, непомітна, вона по-приятельському усміхалася до нього, але ніколи не говорила з ним на політичні теми і тільки один раз здивувала його раптовим, чудним запитанням:

— Правда, що Сава Морозов дає гроші на видання «Іскри»?

Клим засміявся:

— Сава Морозов? Це, звичайно, жарт.

— Я теж так думаю,— сказала вона й відійшла собі.

Вона поволі збуджувала в Самгіна симпатію. Було в ній щось «митрофановське», що викликало довіру, і нагадувала вона якусь нескладну, чесну машину.

«Жертва. Покірна раба життя»,— зник думати про неї Самгін.

Чутка про те, що Сава Морозов і ще якийсь пермський пароплаво власник щедро допомагають революціонерам грішми, уперто трималася, і тепер, лежачи на дивані, курячи цигарку в темряві, Самгін озлоблено й похмуро думав:

«Все може бути. Все може бути в цій божевільній країні, де люди одчайдушно видумують себе і все життя погано видумане».

Згадувалося захоплення Радеева інтелігенцією, хазяйський тон Лютова в його розмові з Никоновою, окрик Сави Морозова на вченого консерватора, хіміка з світовим ім'ям, згадувалося ще багато що.

«Так, можливо, що допомагають. А якщо так, значить — провокують. Але — де ж моє місце в цій фантастиці? Сховатися куди-небудь в провінціальний закуток, жити самотньо, спробувати писати...»

Він почував, що це так само не для нього, як роль пропагандиста серед робітників чи роль одного з приятелів дружини, крикунів про космос і ерос, про бога і смерть. У нього була органічна неприязнь до цих людей гарних слів, до людей, які серйозно вірили, що вони вже не тільки європейці, але й парижани. Їхні розмови, долинаючи в кабінет до нього, викликали в його пам'яті жалюгідний образ Нехаєвої, з її страхом смерті і хворобливою жадобою кохання. Вони дратували його тим, що насмілювались зневажливо глузувати з соціальних питань; вони, видимо, якось вирвалися чи виродилися з хаосу тих ідей, про які він не міг не думати і які, заважаючи йому жити, мучили його. Потай від себе він розумів, що ці люди дуже освічені і що він, у порівнянні з ними, неук. Кінець кінцем вони розмовляли про речі, про які він не мав потреби думати. Інколи він почував, що це його вада, але вада лише тому, що обмежує його лексикон, досить, проте, багатий на афоризми.

«Філософія права — це спроба виправдати безправність»,— казав він і говорив, що, визнаючи законом боротьбу за існування, даремно й лицемірно шукати в житті місце релігії, філософії, моралі. Таких фраз він пам'ятав багато, добре користувався ними і, розуміючи, які вони дешеві, називав їх про себе «мідною монетою мудрості». Але взагалі від філософічних міркувань він утримувався,

віддаючи перевагу «фактам», а коли помічав, що факти висвітлюються ним трохи суперечно чи занадто однобарвно, він пояснював це вимогами об'єктивності.

Цього вечора ретельно, з усією приступною йому об'єктивністю, перемацавши, переглянувши всі враження останніх років, Самгін відчув себе такою зовсім самотньою людиною, таким чужим усім людям, що аж зазнав тоскного болю, який міцно стиснув у ньому щось дуже чутливе. Він підвівся й довго сидів, безтямно дивлячись на вкриті льодом шибки вікна, ледве освітлені золотистим світлом ліхтаря. Він був у стані, близькому до розпачу. В пам'яті виникла фраза редактора «Нашого краю»:

«Вся наша інтелігенція хвора на гіпертрофію критичного ставлення до дійсності».

«Можливо, що я теж заразився на цю хворобу,— подумав Самгін.— Заразився й звідси — усе».

Подумавши, він швидко знайшов «але».

«Але якщо я хворий, то, на відміну від інших, знаю — чим».

А в дальший момент подумав, що коли він такий самотній, то це означає, що він справді виняткова людина. Він згадав, що відчуття своєї відірваності від людей він уже зазнав у себе в місті, на паперті церкви Георгія Победоносця; тоді йому здалося, що в самотності є щось героїчне, таке, що підносить.

«Нема в мене своїх слів для голосу душі, а чужими вона не говорить»,— подумав Самгін.

На стіні, по склу картини, перебігла темна пляма. Самгін спинився і збагнув, що це його голова, потрапивши в промінь світла з вікна, відбилася на склі. Він підійшов до стола, закурив сигарку й знову почав ходити в темряві.

Варвара вернулася близько півночі. Почувши її дзвінок, Самгін поспішно засвітив лампу, сів до стола й розкидав папери так, щоб було видно: він давно працює. Він зробив це тому, що не хотів говорити з дружиною про дрібниці. Та через десяток хвилин вона прийшла в нічних туфлях, в сорочці до п'ят, погладила вологою і холодною долонею йому щоку, шию.

— Працюєш?

— Як бачиш.

— Дивно, під'їжджаючи до дому, я не бачила світла в твоєму вікні.

— Хіба?

Присівши на ріг стола, дружина сказала, що Любаша серйозно хвора, лікар вважає можливим запалення легенів.

— Там у неї Гогіна.

— Це — добре. Ти — йди, я скоро скінчу.

Варвара покірно пішла. Дивлячись на її оранжові п'яти, Самгін подумав, що ця жінка вже прочитана ним, нецікава. Він знав кожен рух її тіла, кожен подих і стогін, знав усю, не дуже багату, гру її обличчя і був певен, що добре знає метушливий хід її фраз, які вона не дуже обережно черпала з модної літератури й часто безпорадно плуталась у них, впадаючи в смішні суперечності. Та вона була зручною дружиною, практичною хазяйкою, і Самгін цинив її скептичне ставлення до людей, її почуття фальшу, вміння помічати маскування. Взагалі з нею не погано жити, але, наприклад, з Никоною було б, мабуть, ліпше, приємніше, хоч Никонова й старша за Варвару.

Через годину він тихо увійшов до спальні, сподіваючись, що дружина вже спить. Але Варвара, лежачи в постелі, курила, підклавши одну руку під голову.

— Погана звичка курити в спальні,— зауважив він, починаючи роздягатись.

— Скільки разів я казала тобі це,— озвалась Варвара; вийшло так, начебто вона закінчила його фразу. Самгін подивився на неї, хотів щось сказати, але не сказав нічого, помітив тільки, що дружина поповнішала і, мабуть, від цього шия стала коротша в неї.

«Якщо вона зраджує мене, це має якось позначитися на способах її пестощів, на рухах тіла»,— подумав Самгін і вирішив перевірити свій здогад.

— Посунься,— сказав він, підходячи до її постелі.

— Я так стомилася,— відповіла вона, не рухаючись, прикривши очі.— Заснути не можу.

Вона рідко відмовляла йому й ніколи не відмовляла під цим приводом. Просити її було б принизливо, він теж ніколи не робив цього. Він ліг у свою постіль ображений.

— Був там один єврей,— заговорила Варвара, погасивши цигарку й наче продовжуючи розповідь, почату нею давно.

— І Кумов був,— вимовив Клим і почув, що він не спитав про Кумова, а стверджує: був Кумов.

— Був,— сказала Варвара.— Але він — не в злагоді з

цією компанією. Він, як ти знаєш, обстоює своє: світ — непроникна п'ятьма, людина освітлює її вогнем своєї уяви, ідеї — це знаки, що їх діти пишуть грифелем на шкільній дошці...

— Найнаївніша метафізика, нісенітниця, — сердито сказав Самгін, з обуренням виявляючи спільне між філософією письменника і своїми думками. — Будемо спати, я теж стомився.

Варвара зітхнула, поправила подушку під головою і, помовчавши з хвилину, знову заговорила:

— А знаєш, не подобаються мені євреї. Це — сором?

— Звичайно.

— Не подобаються. Всі вони і завжди в усьому якомсь забігають наперед. І є євреї спеціально для збудження антисемітизму.

— Є й росіяни, які здатні викликати русофобство, — пробурчав Самгін. Та Варвара наполегливо і, здається, глузливо вела далі:

— Це — невдале заперечення. Адже ти теж не любиш євреїв, але тобі соромно признатися в цьому.

— Ото дурниця! Будь ласка, погаси світло.

Погасила, говорячи далі, у темряві, і голос і слова її стали ще більш драгівливими.

— Хіба ти не казав, що, коли євреї — нігіліст, то він у тисячу раз гірший за російського нігіліста?

Самгін, насилу відмовчуючись, подумав, що не слід їй розказувати про Митрофанова, — сміятиметься вона. Пробурмотівши щось недоладне, нібито крізь сон, Клим пририв, нарешті, дружину мовчати.

Митрофанов з'являвся не так часто й вільно, як раніше. Він входив провинно, з запитливою усмішкою на обличчі, неначе мовчки питаючи:

«Ну, як же вирішено?»

Багато пив чаю, розказував вуличні й трактирні сценки, дуже смішив ними Варвару і тишив Самгіна, підтримуючи його переконання, що, незважаючи на метушню інтелігенції, життя, в глибині своїй, покійно скоряється старим міцним навичкам і законам.

— Здається, скоро посаду дістану, другим помічником доглядача буду в божевільні, — сказав Митрофанов Варварі, але, коли вона вийшла з їдальні, він покvapливим шепотом сказав Климові:

— Про божевільню я збрехав, звичайно, пробачте!

— Навіщо? — здивувався Клим.

— Та, знаєте, все-таки, якщо Варвара Кирилівна матиме сумнів щодо мого життя, то щоб у вас було чим пояснити хитку поведінку мою.

Самгіну сподобалась ця своєрідна турбота сищика про нього, але, провівши Митрофанова, він спитав сам себе: «Невже моє ставлення до Варвари вже помітне для сторонніх?»

І — розсердився:

«Цей бовдур, здається, вважає мене своїм однодумцем у чомусь...»

Через кілька днів Самгін самотньо сидів у їдальні за вечірнім чаєм, думаючи про те, як багато в його житті зайвого, відмерлого. Згадалася кімната, набита поламаними речами, — кімната, яку він несподівано виявив дома, будучи дитиною. В ці невеселі думи тихо, наче привид, увійшов Суслов.

— Чули? — спитав він, усміхаючись, поблискуючи чорненькими очима. Підсів до стола, хазяйновито налив собі склянку чаю, акуратно поклав варення в склянку і, розколючучи чай, брязкаючи ложечкою, розказав про селянські бунти на півдні. Маленька, суха рука в нього тремтіла, личко кривилося усмішками, він роздирив ніздрі і все крутив шиєю, стиснутою накрохмаленим коміром.

— От — бачите? — лагідно, умовляючим тоном питав він. — Чого ж вартий ваш суто економічний рух робітників, керованих не вами, а жандармами, чого він вартий у порівнянні з цим стихійним поривом селянства до соціальної справедливості?

Ввічливо усміхаючись, Самгін мовчав і не вірив старому, думаючи, що ці заворушення селянські, мабуть, такі самі вбогі й малозначні, як пам'ятне грабування хлібного магазину. А Суслов, натягаючи рукава піджака до кистей рук, наче підліток, якому костюм уже короткий і незручний, дзвенів:

— Зайшов сказати, що зараз їду тижнів на три, на місяць; ось ключ від моєї кімнати, передайте Любаші; я заходив до неї, але вона спить. Розхворілася дівчина, — зітхнув він, зморщивши сірий лоб. — І — як невчасно! Її треба б послати в одно місце, а вона ось...

Тут Самгін побачив, що старий одягнений святково або як іменинник в новий, темносиній костюм, а його худе тіло войовничо виструнчене. Він навіть набув чогось тако-

го, що нагадувало дядька Якова, напівзгорілу, напівмертву людину, що з'явилася воскрешати мерців. Ласкаво попрошавшись, Суслов пішов, порипуючи новими черевиками й залишивши в Самгіна невиразне бажання знайти в старому що-небудь комічне. Комічного — не знаходилося, але Клим усе-таки з деякою натугою подумав:

«Йому б до піджака пришити позолочені гудзики... Статський радник від революції...»

Хвилини через десять Сусллова замінив Гогін, але не такий веселий, як завжди. Він був більше обізнаний і чимось явно незадоволений. Ходячи по кімнаті, ляскаючи пальцями, як людина в досаді, він півголосом виразно говорив:

— Заворушення почалися в селі Лисячому й охопили п'ять повітів Харківської і Полтавської губерній. Так. Там у вас брат, еге ж? Дайте його адресу. Туди їде Тетяна, треба зібрати матеріал для закордонників. Дві адреси в нас є, але, напевно, серед наших арешти.

Піднявши за спинку важкий стілець, розгойдуючи його на витягнутій руді, Гогін задумливо казав далі:

— Не охочий я міркувати з одного боку і з другого боку, але, мабуть, це — компенсація за парад Зубатова. Одначе — не по-д-добається мені це...

— Чому? — спитав Клим, трохи пригнічений його розповіддю.

— Як сказати? Щось емоціональне, — грішний! Недавно на одній фабриці страйк був, машини переламали. Кваліфікований робітник машин не ламає, це завжди — справа чорноробів, людей від сохи...

Він поставив стілець, сів на нього верхи й поскуб вусики.

— Державне хазяйство — машина. Старувата, спрацювалася? Так, але... Бідна ми країна! І ось тут втручається емоція, яка... яка, можливо, — розрахунок. За кордоном наші здійснюють питання про створення кваліфікованих революціонерів. Розумна штука...

Не слухаючи його, Самгін намагався уявити, як на батьківщині Гоголя бунтують десятки тисяч людей, яких він знав тільки «чоловіками» і «парубками» українських п'єс. Потім, при допомозі прочитаної ще в дитячих роках за вимогою батька «Історії селянських воєн у Німеччині» і «Політичних рухів російського народу», уява створила похмуру картину: місячної ночі, звивистими дорогами, серед полів, сунуть від села до села густі, темні юрби, ого-

чують садиби поміщиків, труться об них; спалахують величезні вогнища, а люди кричать, свищуть, виють, чорною масою сунуть далі, все зростаючи, наче підіймаючись із землі; попереду них мчать табуни зляканих коней, позаду збільшуються горби вогню, над ними — хмари диму, неба — не видно, а земля — порожніє, верхній шар її мовби згортається килимом, утворюючи все нові, живі, чорні вали.

— Так, значить, у четвер? — спитав Олексій, вставши й оглядаючись.

Самгін ствердно кивнув головою, хоч і не чув, що саме запропонував чи про що просив Гогін.

Коли він знову залишився на самоті, його повила холодним димом нудьга знайомої тривоги. В пам'яті ожили темні маси людей. Хвилювалися, вгинаючи під собою землю, сотні тисяч на Ходинському полі, і згадалось, як він подумав, що коли ця сила дружно рине на Москву, вона розтопче місто на сміття і порох. Ішли десятки тисяч робітників до бронзового царя, дідуса голубоокого молодого чоловіка, який, підстрибуючи на сидінні коляски, мчав крізь рев тисяч людей, провинно усміхаючись до них. Народ підіймає дзвона, натягаючи вірвовки так, немов хоче перекинути дзвіницю. Зривають «усією громадою» замок з дверей запасного хлібного магазину. Мужик, з дерев'яною ногою, ловить неіснуючого сома. Інший недовіжливо питає:

«Та — чи був хлопчик? Може, хлопчика того й не було?»

У двох цих мужиках начебто було щось алегоричне і втішливе. Може, всі люди ловлять неіснуючого сома, знаючи, що сом — не існує, але приховуючи це один від одного?..

«Ні, безглуздо я думаю», — вирішив він, заплющивши очі й надіваючи окуляри.

«Є в мені щось безпорадне, — вирішив він, але зразу ж поправив себе: — Дитяче. Та — невже я завжди житиму так? Бранцем, невільником?»

Нудьга випхнула його з дому. Над містом, у холодному й дуже високому небі, блискало багато зірок, скромно світилася срібна підкова місяця. Від вогнів міста небо здавалося жовтеньким. По Тверській, повз яскраві вікна кофейні Філіппова, парадно походжали повії, франтуваті студенти, безтурботні юнаки з паличками. Чоловік у кошлатому пальті, в котелку і з двома підборіддями, ви-

переджуючи Самгіна, сказав дівчині, з якою йшов під руку:

— Ну, гаразд, три карбованці, але вже...

— Звичайно, — чесним голосом відповіла дівчина. — Мене всі хвалять.

А другий чоловік, з довгим обличчям, в розхристаній шубі, стоячи на розі Кузнецького мосту під ліхтарем, умовляв співрозмовника, маленького, але сутулого, в зім'ятому капелюсі:

— Чорт з ними! Хай школи церковнопарафіяльні, тільки б народ знав грамоти!

В колясці, запряженій парою чорних звірів, ноги яких працювали наче підойми фантастичної машини, проїхала Алина Телепнева, поряд з нею — Лютов, а проти них, під спиною кучера, розмахував рукою товстий чоловік, схожий на пожежника. Самгін згадав про Лідію, вона живе десь на Кавказі і, як каже Любаша, пише книжку про щось. Варвара ніколи не згадує про неї. Макаров — у Москві, але його не помітно. Брат Дмитро недавно прислав довгого й безбарвного листа, вивчає кустарні промисли, особливо — гончарний.

«Можливо, що його заарештовано», — подумав Самгін.

Молодцювато пройшов по бруку взвод рослих солдатів, що змінився з караулу, срібні багнети, косо пронизуючи повітря, наче розчісували його.

— Ми пішли? — спитала Самгіна дівчина в широкому капелюшку, задержувато надітому набік, її неприродно розширені зіниці колюче блищали.

«Атропін, звичайно», — догадався Клим, суворо глянувши в розфарбоване обличчя, і задумався про повій: вони чомусь пропонували йому себе саме у важкі, нудні години.

«Кумедно».

Але вже було не нудно, а, як завжди на цій вулиці, — цікаво, гамірно, одверто розпусно й не збуджувало ніяких тривожних думок. Будинки, ставні й кремезні, стояли, щільно притулившись один до одного, міцно вчепившись у землю фундаментами. Самгін зайшов до ресторану.

Коли він вернувся додому, дружина вже спала. Роздягаючись, він кілька разів глянув на її обличчя, спокійне, навіть самовдоволене обличчя людини, яка, стримуючи усмішку задоволення, слухає щось приємне їй.

«Вона — щасливіша за мене. Бо дурніша».

Самгін ліг, погасив світло, з хвилину прислухався до дихання дружини. В ньому швидко закипіла злоба.

«Дурна баба з удаваною скромністю розпусниці, яка скромна тільки тому, що боїться виявити свою шалену хтивість. Викидня вона зробила для того, щоб дитина не заважала їй насолоджуватись».

Темрява легко підказувала злі слова. Самгін знижував їх одно з одним, і йому була приємна праця збудженого почуття, приємно насичуватися гнівом. Він почував себе дужим і, згадуючи слова дружини, казав їй:

«Так, я з природи не революціонер, але я чесно виконую обов'язок порядної людини, я — революціонер по свідомості обов'язку. А — ти? Ти — хто?»

Йому навіть захотілося розбудити Варвару, сказати в очі їй жорстокі слова, побити її словами, примусити плакати.

«Напевно, ось у такому стані інколи вбивають жінок», — мигцем подумав він, прислухаючись до гамору надворі, де начебто коні тупотіли. Через хвилину почувся поквапливий стукіт у двері й глухий голос Анфиміївни:

— Поліція у флігель прийшла. Не світить, ніби спите, може, бог пронесе.

— Чорт би їх узяв, — пробурмотів Самгін, схоплюючись з постелі, штовхнувши дружину в плече. — Прокинься, трус! Втрете, — бурчав він, намагаючи ногами туфлі, одна з них уперто ховалася під ліжко, а друга сплющи-лась, не пускаючи в себе пальці ноги.

Варвара, потворно довга в нічній сорочці, перелетіла, наче повітрям, до вікна.

— Ох, боже мій...

— Не відтулуй завіски!..

— Є в тебе що-небудь? Ховай, дай мені, я сховаю...

Анфиміївна сховає.

Вона вибігла, огидно голосно стукнувши дверима спальні, а Самгін швидко пройшов до кабінету, дістав з книжкової шафи папку, в якій зберігалася колекція заборонених листівок, віршів, коректур, статей, не пропущених цензурою. Особисто йому всі ці папірці давно вже здавалися пошленими і здебільшого бездарними, але вони були монетою, на яку він купував увагу людей, і були цінні ще тим, що дешевиною своєю зміцнювали його зневагу до людей.

«Я — боюсь», — признався він, лягнувши себе пап-

кою по колінах, і шпурнув її на диван. Було дуже прикро почувати себе боягузом і було б ще гірше, якби Варвара помітила це.

«Заарештують... Чорт з ними! Вишлють з Москви, не більше, — поквапливо умовляв він себе. — Виберу місто, яке тихіше, й житиму поза цим безглуздям».

Вбігла Варвара.

— Давай!

Схопивши папку, вона, вибігаючи, подала надію:

— Здається, не до тебе.

Самгін, обережно відгорнувши драпіровку, подивився у вікно; по двору вешталися людиноподібні згустки п'їтьми.

«Не до тебе, — повторив він слова дружини. — Інша сказала б: не до нас».

Варвара знову вернулась, він відійшов від вікна, сів на диван, дивлячись, як вона, намагаючись надіти капот, марно шукає рукав.

— Поможі ж!

І, коли він розправив рукав, Варвара, пригорнувшись до нього, пробурмотіла:

— Не можу уявити тебе в тюрмі.

— Сотні людей сидять.

— Ах, яке мені діло до сотень!

Сіли на дивані, щільно одно коло одного. Крізь щілину в драпіровці видно було, як по фасаді будинку напроти перебігає відсвіт ліхтаря, наче бажаючи зіслизнути з стіни; Варвара, закуривши цигарку, спитала:

— Невже хвору заарештують?

Самгін не відповів. Було безглуздо, смішно і ніяково перед Варварою сидіти й чекати візиту жандармів. Та — що ж робити?

— А Суслов — поїхав, — шепотіла Варвара. — Він, мабуть, знав, що буде трус. Він — такий хитрий лис...

— Неправда, — суворо сказав Самгін.

Знову замовкли, прислухаючись до заливчастого кашлю на дворі; кашель починався з басового бухкання і, підвищуючись, переходив у тонкий вереск дитини, що му-читься від коклюшу.

— Це — принизливо, чекати! — догадалась Варвара. — Я — ляжу.

Вона пішла, сердито човгаючи туфлями. Самгін устав, знову обережно подивився у вікно, в темряву; в ній нічого не змінилось, так само перебігало по стіні світло ліхтаря.

«Зіпсувався пальник,— подумав Самгін.— Не прийдуть, це ясно».

Іти до спальні не хотілось, він ліг на диван, почувуючи себе дуже самотнім і в чомусь винним перед собою.

Ранком до чаю прийшов Митрофанов, він був понятим при трусі в Любаші.

— Трусили суворо, — розказував він і схвально усміхався. — Ні зернини не знайшли, ні дробинки. А все-таки забрали.

— Але ж вона хвора! — обурено вигукнула Варвара. Іван Петрович знизав плечима, зітхнув:

— У них — свої міркування, вони здоров'ям підозрілих людей не цікавляться. І книжки були законні, — казав він далі, знову усміхаючись. — Біблія, наука, твори Тургенєва, том четвертий...

— А чому ви думали, що в неї повинні бути якісь незаконні книжки? — підозріло спитала Варвара.

Іван Петрович допитливими очима глянув на Самгіна, усміхнувся, потер شوку й півголосом заговорив:

— Ех, Варваро Кирилівно, чого там приховувати! Я ж розумію: настав час переміщення сил, і на посаду дурнів ціляться розумні. І — пора. І навіть справедливо. А вже коли бажано справедливості, то, звичайно, жаліти нема чого. Я ж тільки проти вбивств, крадіжок і взагалі безпорядків.

Він зігнувся, нахилившись до Варвари, і ще більше притишив голос:

— Одначе — і вбивство можна зрозуміти. «Запит до кишені не кладеться», — як то кажуть. Якщо стріляють в міністра, я розумію, що це запит, заява, так би мовити: поступіться, бо — ось! І для доказу сили — бах!

Варвара обережно засміялась.

— Ви кумедно говорите, Іване Петровичу, — сказала вона крізь сміх.

Звичайно, смішно, — погодився пожилець, — але, їй-богу, під смішним словом думки в мене серйозні. Як я пройшов і проходжу широкий шар життя, то я цілком бачу, що людей, які не вміють керувати життям, нікому не жалко, і всі розуміють, що хоч він і міністр, але — непотрібний! І тільки цікавість, так наче вбито невідомого, глянуть на труп, побалакають трохи про причину знищення та й ідуть собі, кому куди треба: на службу, в трактири, а хто — по чужих квартирах, у злочинських справах.

Самгін слухав філософічні висловлювання Митрофанова й хмурився, побоюючись, що Варвара догадається про професію пожилця. «Так ось що робить твоя людина злого розуму», скаже вона. Самгін шукав погляду Івана Петровича, хотів застережливо підморгнути йому, а той, захоплюючись дедалі більше, вже спітнів, як завжди при великому хвилюванні

— Звичайно, якщо це стане звичкою — стріляти, ну, це — погано, — казав він, вирячивши очі. — Тут, я думаю, все-таки є небезпека, хоч усе життя ґрунтується на небезпеках. Одначе, якщо молоді люди запальної вдачі виламують зубці з гребінця — чим же ми причешемось? А нам, Варваро Кирилівно, причесатися треба, ми — народ розкуйовджений, кошлатий. Ох, господи! Я ж уже знаю, яка розкошлана людина...

Самгін голосно кашлянув, але й це не допомогло.

— Може, звичайно, що це в нас від всесильної туги за справедливістю, адже, знаєте, навіть злодії про справедливість мріють, та і всі взагалі в тузі за яким-небудь іншим життям, від чого в нас і пияцтво і розпусність. Одначе, запевняю вас, Варваро Кирилівно, багато хто прикидається, сучі діти. Я ж знаю. Наприклад — злочинці...

«Бовдур!» — в думці вилаявся Самгін і, крякнувши, почав дзвонити ложкою об склянку, але зараз же й перестав заважати Митрофанову.

Люто вирячивши очі, б'ючи себе кулаком по коліну, Митрофанов простягнув другу руку до Варвари, розчепіривши пальці, начебто наміряючись схопити її за горло.

— Який же ти, сучий сину, злочинець, — люто шепотів він. — Ти ж — дурень і... і ти уві сні живеш, ти — добра людина, адже ось що ти! Уявляєш ти, дурна голова! Паяц ти, акторик і самозванець, а не злочинець! Не Р-рокамболь, брешеш! Тобі, сучий сину, до Рокамболя, як півневі до орла. І винен ти в привласненні чужого звання, а не в крадіжці зі зломом, дур-ню!

Він струснувся, випростався й сказав спокійніше, піднявши руку, як для присяги:

— Варваро Кирилівно, — подібного до нас народу — нема!

Варвара дивилася на нього зачудовано, навіть ніби зачаровано, вона відкинулася на спинку стільця, заклавши руки за шию, груди в неї непристойно напружились.

Самгін уже не хотів зупинити висловлювання агента поліції, знаходячи в них деякий алегоричний зміст.

— Зовсім неможливий для співжиття народ, ніби як блаженний і безумний. Кожна нація має своїх злодіїв, і нічого проти них не скажеш, ходять люди в своїй професії нормально, як у гумових калошах. І — ніяких забобонів, — усе зрозуміло. А в нас найнікчемніший чоловічок, простий карманник, неодмінно з фокусом, з фантазією. Дозвольте розказати... З одного доручення...

Митрофанов заїкнувся, мигцем глянув на Кліма.

— Тобто не з доручення, а з нагоди, довелося мені піймати на гарячому одного натирача підлоги, він чудово пристосувався красти дрібні речі, — обручки, сережки, брошки і взагалі. І от, знаєте, дивлюсь я за ним. Натирає він у багатому домі паркет. В будуарі. Хлопчака-помічника вислав, швиденько відімкнув відмичкою шухляду в трюмо, взяв що слід і занурив у мастику. Чудово. А потім...

Митрофанов підстрибнув на стільці, і його кругле, котове обличчя освітілося безглуздо радісною усмішкою.

— Потім вибігає в суміжну кімнату, стає на руки, як молодий негідник, ходить на руках і сам на себе в низ дзеркала дивиться. Але — дозвольте! Йому — тридцять чотири роки, борідка солідна й навіть сивенькі скроні. Отак! Питають... питаю його: «Дуже добре, Яковлев, а навіщо ж ти догори ногами ходив?» — «Цього, каже, я вам пояснити не можу, але така в мене прикмета і звичка, щоб після успіху в ділі пожити з хвилиночку донизу головою».

Він знову усім тілом подався до Варвари й тихо, переконано, з якоюсь гіркою радістю, але начебто і з переляком казав далі:

— Це — не Рокамболь, а самозванство й найшкідливіша дурниця. Це, знаєте, самоомана й облуда, так би мовити, гра собою і крім як по пиці — нічого не заслуговує. І, знаєте, добре, що суд у такі штуки не вникає, а то б — як судити? Гра, господи боже мій, і така в цьому нудьга, що — заплакати можна...

Він і заплакав. Його вирячені очі обмилися сльозами, Самгіну здалося, що сльози жовтуваті і як піна. Покусавши губи, щоб стримати тремтіння їх, Митрофанов усміхнувся.

— Неможливо зрозуміти вчинки. Єрмаков, кіннозаводчик і в своїй справі знаменитість, почав, з надмірного багатства, двоповерховий притулок для бабусь споруджувати, будинок з домовою церквою тощо. Раптом — повалило-

ся риштовання, покалічило кількох людей. Випадок — зрозумілий. Та Єрмаков, після того, церкву будоваги заборонив, а, добудувавши дім, віддав його, на сміх людям, під непристойний заклад, під мезон публік *, як кажуть французи з делікатності. Я вам таких прикладів десятки розкажу. А — до чого приміряються люди? Не розумію. І починаєш думати, що вже нема людини без фокусу, від кожної ждеш, що ось-ось та — й стане догори ногами.

Тяжко зітхнувши, Митрофанов встав, спитав:

— Думаєте — просто все? Служать люди на різних посадах, їдять, відвідують трактири, цирк, театр та й — годі? Ні, Варваро Кирилівно, це сама оболонка, шкаралуща, а всередині — нудьга. Звичайність життя це — фальш і — до часу, а настане викривна хвилина, і — піде людина вниз головою.

Він низько й незграбно вклонився.

— Пробачте, будь ласка, що розхвилювався. Живеш, знаєте, і... незручно. Неспокійно. Пробачте.

Струшуючи рукою кришки хліба з піджака, він пішов.

— Чу-удово, — здивовано протягла Варвара, заплющивши очі, хитаючи головою. — Як це... чудово! Викривна хвилина, га? Що ти скажеш?

— Еге ж, цікаво, — сказав Самгін, розбираючись у «системі фраз» агента поліції.

— Ні, він мало схожий на розсудливу людину, якою ти його вважав, — сказала Варвара.

— Здається, це — так, — пробурмотів Самгін і пішов до себе.

— Не розумію, чим він тебе розчарував, — наполегливо допитувалась дружина, ідучи за ним. — Ти зайдеш до Гогіних спсвістити про арешт Любаші?

— Розуміється.

Він сів до стола, розгорнув перед собою товсту папку з написом «Справа» і зразу ж, як тільки зникла Варвара, упав, як у яму, зарослу бур'янами, в хаотичну плутанину слів.

«Самозванство. Гра в життя...»

Йому здавалося, що за цими словами сховано вже знайомі йому тривожні думки. Митрофанов чимось зляканий, це — ясно, він поведився, як людина провинна, він, по суті, виправдувався.

* Публічний дім (франц.).—Ред.

«Чесний хлопець, тому й провинний»,—зробив висновок Самгін і з досадою відчув, що висновок цей ніби підказано йому збоку, неприємно, по-чужому.

Заважала думати Варвара, командуючи в їдальні:

— Пийте кофе.

— Спасибі, — відповів Кумов.

«У капоті, не причесана, ноги голі», — згадав Самгін про дружину, а вона допитувалась:

— Що ж він казав?

Лягідним голосом і, мабуть, як завжди, з усмішечкою поблажливості до людей, що помилилися, Кумов розказував:

— Докоряв письменникам-реалістам за духовну малограмотність; це дуже справедливо, але вже не новина, та вони ж і самі розуміють, що реалізм віджив.

— Ви думаете?

— Так, це — закон: коли життя стає особливо трагічним — література відходить до ідеалізму, з'являються романтики, як було наприкінці XVIII століття...

— Гм... А чи так?— спитала дружина.

«Зважає, яким крамом вигідніше торгувати», — подумав Самгін, встав і гучно причинив двері кабінету, щоб не чути дратівного голосу письменника і ділових запитань дружини.

Увечері він пішов до Гогіних, не подобалося йому бувати в цьому домі, де, наче на вокзалі, завжди юрмилися різноманітні люди. Двері йому відчинив скудовчений Олексій, з олівцем за вухом і якимись паперами в кишені.

— Ага, це — ви? А в нас...

— Трус? — тихо спитав Самгін.

— Ну, хіба тепер час для трусу...

— Вночі заарештовано Любашу, — сповістив Самгін, не роздягаючись, вирішивши зараз же піти. Гогін засліплено кліпнув і клацнув язиком.

— П-погано. Сестру — теж. У Полтаві. Ех... Ну, ходімо.

Він витягнув шию до дверей у зал, звідки глухо долинав хрипкий голос і кашель. Самгін збагнув, що відбувається щось цікаве, та вже й незручно було піти. В залі гарчав і кашляв Диякон; сидячи біля стола, він склав руки свої на грудях ківшиками, наче вмерлий, бас його втратив звучність, хрипів, перепинявся глухим бухикаючим кашлем; Диякон важко плутався в словах, не договориючи, проковтуючи, викрикуючи їх з натугою.

— Подібно до виходу з полону єгипетського, — крикнув

він якраз у ті секунди, коли Самгін заходив у двері. — А Мойсея — нема! І нема кому показати шлях до землі обітваної.

Самгін зразу помітив щось нове й моторошне в цій, здавна неприємній йому людині. Диякон потворно розплюснувся, став плоским; сидів він рівно, здерев'яніло. Зовсім сива борода в нього висіла клаптями, наче в жебрака, який навмисною непривабністю хоче викликати жалощі. І обличчя він жалюгідно: від лоба до потилиці волосся вилізло, оголивши сіру шкіру, але де-не-де на ній залишилися коротенькі клаптики, а над вухами стирчали, як роги, два довгі жмутки. Шкіра на обличчі зморщилась, обличчя стало довге, як у Василя Блаженного з дешевої ікони «богомаза».

— І нічого не було в них, ні рушнички, ні пістолетика, тільки паліччя, та кілки, та зойки...

«В ньому є щось театральне», — подумав Самгін, намагаючись звільнитися від почуття, що його гнітило. Воно зросло, коли Диякон, повільно повернувши голову, глянув на Олексія, що підійшов до нього, — заплила шкіра огидно оголила Дияконові очі, відтягнувши й вивернувши повіки, показуючи червоне м'ясо, зіниці розпливлися, й мутний блиск їх був явно божевільний.

— Ну, пишіть, пишіть, однаково, — сказав Диякон, відмахуючись від Олексія важким жестом руки.

На нього дивилося чоловіка з п'ятнадцять, розкиданих по кімнаті, Самгину здавалося, що всі дивляться так само, як він: гидливо, з острахом, чекаючи чогось незвичайного. Біля дверей сиділа прислуга: кухарка, покоївка, молодий двірник Яким; кухарка беззвучно плакала, втираючи очі кінцем хустки з голови. Самгін сів поряд з чоловіком, що зігнувся на стільці, спираючись ліктями на коліна, обхопивши голову долонями.

— Великий розпач, — хрипко крикнув Диякон і закашлявся. — До повені подібен був хід цей по незасіяних, незораних полях. Як сліпонороджені, йшли, озимину топтали, своє добро. І от наскочив на них воевода той, Сенахеріб Харківський...

— Він — нетверезий? — пошепки спитав Самгін сусіда; той, не поворухнувшись, досить голосно пробурчав:

— Ви самі п'яний...

— Старості одному розпорили черево нагаєм. Аж до кишок. Баб хльостали, як коней.

Хтось з кутка спитав тихо й безнадійно:

— Спроб опору — не було?

— Чим опиратися? Пальцями? Шкіра опиралася, коли її дерли...

Диякон замовк, оглядаючись кривавими очима. З усіх кутків кімнати почулися запитання, однаково несміливі, ніякові, тільки сусід Самгіна спитав голосно й суворо:

— Скільки ж тисяч було?

— Не лічив. Без ліку.

Самгін по голосу впізнав у сусіді Пояркова й відсунувся від нього.

— Ось ви сидите й цікавитесь: як били і чим, і чи багатьох, — заговорив Диякон, кашляючи й спльовуючи в брудну хусточку. — Що ж: усе для статей, для газет? В букви все у вас іде, в слова. А — діло ж коли?

Він спробував підвестися зі стільця, але не міг, величезні чоботи його наче вросли в підлогу. Витягнувши руки на столі, але не спираючись ними, він ще раз спробував устати і теж не зумів. Тоді, повільно повертаючи шиєю, схожою на стовбур дерева, увіткнутий у зім'ятий комір сірого каптана, він, оглядаючи людей, говорив далі:

— Словами і я тішився, вірші складав навіть. Не втішають слова. До часу — втішають, а настав час, і — соромно...

«Викривна хвилина», — автоматично згадав Самгін.

— Що — слова? Послід душі.

Зігнувшись так, що борода його лягла на стіл, розводячи по столу руками, Диякон божевільно забурмотів:

Придивився до життя диявол

Та й жахнувся, аж завив від страху:

— Господи! Та що ж це наробив я?

Подолав тебе я, — бачиш, боже?

Поламав я всі твої закони,

Друг ти мій і брат ти мій невдалий,

Авель ти...

Закашлявся, підстрибуючи на стільці, і прохрипів:

— Ось що складав... Забув, як далі... В кінці вони:

Обнялись, обидва гірко плачуть...

Диякон ударив долонею по столу.

— А — навіщо вони, сльози ті, богові і дияволіві, про безсилля своє? Навіщо? Не сліз народ просить, а Гедеона, Маккавеїв...

Він ще раз ударив по столу, і удар цей, нарешті, поміг

йому, він устав, худий, довгий, і дуже голосно, грубо прохрипів:

— Ісус Навін потрібен. Це — не я кажу, це зітхання народу. Сам чув: людини нема в нас, людину б нам! Еге ж.

По довгому тілу його від плечей до колін хвилюю проїшов дрож.

— Був проповідник тут, у підвалі жив, тельбухами торгував на Сухарівці. Навчав: камінь — дурень, дерево — дурень, і бог — дурень! Я тоді мовчав. «Брешеш, думаю, Христос — розумний!» А тепер — знаю: все це для втіхи! Все — слова. Христос — теж мертве слово. Правда в тих, що заперечують, а не в тих, що стверджують. Що можна стверджувати проти жаху? Лжу. Лжа стверджується. Нічого нема, крім великого горя людського. Інше все — доми, і віри, і всілякого розкіш, і смиренство — лжа.

Хоч кашель заважав Дияконові, але говорив він з великою силою і на кількох словах його хрипкий голос звучав уже, як і колись, бархатно. Перед очима в Самгіна раптом виникла похмура картина: ніч, широчезне поле, всюди на обрії палають величезні вогнища, і від вогнищ іде на чолі тисяч селян ця шалена людина з божевільним поглядом оголених очей. Та Самгін бачив і те, що слухачі, презираючись один з одним, схожі на глядачів у театрі, на глядачів, що їм не подобається приїжджий гастролер.

— І про рабів — неправда, лжа! — говорив Диякон, застібаючи тремтячими пальцями гачки каптана. — До Христа — рабів не було, були просто полонені, тілесне було рабство. А від Христа духовне почалось, атож!

Поярков підвів голову, випростався.

— Правда, батю, — сказав він.

— Дозвольте одначе, — обурено вигукнув чоловік з забинтованою ногою і палицею в руці. Поярков зашипів на нього, а Диякон, простягнувши до нього довгу руку з розчепреними пальцями, ричав:

— Був у мене син... Був Петро Маракуєв, студент, народодлюбець. Помер на засланні. Сотні юнаків гинуть, найчесніших! І — народ гине. Кучерявенький козачина стьобає нагаєм старих, які по півсотні років царів сито гудували, єпископів, вас усіх, всю Русь... вони їх нагаєм, еге ж! І гогоче з радості, що б'є і що вбити може, а — покараний не буде. Га?

«Га» Диякон ревнув оглушливо і так, що примусив Самгіна чекати поганої лайки. Але, відштовхнувши ногою

стілець, на якому він сидів, Диякон струснувся, наче намоклий під дощем птах, витяг з кишені строкатий шарф і, намотуючи його на шию, пішов до дверей.

— Не можу більше,— бурмотів він.— Пробачте. Не здужаю.

За ним пішов Олексій і сива дама в траурі; вона занепокоєно спитала:

— Де ж ви ночуете?

Диякон, кашляючи, не відповів. Він ішов, як сліпий, розсуваючи рукою повітря поперед себе, тяжко тупаючи.

Щоб уникнути зустрічі з Поярковим, який знову зігнувся й дивився в підлогу, Самгін теж обережно вийшов у передпокій, на ганок. Диякон стояв по той бік вулиці, притулившись плечем до ліхтарного стовпа, і читав якийсь папірець, піднявши його до світла; долонею другої руки він прикривав очі. На голові в нього був незвичайний кашкет, Самгін згадав, що з таких художники змальовували чиновників Гоголя.

— Шахраї,— пробурмотів Диякон, як п'яний, і, похрюпуючи, кашляючи, почав рвати папірець, потім, відштовхнувши від себе ліхтарний стовп, гучно застукав чобітьми. Вулиця була вузька, ідучи другою стороною, Самгін чув хрипке воркотіння:

— «Жертва богу... дух смутний... серце смутне і смиренне»... Х-хе...

Зустрічні люди оглядалися на довгу, безруку постать; руки Диякон щільно притиснув до боків і глибоко засунув їх у кишені.

«Мабуть, не легко на старість утратити віру», — роздумував Самгін, згадавши, що устами цієї божевільної, напівживої людини розбійник Микита казав Христу:

Ми тебе — й ненавидячи — любим,
Ми тобі і ненавистю служим...

Час подбав, щоб це враження недовго обтяжувало Самгіна.

Через кілька днів близько півночі, коли Варвара вже лягла спати, а Самгін працював у себе в кабінеті, покоївка Груша сердито сказала, наче про kota чи собаку:

— Пожилець проситься.

Митрофанов увійшов навшпиньках, балансує рукою, обличчя в нього було смішно стягнуте до підборіддя, вуса наїжені, він щільно причинив за собою двері і, підійшовши до стола, тихенько сказав:

— Знову студент міністра застрелив.

Самгін ледве стримав усмішку, — дуже смішне було обличчя в Митрофанова, його опущені плечі й загальна зім'ятість всієї його постаті.

— Наповал, як тетерюка. Надзвичайно спритно, передягся за офіцера та й — бац!

— Це — правда? — спитав Самгін, щоб сказати щонебудь.

— Ну, як же! В нас усе відомо зразу ж після того, як трапиться, — відповів Митрофанов і, зітхнувши, сів, уперся грудьми в ріг стола.

— Климе Івановичу, — пошепки заговорив він, — поясніть, будь ласка, до чого ця війна студентів з міністрами? Незрозуміло трохи: Боголепова застрелили, Победоносцева намагалися, нашого Трепова... а тепер ось... Не розумію, навіщо, — шепотів він, накручуючи на палець носову хусточку. — Це вже, знаєте, схоже на Африку: негри, носороги, взагалі — дика сторона!

— Я теророві не співчуваю, — сказав Самгін трохи поквапливо, одначе не зовсім упевнено.

— Розсудливість мені ваша відома, тому я й...

Важке тіло Митрофанова, з'їхавши з стільця, нахилилося до Самгіна, очі запитливо вирячилися.

— По-моєму, це не революція, а простий карний злочин, ніби жінчиного коханця вбити. Вбрався за офіцера і як самозванець — трах! Це вже не держава, а... село. Де ж безпечна держава, якщо всі стріляти почнуть?

— Звичайно, ці єдиноборства — безумство, — сказав Самгін суворим тоном. Він бачив, що чим більше говорить Митрофанов, тим страшніше йому, він уже спітнів, притиснув лікті до боків, ніяково ворушив кистями, і кисті нагадували про плавці риби.

— Вбрався, — повторював він. — Після нього хто-небудь за попа вбереться й архіерея застрелить...

Потім, підсунувшись до Самгіна ще ближче, він сказав:

— Климе Івановичу, ви, звичайно, розумієте, що дім — на підозрі...

— Тобто — мій дім? Я?

— Атож. Я, звичайно, з філерами знайомий через схожість служби. Стежать, Климе Івановичу, за тими, що навідують вас.

— І за мною?

— А — як же? Тут — жінка скромна на вигляд ходила

до Сомової, Никонова начебто. Потім пан Суслов і взагалі... Знаєте, Климе Івановичу, ви б як-небудь...

— Дякую вам,— сказав Самгін теплим тоном.

Митрофанов, мабуть, зрозумів подяку як бажання Самгіна скінчити розмову, він встав, притулив руку до лівого боку грудей.

— Йй-богу, це — від великої моєї пошани до вас...

— Я розумію, спасибі.

Самгін простягнув руку, а сищик, жадібно схопивши її обома своїми, спитав пошепки:

— Що ж,— студент той, за своїх стріляв чи за хохлів? Не знаєте?

— Не знаю,— відповів Самгін, мимоволі підштовхуючи гостя до дверей, поспішно думаючи, що це вбивство викличе нові арешти, репресії, нові акти терору і, як видно, повториться пережите Росією двадцять років тому. Він пішов у спальню, засвітив лампу, постояв біля постелі дружини,— вона спала міцно, обличчя в неї було сердито нахмурене. Сівши на ліжко своє, Самгін згадав, що, коли він повідомив про смерть Маракуєва, Варвара спокійно сказала:

— Я знаю.

— Чому ж ти не сказала мені?

Варвара відповіла:

— Якщо ти хочеш відправити панахиду, ще не пізно.

— Безглуздо жартуєш,— зауважив він.

— Я — не жартую, я — правила,— сказала вона, повернувшись до нього спиною.

«Так, вона стає дедалі більше чужою людиною,— подумав Самгін, роздягаючись.— Не варто будити її, завтра скажу про Сипягіна»,— вирішив він, наче караючи дружину.

Вона сама сказала йому це, розбудила і, розмахуючи газетою, майже закричала:

— Застрелили Сипягіна, читай!

І, підсівши до нього на ліжко, тихенько, але дуже схвильовано сповістила:

— Студент Балмашов. Розумієш, я, здається, бачила його в Знаменських, його і з ним сестру чи наречену, певніше — наречену, маленька панночка в боа з пір'я, з таким вірменським, чи що, прізвищем...

Бгаючи газету, скрививши заспане обличчя усмішкою, вона поскаржилась:

— Скоро не можна буде нікуди вийти, без того щоб героя не зустріти...

Вона не закінчила, та Клим, догадавшись, що вона хотіла сказати, зауважив:

— А пам'ятаєш, як ти жадала героїв?

Пирхнувши, Варвара підійшла до трюмо, нервово смикаючи гребінцем волосся.

— Робота на реакцію,— сказав Клим, кинувши газету на підлогу.— Потім який-небудь Лев Тихомиров знову розкається, скаже, що терор був безглуздям і Росії нічого не треба, крім царя.

— Не розумію, чому треба чекати Тихомирова... і взагалі — не розумію! В країні почалося культурне пожвавлення, загорілися яскраві вогні нової поезії, прози... на решті — живопис! — роздратовано говорила Варвара, причісуючись, кривлячись від болю, в її роздратуванні було щось дуже дурне. Самгін усміхнувся, пішов умиватися, але, увійшовши в туалетну, сів на кушетку, прислухаючись. Йому здалося, що в домі було незвичайно гамірно, як у дні прибирань перед великими святами: стукали двері, в кухні гриміли каструлі, бігала покоївка, брязкаючи посудом дужче, ніж завжди; важко, як коняка, тупала Анфиміївна.

Самгін подумав, що, мабуть, ось так само безглуздо-гамірно зараз в безлічі інтелігентських квартир; скрізь напіводягнені, непричесані люди читають газету, радіють, що вбито міністра, міркують — що буде?

— Безглузде життя...

Коли він вийшов з туалетної, навстріч йому по стіні коридору посунувся, як тінь, кухар, тримаючи в руці ковпак і білий весь, як покійник.

— Дозвольте спитати, Кліме Івановичу...

Червоне, пропечене личко в нього тремтіло, від беззубої, іронічної усмішки по щоках на голий череп повзли зморшки.

— Цікавлюся зрозуміти наміреність студентів, які вбивають вірних слуг царя, єдиного захисника народу,— говорив він пискливим, тремтячим голосом і жалібно, хоч, як видно, бажав говорити гнівно. Він м'яв у руках жорстко накрохмалений ковпак, здавна п'яні очі його плавали в жовтих сльозах, наче ягоди агрусу в патоці.

— Сімдесят років живу... Багато тих, що були студентами, досягли високих посад,— сам бачив! Чотири роки

служив у родичів убієнного його превосходительства боярина Сипягіна... бачив юнаком,— говорив він, заливаючись слізьми й не чуючи порад Самгіна:

— Заспокойтесь, Єгоре Васильовичу!

— Ніяких інших захисників, крім царя, не маємо,— схлипував кухар.— Я — кріпак, дворовий,— говорив він, стукаючи червоним кулаком у груди.— Весь вік служив дворянству... Купецтву теж служив, але — це мені прикро. І, якщо проти царя пішли купецькі діти, Климе Івановичу,— ні, дозвольте...

З кухні велично вийшла Анфиміївна, рукава кофти в неї були засукані, товстою, як нога, рукою вона взяла кухаря за плече й відклеїла його від стіни, наче афішу.

— Ну-бо, іди до роботи, Єгоре! Випий нашатирю, іди!

Тягнувши його, наче дитину, вона сказала Самгіну через плече своє:

— Ви його розмовою не балуйте. Йому — однаково, він і з мухами може розмовляти.

А влхнувши повара в кухню, пояснила:

— Пани зіпсували його, він же все в хороших домах жив.

— Зворушливий старий,— пробурмотів Клим.

— Зворушишся, отакі роки проживши,— зітхнула Анфиміївна.

Через годину Клим увійшов до кабінету патрона. Огородний, солідний чоловік, сидючи біля стола в халаті, простягнув йому теплу, запашну руку, поворушив бровами і, допитливо дивлячись в обличчя, спитав півголосом:

— Ну, що ви на це скажете?

— Робота на реакцію,— сказав Клим.

Патрон повів очима на маленькі двері в стіні, ліворуч від себе.

— Тихше, там — новий письменоводитель.

Він подумав, подивився в стелю.

— На реакцію, кажете? Гм, питання дуже складне. Звичайно, молодь гарячує, але...

Він знову задумався, високо підвівши брови. Цього ранку він блищав більше, ніж завжди, і міцнішим був запах одеколону, що йшов від нього. Пещене обличчя його солідно лисніло, блискав перламутр нігтів. Тільки очі в нього мінилися запитливо, начебто трошки тривожно.

— Еге ж, молодь гарячиться, однак — це зрозуміло,— говорив він, ретельно розминаючи слова губами.— Обу-

рення здорове... Люди бачать, що уряд неспроможний опанувати... тобто — взагалі неспроможний. І — бездарний, як про це свідчать заворушення на півдні.

Оглянувшись, патрон прислухався до тиші.

— Революція з підбурювачами, але без вождів... ви розумієте? Це — анархія. Це — не може дати результатів, що їх бажають розумні сили країни. Так само, як і повстання самих вождів,—я маю на увазі декабристів, народовольців.

Самгін, згадавши Диякона, подумав:

«Здається, і цей про Гедеонів мріє. Добрий би він був у ролі Гедеона зі своїм животом і брелками».

— Хочеться думати, що молоді розуміє своє завдання,— сказав патрон, підсунувши Самгіну пачку паперів, і встав; халат розгорнувся, показавши шовкову білизну на міцному тілі циркового борця.— Розуміється, людям доведеться провадити боротьбу на два фронти,— поважно говорив він, походжаючи по кабінету, витираючи хусточкою пальці.— Так, на два: проти лиходіїв справа, що доводять народ знову до пугачовщини, як було на півдні, і проти анархії тих, які впали в розпач.

Самгін було приємно, що ця дуже сита людина стрижилася. У нього виникла цікава думка: попросити Митрофанова, щоб він навів злодіїв на квартиру патрона. Митрофанов міг би зробити це, напевно, він приятелює зі злодіями. Але Самгін зразу ж збентежився:

«Чорт знає, яка нісенітниця лізе в голову».

Патрон підійшов до нього й сказав:

— До речі: післязавтра увечері в мене... мене просили влаштувати маленькі збори. Приходьте. Хтось такий із... провінції, скажемо, зробить цікаве повідомлення... як мені обіцяли.

«Вдоволений,— думав Самгін, шанобливо кланяючись.— Явно вдоволений. Ні, я таким не буду ніколи»,— зробив він висновок без жалю.

— З суду зайдіть до мене, я сьогодні не виходжу, нездужаю. На цьому тижні вам доведеться поїхати до Калуги.

За три дні Самгін переконався, що смерть Сипягіна пожвавила і потішила людей значно більше, ніж смерть Боголепова. Загальний настрій здався йому спорідненим з настроєм глядачів у театрі після першого акту драми, що дуже зацікавила їх.

— Здається — серйозно взялися, — сказав рудий адвокат Магніт, потираючи руки.

— Подивимось, подивимось, що буде, — говорили одні, невміло приховуючи свої надії на добрий кінець; інші, прикидаючись скептиками, запевняли:

— Нічого не буде. Це — випробувано.

Старий Гогін казав, наче упрощуючи й натякаючи:

— От якби тепер робітники натиснули добрим страйком, тоді, напевно, можна б привітати Росію з конституцією, — правда, Альшо?

Хмурий, схудлий Олексій неохоче відповів:

— Робітники, здається, стомилися працювати на чужого дядька.

На вулиці Самгін зустрів Рідозубова.

— Безглуздо, — сказав колишній толстовець, — убили комара, коли треба осушити болото.

Ця фраза здалася Климові штучною й пустою, значно природніше прозвучало інше, заклопотане запитання Рідозубова:

— Ви, юристе, як думаєте: Балмашова теж не повісять, як побоялися повісити Карповича?

День зборів у патрона був неприємний, холодний вітер вдирався в місто з Ходинського поля, сіяв запізнілі липкі сніжинки, а ввечері здійнялась хуртовина. Клим почував себе стомленим, недужим, знав, що спізнюється, і сердито підганяв візника, а той, засліплюваний снігом, підстрибував на козлах, філософськи відмовчуючись від підганянь сідока, умовляв коняку:

— Біжи, дурна, додому їдемо!

«І все-таки доводиться жити для того, щоб такі ось люди щось значили», — несподівано для себе подумав Самгін, і від цього йому стало ще холодніше й нудніше.

Двері в квартиру патрона звичайно відчиняла покоївка, слашава стара діва, а цього разу відчинив камердинер Зотов, колишній матрос, чоловік років під п'ятдесят, голений аж синій, з пухлим обличчям розгодованого ченця і недовірливим поглядом спідлоба.

— Будьте ласкаві в зало, — запропонував він, струшуючи мокре пальто. Самгін, протираючи окуляри, постояв перед дубовими дверима, потім обережно прочинив їх і вліз у вузьку щілину боком, розуміючи, що це безглуздо. Перед ним постала картина, що нагадала засідання маґсонів у нудному романі Писемського; посеред великої кім-

нати, навколо овального стола під опаловою кулею лампи сиділо чоловік з вісім; в кінці стола — патрон, поряд з ним — білогрудий, накрохмалений Прейс, а по другий бік — Кутузов у тужурці інженера шляхів. Присутність Кутузова не здивувала Кліма, начебто він уже знав, що «людина з провінції» й повинна була бути саме Кутузовим. Через стілець від Кутузова сидів, закинувши руки за шию, низько нахиливши голову, незнайомий у широкому сірому костюмі, спочатку Клим вважав його за порожнє крісло в чохлі. А пліч-о-пліч з Прейсом навалився грудьми на стіл бритоголовий; синій череп його стирчав майже на середині стола; ворущачи гострими кістками плечей, він, здавалося, хотів весь вилізти на стіл.

Освітлюючи стіл, лампа залишала кімнату в сутінках, заповнених димом тютюну; біля стіни, витягнувши й неприродно перекрутивши довгі ноги, сидів Поярков, він, як завжди, низько нагнувся, дивлячись у підлогу, поряд — Олексій Гогін і чоловік у чумарці й мазаних чоботях, схожий на візника; спалахнувши в кутку, сірник освітив кучеряву бороду Дунаєва. Клим полічив голови, — сімнадцять.

Він лічив по головах через те, що більшість людей витягла шиї до Кутузова. В позах їх було явно помітне напруження, начебто всі нетерпляче чекали, коли Кутузов скінчить говорити.

— Усе це ви, звичайно, читали, — говорив він, від цигарки в його руці здіймалася до лампи спіраль диму.

— Читали, — дзвінко підтвердив бритоголовий. — З подивом читали, — казав далі він, налізаючи на стіл. — Організація змовників, хлоп'яцтво, Густав Емар, романтизм гімназиста, — опонент засміявся штучним сміхом, і шкіра на голові в нього зім'ялася, наче чепчик.

— Дозвольте, — суворо сказав патрон, пристукнувши олівцем по столу, — бритий повернув обличчя до нього, говорячи з усмішкою:

— Автора цієї витівки я знав, як серйозного юнака, та, очевидно, життя за кордоном...

— Прошу не заважати доповідачу, — сказав патрон і ображено надув щоки.

Кутузов, струсивши попіл цигарки повз попільницю, став говорити знайомо для Кліма про революціонерів з нудьги і ради Христа, з романтизму і з пристрасті до пригод; він вимовляв слова насмішкуваті, але голос звучав спокійно й не образливо. Коротко, клинцем підстрижена

борідка, товсті, але теж підстрижені вуса не змінювали його мужицького обличчя.

«Він ніколи не зуміє переодягтися так, щоб його не можна було впізнати»,— подумав Самгін, слухаючи.

— Мені здається, що з'явився новий тип російського бунтаря,— бунтар із страху перед революцією. Я таких штукарів бачив. Вони органічно не здатні йти за «Іскрою», тобто, певніше кажучи,— за Леніним, але вони, бачачи зростання класової свідомості робітників, розуміючи неминучість революції, примушують себе вірити Бернштейну...

— Неправда,— сказав хтось з кутка.

— Можу навести приклади.

— З практики Зубатова,— різко підказав хтось.

Кутузов помовчав, мабуть, чекаючи заперечень, увіткнув цигарку в попільницю й казав далі:

— Недавно, розмовляючи з одним з таких хитрунів, я згадав дотепну думку таємного радника Філіппа Вігеля з його «Записок». Він сказав там: «Може б, ми вмить перейшли кривавий час безладдя й давним-давно з хаосу утворилися б благоустрій і порядок»,— цими словами Вігель виявив свій, безперечно щирий, жаль за тим, що Олександр Перший не розправився вчасно з декабристами.

З усмішкою глянувши в нерухоме й непроникне обличчя Прейса, він сказав голосніше:

— Струве, в передмові до записки Вітте про земство, намагається злякати департамент поліції своїм передбаченням жахливих жертв. Але мені здається, що за цим передбаченням ховається попередження: дивіться пильно, дурні! І хоч він там же радить «упокоритися перед історією й упокорити самодержавця», але ж це треба розуміти так: швидко поділіться з нами владою і ми вам допоможемо в бійці...

— Дозвольте,— звучно сказав Прейс, встаючи.— Я — протестую. Ця вихватка проти найталановитішого...

Патрон потягнув його за рукав і, нахмурившись, зашепотів щось у вухо йому, а Кутузов, мовби не почувши крику, говорив далі:

— Я цілком певен, що в нас є вже немало революціонерів, які квапляться розіграти драму, для того щоб швидше натішитися ідилією...

— Це ви — проти себе, проти Леніна,— із захопленням вигукнув бритоголовий.— Це він...

— Ленін — не квапиться, — сказав Кутузов. — Він просто стверджує необхідність виховання з робітників, з інтелігентів майстрів і митців революції.

— Вплив народників! Герої, юрба...

— Змови вигадувати, хо-хо!

Більше половини людей закричало зразу. Самгін не міг зрозуміти, приємно йому чи ні бачити так багато людей, роздратованих і ображених Кутузовим.

Перемагаючи гамір, кричав з кутка глухуватий голос:

— Цілком правильно сказано! Багато хто тому сунеться в революцію, що жити страшно. Подібно до баранів уночі, на пожежі, кидаються просто у вогонь.

Він начебто навмисне добирав слова на «о», і вони вперто лізли у вуха.

Патрон, лясаючи долонею по столу, марно умовляв:

— Па-нове! До поряд-ку...

Його не слухали. Кутузов заліплював язиком розірвану цигарку, а Поярков кричав через його плече Прейсові:

— Так, необхідно створити організацію, що була б здатна об'єднати в кожний даний момент всі революційні сили, всякі спалахи, виховувати і множити бійців для рішучого бою — от! Дунаєв, товаришу Дунаєв...

Дунаєва притиснули до стіни два незнайомі Климові юнаки, один — у чумарці; вони навперебій говорили йому щось, а він сміявся, протяжно, під'юджуючим тоном тягнув:

— Та — невже?

Юнак у чумарці хрипко казав в обличчя Дунаєву:

— Селянство захлюпне вас, як ховрашків.

— Та — ну-у? Згорять барани? Нехай. Яка шкода? Дим густіший, сморід буде, а шкоди — не буде.

Особливо був роздратований бритоголовий чоловік, він розповзався по столу, спираючись на нього ліктем, простягнувши ліву руку до обличчя Кутузова. Синя куля голови його прийшлася якраз під опаловою кулею лампи, смішно й моторошно повторюючи її. Слів його Самгін не чув, а в голосі почував особисту й гірку образу. Та було виразно чути сухий голос Прейса:

— Ніяк не міг я сподіватися, що ви — ви! — дійдете до ствердження потреби штучної фабрикації якихось буревісників і взагалі до...

Від хвилювання він подвоював початкові склади деяких слів. Кутузов дивився на нього усміхаючись і

ввічливо пускав дим з кутка рота в бік патрона, патрон відмахувався долонею; обличчя в нього було безнадійне, він гладив підборіддя олівцем і дивився на синій череп, що хитався перед ним. Поярков несамовито кричав:

— Еволюція? Задихнетесь ви в цій еволюції, ось що! Лакейство перед дійсністю, а їй треба кості переламати.

Слово «дійсність» він вимовив крізь зуби й поділяючи на склади, склад «сність» звучав, як лайка, а обличчя його вкрилося плямами, очі блищали, як луска коропа.

«Дунаєв тримає його за пояс, наче злого пса»,— подумав Клим.

— Ми, старі громадські працівники,— дужим басом і обурено казав патрон.

Його не слухали. Розкидані по кімнаті люди, виходячи з сутіні, з кутків, повільно і наче проти волі своєї, присувалися до стола. Бритоголовий став на ноги й виявився довгим, плоским і фігурою схожим на Диякона. Тепер Самгін бачив його обличчя,— обличчя людини, яка ніби тільки що перехворіла якоюсь тяжкою, виснажливою хворобою, зібране з дрібних кісток, обтягнуте по-старечому жовтою шкірою; в темних очних ямах блискали маленькі, вузькі очі.

— Фанатизм! Аввакумівщина! Баварське селянство довело... Сільський соціалізм в Італії...

Він звискував і наче читав заголовки конспекту, безладно вигукуючи їх. Руки в нього були короткі порівняно з тулубом, він розштовхував повітря ліктями, а кисті в нього метлялися, як звихнуті. Кутузов, покурюючи, неголосно, неохоче й коротко відказував йому. Клим не чув його й досадував — дуже хотілося знати, що каже Кутузов. Багатоголосся завжди трохи притупляло увагу Самгіна, і він уже не стільки стежив за словами, скільки за грою фізіономій.

— Панове! — кричав британець. — «Важкий хрест випав нам на долю!» Кожен з нас — раб, прикований ланцюгом до важкої коліснички історії, ми — каторжани, засуджені працювати в надрах землі...

— Дозвольте, я не згоден! — заявив про себе чоловік у сірому костюмі і в окулярах на татарському обличчі. — Стрибок з царства необхідності в царство свободи повинен бути зроблений, бо інакше — Ваал зжере нас. Ми повинні переродитися з підневільних людей на вільних працівників...

— Це — ваше діло, перероджуйтесь, — голосно промовив Кутузов і спитав: — Але яке ж до вас діло робітничому класові, справді революційній силі?

Він став говорити тихіше і цим примусив слухати себе. Стоячи біля стіни, в затінку, Самгін розумів, що Кутузов каже щось таке, що викриває саме його, Самгіна. Він бачив, що в цій кімнаті, скупо освітленій опаловою кулею, пародією на місяць, є люди, чий розум суперечить почуттю, але ці люди все ж розколоті не так, як він, людина, що її почуття і розум мучить якась незрозуміла третя сила, примушуючи жити не так, як вона хоче. Слухаючи Кутузова, він почував, що спокійна, навіть начебто неохоча течія мови крутить і засмоктує його в якусь воронку, у вир. Не вперше відчував він гіпнотичний вплив Кутузова, але ніколи ще не відчував цього з такою силою.

«Мабуть — його правда», — міркував Самгін, згадавши вигуки Диякона про Гедеона і слова патрона про революцію «з підбурювачами, але без вождів».

Він бачив, що більшість людей примовкла, лише деякі приборкано бурчать та іронічно регоче часом бритоголовий. Кутузов говорить, як професор зі своїми учнями.

— Я — розумію: всі шукають ключів до таємниць життя, видаючи ці пошуки за серйозну справу. Та — ключів не знаходять і пускають у діло ідеалістичні фомки, відмички та всякий інший злодійський інструмент.

— Вульгарно! — вигукнув британь, тупнувши ногою, нагнувшись уперед, наче падаючи. — Наука...

— Я не кажу про позитивні науки, джерело техніки, яка полегшує каторжну працю робочої людини. А що — вульгарно, то я не претендую на витонченість. Людина я грубувата, з тим і візьміть.

Говорячи, Кутузов постукував пальцем лівої руки по столу, а пальцями правої розминав цигарку, мабуть, занадто туго набиту. З неї на стіл сипався тютюн, патрон, гидливо випнувши нижню губу, стежив за цією операцією несхвально. Коли Кутузов розім'яв цигарку, патрон, виїнявши хусточку, змахнув тютюн зі стола на коліна собі. Кутузов з цікавістю глянув на нього, і Самгіну здалося, що вуха в патрона почервоніли.

— Міркуючи революційно, ми, звичайно, не боїмося діяти протизаконно, як бояться цього деякі інші. Але — ми проти «спалахопускання», — за словом одного товариша, — і проти дуелей з міністрами. Герої на час приємні

в романах, а життя вимагає мужніх працівників, які розуміли б, що велика справа робітничого класу—їхня кровна, історична справа...

— Ви — проповідник нібито незаперечних істин,— закричав британець. Він говорив швидко, захлинаючись словами, і Самгін не міг зрозуміти його, а Кутузов, відмахнувшись широкою долонею, сказав:

— Неправда, ласкавий пане, культура справді гине, але — не від механізації життя, як ви зволили сказати, не від техніки, що її культурне значення, як видно, не ясне для вас,— гине вона від ідіотичної психології буржуазії, від пожадливості міщан, крамарів, що вбивають любов до праці. Потім — ще раз повторю: чудова ваша бентежна людина шукає бурі лише тому, що вона, шельма, сподівається за бурею здобути спокій. Це — можливо — законно, але — до спокою — не близько. Особисто я маю сумнів, що він можливий і потрібен людині.

Кутузов встав, вийняв з кишені товстий, як цибулина, срібний годинник, глянув на нього, зважив на долоні.

— Одначе — чи не пора припинити ці «мікроскопічні для душі розваги»? Такий заголовок має одна старовинна книжка про гідру, організм найпримітивніший і сліпий.

Самгін непомітно посувався до дверей: йому не хотілося зустрічі з Кутузовим, а тим більше — з Поярковим і Дунаєвим. В кімнаті знову бурхливо закричали, хтось обурився:

— Ви називаєте мікроскопічними розвагами...

На вулиці було порожньо й неприємно тихо. Пізня ніч заспокоїла величезне місто. Вогні ліхтарів освітлювали брудножовті клапті хмар. Танув сніг, і від нього вже тхнуло весняною вогкістю. М'яко падали краплі з дахів, нагадуючи шарудіння нічних метеликів об шибки вікон.

Самгін ішов тихо, ніби побоюючись розхлюпати на ходу все те, чим він був заповнений. Більшу частину сказаного Кутузовим Клим і читав і чув з різних уст десятки разів, але в устах у Кутузова ці думки набували ніби густоти й ваги першоджерела. Самгін бачив перед собою Кутузова в тісному оточенні роздратованих, ворожих йому людей визивно спокійним, упевненим у своїй силі,— як завжди, це будило і задрість і симпатію.

«Вміти ось так опиратися людям...»

Він уявив Кутузова серед робітників, що неохоче йшли в Кремль.

«Як би він поведівся в цих випадках?»

Цього він не міг уявити, але подумав, що, напевно, багато робітників не пішло б до пам'ятника цареві, якби ця людина була з ними. Потім пам'ять воскресила й поставила поряд з Кутузовим юнака з блакитними очима і провинною усмішкою; патрона, який демонстративно змахує хусточкою тютюну зі стола; страхіливо розжирілого Варавку та ще багатьох різних людей. Кутузов не губився в їх натовпі, не загубився він і в селі, серед суворо настроєних мужиків, які розтягали хліб з магазину.

«Ні, його не назвеш рабом, «прикованим до важкої колісниці історії»...»

І тут Самгін уперше гріко пошкодував, що в нього нема людини, з якою він міг би одверто говорити про себе.

Майже біля дому його випередив чоловік у чорному пальті з металічними гудзиками, у кашкеті чиновника, на-сунутому на очі, випередив, оглянувся і, спинившись, спитав голосом Кутузова:

— Самгін? Здрастуйте. Я бачив вас там, у того бика, хотів підійти, а ви раптом зникли,— стримуючи голос, оглядаючи безлюдну вулицю, казав Кутузов.— Я ж до вас, тобто не до вас, а до Сомової...

— Її заарештували,— сказав Самгін дуже тихо, побоюючись, щоб Кутузов не схопив у його тоні почуття, якого не треба чути,— Самгін сам не знав, яке це почуття.

Кутузов круто спинився, штовхнув його ліктем і плечем:

— Чорт... Коли? Чому ж ви там не сказали мені?

Скинувши кашкет, він пішов дуже швидко, питаючи:

— Хвора? Паскудна історія! Еге ж... Де ж я ночую? Вона писала, що приготує мені ночівлю. Це — не у вас?

— Мабуть,— сказав Клим.

— А може, незручно? Кажіть просто.

— Тут,— сказав Самгін, притуляючись до дверей ганку й натиснувши кнопку дзвінка.

— Здається — чисто,— пробурчав Кутузов, оглядаючись.— Мене звуть — для ваших домашніх — Єгор Миколайович Пономарьов,— не забудете? Документ у мене бездоганний.

— Я думаю, дружина впізнає вас...

— Гм... впізнає? — пробурмотів Кутузов, роздягаючись у прихожій.— Ну, а монумент, що відчинив нам двері, не здивується такому пізньому гостю?

— Звикла,— сказав Самгін і спіймав себе на бажанні натякнути, що конспіративні справи не новина для нього.

— То — схопили Любашу? — спитав Кутузов, увійшовши до їдальні, оглядаючись.— Вже двічі не вдалося мені зустрічатися з нею, то я — заарештований, то — вона! Це — втретє. Чорт знає, як безглуздо!

Самгіну здалося, що він чує в словах Кутузова щось близьке до суму, і пожалкував, що не бачить обличчя,— Кутузов стояв, нахиливши голову, розбираючи цигарки в коробці. Самгін запропонував йому закусити.

— З охотою, але — без прислуги, га? Там — подали чай, бутерброди, холодні котлети, та я... поспішив піти. Вечірка — не з удалих.

— Хто отой бритий? — спитав Клим.

— Колишня людина. Гучне ім'я, колись.

Він назвав ім'я, яке нічого не сказало Климові. Заїшовши до кімнати дружини, Клим побачив, що вона поквапливо одягається.

— Що трапилось? Хто це? — тривожним шепотом спитала вона.— Ах, пам'ятаю, це співак, яким захоплювалася Любаша. Хоче їсти? Іди, я зараз!

Та Самгін не спішив вийти до їдальні й вийшов разом з нею.

— О, здрастуйте, русалко! Я впізнав вас по очах,— жваво й ласкаво зустрів Варвару Кутузов.— Пам'ятаєте,— ми танцювали на вечірці в кривозубого купця,— як його?

Самгіну пожвавлення Кутузова здалося штучним, але він подумав з досадою на себе, що бачив Лютова сотню разів, а не помітив кривих зубів, а — правда, зуби криві! Через п'ять хвилин він з подивом, але без задоволення слухав, як Варвара діловито казала:

— За нами, певна річ, стежать, але завтра я вам покажу дві зовсім чисті квартири...

— Ні,— серйозно? Тижнів би на два, га?

— Можливо.

Кутузов зі смаком їв сардини, сир, пив червоне вино й тримався так вільно, наче він не вперше в цій кімнаті, а Варвара — давня й приємна знайома його.

«Вона поводить себе наче провінціалка перед столичною знаменитістю»,— подумав Самгін, почувавши себе зайвим і ніби завислим у повітрі. Та він добре бачив, що Варвара розмовляє жваво, навіть задирливо, випитує Кутузова спритно. Гість відповідав їй охоче.

— Заслання? Це запроваджено для того, щоб подумати, повчитись. Так, нуднувато. Чотири тисячі сімсот обивателів, нікому — і самим собі — не потрібних, безпорадних людей; вони відстали від великих міст років на тридцять, на п'ятдесят, і всі, поспіль, заражені скептицизмом неуків. З нудьги — дивачать. П'ють. Зимовими ночами в місто заходять вовки...

Анфиміївна, на прикрість Климові, внесла самовар, а Варвара, запарюючи чай, спитала:

— Що ж робитимуть ці непотрібні під час революції?

— Революція — не завтра, — відповів Кутузов, дивлячись на самовар з явною пожадливістю, витираючи бороду серветкою. — До неї деякі, напевно, перетворяться на людей, здатних до чого-небудь путящого, а більшість — треба гадати — буде пасивно чи активно опиратися революції й на цьому — загине.

— Просто у вас все, — сказала Варвара, начебто схвально, Самгін, нахмурившись, пробурмотів:

— Ну, це не дуже просто.

— А — як же? — спитав Кутузов, усміхаючись. — В революції, — розумію соціальну, — логічний закон виключеного третього діятиме нещадно: так чи ні.

Самгін хотів сказати: «це — жорстоко», і ще багато чого хотів би сказати, але Варвара допитувалася дедалі жадібніше і вже хвилюючись чомусь. Кутузов, з насолодою присьорбуючи чай, говорив якимось надміру ласкаво:

— Яку ж роль може грати релігія, з якої практика життя давно вже й цілком викреслила, витруїла всяку мораль?

— Іdealізм — основна властивість душі людини, — насакувала Варвара почервонівши, виблискуючи очима, мружачись.

— Робітничому класові філософський іdealізм — ворожий; визнати буття якихось таємних і непізнаних сил поза собою, поза своєю енергією робітник не може й не повинен. Для нього досить соціального іdealізму, та й цей останній приймається не без застережень.

Самгін міркував:

«У нього кожна думка — ланка в ланцюгу, яким його приковано до своєї віри. Так, — він сильна людина, але...»

Але — хотілося сперечатись з Кутузовим. Одначе для суперечки, крім бажання сперечатися, потрібна своя «система фраз», а крім цього заважало ще щось. Що?

Задумавшись, Самгін пропустив частину розмови повз вуха. Варвара вже питала:

— Ви — мисливець?

— Пробував, але — не захопився. Перебив вовкові хребет, жалко стало звірину, страшенно мучився. Довелося добити, а це вже зовсім погано. Ходив стріляти тетерюків на токовищі, але так зацікавився пташиним обрядом кохання, що вистрілити спізнився. Це — дивна річ — токування!

Климові ставало дедалі більш ніяково і прикро мовчати, а розмова дружини з гостем набирала характеру змагання вже не на словах: в погляді Кутузова світилася мрійна усмішка, Самгін вважав її хитруватою, спокусливою. Ця усмішка відбивалася і в очах у Варвари, широко розплющених, напружено уважних; напевно, так дивиться жінка, зважуючи й вирішуючи щось важливе для неї. І, поступившись перед своєю досадою, Самгін сказав:

— Вовків — жалко вам, а про людей ви міркуєте дуже спрощено й безжалісно.

Кутузов усміхнувся, підливаючи в склянку червоного вина.

— А ви, індивідуалісте, все ще бунтуєте? — нуднувато спитав він і зітхнув. — Що ж — люди? Вони самі по-ідіотському безжалісно влаштувалися один щодо одного, за це їм доведеться найжорстокіше заплатити.

Він повторив знайому Климові фразу:

— Патокою гуманізму неможливо підсолодити отруйну гіркість дійсності, та до того ж цинізм її давно знищив усі евангелія.

З обличчя Кутузова було видно, що його долає втома, він аж потягнувся недозволено при дамі й так, що хруснуло в суглобах рук, закинутих за шию.

«Щаслива здібність бездомного бродяги — скрізь почувати себе дома», — подумав Самгін.

Але увага Варвари, видимо, збуджувала Кутузова, він знову заговорив похвалено:

— Здыхає буржуазне суспільство, загнило з голови. На Заході це зрозуміло — працювали багато, виснажились, а от у нас декаданс начебто передчасні. Декадент у нас товстенький, ситий, рожевошокий і — не обдарований. Верленів — не видно.

Він одним духом випив чай, прохолоджений вином, утер губи зім'ятою хусточкою.

Самгін і далі думав про Кутузова недружелюбно, але вже спіймав себе на тому, що думає так з обов'язку самозахисту, не вносячи в думки свої ні злості, ні іронії, навіть неначе силуючи щось у собі.

— Лозунг командуючих класів — назад, до всіляких примитивів у літературі, в мистецтві, всюди. Пам'ятаєте запрошення «назад до Фіхте»? Та — це зойк зляканого схоласта, що механічно сприймає всякі ідеї і страхи, а звичайно, покличуть і далі — до церкви, до чудес, до дідька, однаково — куди, тільки б далі від розуму історії, бо він стає все більше ворожим людям, що експлуатують чужу працю.

Варвара, сховавши очі під віями, сказала:

— Еге ж, дуже помітно, що людей захоплює ірраціональне, хоч, може, причина не та, про яку сказали ви...

— А — яка ж? — лїниво спитав Кутузов.

— Нудно бути розумниками, — не зразу відповіла Варвара й додала, зітхнувши: — Людям хочеться безумств...

Кутузов знизав плечима.

— А що можна видумати безумніше за дійсність?

— Так, — голосно сказав Самгін і чомусь зніяковів. — А чи не час вам відпочити? — запропонував він.

Через півгодини він сидів у пїтьмі своєї кімнати, дивлячись у дзеркало, в смугу світла, світло падало на скло, проходячи в щїлину непричинених дверей, і показувало половину чоловіка в нічній білизні, він теж сидів на дивані, зігнувшись, тримав за шнурок черевик і розгойдував його, наче вирішував — куди шпурнути? Кулаком правої руки він безшумно бив по колїну. Так сидів він хвилину, дві. Тоді, впустивши черевик на підлогу, він узяв зі стїльця тужурку, розклав її на колїнах, вийняв з кишені пачку паперів, переглянув її і, розірвавши два з них на дрібні клапті, затиснув у кулак, оглянувся, прикусивши губу так, що гостра борода його стала сторчма, а брови з'єдналися в одну лінію. Обличчя в нього незнайомо похмурє. Відкритий комір сорочки оголив дуже білу, мускулясту шию й півдуги ключиць, схожі на підкови. Очі в нього округлились, і, безперечно, він зціпив зуби — різко виступили вилиці. Було ясно, що Кутузова опанував приступ дуже сильного почуття, мабуть — злості чи — горя. Ось він встав, показався в дзеркалі на весь зріст, потім зник, і було чути, що він відсмикнув драпіровку вікна.

Стежачи за людиною в сусідній кімнаті, Самгін розумів, що людина ця почуває біль, і в думках зближувався з нею. Біль — це слабкість, і, якщо зараз, у хвилину слабості, підійти до людини, може, вона виявить, з граничною ясністю ту силу, яка примушує її жити вовчим життям бродяги. Неможливо, безглуздо припустити, щоб цю силу брала вона з книг, від розуму. Так, ось піти до Кутузова й одверто, без недомовлень поговорити з ним про нього, про себе. Про Сомову. Він здається закоханим у неї.

«Мені — тридцять років, — нагадав собі Клим. — Я — не юнак, що не знає, як жити...»

Але, розбудивши своє самолюбство, він задумався: що тягне його до людини саме цієї «системи фраз?»

«Спадковість?»

Він іронічно усміхнувся, згадавши батька, матір, діда.
«Враження дитинства?»

Кутузов, запнувши драпіровку, знову з'явився в дзеркалі, великий, білий, з обличчям дуже суворим і сумним. Провів обома руками по стриженій голові і, погасивши світло, зник у темряві густішій, ніж та, що заповнювала кімнату Самгіна. Клим, ступаючи навшпиньках, встав і теж підійшов до незапнутого вікна. Горить ліхтар, як завжди, і, як завжди, — відблиск світла на брудній, вогкій стіні.

«Дуже це дивно, людина, яка не знає, що за нею стежить інша. Напевно, я теж здався б... не таким, як він, розуміється».

Йти до спальні не хотілося, можливо, що дружина ще не спить. Самгін знав, що все, про що говорив Кутузов, вороже Варварі і що міна уваги, з якою вона слухала його, — фальшива міна. Згадувалося, що, коли він сказав їй, що навіть в одному з «урядових повідомлень» визнано наявність революційного руху, — вона здивовано спитала:

«Невже? Ото ідіоти...»

Ранком, коли Самгін одягся й вийшов до їдальні, дружина і Кутузов уже вийшли з дому, а ввечері Варвара поїхала до Петербурга — клопотатися в своїх видавничих справах. Через кілька днів, прожитих у настрої мутному і дратівливому, Самгін теж поїхав до Калузької губернії, з тиждень катався по міжселищних дорогах, серед полів і лісів, побував у сонних городках, фізично стомився й заспокоївся. По дорозі додому він застряв на поштової стан-

ції, де не було коней, замовив самовар, а поки готували чай, неохоче почав сіятись дрібний дощ, потім він став ряснішим, впертішим, більшим,— заграли сині блискавки, заgrimів грім, як сердитий кінь заперхав вітер у димарі — і почав періщити, як з відра, в шибки вікон. Та крізь дощ і грім до ганку станції під'їхав хтось, блискавка освітила у вікні мокру голову чорного коня; двері розчинилися, і, обтрушуючись, наче півень, на порозі став чоловік в цератяному плащі, здуваючи з густих, білявих вусів краплі дощу. Потім, відступивши, він пропустив наперед себе жінку й заричав сердитим басом:

— Я казав — не встигнемо...

«Ось гримання чоловіка»,— подумав Клім.

— Самгін? Ви? — різко й немов злякавшись, скрикнула жінка, намагаючись скинути з голови розкислий капюшон парусиного пальта й затуляючи вусате обличчя супутника.— Так,— сказала вона йому,— але їдьте швидше, зараз же!

Чоловік повернувся спиною, що блищала, наче покрівельна бляха, зник, грюкнувши дверима, а Марія Іванівна Никонова, відліплюючи мокре пальто з плечей своїх, жваво говорила:

— Ото злива! За п'ять хвилин — жодної сухої нитки!

Самгін зразу ж подумав, що вона не схожа на себе, і, як завжди, це було неприємно йому: він терпіти не міг, коли люди вислизали з рамок тих уявлень, в які він вставив їх. В тому, що вона назвала його на прізвище, було щось розмашисте, фамільярне, що суперечило її звичайній скромності, а коли вона провела маленькими долонями по вологому обличчю, Самгін побачив незнайому усмішку, широку й ласкаву. Вона ніколи не усміхалася так. Самгін запідозрив, що цю нову усмішку Никонова натягла на обличчя своє, як маску. На станції її знали, огрядна баба, називаючи її на ім'я й по-батькові, співчутливо охкаючи, повела її кудись, і через десяток хвилин Никонова вернулась в строкатій спідниці, в червоній кофті, надітій, мабуть, на голе тіло; голова в неї була закутана жовтою хусткою в квітах. Це вбрання зробило Никонову молодшою, обличчя, що його настьобав дощ, яскраво розрум'янилось, очі блищали весело.

— Ну, пригощайте мене, змерзла!

Але, подивившись, як незграбно орудує Самгін біля самовара, вона взяла чайник у нього з руки.

— Не вмієте.

Наливши собі чаю, вона стала різати хліба, по-селянськи притиснувши до грудей буханець; груди заважали. Тоді вона безцеремонно заправила кофту за пояс спідниці, від цього груди окреслились опукліше. Самгін скося подивився на них і спитав:

— Хто це проводжав вас — чоловік?

— Ні. Управитель маєтку знайомих, де я гостювала.

— Офіцер?

Розрізаючи смажену курку, вона мигцем глянула на Самгіна.

— Хіба схожий на військового?

— Атож. Здається, я його десь бачив.

— Саша, дайте мені полушалок! — гукнула Никонова, постукавши кулаком в дощану переділку.

Шипів і посвистував вітер, гуркотів грім, примушуючи здригатися вогонь у висячій лампі; шибки вікна в сяйві блискавок синювато топилися, дощ періщив дедалі лютіше.

— Ми — наче на дні казана, що кипить, — тихо сказала жінка.

Самгін погодився.

— Еге ж, схоже.

Замовкли. Самгін розумів, що мовчати неввічливо, та щось заважало йому говорити з цією жінкою в звичному, докторальному тоні; а вона, запитливо поглядаючи на нього, начебто чекала, що він скаже. І, не дочекавшись, сказала, зітхнувши:

— Це — надовго! Мабуть, доведеться ночувати тут. Такими ночами чи взимку, коли хуртовина, почуваш себе непотрібною на землі.

— Людина нікому не потрібна, крім себе, — озвався Клим і, подумавши: «Безглуздо!» — запропонував їй цигарку.

— Дякую вам, не курю.

Вона відкинулася на спинку стільця, заплющивши очі. Груди в неї непристойно стирчали, ворущачи тканину кофти й наче намагаючись оголитися. На незначному обличчі застигло напруження, як у людини, що уважно дослухається.

— Вчора там, — заговорила вона, показавши очима на вікно, — ховали мужика. Брат його, знахар, коновал, сказав... моїй подрузі: «Ось, дивися, людина сіє, і кожна зернина, пробиваючи землю, дає хліба та ще солону зали-

шити по собі, а саму людину закопають в землю, згниє і — ніякого пуття».

Вона встала, підійшла до спітнілого вікна, а Самгін, дивлячись на голі ноги її, жовті, як масло, сказав:

— Не люблю я цю народну мудрість. Мені інколи здається, що мужикові чудово відомі всі жалісні писання про нього наших літераторів і що він, сподіваючись допомоги збоку, сам нічого не робить, щоб жити краще.

Вона не відповіла. Люто вдарив грім, вікно начебто вирвало з стіни, і Никонова, стоячи в синьому полум'ї, здалася на мить прозорою.

— Уб'є,— зітхнула вона, відходячи до стола й усміхаючись.

Клим подумав: нове в її усмішці тільки те, що вона легка й швидка. Ця жінка дратувала його. Чому вона працює на революцію, і що вона може робити така непомітна, бездарна? Вона повинна б служити сиділкою в лікарні або навчати дітей грамоти де-небудь у глухому селі. Помовчавши, він став розказувати їй, як мужики підіймали дзвона, як вони розграбували хлібний магазин. Говорив насмішкувато і з наміром образити її. Вторуючи його словам, холодно кипів дощ.

— На цю тему я читала оповідання «Мотузка»,— сказала вона.— Не пам'ятаю — чиє? Здається, автор — жінка,— задумливо сказала вона, знову відходячи до вікна, і спитала:

— Чого ж ви хочете?

Розважливим тоном старшої, дуже ласкаво вона стала говорити речі, з дитинства відомі й набридлі Самгіну. В неї були деякі свої спостереження, анекдоти, але говорила вона, не нав'язуючи, не переконуючи, а неначе розбираючись у тому, що знала. Слухати її тихий, лагідний голос було приємно, бажання висміяти її — зникло. І приємна була її довірливість. Коли вона підняла руки, щоб поправити хустку на голові, Самгін піймав її руку й поцілував. Вона не протестувала, говорячи далі:

— Село п'є, убожіє, вмирає...

Послухавши ще хвилину, Самгін поклав свою руку їй на ліву грудь, вона здригнувшись, замовкла. Тоді, обійнявши її за шию, він поцілував у губи.

— Ох, який! — тихенько вигукнула вона, пригортаючись до нього й шепочучи: — Ще не сплять. Ви — лягайте, я потім прийду. Прийти?

— Звичайно.

З несподіваною силою розчепивши його руки, вона пішла, а Самгін, роздягаючись, подумав:

«Просто. Мабуть, віддаватися товаришам на першу їхню вимогу входить до її обов'язків».

Погасивши лампу, він ліг на широку постіль у кутку кімнати, дослухаючись до невтомного хлюпання й шарудіння дощу, чекаючи Никонову так само спокійно, як чекав дружину — і згадав дружину з відтінком іронії. У когось із старих французів, Февалья чи Поль де-Кока, він вичитав, що в інтимних стосунках подружжя є ознаки, з яких чоловік, коли він не дурний, завжди дізнається, чи була його дружина в обіймах іншого чоловіка. Француз не сказав, які ці ознаки, але в хвилини чекання іншої жінки Самгін вирішив, що їх уже помітив він у поведженні Варвари, — в її рухах з'явилися млосні лінощі й розпещеність, раніше не властиві їй, так розпещено й вимогливо має поводитися тільки жінка, яку дуже і ніжно кохають. Цим виправдувалась пригода з Никоною. Потім він знехотя й ніби з обов'язку подумав:

«Так, ось вони, жінки...»

Шум дощу став одноманітним і дорівнювався тиші, і це непокоїло, примушуючи сподіватися незвичайного. Коли жінка прийшла, він докорив їй:

— Як довго!

— Мовчіть, — шепнула вона.

Минула година, може, дві. Никонова, пригортаючи його голову собі до грудей, спитала словами, які він уже чув колись:

— Добре зі мною?

— Атож, — щиро відповів він.

Помовчавши, вона спитала:

— Але, розуміється, ви не високої думки про мою... моральність?

— Як ви можете думати, — пробурмотів Самгін.

— Та, — вже звичайно. Ви ж, напевно, теж думаете, як заведено, — по розуму, а не по совісті.

Самгін насторожився; в словах її було щось розумненьке. Невже й вона філософствуватиме в постелі, як Лідія, чи заведе яку-небудь ділову розмову, подібно до Варвари? Докору в її беззвучних словах він не чув і не міг бачити, з яким обличчям вона говорить. Вона дуже зворушила його ніжністю, йому здавалося, таких пестошів

він ще не зазнавав, і в нього було бажання сказати їй особливі слова подяки. Але слів таких не знаходилося, він говорив руками, а Никонова шепотіла:

— Ти з першої зустрічі залишився в пам'яті в мене. Пам'ятаєш — на дачах? Таке ягнятко поряд з Лютовим. Мені тоді було шістнадцять років...

Вона двічі чхнула і, мабуть, зніжковівши від цього, перебільшено тривожно прошепотіла:

— Здається, простудилась. Ну, я піду! Не цілуй, не треба...

Через кілька хвилин вона розтанула, наче хмарина, а Самгін подумав:

«Чудна яка. От — не сподівався».

Вже світало; шибки у вікнах посіріли, шум дощу заглушало дзюркотіння води, що стікала звідкись у калюжу. Ранком Самгін дізнався, що Никонова на світанку поїхала, і похвалив її за це.

«Тактовно. Наче уві сні приснилась», — думав він, підстрибуючи на бричці по розкислій дорозі, серед полів, що шовково блищали. Сонце бавилося з землею, як весела дитина: ховалося серед дрібно порваних хмар, пишних і легких, наче чисто вимите руно. Вітер ласкаво розчісував молоде листя беріз. Ошатна сойка сиділа на голому сучку верби, дивлячись янтарним риб'ячим оком в срібне дзеркало калюжі, обрамованої травою. Ноги коней, не кваплячись, місили болото, заповнюючи повітря хлюпаючими звуками; опалові бризки злітали з-під коліс. Співав жайворонок. Свіжість повітря приємно сп'яняла, і розніжений Самгін думав крізь дрімоту:

Тільки ранок кохання п'янкий,
Тільки перші побачення ваблять.

«Дурнуваті віршики. Та хтось сказав, що поезія й повинна бути дурнуватою... Щастя — теж. «Щастя на мосту з чашкою», — це про злидарів. Приказки завжди злі, по суті. Щастя, це — коли людина живе в злагоді сама з собою. Це й означає: жити чесно».

Подивившись, як клопітливо пурхають у придорожньому чагарнику вівсянки, він у сотий раз подумав: з дитинства, дома і в школі, потім — в університеті, його начиняли безліччю непотрібних, обтяжливих знань, ідей, потім він прочитав безліч книг і ось не може знайти себе в павутині примусово сприйнятого чужого...

Догнали воза, в ньому лежав на животі довгий мужик з забинтованою головою; сіра, черевата коняка, забризкана болотом, ступала ліниво. Візник Самгіна, кирпатий підліток, чимось схожий на голуба, крикнув, підвівшись:

— Гей, звертай!

— Встигнеш,— глухо відповів мужик, не поворухнувшись.

— Не хоче,— сказав підліток, з усмішкою оглядаючись до сідока.— Характерний. Це — наш мужик, вухо пришивати їде; вчора, в грозу, йому дошкою вухо надірвало...

— Випереди,— наказав Самгін.

Підліток, намагаючись об'їхати воза, загнав одного з своїх коней у глибоку калюжу й зачепив бричкою вісь воза; тоді мужик, підвівши голову, почав лаятися:

— Куди лізеш, сволото? Ку-уди?

Ця сутичка, перервавши легкий хід думок Самгіна, розсердила його, спираючись на плече свого візника, він підвівся, закричав на мужика. Той, здивовано кліпаючи, збив коняку назад.

— Чого лаєтесь? Всі квапимось... Не гуляємо...

— Жени,— наказав Самгін і не вперше подумав: «От заради таких бовдурів...»

У цьому настрої не було місця для Никонової, і тижнів зо два він згадував про неї лише мигцем, вільними хвилинами, а потім, непомітно, виросло бажання бачити її. Та він не знав, де вона живе, і докорив собі за те, що не спитав її про це.

«Свинство! Як смішно назвала вона мене — ягнятко. Чому?» — Ти не знаєш, де живе Никонова? — спитав він дружину.

— Ні. Після арешту Любаші я відмовилася працювати в «Червоному Хресті» й не зустрічаюся з Никоною,— відповіла Варвара й байдуже додала: — Можливо, і її заарештували?

«Лінь піти по ніж»,— подумав Самгін, дивлячись, як вона розрізує сторінки книжки шпилькою з голови.

З Петербурга Варвара приїхала, помітно покращавши; під очима, відтінюючи їх зеленуватий блиск, з'явилися принадні плями; волосся вона заплела в дві коси й виклала їх плоскими спіралями на вуха, на скроні, це зробило її обличчя ширшим і теж прикрасило його. Вона привезла широкі плаття без талії, і, дивлячись на них,

Самгін подумав, що такий одяг дуже легко скинути з тіла. Привезла вона й новий для неї погляд на літературу.

— Книжка не повинна затьмарювати життя, вона повинна давати людині відпочинок, розважати її.

Потім вона дуже жваво розказала:

— Знаєш, мене познайомили з одним художником; не скажу, чи талановитий він, але — чудовий! Він малює філософські картини, я б сказала. На одній дуже яскравими фарбами подані змії або, якщо хочеш, безголові черви, в кожній фігури — четверо райдужних крил, всі фігури переплутані, зв'язані в клубок, проходять одна крізь одну, струмують, майже зовсім заповнюючи голуватосірий фон. Це — світові сили, якими вони були до втручання розуму. Картину так і названо «Світ до людини». Розумієш? Загальне враження хаотичної, але святкової гри.

Вона напівлежала на кушетці в позі мадам Рекам'є, Самгін спідлоба розглядав її обличчя, постать, всю її, вивчену до останньої риси, і з почуттям подиву перед собою міркував: як він міг уявити, що любить цю жінку, метушливу, егоїстичну?

«Вона розказує мені цю нісенітницю тільки для того, щоб навчитися добре розказати її іншим. Чи іншому».

— На другому полотні всі фарби знебарвлені, фігури вже не крилаті, а випрямлені: струмистість, що справляла враження шалених швидкостей, — зникла, а головне в тому, що й картина зникла, залишилося щось ніби реклами фабрики фарб — різнобарвно тьмяні й мертві смуги. Це — «Світ у полоні людини». Художник — він такий довгий, весь з кісток, жовтий, з чорненькими очима й дуже грубий — каже: «Ось правда про те, як світ спотворено людиною. Та людина зробила це на свою погибель, вона — ворог вільної гри світових сил, схематизатор; її ненавистю до свободи створено релігії, філософії, науки, держави і всі мерзоти життя. Скоро вона своєю ідіотською технікою вичерпає запас вільних енергій світу й задихнеться в мертвій нерухомості»...

— Щось схоже на ілюстрацію до теорії ентропії, — сказав Самгін.

Варвара трохи підняла вії й брови:

— Ентропія? Не знаю.

І вела далі, справді неначе затверджуючи урок:

— І потім ще картина: згори простерто дві вузлуваті руки зеленого кольору з червоними нігтями, на одній —

шість пальців, на другій — сім. Внизу перед ними, на колінах, маленький чоловічок здійняв з в'язів своїх величезну, більшу за його тіло, дволічну голову і тонкими, довгими ручками подає її цим тринадцятьом пальцям. Художник пояснив, що картину названо: «В руки твої віддаю дух мій». А руки належать дияволу, ім'я йому Розум, і це він убив бога.

Вона замовкла, закурюючи цигарку, гарно прикривши очі віями.

— Ця картина не сподобалась мені, але, здається, тому, що я згадала Кутузова. До речі, він — щасливий: усім подобається. Він ще в Москві?

— Не знаю, — сказав Самгін.

— В Петербурзі менше цікавого, ніж тут, але воно якесь гостріше, тонше. Я б сказала: Москва масляниста.

Виклавши свої враження першого ж дня після приїзду, вона вже не поверталась до них, і скоро Самгін помітив, що вона розкаже йому про свої справи тільки з чемності, а не тому, що сподівається від нього співчуття чи порад. Та він був занадто зайнятий собою для того, щоб ображатися на неї за це.

Никонову він зустрів випадково; трусився візником у районі Міщанських вулиць і раптом побачив її; скромненька, в сірому костюмі, вона йшла плавною, але швидкою ходою монашки, яка пам'ятає, що світ — ворожий їй. Самгін зрадів; навіть хотів гукнути до неї, але з воріт веселого будиночка вийшов бородатий, рудий чоловік, обережно несучи під пахвою маленьку труну, за ним, безглуздо підстрибуючи, викотилась темна, товста бабуся, маленький, круглий гімназист з головою, як гумовий м'яч; гостролиций солдат, зачиняючи ворота, крикнув до візника:

— Гей, бовдуре, притримай!

Самгін, підвівшись в екіпажі, стежачи за Никоновою, бачив, що на ходу вона обернулась, щоб подивитися на похорон, але, помітивши його, пішла швидше.

«Природно, вона ображена».

Впхнувши візникові гроші, він майже побіг слідом за жінкою; почувачи, що портфель під пахвою досадно заважає йому, він вихопив його з-під пахви й поніс, як носять чемодани. Никонова зайшла в двір одноповерхового будинку, він чув тупіт її ніг по дереву, вбіг у двір, побачив три приступки сходів.

«Наче гімназист»,— подумав він.

У темній ніші коридора Никонова тихенько брязкотіла замком, по звуку було ясно — замок висячий.

— Марія Іванівна...

— Ах, це — ви? Ви?

— Пробачте, що я так...

Вона відчинила двері, впустивши в коридор світло з кімнати. Самгін бачив, що обличчя в неї збентежене, навіть злякане, а може, зле, вона прикусила верхню губу, і в світлих очах неласкаво перебігали блакитні іскри.

— Я прийшов,— казав він, розгойдуючи портфелем, притуливши капелюх до грудей.— Я тоді не спитав вашої адреси. Але я сподівався зустріти вас.

Никонова все ще дивилася на нього, хмурачись, але сіра тінь на її обличчі танула, щоки рожевішали.

— Роздягайтесь,— сказала вона, взявши в нього з руки портфель.

Скидаючи пальто, Самгін відзначив, що ліжко стоїть так само в кутку, біля дверей, як стояло там, на поштової станції. Замість клаптикової ковдри його накрито картатим пледом. За ліжком, у ногах, карточний столик з кривими ніжками, на ньому — лампа, купа книжок, а над ним — репродукція з Христа Габріеля Макса.

— Ви пробачите мені? — питав Самгін і, взявши її руку, поцілував; рука була трохи пітна.

— Навіть чаєм напою,— сказала Никонова, легко провівши долонею по голові і щоці його. Вона усміхнулась і не тією звичайною, силуваною своєю усмішкою, а — хорошою, і це сразу ж надало Климові рівноваги.

— Фісо! — гукнула вона, прочинивши двері.

«Бідно живе»,— подумав Самгін, оглядаючи кімнату з вікном у сад; вікно було кривеньке, з чотирма шибками, одна вже зацвіла, значить — стирчала в рамі довгі роки. Біля вікна маленький круглий стіл, накритий плетеною серветкою. Проти ліжка — піч з лежанкою, близько коло печі комод, шкатулка на комоді, флакони, коробочки, дзеркало на стіні. Три стільці, їх манірно викривлені ніжки і спинки, прогнуті плетені сидіння особливо підкреслювали бідність кімнати.

«Так, звичайно, вона — людина типу Тані Куликової, проста, самовіддана людина».

Никонова, стоячи в дверях, шепотілася з повногрудою, гарною жінкою в рожевій кофті.

— Атож,— нетерпляче сказала вона.— Дома нема!

І, підійшовши до Самгіна, спитала:

— Затишна, миленька нора в мене?

Він узяв її руки й став цілувати їх з усією ніжністю, на яку був здатний. Його настроїла лірично ця вбогість, покірний сум речей, що втомилися служити людям, і людина, що теж покірно, як річ, служить їм. Зовсім незвичайні слова просилися на язик йому, хотілося назвати її так, як він не називав ще жодної жінки.

«Рідна. Сестра».

Але він мовчав, обнявши її за талію, міцно пригорнувшись до її грудей, і, вже відчуваючи невиразну тривогу, питав себе:

«Невже це — серйозно?»

Рухом спини вона розчепила його руки.

— То ви... раді бачити мене?

— О, так! І — признаюсь! — такий радий, що аж сам здивований.

— Навіть — так?

Очі в неї стали густоблакитними, і, сміючись, вона сказала:

— Ах ви... милий!

Пили чай з вершками, з сухарями і, легко переходячи з теми на тему, говорили про книжки, театр, спільних знайомих. Никонова сповістила: Любашу переведено з лікарні до камери, сподівається, що її скоро вишлють. Самгін помітив: про партійців, про революційну роботу вона говорила стримано, неохоче.

«Вишколена».

В саду старий чоловік в глухому картатому жилеті поливав траву на грядках. Обличчя й шия в нього були фіолетові, кольору гнилого м'яса. Спіймавши погляд Самгіна, Никонова поквапливо сказала:

— Господар дому, колишній народник, довго жив у Сибіру. Мізантроп.

І знову заговорила про літературу.

— Я цілком згодна з графінею Толстою,— навіщо писати такі оповідання, як «Безодня»?

«Напрочуд легко з нею»,— відзначив Самгін і сказав:— Коли я увійшов, вам начебто неприємно було, ви навіть злякались.

— Злякалась? Чого ж? — спитала вона. Очі в неї стали світлими, дивилися суворо, допитливо.

— Так здалося мені...

— Не треба говорити про це,— попросила вона, протягнувши йому руку.

Було вже темно, коли Самгін вирішив піти від неї. Напіводягнена, сидючи на постелі, вона спитала пошепки:

— Коли прийдеш? Я повинна знати точно.

Він сказав, що хоче бачити її часто. Поправляючи волосся, вона підняла й затримала руки над головою, ворухачи пальцями так, наче хвора шукала в повітрі, за що схопитися, перше ніж устати.

— Будемо бачитися часто, якщо ти хочеш, щоб я скоро набридла тобі,— тихенько відповіла вона.

— Невадий жарт,— зауважив Самгін, хоч і не відчув жартівливості в її словах.

«Мабуть, дуже важко, дуже погано живе вона»,— подумав Самгін, ідучи.

Після десятка побачень Самгін вирішив, що, нарешті, в нього є добрий друг, з яким і можна і легко говорити про все, а головню — про себе. Никонова була уважна до його мови, вміла слухати його мовчки й не виявляючи зайвої цікавості. Сама вона говорила мало, дуже просто і завжди лагідним, наче утішливим тоном. Вона була, мабуть, занадто поблажлива до людей; інколи Самгін думав, що вона дивиться на них здаля і згорда. Це трохи порушувало її схожість з Танею Куликовою. Якось, за чаєм, він жартома сказав їй:

— Ти — погана більшовичка.

— Чому? — спитала вона не зразу, усміхаючись своєю неприємною, силуваною усмішкою.

Самгін пояснив:

— В твоєму ставленні до буржуазії нема різкості, непримиренності, характерної для більшовизму.

— Та цього й у тебе нема,— дуже лагідно сказала вона.

Це зауваження не сподобалось Климові; він виголосив маленьку промову на тему про пошлість буржуазного суспільства, про цинічний і, по суті, короткозорий егоїзм буржуазії. Никонова слухала промови його покійрно, не заперечуючи, як людина, яка звикла, щоб її повчали. Вона взагалі поводитись, як учениця, яка знає, що треба вчитися, і примирилася з цим. Та скоро Самгін відчув, що ця скромна жінка чимось дужча чи розумніша за

нього. В неї є риса, споріднена з рисою Митрофанова, людини, в чий здоровий розум він повірив і — помилився. Та вона не філософствувала, як той, не хвилювалася до сліз, як це робив агент карної поліції, але вона теж була настроєна в один тон з ним. Про політику, про партійну роботу вона говорила мало; це можна пояснити її конспіративністю, це добре пояснювалось втомою професіоналки. Така людина, якою бачив її Самгін, повинна була працювати, мабуть, у техніці. В ній не було нічого від пропагандистки, агітаторки, і вона не здавалася людиною, що добре вивчила теорію боротьби класів. Вона любила і вміла розказувати про життя маленьких людей, про не вдалі і вдалі хитрощі в гонитві за маленьким щастям. Побут вона знала чудово. В її розповідях життя нагадувало Самгіну нескінченну роботу добродушної і дурнуватої Варвариної покоївки, старої дівки, яка дуже майстерно зшивала на продаж із строкатеньких ситцьових трикутників покриття для ковдр. Самгіну подобалися ці заспокійливі картинки побуту, хоч він посміювався з них:

— В твоєму змалюванні еволюція дуже мила, але — нуднувата.

— Це — життя, — сказала Никонова, тихенько зітхнувши.

В неї була дуже мила манера говорити про «добрих» людей і про «світлі» явища приглушеним голосом; начебто вона розказувала про маленькі таємниці, за якими криється єдина, велика, і в ній — пояснення всіх невеликих таємниць. Інколи він чув у її розповідях щось таке, що збігалось з поезією буднів старенького Козлова. Та все це було неістотне й не заважало йому звикати до жінки зі швидкістю, яка аж дивувала його.

Вона стала для нього чимось на зразок шухляди письменового стола, в яку ховають інтимні речі; стала ямою, куди він викидав сміття своєї душі. Йому здавалося, що, висипаючи на цю жінку слова, якими він з дитинства обріс, як пліснявою, він поволі звільняється від їхнього липкого тягара, звільняє в собі вольову, дійову людину. Розмови з Никоновою винагороджували його почуттям майже фізичного полегшення, і він дедалі частіше згадував Диякона:

«Слова — послід душі».

Він не був певен, що жінка розуміє його, але він і не

дбав про те, щоб вона розуміла, йому треба було, щоб вона вислухала його до кінця. Вона слухала, перериваючи його висловлювання дуже рідко.

— Як ти сказав?

І знову співчутливо дивилася на нього.

— Мій брат недавно прислав мені листа з одним товаришем, — розказував Самгін. — Брат — обмежений хлопець, дуже лагідний. Його злякав селянський рух на півдні й жахнула дика розправа з селянами. Але він пише, що неспроможний ненавидіти тих, що били, бо ті, що їх били, теж божевільні аж страшно.

— Він — толстовець? — тихо спитала Никонова.

— Був марксистом. Авжеж, то ось він пише: революціонер — людина, здатна ненавидіти, а я, з природи своєї, нездатний на це. Мені здається, що багато хто з наших спільних знайомих ненавидить дійсність теж з розуму, теоретично.

Никонова нахилила голову, а він сприйняв це як знак згоди з ним. Самгін сподівався сказати їй щось таке, що вразило б її своєю силою, оригінальністю, викликало б у жінки захоплення перед ним. Це, звичайно, було потрібне, але не вдавалось. Однак він був певен, що вдасться, вона вже часто дивилася на нього з подивом, а він почував її дедалі потрібнішою.

Все це завершалось повнотою сексуальних стосунків, гармонійним поєднанням двох тіл, яке давало Самгіну незазваної й граничної насолоди. Після її пестощів він завжди чув себе зворушеним подякою жінці за її ніжність. Тепер, коли він добре придивився до її обличчя, він бачив його не таким, як раніше. Риси обличчя були дрібні і не дуже рухливі, але здавалось, що нерухлива шкіра, добре дисциплінована повсякчасним напруженням якоїсь великої, сердечної думи. Її блакитні очі були навіть красномовні, темніючи в хвилини збудження до синього; тоді вони дивилися так тепло, що хотілось торкнутися до них пальцем, щоб відчутися цю теплоту. А коли Самгін питав жінку про її минуле, в очах сумно розгорявся блакитний вогник.

— Не люблю говорити про себе, — сказала вона досить твердо у відповідь на його здогад:

— Ти начебто боїшся говорити про минуле.

Якось, замилуваний нею, він спитав:

— У тебе були діти?

— Одно. Вмерло у вісім місяців.

Самгін зовсім щиро вимовив:

— Я б хотів мати дитину від тебе.

Никонова, заплющивши очі, витяглась, а він казав далі:

— Ти — в мене — третя, але ті, дві, ніколи не викликали в мене такого бажання.

— Любий! — прошепотіла вона, не розплющуючи очей, і, глядячи долонями груди свої, повторила: — Любий...

Після цього вона почала ставитися до нього ще ніжніше і одного разу сама, без його виклику, розказала коротко й безбарвно, що вперше була заарештована в сімнадцять років у справі «народоправців», скоро після того, як він бачив її з Лютовим. Просиділа десять місяців у тюрмі, потім жила під гласним наглядом у мацухи. Батько її, дворянин, полковник у відставці, дуже пив, одружився з удовою, купчихою, дуже тупою й лихою. В дев'ятнадцять років познайомилася з одним семінаристом, він увів її в гурток народників, а сам захопився марксизмом, був заарештований, засланий і вмер по дорозі на заслання, залишивши її з дитиною. Її другим коханням був той блондин, з яким Клим зустрів її в рік коронації в Лютова.

— Це була людина суха і владна,— сказала вона, зітхнувши.— Я, здається, не кохала його, але... важко жити самій.

Потім вона познайомилася з одним марксистом.

— Студент. Дуже хороша людина,— сказала вона, і гладенький лоб її перетнула поперечна зморшка, що почервоніла, як шрам.— Дуже,— повторила вона.— Товариш Яків...

— Корнев? — спитав Клим.

— Ні,— голосно озвалась вона й стала обережно вкладати груди в ліф; Самгін подумав, що вона робить це, як торговець ховає гаманець, в який тільки що поклав бариш; він навіть хотів сказати їй це, вважаючи, що вона ставиться до своїх грудей кумедно ревниво, з якоюсь смішною бережливістю.

— Хто це — Корнев? — спитала вона, і Самгін розказав їй про Корнева все, що знав, а вона, вислухавши його, зітхнула, усміхнувшись:

— Ну ось ти знаєш мою історію. Звичайна?

Сидячи в постелі, вона заплітала косу. Волосся в неї було дуже тонке, м'яке, косу вона викладала на маківці горбком, збільшуючи цим свій зріст. Здавалося, що волосся в неї небагато, та, коли вона розпускала косу, воно вкривало її спину чи груди майже до пояса, і вона ставала схожою на Магдаліну, що кається.

У відповідь на люту розправу з селянами на півдні, пролунав постріл Кочура в харківського губернатора. Самгін бачив, що навіть люди, які заперечували терор, знову потай схвалюють цей, хоч і невдалий акт помсти.

Прийшов Митрофанов, важко сів на стілець і роздумливо почав питати:

— Кочура цей — єврей? Точно знаєте — не єврей? Прізвище бентежить. Робітник? Еге ж. Одначе, не зрозуміло мені: як це робітник своїм розумом на самосуд — за кривду мужикам пішов? Підбурення збоку в цьому є начебто? Взагалі пістолетні ці справи якось не пояснюють себе.

Але, вислухавши пояснення Самгіна, він труснув головою і майже весело закінчив:

— А втім, — діло не моє. Я, так би мовити, через патріотизм. Знаєте, наприклад: свій злодій — це зрозуміло, а, наприклад, поляк чи грек — це вже прикро. Кожен повинен у своїх красти.

Самгін, розказавши цей анекдот Никоновій, похвастався:

— Людина — напрочуд віддана мені. Він, звичайно, знайомий з філерами, попереджав мене, що за мною стежать, говорив і про тебе: підозріла особа.

— Он як? — жваво вигукнула вона. — Це — добре!

— Правда ж?

— Дуже добре. Ти візьмись за нього. Можна використати ширше. Ти не пробував умовити його піти на службу в охоронний відділ? Я б на твоєму місці спробувала.

«Виявляється, в неї є схильність до авантюр», — подумав Самгін.

Життя ставало дедалі щедріше на події, кожен день почувався як переддень нової драми. Тон ліберальних газет звучав буркотливіше, сміливіше, суперечки — завязтіше, діяльність політичних партій — гарячковіше, і дедалі частіше Самгін чув слова:

«Нелегальний. Підпільник».

Роз'їжджаючи в справах патрона і Варавки, він брав різні доручення Олексія Гогіна та інших партійців і з того, як швидко збільшувалась кількість доручень, переконувався, що зв'язки партій у московському фабричному районі зростають. Непомітно для себе він звик виконувати ці доручення, виконував їх з цікавістю і часом в думках усміхався, почувавши себе «покірним слугою революції», як він називав Любашу Сому, як розумів Никонову. В нього було багато цікавих зустрічей, і одна з них особливо довго залишалася в пам'яті.

Пізно ввечері до нього в гостиницю прийшов чоловік середнього зросту, дуже стрункий, але голова в нього була непромірно велика, і тому він здавався маленьким. Коротко пострижене, але рівне й жорстке волосся на голові стирчало на всі боки, ще збільшуючи її. На круглому, голеному обличчі — круглі, вирячені очі, товсті губи, верхню прикрашували щетинисті вуса, і губа здавалася зневажливо закопленою. Одягнений він у білий кітель, високі чоботи, в руці тримав солідну палицю.

— Тільки? — спитав він, узявши з рук Самгіна лист і маленький пакунок книжок; зважив пакунок на долоні, поклав його на підлогу, ногою засунув під диван і став читати лист, тримаючи його близько перед обличчям біля правого ока, а прочитавши, сказав:

— Лівим майже зовсім не бачу. Приречений до цілковитої сліпоти; років на два вистачить зору, а потім — поринаю в п'ятому.

Говорив він так, нібито пишався тим, що осліпне. Було в ньому щось грубувате, солдатське. Складаючи лист дедалі меншими квадратами, він широко усміхнувся:

— Повідомляють, що ліберали починають ворушитися в бік конституції. Стара новина. Професура і адвокати, звичайно? Ну, що ж, нехай заробляють для нас деякі свободи.

Розгорнувши лист, він знову подивився на нього правим оком і спитав тоном екзаменатора:

— Ну, а як студентство?

Самгін уже бачив, що перед ним знайомий і неприємний тип дивака-людини. Не вірилося, що він сліпне, хоч ліве око було мутне й дивно тремтіло, але можна було думати, що це робиться навмисно, для більшої оригіналь-

ності. Відповідаючи на його запитання обережно й сухо, Самгін поступився перед бажанням сказати що-небудь неприємне й сказав:

— Взагалі — молодь стає серйознішою, й дуже багато хто відходить від політики до науки.

— Тобто — як це відходить? Куди відходить? — дуже здивувався співрозмовник. — Хіба наукою озброюються не для політики? Я знаю, що деяка частина студентства стогне: не заважайте вчитися! Та це — непорозуміння. Університет, саме його цивільні кафедри, — воєнна школа, де викладається наука командування піхотними масами. І, розуміється, всяка інша воєнна мудрість.

Він говорив, а щетинисті брови його підводилися дедалі вище з подиву. Самгін, бачачи, що вихватка його невдала, перемінив тему:

— Ви що ж — військовий?

— Студент фізико-математичного факультету, потім — рядовий 144-го Псковського полку. Та через слабкість зору, — мені його козак нагаєм зіпсував, — від служби усунений і зобов'язаний жити тут, на батьківщині, три роки безвиїзно.

Швидко вимовивши все це, він спитав глузливо:

— А ви чи не з тих добродушних, що хочуть підвести лібералів до влади за ліву ручку, а потім дістати від правої їхньої ручки по вуху?

Він сказав це дуже задирливо і якось раптом помолодів, підтягнувся, готуючись до бою, та Самгін ухилився від бою.

— Ви — тут народились?

— На жаль! Але справжньою батьківщиною своєю вважаю Москву. Університет.

— Нудно тут?

— Нудьги не почував, але — є деякі невігоди: за чотирнадцять місяців — два труси і сімдесят чотири дні тюрми.

Кілька секунд він мовчки і ніби здаля розглядав Самгіна, потім сказав тоном наказу:

— Ви там скажіть Гогіну чи Пояркову, щоб вони прислали мені літератури більше і що конче потрібно, щоб сюди знову приїхав товариш Дунаєв. А також, щоб не з'являлася до мене безголова дама.

Діставши з-під дивана пакунок, він знову зважив його на долоні і — закінчив суворо:

— І, нарешті, мене звать Петро Усов, а не Руссов і не Петрусов, як вони пишуть на конвертах. Ця недбалість створює для мене зайвий клопіт з поштою.

Засунув пакет за пазуху, під пахву, мовчки потиснув пальці Самгіну й пішов, постукуючи палицею.

«Вождь... «Пояснюющий пан». Як це символічно, що він спігне», — думав Самгін, дивлячись у вікно, на міщанські будиночки, наче вимиті місячним сяйвом. Будиночки були двоповерхові, міцні й загорнуті садами, як шубами. Земля під ними теж, мабуть, міцна, а вулиця щільно забрукована каменем, що його відшліфували порою і місячне сяйво. Тротуаром велично пливла велика коричнева грудка зконденсованої нудьги, — пишно одягнена жінка вела за руку хлопчика в матросці, у кашкетуку з стрічками; за нею йшов картатий чоловік, схожий на клоуна, і голосно сякався в хусточку, смикаючи себе за ніс. Було тихо, як буває тільки в російських повітових містах, лише внизу в гостиниці цокали кулі більярда. Можна було уявити, що це камені бруку б'ються один об один з нудьги.

Самгін задумався про людину, яка спігне в цьому місті, чужому їй, як іноземцеві, уявив себе на її місці й скулився, наче від холоду.

«Все-таки — треба визнати — мужні люди, — мимоволі подумав він. — Хоч цей — революціонер з особистого мотиву, так би мовити. А нудьгу цю вони навряд чи подолають...»

Увечері, того дня, коли він приїхав додому, прийшов Митрофанов і сказав з напруженою усмішкою:

— Прийшов попрощатися, переводять до Калуги, — а — чому? Невідомо. Не розумію. Раптом...

Він говорив і знизував плечима й механічно гладив коліна долонями, похитувався.

— Дуже жалію, я до вас так звик, — щиро сказав Самгін.

Розгублена усмішка зникла з обличчя Митрофанова, він голосно зітхнув і пожвавішав, випрямився, кажучи:

— А я вас, пробачте, щиро полюбив, Климе Івановичу, ви для мене, знаєте... муж розуму і взагалі... особа!

— Що ж у вас... невдача яка-небудь?

Агент поліції знову зажурився, знизав плечима, озирнувся.

— Навпаки, — сказав він. — Варвари Кирилівни —

нема? Навпаки, — зітхнув він. — Я взагалі щасливий. Я на добродушність злодіїв ловив, вони на це йдуть. Мріяв навіть французькі уроки брати, бо великий злодій після вдалої справи обов'язково до Парижа іде. Ні, тут якась... примха долі.

Він поволі встав і попросив:

— Передайте, будь ласка, дружині мою щиру подяку за ласку. А вже вам я й не знаю, що сказати за вашу... прихильність. Дивна річ, їй-богу! — неголосно, але з докором вигукнув він. — До нашого брата ставляться, як, приміром, до собак, а ми ж теж, знаєте... ніби доктори!

Круглі очі в Митрофанова налилися слізьми, він одвернувся, ховаючи ображене обличчя, швидко й міцно стиснув Самгіну руку й пішов.

Було жалко його, але думати про нього — нема часу. Кількість дратуючих вражень швидко зростала. Самгін бачив, що молодь стає простішою, але не так, як він хотів би. Йому здавалася обурливою поспішність, з якою студенти-першокурсники, вчорашні гімназисти, оголошували себе есерами і есдеками, дратувала легкість, з якою розв'язували вони соціальні питання.

«Хлопчиська», — в думках обурювався він на людей, молодших за нього на десять, вісім, на шість років. Йому хотілося вчити, прохолоджувати їх запал. Та, коли він пробував робити це, він натрапляв на гарячу відсіч і впевнявся, що хлопчиська і емоціонально дужчі і соціально грамотніші за нього.

Народились якісь «вундеркінди», один з них, міщенький хлопчик років двадцяти, гладенький і меткий, як минь, високолобий, з зухвалими очима крутився біля Варвари як її секретар і вчитель англійської мови. Якось при ньому Самгін сказав:

— Революціонер насамперед — громадський діяч.

Тоді цей минь, іронічно усміхаючись, спитав:

— В інтересах якого саме громадянства діє отакий революціонер? Якщо в інтересах сучасного, класового, то чому ж він революціонер, а не контрреволюціонер?

Самгін заговорив у солідному, навіть суворому тоні, але це не збентежило юнака; спокійно вислухавши доводи, він сказав, труснувши гладенько обстриженою голловою:

— Неперекожливо. Наше завдання — створення нового, а не ремонт старого.

Юнак мав прізвище Властов і на запитання Варвари — хто його батько? — відповів:

— Я — наче анекдот, автор — невідомий. Мати померла, коли мені було одинадцять років, виховувала мене «з руки» — пам'ятаєте Діккенса? — її подруга, золотешвейка; теж померла минулого року.

Самгіна не міг не дратувати юнак, який з приводу суперечок за кордоном просто сказав:

— У прихованій суті своїй це — боротьба людей, що розмовляють за Марксом, з людьми, які вирішили діяти за Марксом.

Він був, як видно, дуже здоровий, сильний, ходив якось особливо твердо; на його смуглявому обличчі блищали темні очі, вузькі, вони здавалися саркастично примурженими. Після кількох сутичок з ним Самгін спитав дружину:

— Навіщо тобі цей юний цинік?

— Він дуже діловитий, — сказала Варвара і, неприємно оголивши зуби усмішкою, додала: — Кумов — не від світу цього, він усе про дух, а цей — нічого духовитого не любить.

Кумов пошив собі сюртук оригінального крою, з хлястиком на спині, став ще довшим і тихим голосом переконував Варвару:

— До народу треба йти не від Маркса, а від Фіхте. Матеріалізм — поза народною стихією. Матеріалізм — утома душі. Творчий дух життя втілений в ідеалізмі.

Варвара вечорами рідко бувала дома, а якщо не йшла вона — приходили до неї. Самгін не почував себе дома навіть у своїй робочій кімнаті, куди долинали голоси людей, які читали вірші і прозу. Справжньою, теплою, своєю домівкою він визнав кімнату Никонової. Там теж були деякі невигоди; бентежив очкастий господар дому, він, наче очікуючи Самгіна, стирчав надворі і, зустрівши його ненавидячим поглядом червоних очей з-під окулярів, бурмотів:

— Зачиняючи хвіртку — підіймайте клямку. Ноги треба витирати, для того на ганку рогожку покладено.

— Чому він так не любить мене?

— Я думаю, старі нікого не люблять, а тільки вдають, що інколи люблять, — задумливо відповіла Никонова.

В кімнаті її було тісно, з саду тхнуло гноєм, ліжко

вузьке й рипіло. Самгін кілька разів пропонував їй перемінити квартиру.

— Для мене «хай хліб з водою, аби, милий, з тобою», — жартувала вона, не поступаючись перед ним. Він вважав її некорисливість дурною, але — не сперечався з нею.

Уже минув рік, а вона не втомлювалась уважно і мовчки вислухувати його.

— Субота для людини, а не людина для суботи, — казав він.— Кожен має волю жертвувати чи не жертвувати собою. Якщо навіть припустити, що свідомість визначається буттям, — це ще не означає, що свідомість погоджується з волею.

Він сам почував, що ці засмикані, зім'яті думки не задовольняють його і побоювався, що жінка, зробивши з них висновки, перестане поважати його. Та вона співчутливо кивала головою.

Коли він розказував їй про свої зустрічі й розмови з партійними людьми, Никонова слухала начебто не так охоче, як його філософські міркування. Вона ніколи не розпитувала його про людей. І тільки один раз, коли він сказав, що Усов просить не присилати до нього «безголову даму», вона жваво спитала:

— Безголову?

І, подумавши, спитала ще, але вже байдуже:

— Хто б це?

Її конспіративність дивувала, навіть навівала пошану. Самгін і далі думав, що вона пристосувалася до революційної роботи, як пристосовуються до ремесла, як, наприклад, листоноша пристосований розносити листи по заплутаних вулицях Москви. Але вона не схожа на безвільну й бездарну Таню Куликову, не схожа й на Любашу, для якої революціонери, мабуть, цікавіші й ближчі, ніж революція. В Никонової було щось від книжки, фабулу якої вміло затемнено. Досить часто і майже завжди несподівано вона зникала з Москви. Траплялось, що, приходячи до неї в умовлений день і годину, він одержував з рук господаря дому конверт і в ньому коротеньку записку без підпису: «Повернусь через тиждень». «Не чекай, поїхала на два дні».

У нього був другий ключ від кімнати, і якимсь увечері, чекаючи Никонову, Самгін розгорнув книжку модного, неприємного йому автора. З книжки вилетів вузький клаптик паперу, на ньому нічого не було написано, і

Клим поклав його в попільницю, а потім, закуривши, кинув туди ж незгаслий сірник; край папірця нагрівся і ось-ось мав спалахнути, та Самгін устиг схопити його, помітивши букви, що чітко виступили на папірці.

— «Усов», — прочитав він, подумав і став обережно нагрівати папірець сірником, розбираючи: — «кол. студ. відданий у солд. учит. Софія Любачова, служ. гостиниці «Москва», кол. роб. Виксунськ. зав. Андрій Андреев».

За цим саме його й застала Никонова. Відчинивши двері й поволі причиняючи їх, вона стояла на порозі, і на зблідлому обличчі в неї обурено й неприродно виступили потемнілі очі. Минуло кілька неприємно довгих секунд, перше, ніж вона тихо, з хрипом у горлі, спитала:

— Що ти робиш? Навіщо?

Її хвилювання було схоже на ляк і таке глибоке, що навіть після того, коли Самгін, розказавши їй, як усе це сталося, попросив пробачення за свою нескромність, вона довго не могла заспокоїтись.

— Але — навіщо ж ти проявляв? — повторювала вона, дуже пильно і якомось жалібно розглядаючи його обличчя. — Побачив, що написано, і повинен був кинути... а ти почав проявляти, — навіщо?

Настирливі, вперті запитання її розізлили його, і досить сухо він сказав:

— Я — попросив пробачення, сказав уже, що зробив це я позасвідомо, з нудьги, чи що! Ти налякана своєю необережністю й злостишся на мене даремно.

Ці слова заспокоїли її, вона сіла на коліна до нього і, гладячи ласкавою долонею щоку йому, сказала покійно:

— Я — не злюся. — І, усміхаючись, додала: — Я теж не знаю, що мене схвилювало.

Цього вечора вона була особливо ніжна з ним і якомось журно ніжна. Зрідка, але дедалі частіше, Самгін почував, що її примиреність з життям, покійність узятим на себе зобов'язанням передається і йому, заражає і його. Але тут він виявив у ній рису, раніше не помічену ним і таку, що споріднювала її з Нехаєвою: вона теж була здатна дивитися на людей здаля й бачити їх маленькими, суперечливими.

— Ти чув, що Щедрін перед смертю запрошував Івана Кронштадтського? — питала вона і розказувала про Льва Толстого анекдоти, які змальовували його людиною самозакоханою, позуючою. Взагалі вона знала дуже багато пліток про покійних і живих видатних людей, але

переказувала їх беззлобно, байдужим тоном істоти із світу, де все, що не пошло, викликає підозрілу й мовчазну недовіру, а пошлість вважається природною і тільки через неї людину можна зрозуміти. Ці її анекдоти дуже добре зливалися з її ж оповіданнями про маленькі ідилії й драми простих людей, і загалом виходила картина морально врівноваженого життя, де нема ні героїв, ні рабів, а тільки — звичайні люди.

«Жорстоко вишколили її», — думав Самгін, слухаючи анекдоти й розуміючи пристрась до них як вияв революційної ворожості до старого світу. Ворожість цю він вважав наївною, але не заперечував її, почуюючи, що вона досить погоджено відповідає його ставленню до людей, особливо до тих, які ціляться на ролі вождів, «учителів життя», «пояснюючих панів».

Він бачив, що з того часу, як з'явилися прямолінійні юнаки, подібні до Властова, Усова, виразніше виявили себе й люди, для яких революційність «більшовиків» була органічно ворожа. Себе Самгін не вважав за такого самого, як ці люди, але все-таки невиразно підозривав щось спільне між ними і собою. І, розмірковуючи перед Никонною, як перед дзеркалом або чистим аркушем паперу, він говорив:

— Учні Леніна безперечно вносять ясність у плутанину поглядів на революцію. Для деяких співчуваючих робітничому рухові ця ясність буде рятівною, бо багато хто не здає собі справи, в якій мірі і чому саме вони співчують. Ленін прекрасно зрозумів, що необхідно оголити й загострити ідею революції так, щоб вона відштовхнула все чужорідне. Ти зустрічала Степана Кутузова?

— Ніколи, — відповіла жінка, нахмуривши брови, заперечливо хитнувши головою.

Самгін розказував їй про Кутузова, про те, як він характеризував революціонерів. Так він крутився навколо самого себе, дбаючи вже не стільки про те, щоб знайти для себе стале місце в житті, як про те, щоб підкорятися його волі з найменшим силюванням себе. І дедалі частіше помічаючи, підозріваючи в багатьох людях людей, подібних до нього, він уникав стосунків з ними, навіть зневажав їх, можливо, тому, що боявся бути зрозумілим для них.

Взимку в нього була пренеприємна зустріч з Лютовим. Тільки що приїхавши до Подольська, Самгін пив

чай у номері поганенької гостиниці, переглядаючи копії слідчих матеріалів у справі про підпал. За вікном безшумно колихалася густа запона снігу, місто було повите тишею. Раптом у коридорі стукнули двері, зарипіла підлога, і на порозі кімнати Самгіна став, привітно звискуючи, торговець пухом і пером, в строкатій курточці з ховрашиних шкурок, у сірих валянках вище колін. Сівши на стілець верхи й намагаючись притишити неслухняний голос, Лютов сповістив, що приїхав купувати коня.

— Незвичайної краси кінь! Для Алини.

Увійшов кучерявий хлопець у білій сорочці, з обличчям щасливої людини, приніс пляшку настойки янтарного кольору, тарілку квашених яблук і спитав, по-ангельському усміхаючись,— чи не накажуть ще чого-небудь.

— Щезни, пико! — наказав Лютов.

Він став потворнішим. Поріділе розкошлане волосся оголювало бугруватий череп; лисина, збільшивши лоб, притиснувши очні ямки, зробила очі меншими, гострішими; білки набули металічного блиску ртуті, вкрилися тонким візерунком червоних жилок, зіниці втратили форму, наче зазубрилися, і стали ще неслухнянішими, а під очима напухли синюваті подушечки, й ніс опустився до товстих губ. Все в ньому було неслухняне, розсмикане, і начебто навмисно він не підстригав рідких волосин борідки, вусів; навмисно для того, щоб підкреслити дратівну мізерність обличчя. Хитаючись на стільці, розгвинчено вигинаючись, він іронічно питав:

— Ти чого ж не буваєш в Алини? Дружина забороняє чи мораль?

Неприємно збентежений безцеремонним вторгненням, Самгін сказав, що в нього багато роботи, та Лютов, не слухаючи, наливаючи горілки, ехидствував, вискалюючи дрібні, жовті зуби.

— Мораліст, гех! Непогане ремесло. Ну-бо, вип'ємо, моралісте! Легко, брат, переконувати людей, що вони — погань і життя їхнє — погань, вони цьому теж легко вірять, чорт їх знає, чому! Саме ця їхня віра й створює тобі й подібним репутації мудреців. Ти — не ображайся,— попросив він, лягнувши долонею по коліну Самгіна.— Це я кажу для вправи в дотепності. Обов'язково, братіку мій, бути дотепним, бо чим ще я куплю собі шматок приємності?

Схиливши голову на плече, він підморгнув лівим оком і прошепотів:

— «Жисть для лжи-сті нам дано», — зверни увагу, що цей каламбурець досягається приставлянням до слова «жисть» букви «люди». Штучка?

— Поганий каламбур, — сухо сказав Клим.

— Огидний, — погодився Лютов.

Самгін і раніше підозрівав, що ця спотворена людина розуміє його краще за всіх інших, що вона навмисно дражнить і дратує його, граючись в якусь злу і темну гру.

«Хвора, хитра bestія. Коли він каже справжнє своє, то, чому вірить? Може, цього разу, п'яний, він скаже про себе більше, ніж завжди?»

Лютов випив ще, взяв яблуко, скептично подивився на нього і, кинувши на тарілку, зітхнув зі свистом.

— Пий! Некоректно бути тверезим, коли співрозмовник п'яний. Вип'ємо, наприклад, за жінок, які продають красу свою на розтління чоловікоподібним тваринам.

Він виголосив це театральнo й навіть змахнув рукою, та обличчя його зразу ж виявило фальш слів, воно обм'якло, запливло, ртутні очі на кілька секунд перестали тремтіти, слова тосту неначе обпекли Лютова ляком.

— Це я — так... бовкнув, — забурмотів він, дивлячись у куток. — Це — Макаров повчає чорт... гех!

Обома руками схопивши за руку Самгіна біля ліктя й кисті, притягаючи, нахиляючи до себе, він прошепотів:

— Прешановний страхових справ майстер, — ось кумедна штука: в усіх диких думках приховано якусь дозу істини! Пілат, бовдур, мусив би знати: істина — гра діявола! Ось це й є родителька всіх наших істин, першопричина ідіотського, тривожного безсоння всіх розумників. Погано спиш?

— Ти, Лютов, людина з божевільні Достоевського, — з насолодою сказав Самгін.

— Ні, — серйозно? — вискнув Лютов.

— Тобі треба лікуватися...

— То, значить, з Достоевського? Ну, це — нічого. А то, бачиш, є божевільня Михайла Щедрина...

— Навіщо всі оці... фокуси? До чого тут Щедрін! — казав Самгін, піддаючись роздратуванню.

— Не розумієш? — нібито здивувався Лютов. — Ах, ти... нормаліст! Та треба ж одягатися пристойно, цього вимагає самоповага, а трагічне лахміття від

Достоевського прикрашає нас пристойніше, ніж засмальцьовані халати і модні піджаки від Щедрина,— зрозумів? Гех...

Він говорив підсміюючись, підморгуючи, а Самгін чекав моменту, коли зручніше припинити ехидне базікання, нагромаджував гострі, нищівні слова й думав:

«Посварюся з ним. Назавжди».

Та Лютов, проковтнувши ще чарку горілки, раптом став тверезішим, заговорив спокійніше:

— А — добрі потиличники дають есери самодержавцям, ге?

Він відштовхнув руку Самгіна, налив горілки йому й заговорив тихше:

— «Зуби грішникові потрошу», — загрожував Іегова і — царства трощив! Як думаєш, котра з двох партій швидше примусить дати конституцію?

— Чи місце говорити тут це? — зауважив Самгін, придивляючись до нього, не розуміючи, як це він витверезився.

— Тихенько — можна, — сказав Лютов. — Та й хто тут знає, що таке конституція, з чим її їдять? Кому вона тут потрібна? А чув ти: ніби в Петербурзі якісь хлисти, анархо-теологи, взагалі — чорти не нашого бога, щось ніби цезаропапізм проповідують? Це, брат, чудово! — шепотів він, нахилиючись до Самгіна. — Це — дуже далекоглядно! Попи, люди чисто російської крові, повинні сказати своє слово! Пора. Вони — скажуть, побачиш!

Нахилиючись до Самгіна, обдаючи його гарячим подихом, він зашипів:

— Починається організація антисоціалістичних сил, розумієш?

Через хвилину-дві Самгін був певен, що ця людина, яка так спритно прикидається п'яною, зовсім твереза й завела розмову про політику не для того, щоб висловитися, а щоб випитати.

— Ленін дуже правдиво зрозумів значення «зубатовщини» і зробив правильний висновок: російському народові потрібен вождь, — так? — питав він пошепки.

— Ну—і що ж? — усміхнувся Клим, уже почувуючи себе сп'янілим.

— Який — вождь? Бебель чи... Сун Ят-сен? Який Фома Мюнцер чи... Сун Ят-сен? Га?

Самгін розумів, що він і Лютов дивляться один на одного, як задержуваті півні.

— Поганий з тебе актор, — сказав він і, підійшовши до вікна, відчинив квартиру. В темряві хиталась сірувата маса прегустого снігу, створюючи враження тканини, що розлазиться на дрібні клапті. Біля під'їзду гостиниці жалібно блимав звислий у снігу й теж холодний вогник ліхтаря. А за спиною бурмотів Лютов.

— Прикидаються ідеалістами... і прикидання згубить їх. Онан, син Іудин, теж був ідеалістом...

Самгін глибоко вдихав вогувате й навіть начебто тепле повітря, прислухаючись до шереху снігу, вчуваючи в ньому десятки й сотні різноголосих, різномовних слів. Ззаду зашуміло; це Лютов, встаючи, зачепив рукою тарілку з яблуками, і двоє чи троє з них гупнулись на підлогу.

— Спати йду, — оповістив Лютов, стоячи твердо, потираючи підборіддя, вискаливши зуби. — Хочеш — завтра — коня пробувати зі мною?

Самгін відмовився пробувати коня, і Лютов пішов, не попрощавшись. Стоячи біля вікна, Клим подумав, що всі ці снігові й порошні вихори слів мають одну мету — прикрити розлад, засипати розрив людини з дійсністю. Він згадав суперечку Властова з Кумовим:

«Таємниця? — спитав Властов, саркастично змірюючи Кумова поглядом. — Непізнана, кажете? Якби я був схильний до словесних фокусів, я б сказав, що, коли вона непізнана, це означає, що наука вже пізнала її, як таку. Та фокуси — справа ідеалістів. А наука не слухається Дюбуа Реймона, вона не знає непізнаного, а тільки непізнане. Пізнання, про яке ви говорите, — для мене фабрикація словесних пошлостей. Справжні цінності створюються з матеріалу наукового досвіду, а продукти творчості ідеалістів — фальшива монета».

Самгін шумно зачинив квартиру, роздратований спогадом про Властова ще більше, ніж розмовою з Лютовим. Так, ці Властови плодяться, множаться й дивляться на нього, як на зайвого на світі. Він почував, як швидко вони відсовують його кудись набік, з позиції людини солідної, широко обізнаної, з позиції, яка все-таки трохи тішила його самолюбство. Зухвальство Властова особливо обурливе. На улюблену Варварину фразу: «декаденти — теж революціонери» він відповів:

— З цим можна погодитися. Хімічний процес гниття — революційний процес. А що декадентство є явна ознака розкладу буржуазії, то всі ці «Скорпионы», «Весы» і — як їх там! — вони ллють воду на наш млин кінець кінцем.

«Який огидний, фейлетонний розумець», — подумав Самгін. Походжаючи по кімнаті, він посковзнувся, наступивши на квашене яблуко, і раптом знесилився, наче його вдарили важким, але м'яким по голові. Стоячи посеред кімнати, гидливо скрививши обличчя, він дивився з-під окулярів на розчавлене яблуко, забруднений черевик, а пам'ять механічно, без жалю підказувала йому різні афоризми.

«Убивати треба не міністрів, а забобони так званих культурних людей, що критично мислять», — казав Кумов, притискаючи руки до грудей, ніяково усміхаючись. Поряд з цим згадалася фраза Тетяни Гогіної:

«Історія Росії в дев'ятнадцятому столітті — суцільний діалог, що його подеколи переривають постріли з пістолетів і вибухи бомб».

Після кількох місяців тюрми її заслали в глухий городок Вятської губернії. Перед від'їздом на заслання вона стала скромніше одягатися, обрізала пишні свої коси й сказала:

— Ось я остаточно постриглася в революцію.

Самгін сів, намагаючись скинути забруднений черевик і боячись забруднити руки. Це нагадало йому Кутузова. Черевик уперто не злавив з ноги, наче приріс до неї. В кімнаті згущувався кислуватий запах. Було вже пізно, та й не хотілося подзвонити, щоб прийшов служник, витер підлогу. Не хотілось бачити людини, однаково — якої.

«І це життя», — в думці вигукнув він, зігнувшись, пораючись з ногою, забруднив пальці і, дивлячись на них, побачив розчавленого Діомидова, почув його крик:

«Кожному — свій простір».

Цей юродивий хитрун знайшов свій «простір». Він живе, проповідуючи «тверезість», він уже відомий, його слухають десятки, можливо, сотні людей. Восени Варвара і Кумов умовили Самгіна послухати проповідь Діомидова, і тихого, теплого вечора Самгін бачив його на задвірку дерев'яного, двоповерхового будинку, на ганку маленької прибудови з дахом на один схил, з двома вікнами, з ди-

марем, недавно спорудженим і ще не закоптілим. Цей хлівець жалюгідно притулювся до високої, брусованої стіни якогось амбара; стіна, сіра від старості, трохи вигнулася, чи то—дбайливо прикриваючи хлівець, чи то—готуючись повалитися на нього. Ганок житла Діомидова — новенький, з двома колонками, з дахом на два схили, під дахом намальовано блакитною фарбою трикутник, а в ньому білого голуба, схожого на курку.

Діомидов в яскраво начищених чоботях з халявами гармонійкою, в чорних шароварах, в довгій білій сорочці, стояв на стільці, на височині трьох приступок від землі; довговолосий, жовтолиций, з Христовою борідкою, він був схожий на ікону в кіоті. Перед ним, на засміченій, затоптаній землі двору, стояли й сиділи темносірі люди; нахиляючись до них, розмішуючи повітря правою рукою, а лівою ляскаючи по коліну, він говорив:

— До чоловіка з племені Данового, на ім'я Маной, що мав неплідну жону, з'явився ангел, і неплідна зачала, і народився Самсон, людина великої сили, він роздирав голими руками паші лев'ячі. Так само зачато було й Христа й багатьох так...

Голос його, раніше безбарвний, тривожний, тепер звучав упевнено, слова він вимовляв суворо й трохи співуче, на церковний лад. Проповідь не цікавила Самгіна, він придивлявся до людей; в дворі зібралось кілька десятків; більшість мужчин, як видно, ремісники, все — літні люди. Більша половина слухачів — жінки, мабуть, городниці, прачки, а одягнені чистіше — дрібні торговки, прислуга без роботи. Стиснуті низенькими сараями, стіною амбара і заднім фасадом будинку, вони утворили на землі товстий шар зношеного одягу, від них тхнуло милом, прілою шкірою, потом. З вікон будинку теж стирчали голови, а в одному з них сидів швець і швидко, одноманітно, безнадійно розводив руками, з дратвою в них. Поряд з Климом, на купі дощок, гостробородий чоловік середнього віку, в подертій чумарці, і товста жінка років сорока; коли Діомидов сказав про зачаття, вона пробурмотіла:

— Від кого не зачнеш, а дитя годувати треба.

Гостробородий, ствердно кивнувши головою, зітхнув, потім півголосом звернувся до Самгіна:

— Дбають про нас, навчають, а нам — хоч би що... Біля ніг Самгіна напівлежав чоловік, забруднений

нафтою, кури́в махорку, кашляв і оглядався, не бачачи, куди плюнути; плюнув у руку, витер долоню об засмальцьовані штани і сказав сусідові в піджаку, який лопнув на спині по шву:

— Чув — Яків грибами отруївся, до лікарні одвезли.

— З ним — завжди що-небудь, — глухо й байдуже відповів сусід. — За ним лихо, як тінь, ходить.

Але говорили мало, приглушено, голос Діомидова було чути добре.

— «Плоть сита і стільники медові відкидає, а голодній душі й від гірко́го — солодко», — сказав цар Соломон.

Діомидов вертів шиєю, виляняли блакитні очі його дивилися на людей холодно, суворо й привертали увагу слухачів, всі вони ніби непомітно підлазили до приступок ганку, на яких, біля ніг проповідника, сиділи Варвара і Кумов, Варвара — дивлячись в юрбу, Кумов — на небо, звідки падало неприємно розпорошене світло, що стомлювало зір. Щось похмуре й обтяжливе відчув Самгін у цій юрбі, запхнутій, мовби мимо її волі, на тісний двір, в яму, серед напівзруйнованих будов. За ганком, біля стіни, — молоденький околочочний наглядач з цигаркою в зубах, ситенький, рожевощоккий чепурун; він був схожий на переодягненого студента-першокурсника з провінції. Дбайливо розгладжуючи рукавичку, він уже двічі прикладав її до рота й надував так, що рукавичка набувала форми живої, пухлої руки.

— А ще шкідливіші, ніж плотські насолоди — забави розпутного розуму, — голосно говорив Діомидов, нахилившись уперед, наче готуючись кинутися в гушавину людей. — І ось студенти та всякі недоуки, мідні голови, честолюбці й бешкетники, яким не жалко вас, напоюють голодні душі ваші, що їм і гірке — солодке, скудоумними вигадками про якийсь соціалізм, повчають, що аби плоть була сита, а її ситістю й душа насититься... Ні! Брешуть! — з великою силою й урочисто піднісши руку, скрикнув Діомидов.

Самгін підвівся, відчувши холодок подиву. Йому здалося, що люди збилися тісніше й усією масою подалися ближче до ганку, здалося навіть, що шиї стали довші у всіх і помітніші голови. Ця невелика юрба справляла враження безрукості, руки у всіх були сховані, засунуті в лахміття одягу, за пазухи, в кишені. Здавалося також, що, намагнічуючи Діомидова своєю мовчазною й напру-

женою увагою, люди притягають його до себе, а він сповзає, спускається до них. Він встав, ноги в нього тремтіли, а руками він тикав судорожно в повітря, наче щось відштовхуючи, стояв, тупаючи ногою, і кричав:

— І вбивають вірних рабів земного нашого...

— Зараз йому — край! — сказав засмальцьований чоловік і, кашляючи, підвівся на ноги.

На ганок вискочив околоточний і, махаючи рукавичкою на Діомидова, ніби відганяючи його, неначе муху, щось сказав.

— Та — хіба я про політику! — дзвінко і тужно скрикнув Діомидов. — Це не політика, а — лжа! Тобто — зрозумійте! — правда це, правда!

— Прошу припинити! Прошу розходитись, — смачно вимовляв поліцейський, вимахуючи рукавичкою.

Люди вже підводилися з землі, штовхаючи одно одного, двір заповнився шарудінням, глухим буркотінням. Варвара, Кумов та ще якихось троє пристойно одягнених людей обступили поліцейського, він говорив владно й солідно:

— Не можу. Не дозволяю...

— Поясніть йому, — кричав Діомидов.

— Це — байдуже: він нападатиме, інші — захищатимуть — це не дозволяється! Що? Ні, я не дурний. Полеміка? Знаю. Полеміка — та сама політика! Ні, вже пробачте! Якби не було політики — про що ж сперечатися? Прошу...

— Скаржитись буду! — кричав Діомидов, штовхаючи ногою стілець.

— Розсердився, — зауважив гострородий чоловік. — А — добре говорив!

Товста жінка встала, витерла рота долонею й сказала досить голосно:

— Бабії всі добре говорять.

— Хіба — бабій!

— А то ж — ні?

— Та — ти про кого кажеш? — спитав чоловік у подертому піджаку. — Про околоточного?

— Всі добрі! — сказала жінка, махнувши рукою й ідучи геть.

— Ех, гава, — зітхнув чоловік у піджаку. — Жити з вами — сили нема!

І, звертаючись до Самгіна, сповістив півголосом:

— Околоток цей молодий, а — хитрий. Навмисно зупиняє, щоб знати, чи нема яких балакунів. Оце якось один знайшовся, вискочив, а він його — хап! І — в поліцію. Разом працюють, напевно...

Юрба рідшала, танула. Самгін підійшов до ганку; розкланюючись з Варварою, околоточний говорив дуже ввічливо й лагідно:

— Прошу вірити: в мене нема ніяких сумнівів! Наказ. Семен Петрович — запальна людина, збуджує пристрасті... Бонсуар!*

І, віддавши Варварі честь, він пішов за юрбою, як пастух.

Діомидов, уже заспокоєний, розказував Варварі з приємністю, наче читаючи улюблені вірші:

— Так, так, — зовсім збожеволів. Живе, з ласки, на Земляному валу, в кушніра. Ночами ходить по вулицях, бурмоче: «Помри, душе моя, з філістимлянами!» Самсона вдає з себе. Ну, прощайте, нема коли мені, на розмову запрошений, прощайте!

Він круто повернувся й шмигнув у вузькі двері, дуже стукнувши ними.

— Ти — чув? — спитала Варвара. — Диякон — пам'ятаєш? — збожеволів!

Самгін мовчки низав плечима.

— Як тобі здався оцей, га? Чи можна було сподіватися! А втім — пам'ятаєш, як скаржився на нього Диякон?

Вона говорила жваво, а в очах у неї світилося щось дуже схоже на триумф.

Згадавши цю сцену, він відчув, що відпочив від Лютова і підвівся, щоб погасити лампу. Синій вогник її довго і вперто блимав, перше ніж погаснути; потім у п'ятні виявилася мутна пляма вікна, вона була схожа на широкий, кошлатий рушник. Вдало переступивши через розчавлене яблуко, він ліг, заплющив очі й став думати про Никонову. Так, це — справжня, нормальна людина, це — жінка для міцного зв'язку. В душі у неї, як у палісаднику, квітів небагато, але всі вирощені з любов'ю. Дуже дивно, що вона не любить ніяких прикрас. Згадалось, як дбайливо вкладає вона груди в ліф.

«Мабуть, береже для дитини».

* На все добре! (франц.)—Ред.

Варвара — чужа людина. Вона живе своїм, мабуть, дуже легким життям. Рівномірно благодушно висміює ідеалістів, матеріалістів. У неї випрямився рот і зміцніли губи, але занадто ясно видно, що їй уже понад тридцять. Вона стала багато і смачно їсти. Недавно дешево купила на аукціоні партію книжкового паперу й добре продала його.

«Дуже спритна. Ми розійдемося, напевно, без драми», — подумав Самгін, засипаючи.

В день оголошення війни Японії Самгін був у Петербурзі, сидів у ресторані на Невському, здивовано й трохи зловтішно воскрешав у пам'яті зустріч з Лідією. Годину тому він зіткнувся з нею віч-на-віч, вона вискочила з дверей аптеки просто на нього.

— Боже мій — Клим!

Тільки по голосу він впізнав, що ця висока, скромно одягнена жінка, з обличчям під вуалем, у якійсь оригінальній, але не модній шапочці з білим пером — Лідія.

— Боже мій, — повторювала вона з радістю і начебто з ляком. В руках у неї і на грудях, на гудзиках шубки — пакети, звільняючи руку, вона впустила один з них; Самгін нахилився; його штовхнули, а він штовхнув її, і обое засміялись, мабуть, дуже безглуздо.

— От... дивно! Війна, і раптом — ти! Ой, як ти постарів!

Та коли вона підняла вуаль, він побачив, що в неї обличчя жінки років під сорок; тільки темні очі стали світлішими, але погляд їх — незнайомий і незрозумілий. Він запропонував їй зайти до ресторану.

— Не можу, чекає чоловік. Так, я заміжня, п'ятий місяць, — не знав? А втім, я ще не писала батькові.

Умовилися зустрітися в неї, тоді вона поквапливо найняла візника й поїхала, гукнувши:

— Не забудь адреси!

«Заміжня?» — недовірливо роздумував Самгін, намагаючись уявити собі її чоловіка. Це не вдавалося. В ресторані було повно неприродно збуджених людей; розмахуючи газетами, вони пили, цокались, оглушливо кричали; синьощокий, огрядний чоловік, якому тільки товсті вуса заважали бути схожим на актора, стоячи з келихом шампанського в руці, виспівував хрипким баритоном, дуже підкреслюючи «а»:

— Па-анове! Нарешті... Ми знаємо, нарешті...

Засовуючи пальця за комір сорочки, він крутив шиєю, визволяючи кадик, смакав галстук з великою в ньому перлиною, виставляв наперед то одну, то другу ногу,— він хотів говорити й хотів, щоб його слухали. Але й усі теж хотіли говорити, особливо кремезний дідок, що майстерно зачесав від правого вуха до лівого через голий череп кілька десятків волосин.

— Це не-чува-не ві-ро-лом-ство,— кричав він і кривив червоне обличчя, наче збираючись чхнути...

— Тихоне Васильовичу — вітаю! Ви — пророк!

— Ага-а! Ото ж бо, батечку...

Праворуч від Самгіна група людей, дивно схожих один на одного, обступила стіл, і один з них, диригуючи рукою з портсигаром, затиснутим у ній, голосно і як молитву казав:

— Ладні чистосердечно покласти...

— А не краще — некорисливо?

— Не треба банальностей!

— Устине, не заважай...

— Па-анове! Молебень за здоров'я...

— Коротше, це ж бо не касаційна скарга. .

Почувся знайомий голос:

— Про англійців згадується в євангелії: «Блаженні кроткіі, бо вони успадкують землю».

І, голосно зареготовавши, Стратонов пояснив:

— Це — з Марка Твена.

Раптом хтось крикнув, злякано й гучно:

— Панове — демонстрація!

І, наче похитнулася підлога, всі люди зсунулись до задимлених вікон, стало тихше, і суворо прозвучав голос Стратонова:

— Не демонстрація, а маніфестація.

Клим Самгін, кинувши на стіл гроші, поспішно вийшов із залу і через хвилину, застібаючи пальто, стояв біля під'їзду ресторану. Три офіцери, всі з святковими обличчями, ішли в ногу, один з них зачепив Самгіна й весело сказав:

— Пардон, окуляри!

Літній, п'яний чоловік в розхристаній шубі, з шапкою в руці, непевно ступаючи, дивився зачудовано під ноги собі й ричав:

— «Б-боже, царя хран-ни...»

Спинився перед Самгіним, надув багрові щоки й двічі зробив губами:

— Бум! Бум!

По торцях мостової, сповнюючи повітря тупим і дрібним звуком кроків, нестройно рухалась невелика, рідка юрба, вона була схожа на мітлу, що її руків'ям була низка екіпажів, яка повільно й нудно тяглася за нею. Зустрічні екіпажі тиснулися до панелей,— попереду юрби швидко ступав студент, рослий, кучерявий, наче візник-лихач; вимахуючи чорним кашне перед мордами коней, він гучно кричав:

— Звертай!

Захлопуючи панелі, юрба змітала з них людей, але сама начебто не зростала, а, роблячись тільки густішою, важчою, рухалась повільніше. Вона не встигала поглинати й захопити всіх людей, багато хто притискувався до стін, забігав у ворота, ховався в під'їзди й крамниці.

— «Цар-ствуй на страх ворогам», бум! — заревів п'яний і поліз в юрбу, як ведмідь у малинник.

У ту саму хвилину з ресторану вийшов Стратонов, за ним — група солідних людей обступила, зштовхнула Самгіна з панелі, він підкорився її благодушному насильству й пішов, вирішивши звернути в одну з бокових вулиць. Та з-за рогів теж виходили купки людей, вільно і мимоволі вклинювались в юрбу, затискували Самгіна в середину її й кричали у вуха йому — ура! Кричали не дуже одностайно і навіть якось обережно.

В чорній масі, що швидко згущувалась, дуже помітно було синюваті й зелені пальта студентів, поблискували металічні зіниці гудзиків, подекуди, з боків юрби, мелькнуло кілька сірих постатей поліцейських офіцерів; попереду не в лад співали гімн і невтомно, як поліцейський, командував гучним голосом рослий студент:

— Звер-гтай!

За спиною в Самгіна веселий тенорок заспівав:

Пі-шли наші подружки
Чай-ок пити до Андрюшки...

Самгін оглянувся: за ним ішла група молоді, поперед неї, пританцьовуючи, співав маленький технолог, дуже рум'яний і, мабуть, нетверезий.

А скажи мені: для чого
Ночувала ти у нього?

— проспівав він підстрибуючи й просто в обличчя Самгіну, нагадавши йому чиїсь слова: «Блазень потрібен юрбі більше, ніж герою».

А юрба вже так розрослася, розбухла, що не могла втиснутися на Поліцейський міст і спинилася, неначе роздумуючи: чи слід іти далі? Багато людей побігло берегом Мойки в напрямі Певчеського мосту, люди на чолі юрби поривалися вперед, але за своєю спиною, в задніх рядах, Самгін почував нерішучість, відсутність піднесення.

«З холодною душею йдуть, з цікавості»,— думав він, зневажливо з-під окулярів поглядаючи на різнолицих людей, що топталися на місці. Сам він, як завжди, почував себе в юрбі зовсім особливую, чужою людиною й переконував себе, що йде теж з цікавості; переконував, бо в нього виникла невиразна надія: а може, станеться щось незвичайне?

І все-таки він був вражений, навіть розгубився, коли, ідучи в поріділому хвості юрби, вийшов на Двірцеву площу й побачив, що люди поперед нього стають карликами. Не зразу можна було зрозуміти, що вони падають навколішки, падали вони так швидко, начебто невидима сила підламувала їм ноги. Що далі в напрямі до шоколадного громаддя палацу, то дрібнішими здавалися оголені голови людей; площу було вимощено ними, і в похмурі, зимове небо підносилося тисячоголосе ревіння:

— «Побіди благовірному імператору»...

Самгін, боляче притиснутий до залізних ґрат скверу, оглушений цим знайомим і незнайомим ревінням, почував, що воно вливається в нього хвилями, примушує його звучати дзвоном під ударами залізного язика.

«Переміг... Все простили, Ходинку... все!»

Це було чудово, і це тішило. Та люди заважали зміцнити радість, натішитися нею. Поперед Самгіна підстрибував товстий, лисуватий і, підкидаючи голову з каракульового коміра, неспокійно питав:

— Виходить? Невже не вийде?

Поряд хтось обурювався:

— Обережніше! Ви мене зачепили...

— Ох, батечку, такий момент!..

— Навколішки, панове, навколішки,— кричав Стратонов десь близько.

— Ур-ра!— заревла вся площа, а лисуватий, задерши

голову, вдаривши потилицею в груди Самгіна, сльозливо й тонко застогнав:

— Вийшов,—голубчик,—господи — розумник,— ах-х!..

Він захлинався словами, квапливо й безладно вимовляючи їх одно за одним, і, притуляючись до Самгіна, осідав, наче земля провалювалась під ним. Самгін бачив, як розломилися двері на балконі палацу, блиснув лід шибок, і з них вийшла знайома фігурка царя під руку з високою білою дамою. Обидві фігурки на тлі величезного палацу і над цією тисячоголовою, ревучою юрбою були іграшково маленькі, і Самгіну здавалося, що чим краще люди бачать іграшковість своїх владик, тим дужчим стає захват людей. Площа заповнилася таким палким, оглушливим ревом, що в Самгіна потемніло в очах і він відчув те саме, що й у Нижньому,— його начебто трохи підіймало з землі. Але його одночасно вдарили по плечу, смикнули за полу пальта.

— Навколішки, ти, шляпо!

Опускаючись навколішки, він почував, що здатний так само безсоромно заридати, як ридав поряд з ним сивоголовий чоловік у темносиньому пальті. Надзвичайно зворушливими здавались йому цар і цариця там, на балконі. Він раптом відчув упевненість, що цей маленький чоловічок, насичений, захоплений захватом людей, зараз скаже їм якісь історичні, чудесні слова, які примирять усіх з усіма. Не один він чекав цього, навколо бурмотіли, покрикували:

— Говорить?

— Тихше!.. Ах, господи!

— А цариця! Біла, наче ангел-хранитель.

— Почав? Говорить?

— Вони — як Гензель і Грета...

— Ви відчуваєте? Захват юрби — релігійний.

— Говорить, га?

Самгін підвівся з колін, але його знову смикнули за полу, вдарили по спині.

— Стій! Я тобі дам...

Це не проходило хвилювання Самгіна, не образило його, він тільки спитав:

— Говорить?

— Звідси — не почувеш.

— «І твоє сохрания»,— співала юрба оддалік, біля Олександрівської колони.

— Пішов? Пішли?

— Ура-а...

Так, цар зник. Знову блиснули крижані шибки в дверях; юрба виросла вгору, швидко почала розповзатися, зразу стало тихіше.

— Відслужили! — кричав маленький технолог, розпихаючи людей, і десь близько гучно зазвучав міцний голос Стратонова:

— Той самий одностайний вибух національної гордості і сили, що викинув Наполеона з Москви на острів Ельбу...

Самгін оглянувся: прилипнувши до ґрат скверу, схопившись рукою за гілку дерева, Стратонов здіймався над юрбою, помахував над нею червоним кулаком з рукавичкою, затиснутою в ньому, і кричав. Товсте обличчя його надувалося й спадало, очі, побілівши, крижано блискали, і вся огрядна, широкогруда постать, здавалося, росла. Розхристане хутряне пальто показувало його тугий живіт, товсті стегна; Самгін помітив, що нижній гудзик штанів у Стратонова розстебнуто, але це не було ні смішно, ні непристойно, а тільки підкреслювало напруження, в якому почувалося щось, наче еротичне, що погоджувалося з його дужим голосом і грубою силою слів.

— Ми їх під... коліном і — в океан, — кричав він, відкопилюючи нижню губу, виблискуючи золотою коронкою; його підстрижені вуса, наїжившись, тремтіли, здавалося, що й вуха в нього рухались. Півсотні людей кричали в живіт йому:

— Браво-о!

А технолог вив, приклавши долоні до рота:

— Бара-во-во-во-у!

— Ви чого ж хуліганите? — спитав його чоловік у димчастих окулярах і в котиковій шапці. — Ні, дозвольте, куди ви?

Самгін поволі пішов собі.

«Так, нікчемна людина, — міркував він не без гіркості. — Іван Грозний, Петро, — ті сказали б, знайшли б слова...»

Він почував себе ще раз обдуреним, але й жалів сизого чоловічка, який нічого не міг сказати людям, що впали навколішки перед ним, вождем.

«Юродивий Дюмидов може володіти людьми, його слухають, йому вірять».

Тут він згадав, що Діомидов після Ходинки втратив схожість з царем.

У магазинах спалахувало світло, а на вулиці згущувався мутний холод, сіявся якийсь сіруватий пил, пронизуючи шкіру на обличчі. Неприємно було бачити людей, які йшли навстріч одно одному, начебто нічого сумного не трапилось; неприємні голоси жінок і тупіт кінських копит по торцях,— чудний звук, наче десятки молотків забивали цвяхи в небо і в землю, вганяючи і місто і душу в холодну, нудну темряву.

«А — що я сказав би на місці царя?» — спитав себе Самгін і пішов хутчій. Він не шукав відповіді на своє запитання, відчувши, що його збентежила догадка про можливість своєї спорідненості з царем.

«Смішно. Зовсім безглуздо»,— думав він, відганяючи цю догадку.

Через годину він сидів у маленькій кімнатці біля постелі, на якій напівлежав обкладений подушками бритоголовий чоловік з чорною бородою, підстриженою на щоках і роздвоєною на підборідді білим клином сивого волосся.

— Антон Муромський,— назвав він себе, наче був архієреєм.

Обличчя в нього смугляве, чіткого, дрібного ліплення, а лоб занадто високий, тяжкий і придушує це майже гарне, але дуже носате обличчя. Великі, янтарного кольору очі лихоманково горять, в глибоких очних ямках — густі тіні. Нервовими пальцями згортаючи аптечний рецепт в дудочку, він говорить лагідним голосом і трошки гаркавлячи:

— Його називають царем Федором Івановичем,— ні! Він — цар карликових людей, цар моральних карликів.

У сусідній кімнаті гуркотів посуд, бряжчали ножі, виделки і веселий голос гучно умовляв:

— Та — киньте, пані, я сама все зроблю.

Муромський скривився й гукнув:

— Лідю!

Вона зараз прийшла. В сірому платті без талії, дуже висока й тонка, в пишній шапці коротко обстриженого волосся, вона була значно молодша, ніж здалося на вулиці. Та примхливе обличчя її все-таки дуже змінилося, на ньому застигла якась благочестива міна, і це робило Лідю схожою на англійську гувернантку, дівчину, яка вже

втратила надію вийти заміж. Вона сіла на ліжко в ногах у чоловіка, взяла рецепт у нього з рук, сказавши:

— Знову порвеш.

Муромський, узявши з стола ніж для книжок, казав далі, бавлячись ножем:

— Коли я був юнкером, доводилося нерідко чергувати в палаці; цар був ще наслідником. І тоді вже я помітив, що його увагу привертають невиразні люди, посередності. Потім бачив його на маневрах, на полкових святах. Я б сказав, що талановиті люди неприємні йому, навіть — лякають його.

«Очевидно, вважає себе талановитим і скривджений неувагою царя», — подумав Самгін; ця людина після слів про карликових людей не сподобалась йому.

Втрутилася Лідія.

— Пам'ятаєш — Туробоев сказав, що цар — людина, якій усе життя не до душі, і він себе силує, підкоряючись йому?

Вона промовила це, дивлячись на Самгіна задумливо й неначе дуже здалеку.

— Я не вірю, що він слабовольний і дозволяє комусь керувати ним. Не вірю, що релігійний. Він — нігіліст. Ми повинні були дожити до нігіліста на троні. І ось дожили...

— Будьте ласкаві, ідіть до столу, — виголосила товстенька покоївка, виглянувши з дверей.

Коли Муромський устав, він виявився людиною середнього зросту, на ньому була чорна курточка, схожа на блузу; ноги його, в хутряних туфлях, нагадували про лапи звіра. Рухався він занадто поривчасто для військового. За обідом виявилось, що він не п'є вина й не їсть м'яса.

— З міркувань гігієнічних, — пояснила Лідія, якое непотрібно і при цьому визивно піднесла голову.

Недбало копирсаючи виделкою копченого сига, Муромський говорив:

— Так, цар — типовий російський нігіліст, інтелігент! І коли про нього кажуть «останній цар», я думаю: це правда! Бо в нас уже почався процес зміщення інтелігенції. Вона — віджила. Країні потрібен інший тип, потрібен релігійний волонтарист, атож! Саме так: релігійний!

Кинувши виделку на стіл і обома руками потерши сріблясту щетину на черепі, Муромський раптом спитав:

— Що ви думаєте про війну?

— Безумство,— сказав Самгін, здвигаючи плечима.

— Хіба?

— Звичайно.

Засунувши руки в кишені, Муромський відкинувся на спинку крісла й оповістив:

— Я йду на війну добровольцем.

— А я — сестрою,— сказала Лідія, трошки задириливо.— Ми вирішили це ще вчора,— додала вона.

Почуваючи себе дуже ніяково, Самгін спитав:

— Ви — кавалерист?

— Поручик гвардійської артилерії, я — у відставці,— поспішно сказав Муромський, нестерпно блискучими очима обвівши гостя.— Та, кінець кінцем, воює народ, мужик. Треба йти з ним. В безумство? Так, і в безумство.

— Тоді — чому ж не в революцію? — докторально спитав Самгін.

— І в революцію, коли народ захоче її сам,— вимовив Муромський, дуже підкресливши останнє слово і, опутивши очі, почав розмазувати ложкою по тарілці рисову кашу.

Самгін почував себе незвичайно нудно й безсило перед цією людиною, перед Лідією, яка слухає свого чоловіка, наче гімназистка, наївно закохана в свого учителя словесності.

— Люди можуть бути приборкані тільки релігією,— говорив Муромський, стукаючи одним вказівним пальцем по другому, пальці були тонкі, нерівні й жовті, наче корінці петрушки.— Під приборканням я розумію організацію людей для боротьби з їхнім же егоїзмом. На війні людина перестає бути егоїстом...

Самгін був задоволений, коли він, кинувши серветку на стіл, сказав, що повинен лягти.

— У мене — коліт,— сказав він, наче про позитивну якість свою, і пішов.

Весела покоївка подала кофе. Лідія, взявши кофейник, зразу ж з шумом поставила його й почала дути на пальці. Не пожалівши її, Самгін мовчав, чекаючи, що вона скаже. Вона спитала: чи давно він бачив батька, чи здоровий він? Клим сказав, що бачить Варавку часто і що він літом житиме в Старій Руссі, лікуватиметься від ожиріння.

— Найдовший лист від нього за минулий рік — чотирнадцять рядків. І все каламбури,— сказала Лідія,

зітхнувши, і непослідовно додала: — Так, ось які ми стали. Антон вважає, що наше покоління на диво швидко старіє.

— Ти багато подорожувала?

— Еге ж.

— Все шукала праведників?

— Як бачиш — знайшла, — тихенько відповіла вона. Кофе був по-варварськи гарячим і рідким. З Лідією було ніяково, непевно. І жалко її трошки, і хочеться говорити їй якісь недобрі слова. Не вірилося, що це вона писала йому прикрі листи.

«Вона — нещасна людина, але через гордощі не признається в цьому», — подумав він.

— Ти, що ж: віриш, що революція зробить людей кращими? — спитала вона, прислухуючись до порання чоловіка в спальні.

— А — ти? Не віриш?

— Ні, — відповіла вона, визивно піднісши голову, дивлячись на нього широко розплющеними очима. — І не буде революції, війна придушить її, Антон має рацію.

— «Блажен, хто вірує», — байдуже сказав Самгін і спитав про Туробоева.

— Він — двоюрідний брат чоловіка, — насамперед повідомила Лідія, а потім, в тоні осуду, розказала, що Туробоев служив у якомусь комітеті, що його називав «Комітетом Тришчиного каптана», потім йому запропонували посаду земського начальника, але він сказав, що в поліцію не піде. Тепер пише незрозумілі статті в «Петербуржських ведомостях» і запевняє, що муза редактора — справжній нільський крокодил, він живе в цинкових ночвах у квартирі князя Ухтомського і князь пише передові статті з його намови.

— Всі ці дурниці Ігор так серйозно говорить, що здається божевільним, — додала вона, погладжуючи пальцем скроню.

Поговорили ще кілька хвилин, і Самгін підвівся. Вона, не затримуючи його, заглянула в двері спальні.

— Спить, хвалити бога! В нього — безсоння ночами. Ну, прощай...

«Яка непотрібна зустріч», — думав Самгін, поринаючи в холодний туман дуже провінціальної вулиці, забудованої казарменими домами, серед яких дерев'яні стирчали, як справжні, але гнилі зуби в ряду штучних.

«Цар карликових людей,— повторив Самгін з їдкою досадою.— Ховаються в бога... Зміщення інтелігенції...»

Перед ним знову став сизий, наче голуб, чоловічок на тлі крижаних шибок дверей балкона. Він відчув щось неприємно алегоричне в цій фігурці, що приліпилась, як бездушна, німа деталь величезного будинку, високо над масою людей, що стояли навколішки й захоплено ревли. Про неї хотілося забути, так само як про Лідію та про її чоловіка.

Та через кілька місяців він знову побачив царя. Яскравого літнього дня Самгін їхав до Старої Русси; рипучий, громохкий поїзд не кваплячись, мчав полями Новгородської губернії; вздовж залізничної колії стояли за півсотні кроків один від одного новенькі солдатики; в гарячому промінні сонця блищали, мінилися багнети, блищали олов'яні очі на обличчях, одноманітних, як п'ятики. Святково вбрані чоловіки і жінки збирали сіно; близько до колії жінки здавалися ожилими селянками з картин Венеціанова, а здаля — наче величезні квіти жовтецю і маку. В купе вагона, крім Самгіна, сиділо ще двоє: гладенький дідок у чумарці, з великою срібною медаллю на шиї, з рожевим личком, схованим у сивій бороді, а поряд з ним похмурий вусатий чоловік з великим животом, що лежав на колінах у нього. Сидів він, широко розставивши ноги, дуже пітніючи, ворухив вусами, наче рак, і шохвилини крякав. Коли поїзд підійшов до одної з маленьких станцій, до купе увійшли двоє цивільних і жандармський вахмістр, він подивився на пасажирів жовтими очима й хрипким голосом хворого наказав:

— Позачиняйте вікна, спустіть завіски; на волю не дивитися.

Один з цивільних, худий, зі сплющеним обличчям і широким носом, сів поряд з Самгіним, взяв його портфель, зважив на руці і, поклавши портфель у сітку, протяжно, виючим звуком, позіхнув. Дідок з медаллю захвилювався, метушливо зачинив вікно, запнув його, а вусатий спитав гучно:

— В чому річ?

— Значить — государеві дорогу даємо,— пояснив дідок, щасливо усміхаючись.

Самгін вийшов у коридор, відігнув краєчок запорошеної завіски, глянув на перон — на пероні здерев'яніло

стояла служба станції на чолі з начальником, а за вокзалом — стіна солідних людей в піджаках і чумарках.

— Сказано: не можна дивитися! — тихо й ліниво промовив цивільний, підходячи до Самгіна й відсунувши його від вікна, але завіски не поправив, і Самгін бачив, як повз вікно, не дуже швидко, тяжко пирхаючи димом, проплив блискучий паровоз, покотились довгі, новенькі вагони; на заскленій площадці останнього сидів, як тритон у домашньому акваріумі,—цар. Сидів він у плетеному кріслі і, розгойдуючи на жовтому шнурку золотий портсигар, дивився, нахилившись, у далечінь, киваючи до когось гладенько причесаною головою. На станції глухо ревули:

— Ура!

Цивільний знову протяжно позіхнув і пішов, а товстий, розправляючи вуса, сказав Самгіну:

— Сміливий ви.

— Проїхав, значить? — розгублено бурмотів старенький.— Ах ти, господи! А мені представляється йому треба було. Підвів мене племінник, дурень, вчора треба було їхати, падлюка! У мене, з ласки його величності, справу на мою користь розв'язано,— розумієте.

Паровоз сердито смикнув, брязнули зчеплення, стукнулись буфери, старий похитнувся, і прикра розповідь його стала нерозбірливою. Вперше цар не викликав у Самгіна ніяких думок, не поворушив у ньому нічого, майнув, зник, і залишилися тільки поля, небагато вкриті хлібами, маленькі солдатика, нудно увіткнуті вздовж колії. Строкати чоловіки і жінки дивилися вдалечінь з-під долонь, картинно стояв пастух у червоній сорочці, наввипередки з поїздом бігли діти.

— Сімнадцять років судився без пуття...

Через дві години Клим Самгін сидів на лаві в парку санаторії, перед ним у кріслі на колесах розкинувся Варавка, що здувся, як величезний пухир, сине обличчя його, схоже на визрілий нарив, лисніло, ведмежі очі дивилися тьмяно, і було в них щось сонне, тупе. Вітер здіймав дуги поріділе волосся в нього на голові, перебирав пасма сивої бороди, борода лежала на животі, який піднявся вже до підборіддя в нього. Задихаючись, свистячим голосом він підганяв Самгіна:

— Ну? Ну, ну? Тридцять сім тисяч? Дурень він. Ну, гаразд, продай...

Охопивши пальцями, товстими, як сосиски, ручки кріс-

ла, він спробував підняти неслухняне тіло; колеса крісла поворушилися, рипнули на піску, а тіло залишилося нерухомим; тоді він, поворушивши невидною шиєю, захрипів:

— А я, брат, до дідька йду! Уговкався. Скінчений. Будував, будував, а нічого фундаментального не збудував.

Слухаючи уривчасті, свистячі слова, Самгін дивився, як по доріжках парку нудні служники пхають байдуже поперед себе крісла на колесах, а в кріслах — напівживі, розбухлі тіла. В центрі невеликого парку з-під землі б'є товстий струмінь рудуватокаламутної води, поширюючи в повітрі солонуватий дух рибної крамниці. Пройшла висока, товста жінка з жовтим, драглистим обличчям, її скляні очі витиснула з очних ямок базедова хвороба, жінка тримала голову так нерухомо, наче боялася, що очі скотяться по щоках на пісок доріжки. Провезли страхітливо товсту дівчинку; вона дрімала, з її рожевого, напівроззявленого рота текла слина. Ішов коротконогий, кулеподібний чоловік, похитуючи головою в такт крокам; здавалося, що голова в нього порожня, як бичачий міхур, а на обличчі скляна маска. І так, один за одним, рухались, під музику військового оркестру, важкі, потворні люди, показуючи себе безжалісно гарячому сонцеві.

— Прикро, Кліме, шістдесят два тільки, — хрипів Варавка, плямкаючи слова. — Воюємо? Дурна штука. Цар приїхав. Запасних проводжати. У цьому місті Достоевський жив.

До нього підійшов сутулий, підсліпуватий служник у фартуху і сказав пташиним голосом:

— Пора, пане.

— Купати, — пояснив Варавка. — Потім — тиснутимуть.

Служник нагнувся, натужився і, зрушивши крісло, покотив його. Самгін вийшов за ворота парку, біля воріт, як два стовпи, стояли поліцейські в запорошених, вилялях на сонці шинелях. По вулиці дерев'яного міста біг вітер, здіймаючи куряву, струшуючи дерева; під огорожею сиділи й лежали солдати, чоловіка з десять, на тумбі сидів унтер-офіцер, тримаючи в зубах олівець, і дивився в небо, там літав табун голубів.

Півколом стояли червонолиці музиканти, несамовито дмухи в труби, мідні крики й ухкання труб вливалися в безперервний виючий шум міста, і виття було таке гучне, що здавалося, це воно розгойдує дерева в садах і від

нього біжать на всі боки, як стривожені таргани, бородаті мужики з торбами за спиною, заплакані жінки.

Впираючись головою в огорожу, вогненнорудий мужик кричав у щілину між дошками:

— Два тридцять — хоч? Душу продаю, сучому синові...

Він штурхав в огорожу ногою, бив кулаком по дошках, а в лівій руці в нього висіла, розпустивши міхи, розшарпана гармонійка.

— Душу! — кричав він. — Шість гривень? Брешеш!

Ударивши гармонійкою по огорожі, він кинув її під ноги собі, розтоптав, двічі вдаривши ногою, і пішов собі геть швидкою, твердою ходю тверезої людини.

На березі тихої Порусси сидів широкобородий запасний у солдатському кашкеті, блакитноокий красень; одною рукою він обіймав огрядну, простоволосу молодицю з рум'яним обличчям і божевільно виряченими очима, в другій тримав строкату її хустку, пляшку горілки і — такий міцний, рослий — говорив жіночим голосом, пронизливо:

— Значить — так!.. Значить — коня продавай, мать його...

Пригортаючись обличчям до плеча йому, молодиця голосила:

— Лександре, Христа ради...

— Стривай! Мовчи, дай подумати...

Він устромив шийку пляшки в рот собі, задер голову, і густюща борода його судорожно затряслась. Пив він до сліз, потім шпурнув недопиту пляшку у воду, здригнувся, з огидою потряс головою й знову закричав:

— Значить — продавай! Та й годі! Ну, от... Працювали ми з тобою, мать їх...

Молодиця вирвала хустку в нього з рук і, стираючи піт з лоба йому, сльози з очей, заголосила ще дужче:

— Лександрочку, — ніхто нас не жаліє...

— Мовчи! Вдарю...

Пружно схопившись на ноги, він ривком підняв молодицю з землі, обхопив довгими руками, поцілував і, відіпхнувши, крикнув, задихаючись, сварячись кулаком:

— Гляди ж!

— Лександре...

— Мовчи! Значить — зрозуміла? Продавай! Ходімо.

— Господи, та — що ж це? — істерично крикнула мо-

лодиця, обмацуючи його руками, наче сліпа. Мужик махнув рукою, роззявив рота й замотав головою, начебто його душили.

З цього моменту Самгін устало здаватися, що в усіх запасних пороззявлювані роти і обличчя людей, які задихаються. Від вітру, куряви, жіночого голосіння, п'яних співів і безперервної безглуздої лайки паморочилась голова. Він вийшов на паперть церкви; на сходах стирчали якісь одноманітно-спокійні люди і серед них дідок з медаллю на шиї, той, що сидів у купе разом з Климом.

— Тепер війна легка,— казав він.— І рушниці легші і начальство.

— Це правда.

На площі ліниво юрмилися святково одягнені обивателі; жінки під зонтиками були схожі на гриби-мухомори. Звідусіль виривалися, наче їх викидало, запасні, струшуючи торбами, вони ошелешено бігли всі в одному напрямі, туди, де співала й ухкала мідь військових труб.

«Тихий океан,— згадав Самгін.— Квапляться скинути японців стусанами в Тихий океан. Кошмар».

Так, було щось явно шаржоване й кошмарне в тому, як ці порожнистороті бородані, випереджаючи один одного, біжать повз дерев'яні будиночки, різноголосо й міцно лаючись, покрикуючи на ошелешених жінок, супроводжувані їхніми безперервними причитуваннями, голосінням. Майже всі вікна в будинках сконфужено запнуті, і, напевно, крізь загорошені шибки дивляться на збожевільних людей з села звиклі до спокійного життя ситенькі жінки, дівчата, тихі дідки і бабусі.

«Океан...»

Юрба рідшала, її розганяв гарячий вітер і курява; на площі виявилась купа дощок, калюжа, безліч побитих пляшок і бочка; на ній сидів сірий солдат з гвинтівкою на колінах. Вітер ганяв барвисті папірці від цукерків, солому, вдирався на паперть і свистів у якійсь щілині. Самгін постояв, подивився і, почувавши огиду до цього міста, до людей, пішов у санаторію. Йому захотілося зразу ж перескочити через усе це в маленьку чернечу кімнату Никонової, для того щоб розказати їй про цей кошмар і забути про нього.

Через три доби він був дома, скінчивши діловий день, лежав на дивані в кабінеті, дожидаючись, коли стемніє і

він піде до Никонової. Варвара поїхала на дачу, до знайомих. Прийшла покоївка й сказала, що його питає Гогін.

— Телефоном? Скажи, що...

— Вони тут.

Самгін встав, догадуючись, що цей хлюстуватий хлопець, який грається в революцію, напевно, попросить його про яку-небудь послугу, а він не зуміє відмовитись. Нахмурившись, поправивши окуляри, Самгін вийшов до їдальні, Гогін, одягнений у фланельовий костюм, в білих черевиках, походив по кімнаті, не усміхаючись, як звичайно, він потиснув руку Самгіну і, ходячи далі, спитав нудним голосом:

— Ви не знаєте, куди поїхала Никонова?

— Не знаю.

— А що ви про неї взагалі знаєте?

— Дуже небагато. В чому річ?

Гогін сів до стола, не кваплячись виймаючи портсигар з кишені, подивився на нього обтяжливим поглядом, але не відповів, а спитав:

— Але ж ви з нею, здається, давно знайомі і... в добрих взаєминах?

Спитав він півголосом і мляво, наче думав не про Никонову, а про щось інше. А проте слова його звучали оглушливо. І, щоб утриматися від здогаду про причину цих розпитувань, Самгін швидко й плутано заговорив:

— Добрі взаємини? Ну, та... як сказати?.. В кожному разі — взаємини товариські... цілковитої довіри...

Він замовк, дивлячись, як повільно Гогін збирається закурити цигарку, як зосереджено він її оглядає. Здогад усе-таки просочувався, хвилював, і, скинувши окуляри, дивлячись у стелю згадуючим поглядом, Самгін говорив далі:

— Дозвольте... Вперше я її зустрів, здається... років з десять тому. Вона була тоді з «народоправцями», якщо не помиляюсь.

— Так,— сказав Гогін, немов заховаючи, але не підтверджуючи, і схилив голову на плече.

— А що? — спитав Самгін.

— І — потім? — теж спитав Гогін.

— Потім я бачив її біля Лютова, знаєте,— є такий... меценат революції, як його назвала ваша сестра.

Гогін ствердно кивнув.

— Любаша Сомова ввела її до нас, коли організувалася група сприяння робітничому рухові... чи — не пам'ятаю — може, в «Червоний Хрест».

— Так,— сказав Гогін, вставши й походжаючи по кімнаті з цигаркою, яка не курилася в його пальцях. Самгін уже знав, що скаже ця людина, але все-таки злякався, коли Гогін сказав:

— Щоб коротше: є підстави підозрівати її в знайомстві з охранкою.

— Не може бути! — щиро вигукнув Самгін, хоч догадувався саме про це. Він навіть подумав, що догадався не сьогодні, не зараз, а — давно, ще тоді, коли прочитав записку симпатичним чорнилом. Та це треба було приховати не тільки від Гогіна, але й від себе.— Не може бути,— повторив він.

— Н-ну, чому ж? — тихо вигукнув Гогін.— Буває. Буває.

— Які ж дані? — теж тихо спитав Самгін.

Гогін спинився, знизав плечима, запалив сірника і, дивлячись на його вогник, сказав:

— Помічено було деякі... неясності в її поведінці, дещо недолadne, а коли її натякнули на це,— до речі сказати, необережно натякнули, невміло,— вона зникла.

Гогін говорив надзвичайно повільно, і це обурювало.

— Чому ж мені нічого не сказали? — сердито спитав Самгін.

— Про такі речі всім не розказують,— відповів Гогін, сідаючи, і вткнув недокурену цигарку в попільницю.— Бачите,— більш рішуче й суворо заговорив він,— я, в деякому роді, офіціальна особа, комітет доручив мені дізнатися у вас: ви не помічали в її поведінці чого-небудь... дивного?

— Ні,— швидко сказав Самгін, почувуючи, що сказав занадто швидко і що це може викликати підозру.— Не помічав нічого,— спокійніше додав він, думаючи, що, може, це Никонова донесла на Митрофанова.

Гогін знову і якимось недолadно, з великим зусиллям дістав портсигар з кишені штанів, подивився на нього й поклав на стіл, кусаючи губи.

— Є чутка, що ви з нею були в близьких відносинах,— сказав він, зітхнувши й почувуючи скроню пальцем.

Самгін теж відчув тонкий, свердлячий біль у скроні.

— Так, я в неї бував і... нерідко. Та це... відносини іншого порядку.

— Можливо, що вони й перешкодили вам помічати,— непевно сказав Гогін.

— Вона здавалася мені скромною, відданою справі... Дуже проста... Взагалі — не яскрава.

— Домохазяїн її теж дуже темна людина. Не знаєте, — він родич її? — спитав Гогін.

— Ні, не знаю,— відповів Самгін, почувуючи, що на скронях у нього виступив піт, а очі сохнуть.— Я навіть не знав, що, власне, вона робить? В техніці? Пропагандистка? Вона поводитися зі мною дуже конспіративно. Ми рідко розмовляли про політику. Але вона добре знала побут, а я дуже цінив це. Мені треба для книжки.

Самгін розумів, що говорить занадто багато і що цього не слід робити перед людиною, яка, дивлячись на нього скося, прислухається мовби не до слів, а до думок. Думки в Самгіна були ображені, метушливі й недоладні, ненадійні думки. Та слів він не міг зупинити, наче в ньому, проти його волі, говорила інша людина. І виникало побовання, що ця інша може розказати правду про записку, про Митрофанова.

— Так не схоже на неї,— говорив він, розводячи руками, і думав: «Якби я знав... Якби вона сказала мені... А — що ж тоді?»

Гогін мовчав. Його мовчання робилося зовсім нестерпним. Він сидів, погойдуючи ногою, і Самгіну здавалося, що повернуте до нього вухо Гогіна особливо чуйно напружене.

«Можливо, він підозріває й мене?» — раптом подумав Самгін і вголос дуже гучно скрикнув: — Це так страхіливо!

— Неприємна штука,— ляснувши пальцями, озвався Гогін.— Головне — зникла, ось що...

Не змінюючи пози, він усе сидів, хоч він уже спитав про все і міг би піти. Він зітхнув.

— Зникла при таких обставинах, що...

У двері постукали.

— Хто? Я — не маю часу! — крикнув Самгін.

— Телеграма,— сказала покоївка.

Він узяв з її рук синій конвертик і, не розкривши, кинув його на стіл. Але він зразу помітив, що Гогін дивить-

ся на телеграму, покусуючи губу, помітив і — злякався: а що як це від Никонової?

«Не розкриватиму»,— вирішив він і кілька огидних секунд не зводив очей з синього чотирикутника паперу, знаючи, що Гогін теж дивиться на нього,— чекає.

«Безглуздо й підозріло»,— догадався він і став, не спішаючи, розгортати телеграму, а тоді прочитав механічно, вголос: «Тимофій помер привези тіло негайно Самгіна».

І, майже не приховуючи почуття полегшення, він пояснив:

— Телеграфує мати, вмер вітчим. Треба їхати до Старої Руси.

— Так, неприємна штука,— задумливо повторив Гогін, встаючи, й спитав:— Якщо Никонова напише вам, ви повідомите мене про її адресу?

— Розуміється. Як же інакше?

— Так. Це все, звичайно, між нами. До часу. Може, ще з'ясується на її користь,— пробурмотів Гогін і, слабо потиснувши руку Самгіну, пішов.

«Він, здається, хотів потішити мене»,— подумав Самгін, підійшовши до буфета й наливаючи води в склянку.

Він почував себе знесиленим, зневаженим і аж похитувався, ідучи до кабінету. В лівій скроні стукало, наче там було сховано годинника.

«Слід було сказати про мої підозри,— думав він, сідаючи до стола, але — встав і ліг на диван.— Дурниця, я не мав ніяких підозр, це він допіру нав'яз мені їх».

Скинувши окуляри, Самгін міцно заплющив очі. Було жалко втратити жінку. Ще більше жалко було себе. Жовчно усміхаючись, він спитав:

«Чому судилося мені потрапляти в такі ідіотські становища?»

До ідальні увійшла Анфиміївна, він попросив її вкласти чемодан, передати Варварі телеграму й знову підпав під владу дрібних думок.

«Це її назвав Усов безголовою. Якщо вона служить жандармам, то, напевно, зі страху, залякана яким-небудь полковником Васильєвим. Не за гроші ж? І не з помсти людям, які командують нею. Я допускаю озлоблення проти Усових, Властових, Пояркових; вона — не зла. Та нічого ж ще не доведено проти неї,— нагадав він собі, вдаривши кулаком по дивану.— Не доведено!»

Вночі, у вагоні, стежачи в сотий раз, як за вікном пливуть все ті самі знайомі вогні, хитаються ті самі чорні дерева, наче підганяючи поїзд, він далі думав про Ніконову, згадуючи, чи не було таких хвилин, коли жінка хотіла одверто розказати про себе, а він не зрозумів, не помітив її бажання? Але він бачив перед собою невизначне обличчя, що застигло в «бабській нудьзі», як сам же він, незадоволений її безпорадністю, назвав одного разу її німу увагу, і згадав, що інколи ця увага була схожа на байдужість. Згадав також, що, коли він сказав їй фразу Інокова: «Людина борсається в словах, як риба в піску», вона усміхнулася і сказала: «Це дуже смішно, а — правдиво». Так, вона мовчала й слухала значно краще, ніж говорила. Вона, здається, єдина людина, після якої не залишилося в пам'яті жодної значної фрази, крім цієї: «Смішно, а — правдиво». Наче вона думала, що смішне завжди неправдиве. Кінець кінцем — вона цілком нормальна, проста людина.

«Вона не вміла розпускати павичевого хвоста слів, як це робив Митрофанов».

Тут він згадав, що Митрофанов теж спочатку здавався йому людиною нормальною, розсудливою, та, по суті, він же так само зрадив свій обов'язок; в інший бік, а — зрадив, це — так.

«Нема доказів, що вона зрадила, — ще раз нагадав він собі. — Є тільки підозра...»

Поїзд наче під гору йшов, оглушливо гуркотів, гримів усім своїм залізом, під підлогою вагона щось жалібно рипіло й звискувало:

— Рига — іго — так, рига — так.

Потім, злякано свиснувши, поїзд вдерся в залізну клітку мосту і начебто потяг її за собою, вигинаючи, ламаючи косі смуги ферм. Зруйнувавши клітку, відкинувши зі шляху свого одноокий домок сторожа, він загримів тишіше, а рипіння під вагоном стало чутніше:

— Иго — рига — так — так, іго — так...

Самгін задумався над тим, що ось уже десять років він живе, крутячись в порошному вихорі на перехресті двох шляхів, не маючи бажання йти жодним з них. Не вперше думав він про це, але цієї ночі, цієї години все було ясніше й страшніше. Не один він живе таким життям, а сотні, тисячі людей, подібних до нього, він це počував, знав. Вихор крутився дедалі несамовитіше, втяга-

ючи в свій круговорот усіх, хто неспроможний протистояти йому, відійти набік, а Кутузови, Пояркови, Гогіни, Усови невтомно й божевільно роздувають його. Люди цього типу розмножуються з незрозумілою швидкістю й прикро, грубо командують тими, хто, через якесь непорозуміння, допомагає їм.

Тут він згадав, як Тетяна, дівчина двадцяти років, кричала в обличчя старому професорові, відомому економістові:

— Ви міркуєте так, начебто історія, мачуха ваша, наказала вам: «Ваню, зроби революцію!» А ви мачусі не вірите, революції вам не хочеться, і, скривившись, ви читаєте мені з корану Едуарда Бернштейна, підтверджуючи його Ріхтером і Ле-Боном,— не треба робити революції!

Посидівши кілька місяців у тюрмі, Гогіна розлютилась, і тепер у її мові завжди звучить щось особисте. Пам'ять Самгіна послужливо відновила сцену його сутички з Тетяною.

Під Москвою, на дачі в одного ліберала, було влаштовано вечірку з участю модного письменника, дубуватої людини з нерухомим обличчям, в пенсне на дерев'яному носі. Самгін зустрів цього письменника й раніше, знав, що він числиться серед співчуваючих більшовизму, і знаходив у ньому спільне і з зухвалим вантажником Сибірської пристані і з козаком, який сидів біля моря, як за столом; з вантажником його поєднувала схильність до словесного, грубого бешкетництва, з козаком — хвастощі своєю незалежністю. Солідно випивши, письменник зібрав чоловік з десять молоді і, виводячи її на терасу дачі, оголосив басом:

— Через десять хвилин ми вам влаштуємо сурприз.

— Сурприз,— повторила Тетяна.— Хлопець, здається, дурнуватий.

В саду тихенько шелестів дощ, шепотілися дерева; було чути, що на терасі приглушеними голосами виспівують щось сумне. Публіка замовкла, чекаючи, що буде; Самгін думав, що нічого доброго не може бути і — не помилився.

Хвилин через двадцять письменник вернувся до залу; широкоплечий, незграбний, він рухався не згинаючи ніг, наче йшов на ходулях,— ця величава, журавлина хода надавала в очах Самгіна відтінок ходульності всьому, що письменник говорив. Пройшовши, на чолі молоді, в

куток, письменник, смачно й голосно цмокнувши, поправив пенсне, нахмурився, картинно, жестом хормейстера, змахнув руками.

— Починаємо!

Хор бравурно й досить стройно заспівав на якийсь дуже знайомий мотив вірші старого народника, що ходили в списках, один з таких списків лежав у Самгіна в колекції рукописів, заборонених цензурою. Особливо старався тенористий, маленький, але міцний чоловік у синій фуфайці матраса і з кучерявою борідкою на веселому, дуже милому обличчі. Його тонкий голосок, майже фальцет, був невичерпний, співав він на терцію вище за хор і так комічно жалібно вимовляв радикальні слова, що і публіка і навіть дехто з хористів почали сміятись. Але Самгін дивувався: в чому тут «сюрприз» і фокус? Він збагнув це, коли письменник, розставивши руки, наче крила, спинив хор і глибоким басом прочитав, як диякони читають «Апостол»:

Безправ'я геть! Нехай живе свобода!
І установчі збори хай живуть!

Негайно хор повторив ці два рядки, але так, що вийшов карикатурний малюнок словесної і звукової плутанини. Всі співаки співали навмисно фальшиво і всі гримасували, боязко оглядаючи один одного, виявляючи ляк, недовіру, нерішучість; один навіть повернувся спиною до публіки й запитливо повторював в куток:

— Геть? Геть?

Тенор, зігнувши ноги, присів і жалісно виводив:

— Ге-еть — геть — геть...

— Нехай живе свобода! — похмуро, загрозливо проспівав письменник, і слідом за ним кожен із співаків, знову фальшивлячи, різноголосо повторив ці слова. Вийшов хаотичний пучок звуків, які одначе все ж злилися в неголосне, розчароване й жалібне виття. Так само розтріпано й розчаровано були проспівані слова «установчі збори».

Все це було закінчено оглушливим реготом співаків, сміялася й частина публіки, але Самгін помітив, що люди солідні сконфужені, дивуються. Особливо голосно й самовдоволено звучав басовитий, рубаний сміх письменника:

— Хо. Хо. Хо.

Він стояв, розсунувши ноги, задерши голову так, що кадик у нього випнувся, наче сокира. Бачачи перед собою його карикатурно похмуру постать, піддаючись раптовому вибухові обурення й боячись, що хто-небудь випередить його, Самгін схопився, крикнув:

— Панове!

Письменник тоном актора з п'єси «На дні» підхопив:

Як до правди святої
Світ дороги знайти не зуміє

— хо,— хо!

— Прошу уваги! — суворо крикнув Самгін, схопивши обома руками спинку стільця, і, поставивши його перед собою, звернувся до письменника: — Допіру ви проспівали в тоні блазнівської панахиди незграбні, може, але незаперечно щирі вірші старого революціонера, поважного літератора, який заплатив десятима роками заслання...

— Справді так! — вигукнув хтось, і публіка примовкла, а Самгін, роздмухуючи вогонь свого обурення, трохи підняв стілець, вдарив ним об підлогу і казав далі з усією силою, на яку був здатний:

— Але, знущаючись з віршів, чи не знущалися ви і з ідей представницького правління, з ідей, заради реалізації яких діди і батьки ваші боролися, вмирали в тюрмах, на засланні, на каторзі?

— Це — що ж? Ще одна цензура? — зарозуміло, але начебто й збентежено спитав письменник, зробивши гримасу, зовсім не потрібну для того, щоб поправити пенсне.

— Це — питання, — відповів Самгін. — Запитання, що, я певен, виникло в багатьох тут.

— Не в мене! — крикнула Тетяна, але двоє чи троє солідних людей зацитькали на неї, а один з них ображено сказав:

— Так, це — занадто! Установчі збори висміювати, це...

— Мені ідея не смішна, — пробурмотів письменник. — Вірші смішні.

— Хіба? — іронічно спитав Самгін. — Я радий чути це. Мені це здалося грубим жартом блудних дітей, жартом, якщо хочете, символічним. Дуже сумний жарт...

Тут і втрутилася Тетяна.

— Ви, Самгін, певні, що вам хочеться саме конституції, а не севрюжини з хроном? — спитала вона і з цього

моменту почала супроводжувати кожну його фразу глузливими й дошкульними зауваженнями, викликаючи схвальний сміх, веселі вигуки молоді. Тепер він не пам'ятав її заперечень, та й тоді не дочував їх. Але в пам'ять йому міцно вросла її напружена постать, струнке тіло, наче готове до фізичної боротьби з ним, почервоніле обличчя й вороже палаючі очі; слухаючи його, вона іронічно мружилась, а говорячи — розплющувала очі широко, і її погляд доповнював силу обпалюючих слів. Дратований нею, він, мабуть, відповідав не до ладу, він бачив це з усмішок молоді і з того, що дехто з солідних людей став нетактовно підказувати йому відповіді, наче добросердий учитель учневі на екзамені. Кінець кінцем Гогіна його заплутала в словах, молодь плескала їй у долоні, а він замовк, спитавши:

— Глядіть, чи не перетворюєте ви марксизм в анархізм?

— Ой — стара річ! — скрикнула вона і, піддражнюючи, спитала: — Може, про Бланкі згадаєте? Меншовики цим теж козирають.

У таких спогадах він провів цілу ніч, не заснувши ні на хвилину, і вийшов на вокзал у Петербурзі напівхворий від втоми і вже майже байдужий до себе.

В гостиниці, де він завжди зупинявся, конторщик подав йому лист, перепрошуючи, що забув зробити це в день його від'їзду.

— Начебто почував, що ви сьогодні повернетесь, — додав він, чомно усміхаючись.

Самгін глянув на почерк, і рука його, дивно обважнівши, всунула конверт до кишені пальта. Сходами він ішов поволі, бо стримував бажання вибігти ними, а прийшовши до номера, зразу ж вислав слугу, замкнув двері і, не роздягаючись, тільки зірвавши з голови капелюх, розірвав конверт.

«Прощай, звичайно, ми ніколи більше не побачимось. Я не така підла, як тобі розкажуть, я дуже нещасна. Думаю, що й ти теж» — якісь слова густо закреслені — «такий самий. Якщо тільки можеш, кинь усе це. Не можна весь вік ховатися, бачиш. Кинь, відмовся, я кажу тому, що люблю, жалію тебе».

Лист був написаний так недбало, що криві рядки, подекуди, зливалися один з одним, наче їх писали в темряві.

«Що це означає? — спитав Самгін себе, автоматично, але швидко розриваючи лист на дрібні клаптики.— Від чого відмовитися? Невже вона думає, що я...»

Він розтирав у кулаці клаптики паперу, потім всунув їх у кишеню штанів, узяв конверт, подивився на штемпель: Ярославль.

«Вона збожеволіла, якщо думає, що я... одної професії з нею».

Ретельно порвавши конверт на вузькі смужечки, він три рази перервав їх впоперек і теж засунув у кишеню.

«Збожеволіла!»

Він почував себе приголомшеним і бачив перед собою незначне обличчя жінки, ось воно ледве-ледве змінюється неохочою, силуваною усмішкою, потім — усмішка ширша, жвавіша, очі дивляться задумливо й ніжно. Ніколи він не бачив цього обличчя злим. Бездумно посидівши якийсь час, він пішов до вбиральні, викинув з кишені клаптики паперу в раковину, вивернув кишеню, спустив воду. Кілька клаптиків паперу залишилось. Почекавши, поки в бак набігло води, він спустив воду ще раз; тепер усі папірці зникли. Самгін вернувся до номера, думаючи, що зараз же треба їхати купувати цинкову труну Варавці і потім — на вокзал, до Старої Русси. Тепер, позбувшись листа, він почував себе трохи краще. З чимось скінчено. А все-таки настрої був тривожний і начебто знайомий уже; колись він почував таке саме. І тривожило бажання згадати: коли це було, від чого?

Він згадав це зразу ж, вийшовши на вулицю й побачивши загін кінних жандармів, що мчали кудись на важких конях,— згадав, що підозра чи впевненість Никонової не образила його, так само, як не образила пропозиція полковника Васильєва. Саме тоді він почував себе так само дивно, як відчуває зараз,— у стані, схожому на переляк перед собою.

«В стані подиву, близькому до переляку», — спробував він точніше сформулювати, дивлячись услід жандармам.

По вулиці з неприємною метушливістю, невластивою найсоліднішому місту, сновигали, зіштовхуючись, люди, обмацували одно одного, наче мурахи вусиками, розбігалися. Наче кожне з них загубило щось, шукає чи заблукало в місті, питає: куди йти? В цій метушні Самгіну привиділося щось удаване.

Коли він, купивши труну, платив гроші рожевошокому, голеному купцеві, який більше був схожий на чиновника, що успішно просувається на службі й задоволений з себе,— до магазину, задихаючись, вбіг юнак з чорною пов'язкою на щоці і, махнувши солом'яним капелюхом, оповістив:

— Міністра Плева бомбою висадили в повітря!

— Третій,— сказав трунар, швидко хрестячись.— Де?

— На вулиці, біля Варшавського вокзалу.

Даючи Самгіну здачу й дивлячись на нього з явним докором, торговець гучно зітхнув:

— На вулиці, он як!

Самгін мовчки підняв трохи капелюх і вийшов з крамниці, думаючи:

«Мені слід було сказати що-небудь трунареві; мовчанка моя, напевно, здалася йому підозрілою. Так, от і Плева вбили...»

Він узяв візника і, сидячи в екіпажі, поглядаючи на людей крізь скельця окулярів, відчував себе розрідженим, подібно до решета; його струшувало; все, що він бачив і чув, просіювалося, але сітка решета не затримувала нічого. В буфеті вокзалу, дивлячись у склянку, в руду рідину кофе, і відганяючи мух, він почув:

— На війні тисячі вбивають, а жити від цього не легше.

Говорила чиясь кругла, м'яка спина в зім'ятій чесучі, чесуча на спині химерно ворушилась, наче під нею бігали миші, в спину незграбно вставлено лисувату голову з товстими вухами синюватого кольору. Самгін подумав, що більшість людей і фізично теж бридка. А простих людей начебто й зовсім нема. Деякі прикидаються простими, але, по суті, вони подібні до алгебраїчних задач з трьома — з багатьма — невідомими.

По столу ходили й стридали мухи, обмацуючи хоботками порошинки цукру, а може, солі.

«Думки, як чорні мухи», — згадав Самгін рядок вірша й подумав, що люди типу Кутузова і взагалі — революціонери зрозуміліші за так званих простих людей; від Пояркових, Усових та інших знаєш, чого можна сподіватися, а ось оцей, у чесучі, можливо, член «Союзу російського народу», а можливо, теж революціонер.

Та всі ці думки проходили мимо механічно, не ущільнюючи Самгіна, навіть не хвилюючи його, і так, в стані розрідженому, в байдужій до всього напівдрімоті, він опи-

нився на вокзалі свого міста. Тут його ніби взяли в полон знайомі і незнайомі люди, засипали діловитими запитаннями, підходили з вінками депутації міської думи, службовців Варавки, ще якісь депутати. Потім вони розступилися, даючи дорогу Вірі Петрівні Самгіній, вона йшла під руку зі Співак, вкрита з голови до ніг чорними вуалями, що надавало їй схожості з монументом, готовим до відкриття.

— Здрастуй, — сказала мати глухим голосом і, дивлячись на труну, яку обережно витягали з багажного вагона, спитала: — Де він?

Співак теж уся в чорному, дуже бліда й похмура. Проймаючи Іван Дронов з золотим годинником у руці і з головою, що блищала, наче добре вичищений черевик, він біг кудись, розгойдуючи годинник на ланцюжку, роззявивши рота. Перед вокзалом стояла густа юрба людей з непокритими головами, на строкатому тлі її красувалися золоті статуї духовенства, а поперед них, з посохом у руці, огрядний золотоголовий архієрей, схожий на дзвін. Корвін постукав камертоном об свої широкі зуби, змахнув руками, наче потопаючий, і в гаряче повітря сумно влилася м'яка хвиля дитячих голосів. Віра Петрівна, погладивши хусточкою вуаль на обличчі, взяла сина під руку.

— Боже мій, боже... У тебе жахливе обличчя, Кліме, любий...

Величезну, важку труну всунули в чорний катафалк, прикрашений вінками, катафалк похитнувся, чорні коні теж хитнули пір'ям на головах; позаду Самгіна хтось, зітхнувши, сказав:

— Таких людей треба б з музикою ховати.

Нестерпно довгий був шлях Варавки від новенького вокзалу, що його він і збудував, до кладовища. Похорон правили в соборі, панахиди перед клубом, технічною школою, перед будинком Самгіних. Біля воріт будинку стояла миловида, рудувата дівчина, тримаючи за плече голоногого, в сандалях, чоловічка років шести; дівчина хрестилась, а чоловічок, нахмуривши чорні брови, тримав руки в кишенях штанців. Співак підійшла до нього, нахилилася, щось сказала, хлопчик, знизавши плечима, вийняв з кишень руки, склав їх на груди.

Відправивши панахиду, пішли далі, швидше. Іти було незручно. Віти ялівцю чіплялися за поділ плаття матері, вона смикала ногами, відкидаючи їх, і двічі боляче забила

ногу Климові. На кладовищі соборний протоієрей Нифонт Славороссов, огрядний, з сивими патлами до плечей і лев'ячим обличчям, картинно показуючи одною рукою на холонду цинкову труну, а другу звівши над нею, говорив стрясаючим голосом:

— Сей братолюбивий працівник на ниві життя, господом благословенного, не закопав у землю талантів, від бога даних йому, а рясно прикрасив ними тихий град наш на користь і в повчання нам.

У сивій бороді добре було видно товстогубий, яскравий рот, говорив протопіп якимось не ворушачи губами, і, мабуть, через це слова його, круглі й розбірливі, плавали в повітрі, наче півірі.

— Нині скудоумні й маломислені, спокушувані смертним гріхом заздрості, твердять, що багаті суть вороги людей, забуваючи умисно, що не в скарбах земних порятунком душ наших і що всі смертю помремо, яко же й сей вірний раб Христа...

З неба лився блакитний полумінь, розжарюючи сліпуче золото ризи, заткані чорними хрестами; зграя білих голубів, кружляючи, здіймалася в блакитну безодню.

— Блинова зграя, — півголосом сказали за спиною в Кліма.

— Кажуть, — в нього син есер...

— У протопіпа?

— Не чув. А втім — що ж? Тепер усі есери...

Стоячи на чийсь могилі, адвокат Правдін, що говорив бистрими словами похвальну промову Варавці, раптом задириливо вигукнув:

— Ні, не слова, а — діяння! — і почав голосно читати німецькі вірші.

Тьмяне сонце висіло над кладовищем, освітлюючи, крізь гарячу муть, хрести над могилами і вище за всі хрести, на горбі, в затінку від чудової пишної берези, — три стовбури від одного кореня, — фігуру мармурового ангела, дуже схожого на сиділку з лікарні, стару діву.

З кладовища Клим їхав у кареті з матір'ю і Співак; мати стомлено й чомусь у ніс скаржилась:

— Жити я тут більше не можу. Школу я передаю Лізі...

Носові звуки забарвлювали слова її в злий тон і, мабуть, помітивши це, вона стала говорити звичайним голосом:

— Я телеграфувала в армію, Лідії, та вона, мабуть,

не одержала телеграми. Як квапляться, — сказала вона, показавши лорнетом на вулицю, де двірники змітали віття ялівцю і ялинок в зелені купи. — Квапляться забути, що був Тимофій Варавка, — зітхнула вона. — Але це добрий звичай посипати вулиці ялівцем, — знищує куряву. Це треба було б робити й під час церковних процесій.

Заплющивши очі, помовчавши, вона казала далі:

— Костюм сестри-жалібниці дуже до лиця Лідії, вона ж бо з натури така... сіра. Чоловік її, хоч і патріот, але, здається, божевільний.

Самгін розумів: вона говорить, щоб не думати про свою самотність, приховати свою тугу, але жалості до матері він не почував. Від неї дуже пахло туберозами, улюбленою квіткою померлих.

Поминальний обід було влаштовано в залі купецького клубу. Драпіровки червонуватого кольору й рясний жир позолоти стін і стелі надавали залу схожості з м'ясною крамницею; це підказав Самгину архітектор Діанін; сидячи поряд з лихваркою Трусовою й акуратно загортаючи в млинець рожевий шматок сьомги, він журливо говорив:

— Апетит у Варавки був великий, а смаку не було.

— Ти — не бурчи, — порадила Трусова. — Ти — їж більше, дурно годують, — додала вона, повертаючи нахабно вирячені очі, що всіх зневажали, до найвизначніших сил міста: серед них сліпуче сяяв генерал Обухов, в орденах від підборіддя до живота, такий вусатий і картинно героїчний, начебто його було створено навмисно на те, щоб ним захоплювалися діти. Сидів там віце-губернатор, повітовий предводитель дворянства та ще чоловіка з шість у мундирах, в орденах. Там-таки, між міським головою Радесвим, з золотою медаллю на червоній стрічці, і протопом з хрестом на грудях, нерухомо, наче кам'яна, сиділа мати. Цей стіл був відокремлений в залі від усіх інших не тільки відстанню, що її можна зміряти, але й свідомістю в тих, що сиділи за ним, незмірності свого значення. За іншими столами містилося з півсотні другорядних людей; туго застебнуті в сюртуки й шовкові чорні плаття, вони запопадливо їли й тихенько бурчали.

Встав колишній прокурор Китаєв, довгий, чорнобородий, з лисиною, протертою в густому волоссі, постукав ногою по шийці пляшки й заговорив осудливим, холодним голосом:

— У ці дні, коли на сході доля проти нас...

— А не лазити б на сходи ті, — пробурмотав підрядчик Меркулов, і чийсь похмурий голос зразу підтримав його:

— А так! Билися б з ким ближче...

Лісопромисловець Усов, поправивши пальцем вставні зуби, зітхнув:

— Від німців повернутися ніяк, а тут...

— Договір же з ними кабальний...

— Взагалі живемо в кабалі у чиновників, правду в газетах пишуть, — досить голосно сказав власник лазень Домогайлов і почав розказувати про те, як його оштрафували:

— В простонародній брудно нібито! Дозвольте — як же може бути брудно, коли там шість днів на тиждень з ранку до вечора милом миються?

Прокурор скінчив промову, духовенство заспівало «Вічну пам'ять», всі встали; Меркулов підспівував без слів, не розкриваючи рота, а Домогайлов, підвівши круглі очі до ліпної стелі, жалібно тягнув:

— Па-а-а...

Але й спів ненадовго припинив буркотливе нарікання людей, давно відомих Самгіну, — людей, яких він вважав дурнуватими й чужими питанням політики. Дивно було чути й не вірилось, що ці анекдотичні люди, занурені в свої дрібні інтереси, раптом розширили їх і ось уже говорять про договір з Німеччиною, про кабалу бюрократів, мабуть, гостріше, ніж газети, бо говорять просто.

Встав Славороссов, тримаючись за хрест на грудях, відкинув патли свої за плечі й велично підвів звіроподібну голову.

— Ісусом, сином Сіраховим, премудро сказано: «Буй у сміху підносить глас свій; муж розумний ледве тихо усміхнеться»...

— Почав молоти, красномовець, — сказала Фіона Трусова і, сьорбнувши вина, скривилась. — А винце для бідних родичів...

Дослухавши промову протопопа, Віра Петрівна підвелась і пішла до дверей, великі люди супроводжували її, люди менші, встаючи, кланялись їй, наче ігумені; не відповідаючи на поклони, вона ступала велично, за нею, по паркету, волоклися траурні плерези, наче згущена тінь її.

«Все ще горда. А — чим гордиться?» — подумав Клим.

— От і кінець усьому, — сказала вона, сидячи в ка-

реті.— Вийшло цілком пристойно. Поминки — азіатський звичай. І — боже мій! — як багато їдять у нас!

Коли приїхали додому, вона оповістила:

— Я повинна відпочити.

Самгін, полегшено зітхнувши, пішов до своєї кімнати; там стояв густий дух нафталіну. Він відчинив вікно в сад; на траві під кленом сидів густобровий, вихрастий Аркадій Співак, припасовуючи до пташиної клітки зламани дверцята, питав свою миловиду няньку:

— А чому, коли покійника везуть, не можна ховати руки в кишені? Він помер через те, що випали зуби?

Клим зачинив вікно, розчинив інше, у двір, і відчув, що коли він ляже, то міцно засне. Він не помилився.

Потім настали тяжкі дні. Мати начебто вирішила договорити все, чого не сказала за п'ятдесят років життя, і годинами говорила, ображено надуваючи лілові щоки. Клим помітив, що вона майже завжди сідає так, щоб бачити своє відображення в дзеркалі, і взагалі поводить так, начебто втратила впевненість у реальності своїй.

— Еге ж, Климе — говорила вона.— Я не можу жити в країні, де всі схибнулися на політиці й ніхто не хоче чесно працювати.

Щоки в неї опадали, відтягаючи нижні повіки, оголюючи холодні білки спустошених очей.

— Якісь японці, що були відомі тільки як жонглери, й — раптом! Жах! Ти чув про скандальне життя Алини? — спитала вона і зразу ж вразила Клима афоризмом, який він вислухав, опустивши очі, щоб приховати усмішку.

— Перед жінкою — два шляхи: або героїчне материнство, або приємне свинство, — Тимофій правду казав.

Самгін знав, що вона не годувала своїм молоком Дмитра, а його годувала тільки п'ять тижнів. Майже всі свої думки вона або починала або закінчувала трьома словами:

— Тимофій казав правду, — наче нагадуючи собі, що Варавка — був.

Траурне плаття ще більше старило її, і, мабуть, розуміючи це, вона нервозно обсмикувала його, обскубувалась, ходила парадним кроком, натужно випрямляючи стан, випинаючи груди, що втратили форму. Особливо часто вона доводила, що всі люди — деспоти.

— Це цілком природно в суспільстві, побудованому на деспотичних основах, — знехотя й напівсерйозно зауважила Співак.

Мати зморщила обличчя так, що шкіра напудрених щік стала шерехатою, наче замша.

— О, боже мій! Ви завжди про це! — сердито вигукнула вона, сварячись на Співак чайною ложкою. — Ваші ідеї жахливі, Лізо. Я весь вік прожила серед революціонерів, це були теж люди, які помилялися, але ніхто з них не міркував так, як ви і ваші друзі. Розуміється, треба обмежити владу царя, але заперечувати власність — це божевільня! І, справді, я дякую богові за те, що він, не заважаючи вам говорити, не дозволяє вам нічого робити. Хоч я й певна, що страйк, весною, влаштувала ваша компанія, — так, так! Ви, Лізо, хороша людина, але не по-божому, а по книжках. Ти знаєш, Климе, отець Нифонт, мій духівник, назвав її черницею-атеїсткою? Він чудово грає у вінт. Ти — граєш?

— Ні, не люблю.

— Так, ти людина без азарту, — сказала мати, впевнено й схвально, і почала розказувати про губернатора.

— Він дуже милий старик, навіть ліберал, але — дурний, — говорила вона, підтягаючи гримасами повіки, що оголювали порожнечу очей. — Він каже: ми не квапимось, бо хочемо зробити все якомога краще; ми терпляче ждемо, коли підростуть люди, що їм можна буде дати голос у справі керування державою. Але ж я в нього не конституції прошу, а опікування Імператорського музичного товариства для моєї школи.

З Єлизаветою Співак вона поводитися, як з людиною, що не дуже приємна й набридла, але — потрібна, вимагала її присутності при ділових розмовах про ліквідацію незчисленних підприємств Варавки і, вислухуючи її поради, прихильно погоджувалась:

— Так, це й моя думка.

Двічі на тиждень до неї з'їжджалися люди місцевого «вищого товариства»: дружина фабриканта бочок і коханка губернатора мадам Евеліна Трешер, маленька, сивоволоса й весела красуня; дружина управителя казенної палати Пелимова, благодушна, басовита стара жінка, з темною рисою на верхній губі — вона голила вуса; дружина предводителя дворянства, висока, худа, з аскетичним обличчям черниці; приїжджали й інші не менш по-

важні дами. З'являвся чиновник особливих доручень при губернаторі Кіанський, молодий чоловік у шкарпетках одинакового кольору з галстуком, фіолетовий протопіп Славороссов; благообразний, товстенький тюремний інспектор Топорков, людина з голим черепом, схожим на величезну, потворну перлину «барок», з невидними очима на жирненькому обличчі і з таким самим, майже невидним, носом, що розплився між рожевими щічками, пишними, як у здорової дитини. Приходив величезний, схожий на циркового борця фабрикант патоки й крохмалю Окунев, ще якісь солідні люди, регент архіерейського хору Корвін, і крутився дзигою серед цих людей Дронов у куценькому сюртучку. Бавлячись жовтенькою записною книжкою та олівцем, він сідав у куточку, і пронизливі оченята його, мацаючи людей, що засідали, ніби роздягали їх. З Климом він зустрівся холодно і потім явно уникав зустрічей з ним.

Засідали у Віри Петрівни, обмірковуючи важкі питання про боротьбу зі злиднями й згубною неморальністю жебраків. Самгін з подивом, не зовсім приемним для цих людей і для матері, переконувався, що вона в товаристві «Зайве — ближньому» визнана незаперечно авторитетною в практичних питаннях. Ледве тільки добродушна Пелимова, завжди кваплячись кудись, давала занадто велику волю почуттю турботи за ближніх, Віра Петрівна говорила в ніс прохолоджуючим тоном:

— Не будемо спішити, Анно Антонівно. Бідність зникне тільки тоді, коли бідні навчаться розумно витратити.

— Цілком правильно, — з радістю вигукнув Топорков. — Здається, це Гер'є сказав: «Найкраще здобрує землю дрібний дощ, а не бурхливі зливи».

Він усі слова на «о» закінчував звуком «і» і був певен, що біднота жила б не погано, якби взялася розплоджувати кроликів.

— Половина населення у Франції розплоджує кроликів, і ось — французи позичають нам гроші.

Самгін був занадто захоплений собою, щоб звертати увагу на комізм цих засідань, але все-таки інколи йому думалося, що люди говорять дурниці з бажання покепкувати одно з одного.

— «В здоровому тілі — здоровий дух», це — твердження язичницьке, а тому — неправдиве, — сказав протоіерей Славороссов. — Дух справжнього християнина

завжди боліє гладом любові до Христа і страхом перед ним.

Все це набрало в очах Самгіна певного трагікомічного характеру, коли він переконався, що вищий поверх дому, де жив овдовілий доктор Любомудров, — гніздо людей іншого типу і, як видно, явочна квартира місцевих більшовиків. Він помітив, що по вівторках і п'ятницях на вечірні прийоми доктора акуратно приходять непоборний статистик Смолін і якісь дуже різноманітні люди, зовсім не схожі на хворих. Разів зо два промайнув у дворі Дунаєв, з його незабутньою усмішкою в кучерявій бороді, яка стала ще густішою й наче вирізаною з дерева. Ходив Дунаєв у чоботях з халявами до колін, у шведській, шкіряній куртці та шкіряному кашкеті, вся ця шкіра, густо змазана машинним мастилом, тьмяно поблискувала.

Дві кімнати з своєї квартири доктор здавав: одну — співробітникові «Нашого краю» Корневу, сухорлявому чоловікові з рудуватою борідкою, дитячими очима й холодою болотяного птаха, другу — Фльорову, чоловікові років під сорок, в пенсне на гострому носі, з обличчям, нашвидку зліпленим з дрібних рисочок і теж сумнівно прикрашених рідкою, темною борідкою. Можна було сподіватися, що чоловік цей говорить високим тенором, а він говорив м'яким баском, поволі й трохи заїкаючись. Він читав якісь лекції в музичній школі, друкував у «Нашому краї» статейки про новини науки й працював над книжкою «Соціальні причини психічних хвороб».

— М'айже всі форми психічних з-захворювань пояснюються насильством над волею людей, — пояснював він Самгіну. — Іс-снуючий лад створює людей гіпертрофованої або атрофованої волі. Тільки соціалізм може встановити вільний і нормальний вияв вольової енергії.

Доктор Любомудров, слухаючи його, посміювався, стукнув пальцем по лисині своїй і лагідно попереджав:

— Не набреші чого-небудь, Миколо.

Доктор висох, випрямився і начебто втратив свій лінивенький скептицизм людини, стомленої довголітнім видовищем людських страждань. Поглядаючи на Кліма припруженими очима, він безцеремонно бурчав:

— Еге ж, приказка «ворон воронові очей не виклює» виявилась неправдивою у випадку з Варавкою, — Радеєв-таки перестрибнув через нього в міські голови. Влаштував з інтелігенції трамплін собі і — перескочив.

Шахраюватий стариган, почуває дух завтрашнього дня. Ви що — не більшовик, часом?

— Чому — часом? — ухилився Клим від прямої відповіді, та доктора, як видно, і не цікавила відповідь, барабанячи пальцями в опіках йоду по черепу за вухом, він бурчав:

— Міцні хлопці. Тут приїжджав один отакий бородань... нагадав мені Желябова характером.

В тому, як доктор вистукував з черепа глухуваті слова, і в усій його неохайній, сутулуватій постаті було щось таке, що дратувало Самгіна. І було безглуздо чути, як цей зім'ятий життям старик співчуває більшовикам.

— Звичайно, не погано, що Плеве вколювали, — бурмотів він. — А все-таки це означає нищити бактерій, як бліх, по одній штуці. Кажуть — професура в політику тягнеться, га? Покійник Сеченов дуже правильно сказав про Вірхова: «Хороший учений — поганий політик». Вірхов це виправдав: паскудну політику робив.

До Єлизавети Співак доктор ставився, наче до дочки, казав їй — ти, вона завідувала в нього господарством. Самгін догадувався, що вона секретарює в місцевому комітеті і взагалі відіграє велику роль. Дізнався, що Саша, нянька її сина, племінниця Дунаєва, що Дунаєв служить машиністом на бондарній фабриці Трешера, а його похмурий товариш Вараксін — вагарем на товарній станції.

— Вийшли в люди, — іронічно зауважив він, але Співак не почувла іронії.

— Дуже розумні обидва, — сказала вона й коротко повідомила, що робота в місті йде досить успішно, є своя маленька друкарня, але, розуміється, невистачає літератури, мало грошей.

— Після смерті Варавки буде ще менше.

— Він — давав гроші? — здивовано й не вірячи спитав Самгін.

— Атож. Не дуже багато.

— І — знав, на що дає?

— Звичайно, знав.

— Дивно, правда ж? — спитав Самгін.

Співак не відповіла. Вона майже не змінилася зовнішньо, тільки дуже схудла, але — жодної зморшки на її круглому обличчі і все той самий спокійний погляд голубуватих очей. Одначе Самгін помітив, що вона стала гордовитішою з ним. Він пояснив це тим, що їй, напевно,

сповістили про Никонову й про нього, в зв'язку з тією історією. Про Никонову він уже думав холодно і хоч з грікістю, але вже майже як про прислугу, що, маючи гарні властивості, повинна була б служити йому довго і чесно, проте, не виправдавши певності в ній, заплуталася в темній справі та ще й його образила підозрою, що він — теж темна людина. Йому дуже хотілося поговорити зі Співак про цей сумний випадок, але він усе не наважувався, і йому заважав син її.

Ця людина ставилася до нього причіпливо, вимогливо і з явною недовірою. Чорнобровий, з очима, як вишні, з непокірними гребінцеві вихрами, тоненький і гнучкий, він нагадував байдужому до дитей Самгину Бориса Варавку. Заглядаючи під окуляри, він питав міцненьким голоском:

— А ви свистіти в два пальці вмійти? — А — клітки робити? А ведмедів і кицьків малювати вмійти? А — що ж ви вмійти?

Самгін нічого не вмів, і це не подобалось Аркадієві. Закопилюючи яскраві губи, помовчавши кілька секунд, він говорив, докоряючи:

— Фльоров — все вміє. І дядько Гриша Дунаєв. І доктор теж. Доктор тільки не свистить, у нього фальшиві зуби. Фльоров аж за Уральським хребтом жив. Ви вмійти показати пальцем на карті Уральський херебет?

Далі виявлялося, що Фльоров ловив у нескінченній річці за Уральським хребтом неймовірних риб.

— Ось яких!

Розставивши руки на всю їх довжину, Аркадій змагував ними над своєю головою.

— Кубічних риб не буває, — зауважив Самгін, — хлопчик здивовано глянув на нього й образився:

— Як же не буває, коли є? Навіть є круглі, як куля, і як маленькі коні. Це люди всі однакові, а риби різні. Як же ви кажете — не буває? У мене — картинки, й на них усе, що є.

Самгину було важко з ним, але він хотів пом'якшити ставлення матері до себе й думав, що досягне цього, бавлячись з сином, а хлопчик бачив у ньому людину, якій треба розказати про все, що є на світі.

Співак ставилась до сина з якоюсь трохи смішною обережністю й наче побоюючись набриднути йому. Прислухаючись до балаканини Аркадія, вона майже ніколи не обмежувала його фантазії, лише інколи питаючи:

— А чи може це бути?

— Чому — не може?

— Ти подумай.

— Добре, подумаю, — погоджувався Аркадій.

На прямі його запитання вона відповідала ухильно, жартами, а частіше теж запитаннями, влучно й непомітно відводячи хлопчика в бік від того, що йому ще рано знати. Пестила — рідко і теж якимось обережно, мабуть що й скупю.

«Це — передбачливо, життя — неласкаве», — подумав Самгін і згадав, як часто в дитинстві мати, голублячи його механічно, за звичкою, охолоджувала його дитячу ніжність.

Був уже серпень, а з мутнуватою неба все ще лився металічний, гарячий блиск сонця; він викликав у місті таку тишу, що було чути, як за садами, в полі, владний голос гучно командував:

— Стр-рунко!

І здавалося, що саме від цих вигуків таке журно нерухоме запарошене листя на деревах. Ночі були теж гарячі й похмуро тихі. Ночами Самгін ходив гуляти, вибираючи пізній час і найспокійніші, купецькі вулиці, щоб не зустріти знайомих. Було щось і гірке і зловтішно п'янке в цих нічних, самотніх прогулянках по вузьких панелях, під вікнами міщеньких будинків, де жили прості люди, люди здорового розуму, про яких так заспокоїливо й гарно розказував історик Козлов. Він погоджувався з доктором, коли Любомудров казав:

— Авжеж, помітно, що й міщанство втрачає віру в дальшу можливість жити так, як звикло. Живе все так само, та це — за інерцією. Всі почувають, що звичний порядок вимагає виправдань, пояснень, а — де їх узяти, виправдань тих? Виправдань — нема.

Самгін, слухаючи його, думав: справді злочинна влада, що викликає незадоволення того шару людей, який у всіх інших країнах є міцною опорою держави. Але він не любив думати про політику в термінах звичайних, усіма прийнятих, вважаючи, що ці терміни позбавляють його думки своєрідності, спотворюють їх. Йому більше подобалося, коли той самий доктор, усміхаючись, бурмотів:

— Мабуть, і ваваркоподібні теж запізналися будувати вавілонські башти та єгипетські піраміди, рабів, — не вистачає, а робітники — не хочуть безглуздя.

Кінець кінцем Самгін дедалі частіше наближався до висновку, ще недавно органічно ворожого йому: життя таке спотворене, що найбільш прості й зрозумілі в ньому люди, які вирішили змінити його основи, зруйнувати всі скріпи. Він пам'ятав, що вперше ця думка виникла в нього в Петербурзі, слідом за листом Никонової, і був певен: виникла не тому, що він злякався чогось. Йому не хотілося думати про те, чого саме злякався він: себе чи Никонової? Та вже кілька раз у нього перебігала думка, що, коли цю жінку піймають, вона може, зі страху чи зі злості, видати свою безглузду підозру за факт і оббрехати його.

Під час одної зі своїх прогулянок він зіткнувся з Іноковим; Іноков вийшов з двору якогось дому і, зачиняючи хвіртку, гукнув у двір:

— Ну, прощай, дурню!

І налетів на Самгіна.

— Пробачте... Ба, це ви!

— З ким це ви попрощались так оригінально?

— Пуаре. Пам'ятаєте — поліцейський, був під час тругу у вас? Його зробили приставом, але він подався у відставку, — революції боїться, виїжджає до Франції. Отака потвора...

— Ви дуже голосно про революцію, — застеріг Самгін, та на Інокова це не вплинуло.

— Ну,— сказав він, не притишуючи голосу,— про неї всі собаки гавкають, кури кудкудакають, навіть свині рохкати почали. Нудно, батю! Робити нічого. В карти грати — набридло, давайте зробимо революцію, чи що? Я цю публіку розумію. Ідуть в революцію, як невіруючі церкву відвідують чи беруть участь в процесіях. Ви знаєте — оповідання надрукував я,— не читали?

— Ні, — сказав Самгін. Оповідання він читав, але не схвалив і тому не хотів говорити про нього. Найменше Іноков був схожий на письменника; в широкому і начебто чужому пальті, в білому кашкеті, з бородою, яка невідомо змінила грубе його обличчя, він був схожий на розбагатілого мужика. Говорив він гучно, похвавлено і, здається, був нетверезий.

— Еге ж, надрукував. Похвалюють. А по-моєму — дурниця! До того ж цензор чи редактор поправили рукопис так, що зміст — зник, а нудьга — залишилась. А оповіданнячко ж було написано саме проти нудьги. Ну, до

побачення, мені — сюди! — сказав він, схопивши руку Самгіна гарячою рукою. — Все — бігаю. Місця собі шукаю, — був у Польщі, в Німеччині, на Балканах, в Туреччині був, на Кавказі. Нецікаво. На Кавказі, мабуть, найцікавіше.

«Дика і нерозумна людина»,—подумав Самгін, дивлячись, як Іноков, підвівши плечі й сутулячись, наче несучи невидимий тягар, поквалливо йде провулком, а назустріч йому рухається, тьмяно блимаючи, ліхтар. Він згадав оповідання Інокова: написано грубо, оповідання рясніло недоговореностями, прогалинами, в ньому настирливо звучала якась пронизлива, дратуюча нота. Названо було оповідання «Звичайне», і в ньому змальовувався ряд дрібних, некараних злочинів, які заповнюють міщанський день. Тут у пам'яті Самгіна наче сірник спалахнув, освітивши тихий вечір і в кінці вулиці, в полі загравні, пишні хмари; він іде з Іноковим навстріч їм, і раптом, наче з хмар, прекрасно виступив золотистий, тонконогий кінь, на коні — білий вершник. В ту ж хвилину, з воріт, борода-тий мужик викотив порожню бочку; золотий кінь мотнув головою, здійнявся на задні ноги, ударив передніми по бруку, блиснули іскри, — Іноков спинився й безглуздо пробурмотів:

— Щирість...

Потім зітхнув:

— Ех, краса...

«Революція, напевно, знищить суб'єктів, подібних до Інокова», — вирішив Самгін, згадавши все це.

Він пробував поговорити з Єлизаветою Співак, але, послухавши його хвилин з п'ять, вона нудно сказала:

— Здається, ви займаєтесь інтелігентською вознею з самим собою? Ото вже... невчасно.

Він не ухилявся від обережної допомоги їй в її численних справах, пояснював цю допомогу своїм прагненням обізнатися з її конспіративною роботою, зрозуміти мотиви революційності цієї завжди спокійної жінки, а вона ставилася до його послуг, як до чогось обов'язкового, не бачачи деякого їх ризику для нього й не виявляючи бажання зблизитися з ним.

В спостереженнях за життям дому, в чеканні трусу, арештів, в пренудних ділових розмовах з матір'ю Самгін прожив усю осінь, і тільки в грудні мати, нарешті, зібралась за кордон. Їй улаштували прощальний обід з

хвалебними промовами, потім — проводи з квітами й слізьми. А вона, ніби уявивши, що від'їзд за кордон робить її ще значнішою, ніж вона завжди бачила себе, трималася з комічною бундючністю. Спостерігаючи за нею, Самгін побоювався, що люди збагнуть, яка смішна ця стара жінка, шукав у собі якого-небудь доброго почуття до неї й не знаходив нічого, крім досади на неї. Особливо бентежило його те, що Співак, певна річ, теж бачить матір смішною й жалюгідною, хоч Співак дивилася на неї сумними очима й упала коло неї, як біля хворої чи недоумкуватої.

Тільки на Варшавському вокзалі, коли новенький локомотив, пирхнувши парою, повернув червоні, ведучі колеса, а вагон здригнувся, посунувся і підфарбоване обличчя матері потворно розпливлося, стерлось, — Самгін, уже надівши шапку, швидко зірвав її з голови, і десь усередині в нього тихо й запитливо прозвучало сумне слово:

«Назавжди?»

Дув вітер, повиваючи вокзал холодним димом, шарпав афіші на стіні, розгойдував опалові кулі електричних ліхтарів, що дзижчали, на коліях. Над нелюбим містом хиталася мутножовта заграва, у вогкому повітрі плавав похмурий гамір, його розривали тривожні свистки маневруючих паровозів. Спускаючись слизькими сходами, Самгін посковзнувся, схопився за чиясь плече; різким рухом струснувши його руку, чоловік круто обернувся й півголосом, з подивом сказав:

— О, Самгін! А я подумав... Проводжали чи зустрічали й не зустріли?

З-під крисів капелюха на Самгіна дивилися іронічні очі Туробоева, було ясно, що він з чогось радий.

«Навряд чи з зустрічі зі мною», — подумав Самгін. Підійшли до візників.

— Вам — куди? — спитав Туробоев, трохи шулячись, він був у легкому пальті.

Поїхали разом. Туробоев, усміхаючись гостренькою усмішечкою, жваво питав, як живеться. Самгін обережно відповідав.

— Холодно, — сказав Туробоев, здригаючись. — Чи не вип'ємо горілки? Або — чаю?

Клим погодився. Цікаво було подивитися на Туробоева в ролі газетного працівника.

— Не сподівались? — спитав Туробоев, сидячи в ресторани. — Це — дуже цікава професія.

Самгін пив чай, непомітно розглядаючи знайоме, але дуже потемніле обличчя, з чорною еспаньйолкою й невеликими вусами. В цьому обличчі з'явилося щось аскетичне і єврейське, але очі не змінилися, в них, як і раніше, світився неприємно гострий вогник.

«Колишня людина», — згадав Самгін ходові слова; вперше приємно і якнайдоречніше було повторити їх. Туробоев пив горілку, підносячи чарку до рота швидким жестом, схропував, кашляючи, і плював, як майстровий.

— Взагалі, — жити стає цікаво, — говорив він, діставши дешевого стального годинника, дивлячись на циферблат одним оком. — Ось — чи не хочете обізнатися з одним дуже цікавим явищем? Ви, звичайно, чули; тут один попик організує робітників. Цілком легально, з благословення влади.

— Так, я знаю, — сказав Самгін. — Але що це означає?

Туробоев знизав плечима, нахмурився, очі в нього провалилися в очні ямки.

— Не розумію. Був у німців такий пастор... Штекер, здається, але — це не схоже. А втім, я погано обізнаний, можливо, й схоже. Деякі... знавці справи кажуть: повторення спроби Зубатова, але в розмірах грандіозніших. Теж начебто не так. В кожному разі — варте уваги! Я якраз їду на проповідь попа, — чи не хочете?

Самгін погодився, сподіваючись побачити проповідника, подібного до Діомидова, і сотню пригнічених життям людей, які слухають його з нудьги, через те, що їм нема куди подітися.

Їхали довго, темними вулицями, де вітер був дужчий і заважав говорити, вдираючись у рот. Чорні димарі фабрик упиралися в небо, воно мало вигляд застиглої хмари бруднорудого диму, а дим цей народжувався за дверима й вікнами трактирів, повних жовтого вогню. В холодній темряві рухалися людиноподібні фігури, покрикували п'яні, верескливо співала жінка, і що далі, то похмурішими здавалися вулиці.

— Стій! Підождеш, — сказав Туробоев, коли порівнялися з високою огорожею, і стрибнув у сніг раніше, ніж зупинився кінь.

Червоний вогник вугільної лампочки освітлював

полотнище воріт, що висіло на одній завісі, людину в кожусі, з мідною пластинкою на лобі, і ще одну, нижчу на зріст, теж у кожусі й схожу на копицю сіна.

— Хто будете? — спитала одна, друга відповіла бабським голосом:

— Газетярі.

І — сплюнула.

Самгін, спотикаючись через якісь дошки, ішов, нахиливши голову, слідом за Туробоевим, його штовхали якісь люди, півголосом умовляючи один одного:

— Тихше!

— Ні-ні, братя! — розітнув повітря високий, трохи істеричний крик. Самгін ткнувся в спину Туробоеву і, ставши навшпиньки, глянув йому через плече, вперед, звідки кричав високий голос.

— Ні, не те ми скажемо! Ми скажемо: злидні...

Густий голос сердито і наче в рупор крикнув через голову Самгіна:

— Ми, батю, не злидарі, — пограбовані ми, о-ось!

— Злидні породжують заздрість, — ми скажемо, — заздрість — ворожнечу, але ворожнеча — не закон, ворожнеча — не правда...

— Чуєш? — півголосом спитали за спиною в Самгіна.

— Чую.

— Ну, ото ж бо. Я тобі казав...

То — гучніше, то — тихіше хвилеподібно коливався тихий говір, шепіт, стримуваний кашель, заглушуючи бистрі слова промовця. В синьому тютюновому димі, просякненому запахом шкіри, мастила, дьогтю, Самгін бачив витягнуті шиї, потилиці, кошлаті голови, вони підскакували, зникали, як бульки на воді. Попереду них люди тісно сиділи, майже всі нахилившись уперед, як сидять, гріючись перед грубкою. Далі підлога була, як видно, трохи піднята, і за двома столами, зсунутими до купи, сиділи обличчям до Самгіна люди солідні, пристойно одягнені, а перед столами бігав невеличкий попик, чорноволосий, з чорненьким обличчям, бігав, махаючи, по черзі, то правою, то лівою рукою, шарпаючи комір коричневої ряси, відкидаючи волосся долонями, нахилиючись до людей, наче бажаючи стрибнути на них; люди кричали йому:

— Голосніше, батю!

— Тихше-е!

— Батю, а — скільком іти?

— На Новий рік би, га?

— Та тихше!

— Він — людина! — вигукував піп, змахуючи рукавами ряс. — Він — справедливий! Він зрозуміє правду вашої скорботи й скаже людям, які живуть з поту, крові вашої... скаже їм своє слово... слово сили, — вірте!

Туробоев уперто протискувався вперед. Самгін, рухаючись за ним, відзначив, що робітники, поштовхуючи один одного, дають дорогу чужим людям охоче.

— Далі не проліземо, — весело сказав Туробоев, спинившись за спинами в робітників.

Так, робітники сиділи по-трое на двох стільцях, сиділи на колінах один в одного, утворюючи таке злите ціле, що крізь заїтнілі окуляри Самгін бачив на плечах у деяких по дві голови. Невідривно, не кліпаючи, він розглядав судорожну фігурку в рясі; ряска колихалась, струмувала, наче навмисно позбавляючи фігуру попа певної, сталої форми. Над його маленькою голівкою злітало волосся, здавалося, що й на темненькому обличчі в нього волосся — то виростає, то — зменшується. Випинаючи груди, він притуляв до них кулак, випрямлявся, зводячи очі в сизий дим над головою, і мовчав, наче дослухаючись до шереху приглушених голосів, до тяжких зітхань і кашлю. Самгін уже почував, що тут твориться не те, що він сподівався бачити: цей розшарпаний піп нічим не нагадував Діюмидова, так само як робітники зовсім не схожі на зім'ятих, пригнічених якоюсь непереборною нудьгою слухачів проповіді колишнього бутафора.

— Замучені роботою дружини, хворі діти, — дуже зворушливо перелічував піп. — Бруд і тіснота жител. Утіха — в п'яцтві, розпусті.

— Облиш — знаємо! — оглушливо над вухом у Самгіна рявкнув трубний голос; кілька голосів зразу неголосно стали умовляти його:

— Перестань, кочегаре...

— Ти — що? П'яний?

— Мовчи.

— А чого він мені болячки роз'ятрує.

Самгін обережно оглянувся. Позад нього стояв широкоплечий, високий чоловік з великим, голим черепом і круглим обличчям без бороди і вусів. Обличчя масно лисніло й було надуте, як у хворого на водянку, маленькі очі світилися десь посеред нього, занадто близько до ніздрів

широкого носа, а рот був великий і без губ, начебто прорізаний ножем. Показуючи білі, густі зуби, він глухо трубив над головою Самгіна:

— Нехай про діло говорить. Життя — відоме. До чого це — жалощі його?

Обличчя цього чоловіка здалося Самгіну таким моторошним, що він не зразу зміг відвести очі від нього. Чоловік був майже на голову вищий за всіх робітників, що стояли навколо, плечем до плеча, навіть начебто щочкою до щоки. Виходила ніби суцільна маса облич, однаково тьмяно нахмурених, і нерівна, зламана лінія очей, однаково напружено спрямованих на фігуру коричневого попика. Були вкраплені й обличчя жінок, одні—недовірливо нахмурені, другі—зворушені, як у церкві. В одної, що стояла поряд з Туробоевим,— горбоносе обличчя відьми, і вона весь час ворушила губами, наче пережовуючи якісь занадто тверді слова, а коли вона стуляла губи — на обличчі в неї з'являвся вираз злої й одчайдушної рішучості. Це було теж дуже моторошно, і Самгін подумав, що на місці попа він теж крутився б, щоб не бачити цих облич. Він заплющив очі. Тоді перед ним спалахнула сліпуче яскрава пещь Омона й ексцентрик-негр, який з дивовижною легкістю бігав по сцені, показуючи сварку цуценяти з півнем. Піл усе кричав, звиваючись, наче його місили, як тісто, невидимі руки. Ось із-за стола встали люди, обступили, почали смикати його і, підштовхуючи кудись у куток, зробили невидимим. Це нагадало Самгіну царя на нижегородській виставці і міністрів, які оточували його. Холодна, дуже пахуча задуха подразнювала ніздрі, стало важко дихати; Самгін чхав, сльозились очі, навколо нього робилося гамірно, ті, що сиділи, вставали, але, не розходячись, збивалися в групи, буркотливо розмовляючи. Туробоев попросив когось:

— Ти подзвони...

— Неодмінно.

— Ходімо, — сказав Туробоев.

Довго і через силу пробивалися крізь юрбу; вона стала нерухомішою. Чоловік з голим черепом трубив:

— ...Як сліпі в яр. Знати треба!

На вулиці знову охопив вітер, тепер уже зі снігом, м'яким, як пух, і вологим. Туробоев, скорчившись, сховавши руки в кишені, спитав:

— Ну, що скажете?

— Не розумію, — сказав Самгін і, не бажаючи, щоб Туробоев розпитував його, сам спитав: — Ви говорили з робітником?

— Так. Мила людина. Черемисов. Якщо вам захочеться побувати тут ще раз — спитаєте його.

— Я завтра їду. Есер, есдек?

— Ні те, ні те. Піп не любить соціалістів. А втім, і соціалісти начебто тримаються осторонь цієї гри.

— Гри? — спитав Клим.

— Ви бачили, — навколо нього все люди дозрілого віку і, здається, більше високої кваліфікації,—не відповівши на запитання, говорив Туробоев охоче й роздумливо, як сам до себе.

Самгін бачив перед собою голий череп, кругле обличчя з маленькими очима, воно світилось, як місяць крізь туман; розколювалось на ряд інших облич, а ці обличчя знову з'єднувалися в моторошне одно.

— Здається, я — простудився, — сказав він.

Туробоев порадив попаритись у гарячій ванні й випити червоного вина.

«Він такий чемний, наче хоче просити мене про щось», — подумав Самгін. У голові в нього шуміло, підвищувалась температура. Крізь цей шум він чув:

— Ви скажіть братові.

— Кому? — здивовано спитав Клим.

— Братові, Дмитрові. Не знали, що він тут?

— Не знав. Я тільки сьогодні приїхав. Де він?

Туробоев назвав гостиницю й сказав, що ранком побачить Дмитра.

Дома Самгін замовив самовар, вина, попарився в гарячій ванні, та це мало допомогло йому, а тільки ослабило. Накинувши пальто, він сів пити чай. Боліла голова, починався нежить, і гостра сухість в очах примушувала заплющувати їх. Тоді з п'єтми з'являлося голе обличчя, масний череп, і у вухах шумів важкий голос:

«Життя — відоме!»

Під цю голову ставали десятки, сотні людей, створювалось тіло з одною головою.

«Вождь»,— міркував Самгін, усміхаючись, і жадібно пив теплий чай, розбавлений вином. Стрибав коричневий попик. Тіло дробилося на одиниці, вони набували знайомих образів проповідника з трьома пальцями, Діомидова, вантажника, сільського пічника та інших,

бешкетних, непокірних долі. Пройшов у пам'яті Диякон з товстою книгою в руках і сказав, наче актор, що грає Нещасливцева:

«Цензурована!»

«У мене температура,— напевно, близько сорока»,— думав Самгін, дивлячись на пирхаючий самовар; гаряча мідь відбивала разом з його обличчям якісь смуги, плями, вони знову перетворилися в людей, кожен з яких розмножився на десятки й сотні подібних до себе, утворилась найгустіша маса однакових фігур, підсакували голови, як зерна кофе на гарячій сковороді, спалахували тисячами іскор різнобарвні очі, створювався тихо ниючий шумок...

— Чорт знає, який я... один,— вголос сказав Клим. Слова прозвучали здалеку, і вимовив їх чийсь чужий голос, хрипкий. Самгін встав, похитуючись, підійшов до постелі й повалився на неї, схопив грушу дзвоника й міцно затиснув її в кулаці, роздивляючись, як маленький піп, розмахуючи рукавами ряси, підстрибує, наче півень, що хоче, але не може злетіти на огорожу. Огорожа була висока, без кінця довга і йшла в темряву, в дим, але в одному місці вона переломилася, утворила ріг, на розі стояв Туробоев, простягаючи руку, і кричав:

«Він — зрозуміє!»

До постелі підійшло двоє товстих і стали перевертати Самгіна з боку на бік. Через якийсь час один з них, схожий на торговця солоними грибами з Охотного ряду, виявився Дмитром, а другий — доктором з таких, які бувають у книжках Жюль Верна, вони завжди помиляються і вірити їм — не можна. Самгін заплющив очі, обидва вони зникли.

Коли Самгін прийшов до пам'яті,— за вікном, у молочному тумані, тануло срібне сонце, на столі сяяв самовар, високо й кучеряво здіймалася цівка пари, перед самоваром сидів, з газетою в руках, брат. Голова в нього по-солдатськи гладенько обстрижена, червонуваті щоки обросли купецькою бородою; на ньому крохмалена сорочка без галстука, сині підтяжки й надзвичайно строкаті штани.

«Який... провінціальний,— подумав Клим, але це слово не вичерпувало враження, тоді він додав, кашляючи: — Благополучний».

Дмитро кинув газету на підлогу, рушив до постелі.

— Здрастуй! Що ж ти це, брате, га? Дуже марив ти, дуже бурхливо. Попи, вобла, Гліб Успенський. Доведеться полежати днів зо три, з чотири.

Він відійшов до стола, накапав ліків у склянку, дав Климові випити, потім налив собі чаю і, тримаючи склянку в руках, незручно сів на стілець біля постелі.

— А я тут тижнів зо два. Привіз роботу з етнографії Північного краю.

— Нагляд знято? — спитав Клим.

— Давно.

— Їдеш за кордон?

— Грошей нема,— сказав Дмитро, ставлячи склянку навіщо на підлогу. Очі його дивилися провинно, як у Виборзі.— Тут така... історія: оселився я в одній сім'ї,— чудові люди! У них будинок був у заставі, хотіли відібрати, ну, я дав їм грошей. Потім дочка хазяїнова овдовіла і... Ти ж, здається, теж жонатий? Як живу? Та... не погано. Етнографія — прецікава штука. Плодовий садок, шпортаює трошки. Ну, і громадськість...— Почухавши мізинцем носа, він спитав тихенько: — Ти — більшовик? Ні? Ну, це приємно, слово честі!— І, затиснувши долоні в колінах, нахилиючись до брата, він заговорив жвавіше:— Не люблю цю публіку, легковажні люди, бунтарі, бланкісти. В Леніні є щось нечаєвське, їй-богу! Ось,— обстоює організацію третього з'їзду — навіщо? Що трапилось? Тут, очевидно, мотив особистого честолюбства. Неприємна фігура.

Скривившись, він присунувся ближче і ще притишив голос.

— Гнітюче враження залишив у мене селянський бунт. Це вже більшовизм есерів. Підняли кілька десятків тисяч мужиків, щоб поставити їх на коліна. А наші демагоги, боюсь, робітників на коліна поставлять. Ми ось сперечаємось, а тут якийсь тюремний піп орудує. Погано, брат...

— Що ти думаєш про Туробоева? — спитав Клим.

— Що ж про нього думати? — озвався Дмитро й додав, зітхнувши: — Йому втрачати нема чого. Чаю не вип'єш?

— Будь ласка.

Наливаючи чаю, Дмитро говорив:

— Бачив я в Художньому «На дні»,— там теж Туробоев, тільки дурніший. А п'єса — не сподобалась мені,

нічого в ній нема, самі слова. Фейлетон на тему про гуманізм. І — зовсім невчасний цей гуманізм, підігрітий до анархізму! Взагалі — погана хімія.

Самгіну було цікаво й приємно слухати брата, але шуміло в голові, стомлював кашель і знову підвищувалась температура.

Заплющивши очі, він сказав:

— Мати поїхала за кордон.

— Надовго?

— Жити.

Дмитро задумливо почував підборіддя, потім сказав:

— Ага. Ось як... Втомив я тебе? Скоро — година, мені треба до Академії. Увечері — прийду, добре?

— Навіщо й питати? Дай мені газету.

Дмитро пішов. У номері запала запитлива й очікувальна тиша.

«Влаштувався і — соромиться, — відповів Самгін цій тиші, вперше знаходячи в себе доброзичливе почуття до брата. — Але — який заляканий ідеями російський інтелігент», — в думках усміхнувся він. Думати про брата нічого було, все — ясно! В газеті сердито писали про війну, Порт-Артур, про розладнання транспорту, на шести стовпцях фейлетона хтось захоплювався віршами Бальмонта, цитувався його вірш «Чоловічки»:

Дрібний власник і законник, лицемірний сім'янин,
О, коли б ти, мільонний, раптом згинув міг!

Самгін шпурнув газету геть, боліли очі, читати було важко, долав кашель, Дмитро з'явився пізно ввечері, сповістив, що він переїхав у ту ж саму гостиницю, спитав про температуру, пробурмотів щось заспокійливе й побіг, сказавши:

— Тут маленькі збори з приводу того Гапона, чорт!..

На вечір другого дня Самгін почував себе вже досить непогано, пив чай, сидячи в постелі, коли прийшов брат.

— Порт-Артур здали, — сказав він крізь зуби. — Завтра цю новину буде опубліковано.

Він пройшов до вікна, написав щось пальцем на шибці і стер написане долонею, крякнувши:

— Туробоев каже, що цар поставився до нещастя цілком байдуже.

— Звідки він знає? — сердито спитав Клим. — Бреше, звичайно...

Дмитро ступив до стола, відломив скоринку хліба, поклав її в рот і забурмотів:

— Ні, він знає. Він мені показував копію секретного рапорту адмірала Чухніна, адмірал сповіщає, що Севастополь — вогнище політичної пропаганди і що намір розмістити там запасних по обивательських квартирах, намір— нещасний, а може, й зловмисний. Коли цареві показали рапорт, він вимовив тільки: «Важко повірити».

Клим промовчав, розглядаючи червоне від холоду обличчя брата. Сьогодні Дмитро здавався більш кремезною і ще звичайнішою людиною. Говорив він мляво й ніби не те, що думав. Очі його дивилися неухважно, і він, як видно, не знав, куди подіти руки, совав їх у кишені, закидав за голову, гладив боки, нарешті широко розвів їх, говорячи з подивом:

— Чудна фігура цей цар, га? Про його байдужість до долі країни, про безвільність так багато...

— І — невірно говорять,— сказав Клим.— Невірно,— уперто повторив він.— Згадай, як він, цими днями, обірвав чернігівських земців.

— Це — в особистому питанні, так би мовити,— зауважив Дмитро.

— Та, якщо хочеш, я уявляю, чому він... мав би підставу бути байдужим,— казав далі Самгін з несподіваною гарячковістю,— вона аж трохи збентежила його.— Байдужим, як людина, що її з дитинства переконували, ніби вона — істота виняткова,— сказав він, почувавши себе близько до думки дуже для нього цінної.— Розумієш? Виняткова істота. Погодься, що людині, вихованій у певності, що її воля необмежена,— важко помиритися з вимогами її обмеження. А цар натрапив на це зразу ж, як тільки вступив на престол.

Дмитро підвів брови, усміхнувся, від усмішки борода в нього стала ширшою, він погладив її, подивився на стелю й пробурмотів:

— Авжеж, але — тут не все так...

Не звертаючи уваги на його слова, Самгін наздоганяв свою думку.

— Він бачить себе оточеним нездарами, боягузами, авантюристами, мікроцефалами, як-от Вітте...

— Одначе Вітте...

— Победоносцев, — взагалі карикатурно потворними пиками. Бачить народ, який кричить йому ура, а

потім — руйнує господарство країни, і губернаторам доводиться шмагати цей народ. Бачить студентів навколішках перед його палацом, недавно цих студентів віддавали в солдати; він знає, що з середовища студентства рекрутується більшість революціонерів. Йому відомо, що десятки тисяч робітників ходили кричати ура перед пам'ятником його дідові і що в Росії засновано соціалістичну, робітничу партію і мета цієї партії — не тільки знищення самодержавства,— чого хочуть і всі інші,— а знищення класового ладу. Все це — не пояснюється, а... якось урівноважується у душі...

Самгін не здавав собі справи — обвинувачує він чи захищає? Він почував, що мова його дуже ризикована, і бачив: брат дивиться на нього занадто пильно. Тоді, помовчавши трохи, він сказав задумливо:

— З цієї рівноваги суперечливих явищ може виникнути цілковита байдужість... до життя. І навіть презирство до людей.

Тут він зрозумів, що говорив не про царя, а — про себе. Він був певен, що Дмитро не міг догадатися про це, але все-таки відчув себе неприємно й замовк, думаючи:

«Якби я був здоровий, я б не говорив з ним так».

— Ага, ось як ти,— непевно вимовив Дмитро, сміючись гудзик піджака й оглядаючись.— Важкий, брате, час! Все загострюється, штовхає на крайнощі. А з другого боку, росте промисловість, країна помітно зміцнюється... європеїзується.

Сказавши це невиразно, як людина, що в неї болять зуби, Дмитро спитав:

— Чаю б випити, га?

— Замов.

— Ідіотська штука ця війна,— зітхнув Дмитро, натискуючи кнопку дзвінка.— Найнещасливіша з усіх наших воєн...

Самгін не слухав, поглиблено роздумуючи над своїм висловлюванням. Так, він говорив про себе і начебто став яснішим для себе після цього. Брат — заважав, безпритульно метлявся в кімнаті, буркотливо дивуючись:

— Дивно все. З'явилися якісь люди... з оригінальним умонастроєм. Недавно показали мені поета — здоровезний хлопець! Ість так багато, начебто споконвіку голодний і не вірить, що може наїстися. Читав вірші про Іуду,

прославив зрадника героєм. А здається, не без таланту. Інший вірш — цікавий.

Дмитро підкинув стрижену голову і, дивлячись у стелю, прочитав:

Сатана гуляє з богом в карти,
Королі і дами — це все ми.
В божих ручках — найпростіші карти,
Ну, а козир — в лапах князя тьми.

— Ось як... Цікаво! — Дмитро усміхнувся.

Протягом тижня він приходив акуратно, як на службу, двічі на день — ранком і ввечері — з кожним днем ставав провінціалнішим. Його нескінченні дивування дратували Самгіна, набридло його волохате, товсте, малорухливе обличчя і нерішуче запитливі, сірі очі. Клим майже зрадив, коли він заявив, що негайно має їхати в Мінськ.

— Маленьке дільце є, повернись днів через три, — пояснив він, усміхаючись, і чи то — пишаючись, що є дільце, чи то — задоволений з того, що воно маленьке. — Я просив Туробоева заходити до тебе, поки ти тут.

— Даремно, — сказав Самгін.

Йому не хотілося їхати додому, подобалося жити самотньо, читаючи чужоземні романи. Заспокійлива нудьга читання приємно притупляла гостроту пережитих вражень, згладжуючи їх шерехатість. Він успішно старався ні про що не думати, прислухаючись, як у ньому відстоюється щось нове. Зрідка і прикро згадувалася Никонова, він зразу ж відганяв спогад про неї. Написав дружині, що затримається в справах на невизначений час, не згадавши про те, що був хворий. Ясними днями виходив гуляти на Невський і, дивлячись, як тасується святкова публіка, згадував вірші товстого поета:

Сатана гуляє з богом в карти.

Туробоев прийшов увечері на водохрещі. Вже з того, як він увійшов, не скинувши пальта, не відігнувши піднятого коміра, і з того, як іронічно нахмурені були його гарні брови, Самгін відчув, що людина ця зараз скаже щось незвичайне й неприємне. Так і сталося. Туробоев чемно спитав про здоров'я, попросив пробачення, що не міг прийти, і, витираючи хусточкою відвологлу, гостреньку борідку, сказав:

— Сьогодні ранком по Миколі Другому з Петропавловської фортеці стріляли картечю:

Самгіну здалося, що це сказано з простою навмисною.

— Ви жартуєте? — спитав він.

— Факт! — сказав Туробоев, кивнувши головою. — Факт! — непотрібно повторив він каркаючим звуком і, розстібаючи гудзики пальта, усміхнувся: — Цікаво: яка була команда? Батарей! По всеросійському імператору — раз!

— Хто ж стріляв?

— Гармата. Чи нема у вас вина?

Клим встав, щоб подзвонити. Він не міг би сказати, що почуває, але бачив він перед собою площадку вагона й на ній маленького офіцера, що бавиться золотим портсигаром.

— Прецікавий постріл, — говорив Туробоев. — Ви знаєте, що робітники вирішили йти в неділю до царя?

— Що ви хочете сказати? — спитав Самгін не зразу. — Зіставляєте цей постріл з депутацією, — так, чи що?

Він почував, що питає неприязно й грубо, але інакше не міг.

— Чи зіставляю? Як сказати?

Увійшов слуга. Самгін замовив вина й сів напроти гостя, той глянув на нього, сіпаючи мочку вуха.

— Падлюки — заповзятливі, — сказав він. — Падлюки — талановиті.

Самгін мовчав, намагаючись визначити, наскільки фальшива іронія й гіркість слів колишнього пана. Туробоев встав, відніс пальто до вшалки. У нього з'явилися різкі жести і майже не залишилося колишньої стриманості рухів. Курих він жадібно, глибоко вдихаючи дим, випускаючи його крізь ніздрі.

«Уже богема», — подумав Самгін.

— Ви не припускаєте, що стріляли революціонери? — спитав він, коли слуга приніс вино й пішов. Туробоев, наливаючи склянки, відповів байдуже й ніби нагадуючи самому собі те, про що говорить:

— Революціонерів до гармат не підпускають, навіть тих, що сидять у самій Петропавловській фортеці. Тут або якась зовсім неймовірна випадковість або — гидота, ось що! Ви сказали — депутація, — вів далі він, сьорбнувши з півсклянки вина й витираючи рота хусточкою. — Ви думаете — підуть п'ятдесят чоловік? Ні, іде п'ятдесят тисяч,

може й — більше! Це, добродію мій, буде щось ніби... хрестовий похід дітей.

Туробоев не здавався схвильованим, але вино пив, як воду, випивши склянку, зараз-таки налив її і теж надпив половину, а потім, схрестивши руки, став розказувати.

— Вчора, в одного письменника, Сава Морозов розповідав про відвідання промисловцями Вігте. Казав, що цей пройда, очевидно, затіває якусь підлу й крупну гру. Далі сказав, що, можливо, — не сьогодні — завтра, — в місті розпоряджатиметься великий князь Володимир і серед інтелігенції, напевно, будуть арешти. Не виключаються, звичайно, погроми редакцій газет, журналів.

— Дивно, — сказав Самгін. — Яке діло Саві Морозову до революції?

— Не знаю. Не питав. Але чому ви кажете — революція? Ні, це ще не вона. Не думаю, щоб хтось почав у неділю робити революцію.

— Робітники, — нагадав Самгін.

— З попом на чолі? З портретами царя, з іконами в руках?

— Невже?

— Атож, саме так. Це — похорон здорового розуму, ось що це буде! Якщо не гірше...

Самгін встав, пройшовся по кімнаті. Чув, як за спиною в нього булькало вино, виливаючись у склянку.

— Ну, я піду, щиро дякую! Радий, що бачив вас здоровим, — з прикрою байдужістю промовив Туробоев. Але, тримаючи руку Самгіна холодною, в'ялою рукою, він запропонував:

— Ось що: зроблено пропозицію — в неділю усім порядним людям бути на вулицях. Потрібні чесні свідки. Чорт знає, що може бути. Якщо ви не поїдете і не від того...

— Розуміється, — поспішно відповів Клим.

Туробоев сказав йому адресу, куди треба прийти в неділю на восьму годину ранку, і пішов, грюкнувши за собою дверима з непотрібною силою.

«Схвильований, цей постріл образив його», — вирішив Самгін, поволі походжаючи по кімнаті. Та про постріл він не думав, все-таки не вірячи в нього. Спинившись і дивлячись у куток, він уявляв собі урочисту картину: сонячний день, блакитне небо, на площі, перед Зимовим палацом, стоїть навколішки натовп робітників, а на балконі

палацу, пліч-о-пліч, голубий цар, священник у золотій ризі, і над нерухомою, німою масою людей пливають мудрі слова примирення.

«Адже не дуже давно стояли ж навколішки перед ним,— думав Самгін.— Це був би смертельний удар революційному рухові і початок якихось нових відносин між царем і народом, може, саме тих, про які мріяли слов'янофіли...»

У нього швидко зміцнювалась упевненість, що насувається велика історична подія, після якої запанує порядок, а маячні люди одужають або загинуть. З цією впевненістю Самгін і йшов рано-вранці в неділю по Невському. Сіренький день був заспокійливо звичайний і не дуже холодний, хоч подував сухуватий вітер і ліниво сівся ріденький, дрібний сніг. Незважаючи на ранню пору, людей на вулиці було багато, але здавалося, що сьогодні вони йдуть собі без мети й більше роз'єднано. Переважали добре одягнені люди, більшість посувалася в бік адміралтейства, лише з бічних вулиць вибігали й покvapливо йшли до Знаменської площі невеликі групи молоді, як видно — майстрові. Екіпажів помітно менше. Дуже заспокоювала Самгіна цілковита відсутність монументальних городовиків на постах, заспокоювало й те, що Невський проспект цього ранку здавався тихішим, скромнішим, ніж звичайно, і не таким глибоко прорубаним в суцільній масі кам'яних будинків. Увійшовши в двір похмурого кам'яного будинку, Самгін натрапив на групу людей, в центрі її високий чоловік у пенсне, з французькою борідкою, швидко, наче дячок, і дуже тривожно говорив:

— Цілком точно встановлено: командування військами сконцентрувало в місті близько сорока батальйонів піхоти, дванадцять сотень і десять ескадронів...

— Ну, що це важить проти двохсот тисяч,— відказав йому маленький чоловічок у білому кашне на шиї і в якійсь чернечій шапочці.

— Ваші тисячі — беззбройні!

— Та ми ж і не збираємось воювати...

Двоє — сперечалися, інші, натискуючи на чоловіка в пенсне, допитувалися в нього:

— Чи правдиві ваші відомості, Микола Петровичу?

— Точно встановлено: на всіх заставах — війська, мости охороняються, до міста нікого не пускатимуть... Я поспішаю, панове, я маю доповідати...

Його не пускали, питаючи:

— А чому ніде нема поліції? А що сказали міністри депутації від преси?

Чоловік у пенсне вирвався й побіг у куток двору, а хтось чорнобородий, у важкій шубі, гукнув услід йому:

— Але ж це провокація!

«Паніка тих, що залишилися не при ділі»,— подумав Самгін.

Через хвилину він стояв у дверях великої класної кімнати, оглушений киплячим криком і гомоном.

— Що? Я казав?

— Панове! Тихше!

— Зовсім точно встановлено...

— Яка ви партія, ну, яка ви партія?

— Слушайте!

— Тих-ше...

Коли Самгін протер спітнілі окуляри, він побачив у класній, серед безладно зсунутих парт, безліч людей, вони сиділи й стояли на партах, на підлозі, сиділи на підвіконнях, кілька десятків голосів кричало одночасно, і всі голоси вкривала істерична промова лисуватого чоловіка з обличчям мавпи.

— Ми повинні йти попереду! — кричав він, кумедно акцентуючи.— Ми всі повинні йти не як свідки, а як жертви, під кулі, на багнети...

— Але — дозвольте! Хто ж говорить про кулі?

— Цього вимагає наше минуле, наша честь...

Той, що кричав, стояв на парті й одчайдушно вигинався, намагаючись зберегти рівновагу, на ногах у нього були величезні боти, що самостійно рухалися,— вони з'їжджали з парті. Слова він вимовляв, трохи гаркавлячи, і дуже пронизливо. Під ним, впираючись животом у парту, стукаючи кулаком по ній, стояв товстий чоловік, закинувши голову так, що на шиї в нього утворилася складка, наче калач; він гув:

— Збільшити цифру трупів...

— Наша путь — з народом...

— Д-д-до цар-ря? Н-навіть?

— Я казав: попові не можна вірити!

— Встановлено також...

Чоловіка з французькою борідкою не слухали, але він, притримуючи одною рукою пенсне, другою тримав перед обличчям у себе записну книжку й читав:

— Із Пскова: два батальйони...

Сунулись і рипіли парти, човгали ноги, чоловік у ботиках істерично горлав:

— Якщо ми не вміємо жити — ми повинні вміти загинути...

— Ах, облиште!

— Хвилину уваги, панове! — поважно крикнув благообразний старик з довгим волоссям, сивобородий і носатий. Стало тихіше, і виразно прозвучали дві фрази:

— Схильність до драм і створює драми.

— У Парижі, в тридцятому році...

Самгін бачив, що більшість людей стоїть і сидить мовчки, вони дивляться на тих, що кричать, похмуро або сумно, і майже в усіх обличчя зім'яті, начебто люди ці давно мучаться від безсоння. Все, що чув Самгін, уже трохи похитнуло його настрої. Він з досадою подумав: навіщо Туробоев спрямував його сюди? Благообразний старик говорив:

— Наш обов'язок — якомога більше бачити й про все правдиво свідчити. Свідчення... що? Свідчення приносити в Публічну бібліотеку та у Вільно-економічне товариство...

Залунали безладні вигуки.

— Наче цигани на базарі, — досить голосно сказав Туробоев за спиною в Кліма.

— Це — правда, що до палацу не пустять? — спитав Самгін, ступивши назад, стаючи рядом з ним.

— Начебто — правда.

— Тоді... що ж?

— А от побачимо, — відповів Туробоев, досить безцеремонно розпихаючи людей і не просячи пробачення в них. Самгін пішов за ним.

— Я — на Виборзьку сторону, — сказав Туробоев, коли вийшли надвір. — Ви йдете?

— Так, — відповів Самгін, але через кілька кроків спитав:

— А чи не краще на Невський, до палацу?

Туробоев не відповів. Він ішов навалю, нахилившись уперед, засунувши руки в кишені й залишаючи за собою в повітрі блакитні волокна диму з цигарки. Піднятий комір легкого пальта, картате кашне і ще щось у його постаті робили його схожим на паризького апаша, з тих, що танцюють на естрадах ресторанів.

«Свідок»,— подумав Самгін, міркуючи: під яким приводом відмовитись від подорожі з ним?

На Сергіївській вулиці їхав візник; старенький, миршавий, він сидів на козлах згорбившись, розпустивши віжки і, як видно, дрімав; кошлатенька, сільська конячина, теж сива від паморозі, ступала повільно, низько опустивши голову.

— Стій! На Виборзьку,— сказав Туробоев.

Не розгинаючи спину, візник скоса глянув на нього.

— Не поїду.

— Чому?

— Тамтешній.

— Ну, то що?

— Квартирую там.

— Ну?

— Не поїду.

Знизавши плечима, Туробоев пішов ще швидше, але перше ніж Самгін вирішив узяти візника для себе, той, повернувши коня, запропонував:

— Через міст перевезу,— бажаєте?

Поїхали. Стало холодніше. Вітер з Неви гнав поземок, в сірому повітрі пташиним пухом кружляли сніжинки. Людей до міста йшло небагато, і йшли вони не поспішаючи, нерішуче.

— Жінки теж підуть? — спитав Самгін Туробоева. Неприємно високим і рипучим голосом відповів візник.

— Підуть. Усі йдуть. А — чи буде пуття, панове? Пуття повинно бути,— сказав він, тихо схлипнувши.— Якщо вся робоча мася оголошує — не можемо!

Говорив він через плече. Самгін бачив тільки половину його обличчя з тьмяним, мокрим оком під сірою бровою й над сірим волоссям бороди.

— Не можемо, панове, як хочете! Здолали злидні. В мене — внуки, четверо, і син хворий, фабрика йому сухоти дала. Отець Агафон зрозумів, дай йому господи...

Він замовк так само раптово, як заговорив, і знову згорбився на козлах, а переїхавши міст, спинив конячину.

— Злазьте, далі не поїду. Ні, грошей мені не треба,— відмахнувся він рукою в подертій рукавиці.— Не такий день, щоб гривеники брати. Ви, панове, не ображайтесь! У мене — син пішов. Боюсь ніби чогось...

— Чорт,— пробурмотів Туробоев, насунувши капелюх, дивлячись в далечінь, там, впоперек вулиці, густо

йшли люди.— Сюди,— сказав він, прямуючи берегом Неви.

Коли вийшли до Невки, Самгін побачив, що по обох її берегах до Сампсоніївського моста нескінченними чорними рядами тягнуться робітники. Ішли вони густо, не кваплячись і не гамірно. В повітрі пливло знайоме гудіння голосів сотень людей, і Самгін зразу відзначив, що це гудіння одностайніше, добріше, бархатистіше, чи що, ніж безладний, розтріпаний гомін тієї юрби, яка йшла до пам'ятника царевому дідові. А ступивши на міст, вмішавшись у тісноту, Самгін відчув у неквапливості руху робітників свідомість, що вони йдуть на велику, історичну справу. Свідомість ця передалась йому разом з теплом юрби. Можна було думати, що тепло — не тільки наслідок фізичної причини — тиску, а йде так само від жінок, від одностайного настрою робітників, урочисто серйозного. Натовп у такому настрої він бачив уперше і знову подумав, що він значно відрізняється від московського, який ішов до Кремля без захоплення й навіть мовби знехотя, без цієї урочистої впевненості. Жінок — не дуже багато, як і більшість мужчин, майже всі вони дозрілого віку. Їх солідність, спокій, чистота одягу — знову воскресили й зміцнили надію Самгіна, що все обійдеться гаразд. І коли правда, що викликано так багато війська, то це — для охорони порядку в столиці. Ось уже виявилось невірним, що закрито Літейний міст. Згадавши нервові крики й метушню в школі, він подумав про тих людей:

«Їх обминула історія. Відкинула набік».

І поглянув скося на Туробоева; той ішов усе так само по-старечому сутулячись, тримаючи руки в кишенях, сховавши підборіддя в кашне. Дуже недоречно фігура серед солідних, міцних людей. Мабуть, він розуміє це, його густі, немов вишиті гладдю брови нахмурені, злилися в одну рису, обличчя — сумне. Але й уперте.

«По суті — він іде проти себе», — подумав Самгін, знову придивляючись до натовпу; він ставав тіснішим, теплішим.

Самгін остаточно відчув себе учасником найважливішої історичної події, — саме учасником, а не свідком, — після сцени, що раптом розігралася при вході на Дворянську вулицю. Звідкись збоку в основну масу натовпу влилася невелика група, чоловік зо сто молоді, попереду йшов гостролиций чоловік з білявою борідкою і скромно

одягнена жінка, схожа на вчительку; чоловік з борідкою раптом якось непомітно випростався, виріс і махнув червоним прапором на коротенькій палиці.

— Ура! — нестройно крикнуло кілька голосів, інші теж недружно закричали: — Хай живе соціал-демократична партія — ура-а! Товариші — ура!

Натовп зам'явся, на мить сплився, і ці крики зразу потонули в сотні сердитих вигуків:

— Геть з прапором!

— Гей, ти, кинь!

— Братця, не допускайте...

— Сказано було чортам — не сміти!

Особливо дзвінко й тривожно кричали жінки. Самгіна підштовхнули до сучики, він опинився дуже близько коло чоловіка з прапором, той усе ще тримав його над головою, витягнувши руку напрочуд прямо: прапор був не більший за хустку з голови, дуже яскравий, і маяв у повітрі, наче намагаючись зірватися з палиці. Самгін штовхав спиною й плечима людей позад себе, впевнений, що чоловіка з прапором битимуть. Але високий, рудовусий, схожий на передодягненого солдата, легко зігнув руку, що тримала прапор, і сказав:

— Сховайте, товаришу...

— Не треба,— сказав ще хтось, а третій голос підтвердив:

— Нічого не вийде, товаришу Антоне.

Чоловік, схожий з обличчя на Диякона, кричав, махаючи білою хусткою:

— Це — поліцейська штучка! Знаємо!

Прапор зник, його взяв і засунув за пазуху синюватого пальта чоловік, схожий на солдата. Зник у натовпі й той, що підняв прапор, а з-за спини Самгіна, дуже штовхнувши його, вивернувся моторошний кочегар Ілля й затрубив, розламуючи натовп, пробиваючись наперед:

— Прапорців, братця, не треба! Не таке діло. Не те діло,— зрозумів?

Він був без шапки, і гулястий, голий череп його, схожий на камінь-кругляк, дуже почервонів; шапку він заткнув за комір пальта, і вона стирчала під його широким підборіддям. Вузол з людей, що утворився в натовпі, розв'язався, натовп знову спокійно поплив вулицею, тісно заповнюючи її. Порадований цією сценою, Самгін сказав, глибоко зітхнувши:

— Як серйозно вони настроєні...

Він думав, що говорить до Туробоева, але йому відповів рідкобородий чоловік з жовтим, кошавим обличчям:

— Нічого нема серйозного — червоною ганчіркою помахати.

Самгін оглянувся, — Туробоева не було.

— Ви — робітник? — спитав Самгін.

— А — як же? Тут сторонніх — нема. З десяток хіба. Конторник?

— В газетах пишу, — відповів Самгін.

— А я — токар. По дереву.

Помовчавши, Самгін сказав:

— Прекрасно настроєні... люди. Взагалі — прекрасний захід! Про єднання робочого народу з царем мріяли...

— Нам мріяти і все таке — не доводиться, — з явною досадою сказав токар і відбив у Самгіна охоту розмовляти з ним, додавши: — Даремно ти, Пелагіє, пішла, я тобі казав: раніше, як увечері, не повернемось.

Це він сказав через плече, комусь позад себе.

— А ти йди, іди, — відповів йому хрипкий, чоловічий голос.

Коли вийшли на Троїцьку площу, — передні ряди, наче вдарившись об щось, зупинилися, загули, люди навколо Самгіна стали підстрибувати, спираючись на плечі одно одному, заглядаючи вперед.

— Стій, братця!

Багатократно й різнотонно, з подивом, ляком, сердито й насмішкувато прозвучало одне й те саме слово:

— Не пускають?

Одні робітники, уповільнюючи крок, перекидалися назад, інші навально пробивалися вперед, покрикуючи:

— Чого стояти? Що там? Наші — рушай!

Самгіна так заштовхали, що він двічі зробив повне коло, а потім опинився попереду, притиснутий до огорожі. За півсотню кроків від себе він бачив солдатів, закриваючи вхід на міст, вони стояли муром, як граніт набережної, голови їх з білими смужками на лобах були одномаїтно стесані, між головами стирчали довгі цвяхи багнетів. Обличчям до солдатів стояв офіцер, спина в нього навхрест перев'язана ремнями, розмахуючи синенькою смужкою оголеної шаблі, показуючи нею до Зимового палацу, він, здавалося, збирався перестрибнути через солдатів, інший офіцер, чорнобородий, у білих рукавичках, стояв об-

личчям до Самгіна, розкурюючи цигарку, спалахували сірники, освітлюючи його очі. Самгін бачив, що робітники поволі рухаються на солдатів, чув, як дедалі більш збуджено покрикують сотні голосів, а над ними важкий, трубний голос кочегара:

— Стійте, заждіть! Я піду, поясню! Жінки — хустку! Білу! Єгоре Івановичу, ходімо, ти — старий! Зараз, братця, ми пояснимо! Помилка в них. Хусткою, хусткою махай, Єгоре...

Велике тіло кочегара легко повернулося до солдатів, він махнув хусткою й закричав:

— Гей, ваші благородія....

Пустивши його кроків на п'ять уперед, робітники, клином, на чолі з старим, теж рушили за ним. Кочегар ступав широко, маленька біла хустка вирвалася в нього з руки, він висмикнув шапку з-за коміра, махнув нею; старий ішов швидко, але накульгував і не міг догнати кочегара; тоді чоловік з десять, випередивши старого, кинулися вперед; стіна солдатів похитнулася, гребінець багнетів, блиснувши, зник, прозвучав, не дуже гучно, сухий, рваний тріск, ще раз і ще. Самгін не відчув страху, коли в нього над головою свиснула куля, завила друга, розкололась дошка огорожі, відкинувши тріску, і один з трьох, що стояли поперед нього, гладячи спиною огорожу, опустився на землю. Страх приголомшив Самгіна, коли солдати приставили рушниці до ніг, а робітники почали подаватися назад не поспішаючи, присідаючи, падаючи, і коли жінка пронизливо заверещала:

— Стріляють, падлюки, ой, дивіться-но!

— Холостими-и! — відповіло кілька голосів з натовпу: — Лякаю-ють!

Кочегар спинився, але відстань між ним і робітниками збільшувалась, він стояв у позі кулачного бійця, що чекає противника, ліву руку притуляючи до грудей, праву, з шапкою, простягнувши вперед. Але рука впала, він похитнувся, ступив уперед і теж упав грудьми на сніг, упав не згинаючись, як дошка, і тут, підвівши трохи голову, вдаряючи шапкою по снігу, нелюдськи гучно заревів, посунувся вперед, витягнув ноги й зарився обличчям у сніг.

Цю картинну смерть Самгін бачив з чіткою ясністю, але вона теж не вразила його, він навіть відзначив, що — мертвий — кочегар став ще більшим. Та після крику жінки в Самгіна помутилося в очах, все, що було далі,

він уже бачив, наче крізь туман і далеко від себе. Зовсім нез'ясована була тяжка повільність того, що відбувалося,— очі бачили, що кожна хвилина пересичена рухом, а все-таки створювалося враження повільності.

Не кваплячись відступала суцільна маса робітників, люди задкували, ішли якимось боком, сварились на солдатів кулаками, в руках у деяких все ще тріпотіли білі хустки; тіло натовпу розпадалось, окремі постаті, відскакуючи з боків його, тікали геть, падали на землю і корчилились, повзли, а багато лягало на сніг, у позах безнадійно нерухомих. Так нерухомо ліг довгий чоловік у чумарці, дуже схожий на Диякона,— ліг, і звідкись з-під коміра чумарки густо полилася кров, малюючи збоку біля голови його червону пляму,— Самгін бачив прозору парку над цією плямою; до огорожі підповзав, волочачи ногу, інший чоловік, з зеленим шарфом на шиї; маленька жінка сиділа на землі, стягаючи з ноги своєї чорний ботик, і раптом, наче її вдарили по потилиці, ткнулася головою в коліна собі, розвела руками, повалилася набік. Туробоев, у розстебнутому пальті, підвів до огорожі молодого парубка з чорними вусиками, ноги в парубка запліталися, очі він щільно заплющив, а зуби вискалив, високо піднявши верхню губу. Повітря густо кипіло матірною лайкою, зойками жінок, хтось командував:

— До Біржового мосту-у! Наші-і...

— Сволота! Вбивці!

Самгіну здалося, що юрба знову суне на нерухому стіну солдатів і суне не тому, що забирає пораниених; багато хто вибігав наперед, ближче до солдатів, для того щоб виляяти їх. Жінка в коротенькій шубці, розірваній під пахвою, задерши поділ плаття, показуючи солдатам червону спідницю, кричала якимось жерстяним голосом:

— Стріляйте, ну — стріляйте...

— Треба бігти, тікати,— кричав Самгін до Туробоева, міцно притуляючись до огорожі, не бажаючи, щоб Туробоев помітив, як у нього тремтять ноги. В ньому розпачливо кричало просте слово: «Навіщо? Навіщо?»,— і, заглушуючи його, він умовляв навколишніх:

— Треба тікати, адже вони можуть і ще...

Туробоев витирав хусточкою червоні пальці. Обличчя в нього дико наїжилось, гостра борідка стирчала майже горизонтально, мабуть, він закусив губу. Глянувши на Кліма, він голосно закричав:

— Розходьтесь, панове! Зараз пустять кавалерію...

Та вже стіна солдатів розломилася надвое, наче відчинилися ворота, на площу поскакали рудуваті коні, бризкаючи грудками снігу, загорлали, загаласували вершники в білих кашкетах, розмахуючи шаблями; юрба рывкнула; хитнулася назад і стала розсипатися на купки, на одиниці, знову жахаючи Кліма незрозумілою повільністю свого руху. Кілька людей, мабуть — молодих, зважаючи на легкість їх стрибків, заплуталися серед коней, кидаючись від одного до другого, а коні підскакували до них боком, і солдати, нахилиючись, змахували людей з ніг на землю, наче для того, щоб коні стрибали через них. Самгіну здавалося, що очі в нього розширюються, бачать усе з болісною ясністю і це загрожує йому сліпотою. Він заплющив очі. Поряд з ним люди лізли на огорожу, дряпаючи чобітьми дошки; огорожа тріщала, хиталась; верескливо і злобно іржали коні, щось подзвонювало, брязкало; звучали надзвичайно дошкульні удари, люди крикали, охкали, теж верещали, як коні, і падали, падали...

Молодий парубок, без шапки, виламуючи дошку над головою в Самгіна, хрипко кричав:

— Помагай, не бачиш?

— Ляжте,— сказав Туробоев і, ударивши ногою, підбив ноги Самгіну, він упав під огорожу, і зразу ж, майже над головою в нього, зметнулись руді ноги коня, на ньому сидів, хитаючись, голубоокий драгун з білявими вусиками; вискаливши зуби, він звискував, як хлопчисько, і рубав шаблею повітря, огорожу, намагаючись дістати Туробоева, а той викручувався, соваючись спиною по огорожі, і горлав:

— Геть, тварюко! Забирайся геть, мерзотнику!

І раптом коротко засміявся, крикнувши:

— Ідіот,— ти мене вважаєш за єврея?

Кінь брикався, його з розмаху бив по задніх ногах уламком дошки робітник; солдат круто, як у цирку, повернув коня, нарозмах стьобнув шаблею по обличчю робітника, той похитнувся, заплакав кров'ю, встиг ще раз ткнути дошкою в пах коня й повалився під ноги йому, а солдат знову заходився махати шаблею на Туробоева. Самгін заплющив очі, але все-таки бачив червоне від холоду чи люті стрибаюче обличчя вбивці, вискалені зуби його, відстовбурчені вуха, чув болісне іржання коня, тупіт його,

удари шаблі, що рубала огорожу; щось дуже важке впало на землю.

«Убив. Тепер мене вб'є»,— подумав Самгін, наче не про себе; в ньому застиг інший страх, начебто не за себе, а — тяжчий, смертельніший.

Після цього над ним стало тихіше; він розплющив очі, Туробоев — зник, капелюх його лежав біля ніг робітника; голубоокій кавалерист, кульгаючи, вів коня за повід до Петропавловської фортеці, кінь припадав на задні ноги, змахував головою, впирався передніми, солдат кричав, смикав за повід й замахувався шаблею над мордою коня.

Самгін сів, притулившись спиною до огорожі, оглянувся. Солдати гнали й рубали робітників уже далеко, біля Кам'яноостровського. По площі повзали закривавлені люди, інші мовчки підбирали їх, несли кудись; валялося багато шапок, калош; велика сіра шаль лежала грудкою, наче в неї було загорнуто дитину, а біля неї, на снігу — темна кисть руки догори долонею. Зарубаний робітник лежав обличчям у калюжі крові, наче пив її, руки його були підгорнуті під груди, а ноги — як римська цифра V. Біля мосту підстрибувала, тупала ногами сірокам'яна піхота, солдат з мідною трубою біля пояса стрибав особливо високо. Багато хто з солдатів дивився з-під долонь вдалину, де сновигали люди, скакали й крутилися коні, поблискували стрічки шабель.

Самгін встав, тихенько пішов уздовж огорожі, звернув за ріг,— на тумбі сидів чоловік з розбитим обличчям, плював і сякався червоними соплями.

— Зажди,— сказав він, витираючи руку об коліно,— зажди! Як же це? Повинен був трубити горніст. Я — сам солдат! Я — знаю порядок. Горніст повинен був сигнал дати, по закону,— сволота! — Голосно схлипнувши, він матірно вилаявся.— Василя Мироновича порубали,— га? Він — дружину підймав, тут його шаблею...

Самгін пройшов повз нього мовчки. Він ступав, як уві сні, майже без пам'яті, почувуючи тільки одно: він ніколи не забуде того, що бачив, а жити з цим у пам'яті — неможливо. Неможливо.

Цієї частини міста він не знав, ішов навмання, знову повернув у якусь вулицю й натрапив на групу робітників, двох було зручно, головами одного до одного, покладено до стіни, під вікнами дому, обличчя одного — закрито шапкою; другий, неголений, жовтовусий, застиглими очи-

ма дивився в сизе небо, воно кришилося снігом; на кам'яній приступі ганку сидів літній чоловік у срібних окулярах, товста жінка, стоячи навколішки, перев'язувала йому ногу вище ступні, ступня була в крові, наче в червоній шкарпетці, чоловік ворушив пальцями ноги, кажучи неголосно, невпевнено:

— Може, тому, що тут фортеця.

Молодий, худорлявий робітник, у старенькому пальті, підперезаний паском, закричав:

— Фортеця? А — що вона? Ти мені про фортецю не кажи! Це ми — фортеця!

Він ударив себе кулаком у груди й закашлявся; обличчя в нього було хворе, жовтосіре, очі — божевільні, і був він наче п'яний від шумування в ньому гнівної сили; вона передалася Климові Самгіну.

— Цар і цей піп повинні відповісти, — заговорив він з розпачем, готовий заридати. — Цар — нікчемність. Він — самовбивця! Убивця й самовбивця. Він убиває Росію, товариші! Досить Ходинок! Ви повинні...

— Нічого я тобі не повинен, — крикнув робітник, штовхаючи Самгіна в плече долонею. — Що ти тут говориш, ну? Хто такий? Ну, кажи! Що ти скажеш? Ех...

Він вилаявся, схопив Самгіна за плечі й закашлявся, струшуючи його. Поранений, спираючись на плече жінці, спробував встати, але, крякнувши, знову сів.

— Як же я піду?

— Пусті людину, — сказав робітникові старий у некритому кожущу. — Ви, пане, ідіть, чого вам тут? — Байдуже запропонував він Самгіну, взявши робітника за руки. — Облиш, Мишо, бачиш — злякалася людина...

Клим помітив, що всі робітники відходять геть від нього, всі хочуть, щоб він пішов. Це трохи прохолодило, навіть начебто образило його. Він хотів сказати ще щось, але робітник прокашлявся й закричав:

— Самовбивця твій чай п'є, генералів частує: спасибі за службу! А ти мені хочеш зуби заговорити...

Махнувши рукою, Самгін пішов собі, зразу ж вирішивши, що треба вернутися до міста. Він бачив цілком досить для того, щоб свідчити.

«Той чоловік — має рацію: горніст повинен був дати сигнал. Тоді робітники розійшлися б...»

Він майже біг, випереджаючи робітників; більшість ішла в одному напрямі, розмовляючи дуже гамірно, навіть

сміх було чути; цей різкий сміх збуджених людей примусив подумати:

«Радіють, що живі».

Поперед нього двоє молодих хлопців вели під руки третього, в котиковій шапці, зсунутій на потилицю, з грудками червоного снігу на спині.

— Нічого,— бурмотів він, хропучи,— нічого.

Ноги в нього підкосилися, голова похилилася на груди, він повис на руках у товаришів і захрипів.

— Здається — зовсім,— сказав один з них, другий, обернувшись, спитав Самгіна:

— Ви — не лікар?

— Ні,— сказав Самгін і навіщось додав: — Це — непритомність.

Хлопця обережно покладали поперек дороги Самгіна, за хвилину зібрався натовп, загативши вулицю; високий, рудуватий чоловік у шкіряній куртці вів волохатеньку конячину, на козлах саней сидів знайомий візник, розмахуючи батоном, і плачливо кричав:

— Куди? Не їду я, не їду! Сина я шукаю!

Та вже в сани вкладали пораненого, сідав його товариш, другий вилазив на козли; візник, тикаючи в нього пужалном, дедалі жалібніше й верескливо зойкав:

— Та — пустіть, бога ради! Кажу — син у мене....

— Ми всі — діти! — люто крикнув хтось.

Тоді візник мішком повалився з козлів під ноги людям, став навколішки й завив жіночим голосом:

— Любі мої — не поїду-у! Не можу я-а...

Його схопили попід руки, за комір, підкинули на козли.

— Чотирьох не повезе,— сказав хтось; кілька людей зразу підштовхнули сани, конячина задерла голову, а передні ноги в неї так підігнулись, наче й вона хотіла стати навколішки.

— Які ж ви люди? — кричав візник.

«Жорстокість», — подумав Самгін, дедалі більше опам'ятовуючись, а за спиною в нього міцний голос діловито й радісно говорив:

— ...На Васильєвському магазин зброї розбили, барикаду будують...

— Хто сказав?

— Наші...

— Хлопці — до міста! Хто до міста, товариші?

Самгін приєднався до гурту робітників, пішов у хвості

його кудись ліворуч і скоро побачив приземкуватий будинок Біржі, а коло неї й біля мосту купки солдатів, коней. Робітники спинились, почали сперечатися: стрілятимуть чи ні?

— Годі, постріляли! — сказав коротконогий, в сірій куртці з чорною латкою на правому лікті.— Хто кригою, на Марсове?

За ним пішло шестеро, Самгін — сьомий. Він бачив, що всюди по річці бігли до міста поодинокі постаті і вони зовсім нікчемні на широкому полотнищі річки, проти важких палаців, що на їх дахи спиралося теж важке, сірокам'яне небо.

«По одинокому не стрілятимуть»,— подумав він, почувавши себе отупілим і майже спокійним.

На Неві було холодніше, ніж на вулицях, безладно метався вітер, здирав сніг, оголюючи синюваті лисини криги, повивав ноги білим димом. Ішли швидко, майже бігом, один з робітників невиразно бурчав, коротконогий, оглянувшись на нього разів зо два, промовив суворо, хоробрим голосом:

— Неправильно! Солдат загнuzданий, як кінь. А якщо опиратиметься...

Долинув чудний звук, наче лопнула березова брунька, повітря над головою в Самгіна сердито занило.

— Це — по нас,— сказав коротконогий.— Розійдись, хлопці!

Але робітники все-таки йшли тісно, і тільки коли клацнуло ще кілька раз і кулі двічі здійняли сніговий порох дуже близько, один з них, відскочивши, побіг прямо до набережної.

— Дивак,—сказав коротконогий, звертаючись до Самгіна,— від кулі тікає.

І вів далі:

— То я кажу: брали ми з полковником Терпицьким китайську столицю Пекін...

Розказував він робітникам, але слова його летіли просто в обличчя Самгіну.

— «Значить — не бажаєш стріляти?» — «Ні в якому разі!» — «Значить — ставай на те саме місце!» Ну-у, пішов Альоша, став рядом з розстріляним, перехрестився. Тут — діла на хвилину: взвод — плі! От тобі й Христос! Христос солдатіві не оборона, ні! Солдат — людина беззаконна...

На Марсовому полі Самгін відстав від супутників і через кілька хвилин вийшов на Невський. Тут було й тепліше і все знайоме, зрозуміле. Над суцільними рядами людей плив, хоч і збуджений, але лагідний, начебто святковий гомін. Люди йшли до Двірцевої площі, було чимало солідних, пристойно, навіть багато одягнених мужчин, дам. Це трохи здивувало Самгіна, він подумав:

«Невже те, що сталося на тому березі,— помилка?»

Він легко піддався надії, що на цьому березі все буде пояснено, згладжено; прийдуть робітники інших районів, цар вийде до них...

Попереду ступав чоловік у хутряню пальті з хлястиком, у пуховім капелюсі химерного фасону, він вів під руку даму й соковито запевняв її:

— Повірте, не могло цього бути...

«Було»,— хотів сказати Самгін, згадавши свою роль свідка, але чоловік договорив:

— Він — цинік, еге ж, але не настільки...

Самгін обігнав цю пару й пішов далі, з почуттям полегшення віддаючись потокові людей.

Дійшовши до кінця проспекту, він побачив, що вихід до палацу перепиняють два ряди дрібних солдатів. Юрба присунула Самгіна аж до солдатів, він спинився з краю фронту, уважно розглядаючи піхотинців, дуже миршавих, нещасненьких. Було їх, мабуть, менше ніж дві сотні, лівий фланг упирався в стіну будинку на розі Невського, правий — у грати скверу. Що вони могли зробити проти кількох тисяч людей, що стояли на всьому протязі від Невського до Ісакіївської площі?

«Так,— подумав Самгін.— Напевно, там була помилка. Злочинна помилка»,— додав він.

Всі солдати здавалися кирпатими, стояли вони, мабуть, давно, щоки в них синюваті від холоду. Мимоволі виникла думка, що таких поганеньких поставлено навмисно для того, щоб люди не боялись їх. Люди й не боялись, стоячи майже груди в груди з солдатами, вони поглядали на них поблажливо, зі співчуттям; старий у кожушку й хутряній шапці з навушниками казав до взводного:

— Ти мене не вчи, я сам гвардії унтер-офіцер!

А дівчина, на вигляд швачка чи покоївка, питала:

— Чути — стріляєте ви в людей?

— Ми не стріляємо,— відповів солдат.

На площі, біля ґрат скверу, вишикувались, обличчям до Олександрівської колони, молодцюваті вершники на важких, темних конях, навколо колони теж трохи піхотинців, але рушниці їхні було складено в козла, стояли там якісь зелені вози, бігав великий, рябий собака. Все було напрочуд просто й навіть якось несерйозно. Самгін яскраво згадав, як на цій площі стояла навколішки перед царем юрба «карликових людей», подумав, що рушниці, вози, собака — все це зайве і, зітхнувши, подивився ліворуч, де зліймався посивілий купол Ісакіївського собору, а над ним перекинута чашу неба, величезну, але неглибоку й наче виточену з сірого каменю. Це низеньке небо здавалося теплим і дуже підсилювало враження тісної згуртованості людей на землі.

За спиною в кирпатеньких солдатів на площі походжали офіцери, а перед фронтом не було жодного, тільки унтер-офіцер, теж невеличкий, з обличчям передчасно здрахлілого підлітка, ліниво покрикував:

— Панове, не натискуйте!

Самгін не помітив, звідки з'явився офіцер у пальті олов'яного кольору, рудий, з товстими вусами, він наче з стіни виліз позаду Самгіна й став майже поряд з ним, сказавши не дуже сильним голосом:

— Струнко!

І ще якесь слово. Кирпатенькі дружно поворухились і завмерли. Тоді рудий вийняв, наче з кишені, довгу шаблю, махнув нею, крикнув, кирпатенькі підкинули рушниці до щік і, похитнувшись назад, вистрілили. Це було зроблено на диво швидко й несерйозно, не так, як на тому березі; Самгін, збоку, добре бачив, що багнети стирчали нерівно, одні — догори, інші — нижче, і дуже мало таких, які, не хитаючись, були націлені просто в обличчя людей. Залп тріснув не суцільно, одним звуком, а дрібно, розірвано й зовсім не страшно.

Та люди, що стояли просто проти фронту, все-таки злякалися, вся маса їх відкинулась глибоко назад, між нею і солдатами зразу утворилась відстань кроків на п'ять, гвардії унтер-офіцер нерішуче підняв руку до шапки й важко повалився під ноги солдатам, рядом з ним упало ще троє, з юрби теж, один за одним, вивалювалися люди.

— Від страху,— сказав хтось над вухом у Самгіна.— Стріляють холостими, а вони...

Але Самгін уже знав, що люди падають не від страху. Він бачив, що юрба, стискуючись, видушує під ноги мужчин, жінок; вони присідали, падали, повзли, якийсь підліток, голосячи, швидко котився до фронту, впираючись у землю одною ногою і руками; бачив, як люди вмирали, не вірячи, не розуміючи, що їх убивають. Чув, як рудий офіцер, стоячи обличчям до солдатів, матірньо лаявся, погрожуючи рукою в рукавичці, тикаючи в живіт кінцем шаблі, як він, повернувшись до них спиною й ступивши вперед, встромив шаблю в підлітка, і в того підломилися руки.

Юрба вила, ревіла, сварилася на солдатів кулаками, деякі шпурляли на них грудками снігу, солдати, тримаючи рушниці біля ноги, стояли закам'яніло, щільніше, ніж перше, і всі начебто вирости.

Все це було страшніше, ніж на тому березі,— можливо, тому, що було ближче. Самгін знову відчував тяжку повільність і страшну місткість хвилини, здатної вміщувати стільки руху і так багато смертей. Люди, серед яких він стояв, відсунули його на Невський, вони теж кричали, лягались, сварилися кулаками, хоч їм уже не видно було солдатів. Потім Самгін бачив, як юрба, що відступала, наче вперлася в щось і раптом, одноставно заревівши, рушила вперед, ступаючи через трупи, підбираючи поранених; дружно тріснув залп і ще один, вискочили солдати, стріляючи, розмахуючи прикладами, тикаючи багнетами,— густючим потоком люди, пронизливо виючи, побігли вздовж залізних ґрат скверу, перестрибуючи через ґрати, кілька солдатів стали стріляти вздовж Невського. Тоді публіка, що оточувала Самгіна, теж кинулась тікати, тягнути і його, хтось з розбігу вдарив у спину його головою.

«Це — вбитий, мертвий», — промайнула догадка, і Самгін упав, його топтали ногами, перескакували через нього, він довго котився і повз, перше ніж удалось звестися на ноги й знову бігти.

Нарешті, відпочиваючи від тваринного страху, весь спітнілий, він стояв у групі таких самих занімілих, задиханих людей, тулячись до зачинених воріт, стояв, кліпаючи очима, щоб не бачити всього того, що начебто зовні прилипло до очей. Згадав, що вхід на Горохову вулицю з площі був заткнутий матросами гвардійського екіпажу, він з розбігу наткнувся на них, йому грізно крикнули:
— Куди лізеш?

А один матрос схопив його за руку, кинув за спину собі, на вулицю, і гавкнув двічі, басом:

— Вам, там,— але півголосом додав: — Тікай, тікай!

Згадувати довелося недовго, підійшов чоловік у масно мокрому пальті й притиснув Самгіна, примусивши його сказати:

— На вас кров.

— Не моя,— відповів чоловік, відсапуючись, і заговорив голосно, словами, які мовби усміхались: — З сотеньку уколошки, якщо не більше. Що ж це означає, панове, га? Що ж ця... війна з народонаселенням означає?

Ніхто не відповів йому, а Самгін подумав чи сказав:

— Це — не помилка, а система.

В ньому, в його пам'яті, як вітер у димарі, вило, свистіло, стогнало. Трусились ноги. Він загубив окуляри і все навколо себе бачив потворнішим, ніж завжди. Навпроти нього міцно вріс у землю старий, залізного кольору будинок з двома рядами мутних вікон. За шибками плавали ще мутніші плями, трохи нагадуючи людські обличчя. Місто гуло, і в цьому безперервному шумі розпукувалися весняні бруньки. Вулицею знову бігли люди, виючи, мчали вершники з білими віночками на кашкетах, за спиною в Самгіна рипіли й потріскували ворота. Чорновусий кавалерист перекинувся назад, спинив коня на скаку так, що він аж задер оскалену морду в небо, високо підняв шаблю й заревів нелюдським голосом, нагадавши Самгіну ридачуче ревіння кавказького осла, схоже на хропіння й вищання поперечної пилки. Цей звірячий крик, злякавши людей, знову примусив їх тікати, тікав і Самгін, бачачи, як люди, попереду нього, падаючи на сніг, бризкають кров'ю. Потім він наосліп ішов правим берегом Мойки до П'єзчеського моста, бачив, як на міст, забитий людьми, вдерлось п'ятеро драгунів, як заблискали їхні шаблі, двоє з п'ятох, зірвані з коней, зникли в чорному місиві, товстий кінь вирвався на правий бік річки, люди почали шпурляти на нього грудками снігу, а він топтався на місці, струшуючи головою; з морди в нього падала піна.

Біля дому, де жив і помер Пушкін, стояв дід із «Казки про рибалку і рибку»,— сивобородий дід у жіночій ватяній кофті, на голові в нього пошарпана шапка, він тримав у руці уламок цеглини.

— Добре почаствовали, га?— спитав він, підморгнувши гострим оком, і, постукавши цеглиною в стіну, кинув її під

ноги людям.— Молодих скільки побили, молодих! — голосно і з явним подивом сказав він.

Люди йшли не кваплячись, похмуро оглядаючись назад, але деякі бігли, штовхаючи супутників, і в усіх був такий розгублений вигляд, наче ніхто з них не знав, чого й куди іде він, Самгін теж не знав цього. Попереду нього йшла, похитуючись, жінка, без капелюшка, з розкошланим волоссям, вона притуляла до щоки хусточку, змочену кров'ю; коли Самгін наздогнав її, вона спитала:

— Чи нема у вас чистої хусточки?

З-під її червоних пальців на шию за комір текла кров, а з круглих і нерозуміючих дівочих очей — сльози.

— Нема, — відповів Самгін і пішов швидше, та через кілька кроків дівчина випередила його, її, як дитину, ніс на руках великий, рудобородий чоловік. Троє, спішним кроком, пронесли вбитого чи пораненого, той з них, що підтримував голову його, — кури́в. Позаду Самгіна хтось тяжко, наче кінь, зітхнув:

— Хоч би пістолетів яких-небудь...

Самгін раптом згадав слова історика Козлова про те, що цар повинен буде жорстоко показати всю силу своєї влади.

— Стійте!

Кричав, сидючи у візницьких санях, Туробоев, з забинтованою головою, в старій, потворній шапці, що з'їхала йому на потилицю.

— Сідайте, — наказав він, вистрибуючи з саней. — Ідьте...

Він сказав адресу, встромив у руку Самгіну якісь аркушики, поправив шапку і, махнувши рукою, пішов назад, тримаючи голову так нерухомо, начебто боявся загубити її.

Через кілька хвилин перед Самгіним відчинив двері до темного передпокою гладенько обстрижений чоловік з обличчям татарина, з недовірливим поглядом гострих очей.

— Чого вам треба? — спитав він, не впускаючи. — Його — нема дома. Зайдіть. Почекайте.

Чоловік ткнув рукою наліво, і Самгіну здалося, що колись він уже бачив цього татарина, чув високий голос його. У великій, світлій кімнаті було чоловік з п'ять, всі вони начебто тільки що посварились і мовчали. По кімнаті нервово походжав той, високий, з французькою борідкою, якого Самгін бачив ранком у школі. Біля вікна сидів голений, чорненький, з обличчям старика; за столом, біля

дивана, хтось, зігнувшись, швидко писав, чоловік у сюртуку й золотих окулярах, схожий на професора, важко тупаючи, ходив з кімнати до кімнати, чогось шукав. Він спитав Самгіна:

— Чи не хочете закусити?

— Так, — відповів Клим, раптом відчувши голод і слабкість. В темнуватій їдальні, з одним вікном, що виходило на цегляну стіну, на великому столі бурхливо кипів самовар, стояли тарілки з хлібом, ковбасою, сиром, біля стіни похмуро здіймався важкий буфет, що нагадував чимось гранітний пам'ятник над могилою багатого купця. Самгін їв і думав, що хоч ця квартира на п'ятому поверсі, а справляє враження підвалу. Похмурі люди в ній, звичайно, з числа тих, на яких історія не зважає, відкинула їх набік.

«Напевно, вони зараз питатимуть, що я бачив...»

Про те, що він бачив, йому хотілось розказати цим людям нещадно, так, щоб вони відчули якийсь напоумлюючий страх.

Атож, саме так, щоб вони настрахались. Та ніхто ні про що не питав його. Часто деренчав дзвінок, татарин, відчиняючи двері, грубувато й коротко казав щось, питав:

— Не зустрічали?

Часом він заглядав до їдальні, і Самгін почував на собі його гострий погляд. Коли він, підійшовши до стола, пив прохолодий чай, Самгін розглядив у кишені його піджака ручку револьвера, і це йому здалося смішним. Закусивши, він вийшов до великої кімнати, сподіваючись бачити там нових людей, але люди були все ті самі, з'явився тільки один, з забинтованою рукою на перев'язі з кошлатого ружника.

— Он як, — похмуро дивлячись у вікно, в синю муть зимового вечора, тихенько говорив він. — Я хотів підняти його, а тут — бах! бах! Йому — в підборіддя, а мені — ось... Не могу я цього зрозуміти... За що?

Чоловік у золотих окулярах умовляв його попоїсти, випити вина й лягти відпочити.

— Від цього весь вік не відпочинеш, — сказав поранений, але встав і покійно пішов до їдальні.

«Від Ходинки — відпочили», — подумав Самгін, дедалі певніше відчуваючи себе не стільки свідком, як суддею.

Знову задеренчав дзвінок, і в передпокої глухуватий, дуже окаючий голос похмуро спитав:

— Ну, чого це ти з револьвером?

— Тут якась погань, мабуть — сищики, все Гапона питають...

— Кинь, не сміши, Саво!

«Морозов»,— здивовано й не вірячи собі згадав Самгін.

Увійшов високий, вилицюватий чоловік, з рудуватими вусами, в кумедному піджаку без гудзиків, застебнутому на лівому боці гапליками; на ногах — високі чоботи; незважаючи на довге, рівне волосся, чоловік цей здавався переодягненим солдатом. Протираючи пальцями очі, він пішов у двері ліворуч, Самгін устроїв йому папери Туробоева, він мигцем, запаленими очима глянув в обличчя Самгіну, на папери і мовчки зник разом з Морозовим за дверима. Почекавши кілька хвилин, Самгін вирішив піти собі, але коли він вийшов до передпокою, — знадвору в двері застукали, — дзвінок пролунав судорожно, вибіг Морозов, тримаючи руку в кишені піджака, відчинив двері.

— Що? Ви — хто? Гапон? Ви — Гапон?

Морозов швидко оступився. Тоді до передпокою нирком, нахиливши голову, вскочив невеличкий чоловічок, у пальті, занадто широкому й довгому для його фігури, в шапці, занадто великій для його голови; звивистим рухом усього тіла й розмахнувшись руками назад, він скинув пальто на підлогу, струснув шапку теж туди і зірваним голосом спитав:

— Мартин — тут? Петро? Я питаю...

Всі, хто був у великій кімнаті, висунулися з неї, чоловік з рудими вусами грубувато й не приховуючи неприємного подиву, спитав:

— Вас Рутенберг прислав?..

— Так, так, так, — де він?

— Не знаю.

Невеличкий, невиразний чоловічок, що супроводжував Гапона, підняв з підлоги пальто, поклав його на стілець, сів на пальто й заспокійливо сказав:

— Зараз прийде.

А Гапон проскочив до великої кімнати й почав бігати, метатися в ній. Ноги в нього підгиналися, наче вивихнуті, темне обличчя судорожно пересмикувалось, але очі були нерухомі, заскліли. Коротко й невміло обрізане волосся на голові висіло нерівними пасмами, бороду підстрижено

теж нерівно. На плечах метлявся пом'ятий, старенький піджак, і рукава в нього були такі довгі, що закривали кисти рук. Бігаючи по кімнаті, він хрипко вигукував:

— Дайте пити. Вина, води... однаково! Ні,— не все загинуло, ні! Зараз я напишу їм. Фуллон! — плачливо крикнув піп і, змахнувши рукою, посварився кулаком в стелю; рукав піджака з'їхав на плече йому й складками закрив половину обличчя.— Фуллон зрадив мене! — хрипко кричав він, намагаючись відкинути зі щоби рукав тим рухом голови, яким звук відкидати довге своє волосся. Рука його дерев'яно впала, витягнулася вздовж тіла, пальці мацали і м'яли полу піджака, друга рука розмірено, як маятник, розгойдувалась. Дрібними кроками бігаючи по паркету, він заповнив порожню кімнату стукотом каблуків, човганням підшов, шипінням і хропінням,— Самгін шум цей нагадав огидний шум кухні: відбивають м'ясо, на плиті щось булькає, шипить, смажиться, звискує у вогні вогке поліно.

Чоловік у золотих окулярах подав Гапонові склянку вина, піп жадібно й швидко випив і знову почав бігати, кружляти, бурмотіти:

— Брешеш! Робітники — зі мною! Вони мене не зрадять! Вони — до кінця зі мною! Брешеш! Зрадник... Де ж Мартин, де?

Самгін приголомшено дивився, і в ньому теж кружляли якісь п'янки струми. Без ряс, обскубаний, Гапон був не схожий на того попа, який кричав і стрибав перед робітниками, наче молодий півник по двору, куди раптом влетів вихор, передвісник грози і зливи. Тепер, коли попові, наче на сміх, грубо обстригли патли на голові й бороду,— виявилось розсмикане, темненьке, майже сине обличчя, чорні зіниці, що застигли в синюватих, масних білках, і великий ніс, рівний, з вузькими ніздрями і зсунутий вліво, від чого одна половина обличчя здавалася більшою за другу.

Самгін помітив, що разів зо два, на бігу, Гапон глянув у дзеркало, і кожного разу попа пересмикувало, він обгладжував боки свої швидкими рухами рук і скрикував дужче, наче обпікав руки, випростувався, змахував руками.

«Актор? Грає?» — мигцем подумав Самгін.

Ні, Гапон був більше схожий на збожеволілого, і це ставало дедалі ясніше. Крім попа, в кімнаті ніби нікого

не було, всі мовчали, не ворущачись. Рудовусий стояв по-солдатськи рівно, притулившись плечем до стіни, у ви- скалених зубах в нього стирчала незапалена цигарка; в нього обличчя людини, що може вкусити, і здавалося, що він встромив у зуби собі цигарку тільки для того, щоб не закричати на попа. Поряд з ним, на стільці, в позі людини, готової схопитись і бігти, сидів Морозов, дебелий, міцний і чимось схожий на чавунний утюг. Самгін чув, як він шепнув:

— Вождь, га?

І татарське його обличчя начебто пересмикнулось від бистрої, їдкої усмішки.

Рудовусий крізь зуби процідив:

— Кривда — без ненависті, скарги — без гніву.

Самгін забув про те, що Гапон — вождь, але цей шепіт враз воскресив у пам'яті десятки трупів, закривавлених людей, ревучого кочегара.

— Мене треба зараз же сховати, мене шукають, — сказав Гапон, спинившись і оглядаючи людей нерухожими очима. — Куди ви мене сховаєте?

Сердито, дзвінким голоском Морозов порадив йому спочатку опорядитися, постригтися, вмитися. Через хвилину Гапон сидів на стільці посеред кімнати, а чоловік з обличчям старика почав стригти його. Та, як видно, ножиці були тупі або чоловік цей — невмілий перукар, — Гапон жалібно скрикнув:

— Обережніше, що це ви!

— Потерпіть, — нелюб'язно порадив Морозов і гидливо скривив обличчя.

Попа обстригли й вирядили митися, а глядачі мовчки і ніби зніяковіло розійшлися по кутках.

— Який вражений, — сказав чоловік з французькою борідкою і, мабуть, зрозумівши, що говорити не слід було, повернувся до вікна, вперся лобом у шибку, розглядаючи пільму, що густо закрила вікна.

Дзвінок деренчав дедалі частіше й судорожніше; Морозов, мацаючи одвислу кишеню піджака, вибігав у передпокій, і Клим чув, як там збуджені голоси, захлинаючись словами, розказували, що перебито сотні робітників, Гапона — теж убито.

— Тільки що поліція привезла його труп...

— Дур-рниця! — чітко і дзвінко сказав Морозов. — Десять хвилин тому цей — труп — був — тут.

Чоловік, що прийшов з Гапоном, підтвердив ображеним голосом:

— Правда!

І тихіше, але немов з докором, нагадав:

— Робочий народ дуже любить батюшку, дуже!

Принесли ще новину: Гапон — живий, його шукає поліція, за спіймання обіцяно винагороду.

— Можливо,— сказав Морозов і додав: — Невелику.

Самгін намагався зрозуміти джерела іронії фабриканта і не розумів їх. Прийшов високий, чорнобородий чоловік, відійшовши в куток кімнати разом з рудовусим, вони почали там шепотітися; рудовусий голосно й обурено сказав:

— Ну — ні! Ніяких легенд! Ніяких!

Вбіг Гапон. Тепер, пристойно обстрижений і вмитий, він став схожий на цигана. Подивившись на всіх у кімнаті і на себе в дзеркало, він вимовив рішуче, загрозливо:

— Це — не кінець! Робітники — зі мною!

Твердим кроком увійшов міцний чоловік з уважними очима і трохи лінивими чи обережними рухами.

— Мартин! — закричав Гапон, кидаючись до нього. — Сідай, пиши! Треба швидше, швидше!

Через кілька хвилин Мартин, сидячи на дивані біля стола, писав не кваплячись, а Гапон, ходячи по кімнаті, розкидаючи руки, вигукував:

— Брати, спаяні кров'ю! Так і пиши: спаяні кров'ю, еге ж! У нас нема більше царя! — Він спинився, питаючи: — У нас чи у вас? Пиши: у вас.

— Більше — зайве слово, — пробурмотів той, що писав, не підводячи голови.

— Його вбито тими кулями, які вбили тисячі ваших товаришів, дружин, дітей... атож!

Піп говорив уривчасто, роблячи великі паузи, повторюючи слова і, як видно, насилу знаходячи їх. З шумом всмоктував повітря, розтирав синюваті щоки, змахував головою, як довговолосий, і після кожного змаху мацав обстрижену голову, задумувався й мовчав, дивлячись у підлогу. Повільний Мартин писав дедалі швидше, переконуючи Кліма, що він не зважає на диктант Гапона.

— Пиши! — притупнувши ногою, сказав Гапон. — І тепер царя, що втопив правду в крові народу, я, Георгій Гапон, священик, владою, даною мені від бога, віддаю анафемі, відлучаю від церкви...

— Не дурій,— сказав Петро чи Мартин, продовжуючи писати, не глянувши на попа, що диктував.

— А — що? Ти — пиши! — знову тупнув ногою піп і схопився руками за голову, пригладив волосся.— Я — маю право! — казав далі він, уже не так голосно.— Моя мова зрозуміліша для них, я знаю, як треба з ними говорити. А ви, інтелігенти, почнете...

Він махнув рукою, обличчя в нього побагровіло і, на хвилину, стало злим, зіниці поворушились, наче спухнувши на білках.

— Ні, ні,— ніяких казок,— знову промовив рудовусий чоловік.

— Кров'ю своєю ви купили право боротьби за свободу,— диктував Гапон.

Рудовусий і чорнобородий підійшли до нього і перший безцеремонно, грубувато заговорив:

— Ходять чутки, що вас убили, заарештували тощо. Це — не годиться!

— Як усяка неправда,— додав чорнобородий, покашлюючи.

— От. В Економічному товаристві зібралась... усяка публіка. Треба вам поїхати туди, показатися.

— А — навіщо? — спитав Гапон.— Там — інтелігенти. Я знаю, що таке Вільно-економічне товариство,— інтелігенти! — вів далі він, підвищуючи голос.— Я — з робітниками!

— Там є й робітники,— сказав чорнобородий.

Самгін добре бачив, що полові не сподобалась ця пропозиція, навіть збентежила його. Скрививши обличчя, Гапон пробурчав щось, нахилився до Рутенберга, той, не глянувши на нього, сказав:

— Треба їхати.

— Хіба?

— Так, так...

Поправляючи рукава піджака, струшуючи головою, Гапон глянув у дзеркало й спитав когось:

— Не впізнають? Не повірять? Адже не знають вони мене.

— Повірять,— сказав рудовусий.— Ходімо!

Самгін давно знав, що він тут зайвий, йому пора піти. Але затримувала цікавість, почуття тупої втоми і близьке до страху небажання йти самому вулицями. Тепер, сподіваючись, що піде вчотирьох, він вийшов до

перёдпокою і, надіваючи пальто, почув голос Морозова:

— Скрутять голову.

— Свою бережи,— відповів рудовусий.

Самгін відчинив двері й став поволі спускатися сходами, сподіваючись, що його наздоженуть. Та шум кроків нагорі він почув, коли був уже біля дверей під'їзду. Вийшов на вулицю. Біля під'їзду стояв добрий кінь.

— Зайнятий,— сказав візник.— Приватний,— додав він, ніби прохаючи пробачення.

Самгін глянув на задок саней і переконався, що номер на санях нема і чотирьом у цих вузьких санках не вміститься.

«Ну, підемо»,— сказав він собі, швидко ступаючи в холод п'тьми, а через хвилину повз нього промчав, далеко викидаючи ноги, темний кінь; в санках сиділо двоє. Самгін тужно зітхнув.

Темрява здалася йому надзвичайно густою й такою важкою, що плечі згиналися під її холодним тиском. Місто мовчало. Мертво, бездушно стояли будинки, позбавлені світла, лише подекуди крижані шибки вікон скупно освітлювалися зсередини несміливим блиском свічок. Мабуть, через те, що вимерло світло, тиша була неприродно чуйна, наче туго натягнута шкура барабана. Десь, дуже далеко, стріляли, і знову згадувалось недоречне уподібнення: весна, розпукуються дозрілі бруньки на деревах. Самгін намагався ставити ноги якнайтихіше, та каблуки стукали, хрустів сніг. Чорні маси будинків набули однакового вигляду і, порипуючи цеглою, здавалось, рухаються слідом за самотньою людиною, що швидко йде по дну кам'яного каналу, іде, не зменшуючи відстані до мети. Не було ведмежих постатей двірників біля воріт, не було ні поліцейських, ні прохожих. І дедалі густішим, важчим ставав холод торжествуючої п'тьми.

Самгін намагався придушити страх, згадуючи фігуру Морозова з револьвером у руках,— фігуру, яка була б комічною, коли б цьому не заважала одверта зневага Морозова до Гапона.

«Хазяїн. Зневажає невдаху...»

Але думалося з великим зусиллям, думки заважали слухати цю напружену тишу, в якій хитро згущено й сховано все ревіння й виття жахливого дня, всі його слова, крики, стогін,— тишу, в якій сховано злу готовність по-

вторити всі страхіття, щоб налякати людину до божевілля.

«Нікчемний піп. І всі свідки, письменники, солдати і робітники, убивці, жертви, глядачі. Всі нікчемні, нещасні»,— поквалливо думав Самгін, щоб трохи полегшити страх, який прикро пригнічував його.

На Невському стало ще страшніше; Невський ширший за інші вулиці і через те був ще порожнішим, а будинки на ньому бездушнішими, мертвішими. Він ішов у п'ятьму, наче ущелина в гору. Вдалині і низько, там, де повинна бути земля, холодна плоть застиглої п'ятьми була розірвана маленькими і тьмяними плямами вогнів. Нагадуючи рани, кров, ці вогні не освітлювали нічого, без кінця поглиблюючи проспект, і було в них щось підстерігаюче.

Самгін на мить спинився, пішов повільніше, в нього спітніли скроні. Він скоро упевнився, що то — ліхтарі, вони стоять на панелі біля воріт чи висять на воротах. Ліхтарів було небагато, світилися вони далеко один від одного і наче для того, щоб показати свою непотрібність. А може, й для того, щоб зручніше було стріляти в людину, яка порівняється з ліхтарем.

Зрідка, крадькома й майже безшумно, як риба у воді, рухалися швидкі, чорні фігурки людей. Попереду хтось дрібно стукав у скло, потім скло, брязнувши, розколось, задзвеніли уламки, падаючи на залізо, вискнула й стукнула хвіртка, навстріч Самгіну хтось дуже швидко пішов і раптом зник, ніби провалився в землю. Майже в ту саму хвилину з-за рогу виїхало п'ятеро вершників, скупчилися, і один з них злякано крикнув:

— Риссю...

Вони швидко помчали, низкою один за одним; потім клацнуло два постріли, ще три і один, а після цього, наче чайка на Каспійському морі, тонко і тоскно крикнула людина. Постоявши до пори, поки тиша знову настала, Самгін пішов далі. Не вірилось, що на Невському нема солдатів; напевно вони, кирпатенькі і сірі, ховаються по дворах тих будинків, перед якими горіли ліхтарі. Так, кирпатенькі ховаються, тремтять від холоду, а може, від страху в кам'яних колодязях дворів; а на окраїнах міста, напевно, вже читають відозву Гапона:

«Брати, спаяні кров'ю!»

Слова ці слухають батьки, матері, брати, сестри, товариші, наречені убитих і поранених. Можливо, що завтра

околиці знову підуть на місто, та вже більш густою й рішучою масою, підуть на смерть. «Робітникові нема чого втрачати, крім своїх кайданів».

Десь, у теплі затишних квартир, — міністри, військові, чиновні люди; в інших квартирах істерично кричать, різноголосять, наскакують один на одного, як горобці, письменники, громадські діячі, гуманісти, яким цей день безпощадно показав їхнє безсилля.

«Вожді! — в думці крикнув Самгін, але так, що почув крик свій поза собою й навіть оглянувся. — А — цар? Навряд чи цей маленький чоловічок спокійно п'є чай...»

І Самгіну подумалось, що цар, так само судорожно, як Гапон, метушиться в страху перед вчиненим.

Гостиниця була вже близько, і страх став значно легшим. Розгорялося почуття обурення за себе, за все пережите цього дня.

«Жити — не можна! Життя перетворюється в одномаїтну, нескінченну драму».

Двері гостиниці були замкнені, за ними — темрява. До шибки притулилося товсте обличчя швейцара; клацнув замок, занили шибки, обличчя Самгіну обвіяв теплий запах їстівного.

— Хуліганять, шибки б'ють, — поскаржився швейцар; він був у пальті, в шапці, це позбавляло його звичайної парадності, все-таки він був благообразний і спокійний, як завжди.

— Кажуть — дев'ять тисяч покладено? — спитав він, а, що Самгін не відповів, він зітхнув: — Ось до чого дійшло! Дев'ять тисяч...

Та коли Клим спитав: чи ходять поїзди на Москву? — швейцар, глянувши на нього дуже пильно, відповів запитанням:

— Сподівається, що залізничники теж застрайкують?

Вгорі на сходах Самгіна зустрів коридорний і зашепотів:

— Ви, пане Самгін, зі швейцаром не розмовляйте, він — мерзотник! Поліцейський прихвостень...

Цей хлопець, давно знайомий, ще ранком сьогодні був добродушним, веселим, послужливим, а тепер кругле обличчя його дивно обсохло, загострилось, наче після хвороби; він подивився на Самгіна незнайомим поглядом і півголосом говорив:

— Двері замкнув, сучий син. Стрільба, козаки

налітають, б'ють; люди тиснуться до нас, а він — замкнув двері й зуби скалить, товста пика...

Допомагаючи вкладати чемодан, він питав гарячим шепотом:

— В чому ж убиті винні? Ну, сказали б робітникам: не можна! А виходить, що було сказано: вони підуть, а ви — бийте!

— Так, — мимоволі й несподівано для себе підтвердив Клим. — Звичайно, так і було сказано.

Коридорний, стоячи навколішки, зав'язував чемодан, але тут він як на пружинах схопився і, кілька секунд подивившись на Кліма кліпаючими очима, знову присів.

— Так, — пробурмотів він і, надушивши чемодан коліном, матірно вилаявся. — Значить, тепер...

Та Самгін не слухав його буркотіння, думаючи про те, що ось зараз він знову почує в холодній темряві те простеньке клацання пострілів. В кареті гостиниці, разом з двома німими, які, поховавши голови в коміри шуб, явно не бажали нічого бачити і чути, Самгін, крізь шибку в дверях карети, дивився в п'тьму, і вона здавалась матеріальною, вагомою, жахливим випаром бруду міста, крові, пролитої в ньому сьогодні, випаром жорстокості й безумства людей. І безсонної ночі в купе вагона він думав про безумство, про жорстокість.

Дома на нього накинулась Варвара, її цікавість було так розігріто, що вона аж кипіла, аж лютувала, вона перегортала Самгіна, як нову книгу, намагаючись знайти в ній найцікавішу, разучу сторінку, і легко умовила його розказати того ж вечора її знайомим усе, що він бачив. Він і сам хотів цього, вважаючи, що йому потрібно розвантажити себе і що корисно буде влаштувати щось подібне до репетиції серйозної доповіді.

Увечері зібралося чоловік з двадцять; прийшов огрядний, товстий поет, автор віршів про Іуду і про те, як сатана грав у карти з богом; прийшов учитель словесності й теж поет — Евзонов, маленький, чорнозубий чоловік, зі зневажливою усмішкою на жовтому обличчі; з'явився Брагін, теж маленький, сухий, причесаний під Гоголя, багатомовний і особливо неприємний тим, що всебічною обізнаністю своєю про діла людські він змушував Самгіна пригадувати себе самого, яким Самгін хотів бути й був років з п'ять тому. Переважали мужчини, було шість жінок, з них Самгін знав тільки пишнотілу вдову фабри-

канта фарб Дудорову, найближчу подругу Варвари; Варвара ставилась до жінок причіпливо критично.— Самгін пояснював це тим, що вона швидко поганішала.

Усіх приятелів дружини він звик вважати людьми «третього сорту», як назвав їх Властов; але вони, з якогось часу, стали будити в ньому почуття заздрості невдахи до людей, що влаштувалися в своїх «системах фраз» вигідно, як шпаки в шпаківнях. Їхні фрази в його вухах звучали дедалі дратівливіше голосно і вже заважали йому, так само, як заважає часом жити невиразний мотив якоїсь старовинної пісні, причіпливо вимагаючи, щоб його згадали точно. Люди ці читали інші книжки й начебто хвастилися цим одно перед одним. Дудорова і Евзонов особливо багато знали авторів, яких Самгін не читав і не почував бажання обізнатися з ними.

— Іринеї Ліонський, Діонісій Галікарнаський, Фабр д'Оліве, Шюре,— чув Самгін і чув поважні слова: любов, смерть, містика, анархізм. Було ніяково, досадно, що люди, молодші за нього, незначні і якісь багаті модниці знають те, чого він не знає і що дає їм право ставитися до нього поблажливо, начебто він — напівдикун.

Але цього вечора вони дивилися на нього з жадобою, як дивляться ті, що люблять попоїсти, на незвичайну страву. Вони слухали його розповідь з таким безмовним напруженням уваги, наче він столичний професор, який читає лекцію в глухому провінціальному місті обивателям, що давно занудьгували за незвичайним. В кімнаті було тісно, трошки жарко, в сутіні сиділи зігнувшись покірні люди, і було дуже добре усвідомлювати, що вчорашній день — уже історія.

Самгін намагався витримати тон об'єктивного свідка, тон людини, якій дорога тільки правда, хоч би яка вона була. Але він сам чув, що говорить озлоблено кожного разу, коли згадує про царя і Гапона. Його думка мимоволі й наполегливо описувала вісімки навколо царя і попа, густо підкреслюючи нікчемність обох, а потім підкреслюючи їх злочинність. Йому дуже хотілось полякати людей, і він робив це з насолодою.

Коли він скінчив, слухачі обережно заворушились, немов прокидаючись від важкої дрімоти; потім, спочатку — пошепки, нерішуче заговорили, звертаючись не один до одного, а якось у повітря. Першим висловився Евзонов,

він підвівся і, дістаючи цигарку з портсигара, сказав, показавши чорні зуби:

— Цей кошмар не можна пояснити сутичкою класових суперечностей, ні,— це щось глибше, страшніше...

— О, так,— погодилась Дудорова, хрускаючи пальцями.— Після цього Росія або піднесеться до свободи або остаточно віпаде в безодню...

Хтось із мужчин сказав могильним голосом:

— Завдано удару — смертельного удару! — не тільки ідеї самодержавства, а й — ідеї особи.

Самгін мовчав, чекаючи більш значного. Підійшла дружина в гладенькому, бронзового кольору платті, воно старило її й робило схожою на карикатурно перебільшену підставку для лампи.

— Ти чудово говорив,— сказала вона з щирим подивом.— Прекрасно! Яке багатство деталей, і як ти вміло користувався ними! Слово честі — було аж страшно часом.

В її подиві Самгін не знайшов нічого приємного для себе, і вона заважала йому слухати. Чоловік з напудренным обличчям клоуна, довгою шиєю й нерухомо вираченими очима, оглядаючи людей, що натискували на нього, говорив неголосно, але так, що слів його не заглушував ні шум відсовуваних стільців, ні збуджені голоси людей, які вже розбилися на маленькі групки.

— Людина — свята! Христос був людина, що перемогла диявола. Після Христа прирощенне зло перестало існувати. Тепер зло — соціальна хвороба. Тільки людина — беззлобна.

Могильний голос відказував:

— Це якийсь теологічний анархізм.

А Дудорова кричала:

— Народ не робить ні добра, ні зла, тільки матеріальні речі...

Огрядний, товстий поет гриз бісквіти й казав маленькій дамі в пенсне:

— Людина має право бути Іудою, Геростратом.

— Кажіть собі, що хочете, а все-таки революція — неминуча!

Це повторювалось на різні способи, і в цьому не було нічого нового для Самгіна. Не нове було для нього й те, що всі ці люди вже примудрилися стати над подією, розглядаючи її як не дуже значний епізод трагедії найглиб-

шої. В кімнаті стало просторіше, менш знайомі пішли, залишилися тільки найближчі приятелі дружини; Анфиміївна і покоївка накривали стіл до чаю; Дудорова кричала Евзонову:

— Ібсен — педант, педант...

Самгіна вже забули, ніхто ні про що не питав його.

«Ситі»,— іронічно подумав він, виходячи до кабінету свого, ліг на диван і задумався: так, ці люди відгородили себе від дійсності майже непроникною сіткою слів і мають принадну властивість дивитися крізь жах реальних фактів в якийсь інший жах, можливо, тільки уявлюваний ними, вдуманий для того, щоб зручніше жити.

Потім він думав ще про багато що дріб'язкове,— думав для того, щоб не шукати відповіді на запитання: що заважає йому жити так, як живуть оці люди? Щось заважало, і він почував, що заважає не тільки побоювання втратити себе серед людей, в нікчемності яких він не мав сумніву. Подумав про Никонову: ось з ким він хотів би говорити. Вона образила його безглуздою своєю підозрою, але він уже простив їй це, так само, як простив і те, що вона служила жандармам.

«Іншу людину я осудив би, розуміється, безжалісно, а її — не можу! Мабуть, я по-справжньому прихильний до неї, і ця прихильність — дужча за кохання. Вона, звичайно, жертва»,— вдесьте нагадав він собі.

Другого дня ранком з'явився Гогін і запропонував йому прочитати дві-три доповіді про криваву неділю на користь комітету. Після історії з Никоною Самгін дивився на Гогіна як на чоловіка, що забрав у нього дружину, але читати охоче погодився. Він значно поширив оповідання про неділю розповіддю про свої спостереження над царем, цікаво зіставляв його з Гапоном, натякав на якусь невловну — неясну й для себе — схожість між ними, говорив про кочегара, про робітників, які вмирили так жакливо просто, про те, як дідок стукав цеглиною в стіну будинку, де жив і вмер Пушкін,— про дідка цього він говорив значно більше, ніж знав про нього. Після кожної доповіді він почував себе розумнішим, значнішим і почував, що чим краще змальовує він усе те, що бачив,— тим менш страшним стає воно для нього. Але він дуже хотів, щоб людям було страшно слухати, щоб страх витвередував їх, і йому здавалося, що цього він досягає: людям — страшно. Однак він бачив: страх недовго живе

в людях, певних, що вони можуть змінити дійсність, причити її.

«Яка легковажність»,— думав він і злостився проти зухвалих.

— Я вражена, Климе,— говорила Варвара.— Третій раз слухаю,— чудово ти розповідаєш! І кожного разу нові люди, нові деталі. О, яку рацію мав той, хто перший сказав, що найвища краса — в трагедії!

Слухаючи її похвалу, Самгін робив байдуже й стомлене обличчя.

— Це не дешево коштує мені.

— Я думаю,— погоджувалась Варвара.

В ці дні успіху, якого він ніколи ще за весь свій вік не зазнавав, у Самгіна сама собою склалася формула:

«Революція потрібна для того, щоб знищити революціонерів».

Коли він уперше подумав так, він про себе усмінувся:

«Безглуздо».

Та усмішка не вигнала з пам'яті цієї формули, і з нею він приїхав до свого міста, куди його покликали Варавчині справи і де — в доктора Любомудрова — він мав розказати про 9-те січня.

— Напишіть невеличку статейку інформаційного характеру,— запропонувала Співак, дуже бліда, покусуючи губи і якимось безцільно переходячи з місця на місце.

Самгін написав охоче, він зробив це, як свою особисту справу, та, коли прочитав уголос свою повість, шкіряний і масний Дунаєв зауважив, усміхаючись:

— Штучка застрашлива для обивателів.

— Доведеться скоротити,— сказала Співак, а довгоногий Корнев, узявши рукопис, як свій, пробурмотів, що він це зробить.

— Викреслимо пишні слова, і через день, мабуть, можна буде пустити в публіку.

Потім Самгін доповідав у квартирі адвоката Правдіна, де його слухало чоловік з сорок людей лівого умонастрою; в міського голови Радеєва, де зібралось чоловік з п'ятнадцять найсолідніших лібералів; потім він закрутився в метушні різноманітних дрібних справ, суперечок про завтрашній день, в нових знайомствах і — втратив лік дням. У всьому цьому було щось п'янке, як у старому, доброму вині. Самгін почував, що на нього дивляться як

на безпосереднього учасника в трагічній події, що її таємних сил не можна зрозуміти, незважаючи на всю красномовність розповідей про неї. Він бачив: поза гуртком Співак люди підозрівають, що він каже менше, ніж знає, і що він замовчує про свою роль. Це йому подобалось, це трохи окриляло його, підказувало слова гостріші й сміливіші, слова, які, часом, дивували і його, як помилки, а втім,— природні для людини, що схвильована. Але схвильоване було ціле місто, всі грамотні люди похмуро почували, що сталося незвичайне, застрашливе.

Настрій городян досить вдало, хоч і грубо визначив Дунаєв, показуючи дивно білі, густо поставлені зуби.

— Прокинулись, як собаки осінньої ночі, почули страшно, а на кого гавкати — не знають і гарчать обережно.

Корнев сказав лагідніше:

— Починають розуміти, в якій державі живуть.

Ці фрази не бентежили Самгіна, навпаки: в нього вже знову відроджувалась невиразна надія на командне місце в житті, яке, похитуючись, порипуючи, стогнучи й зітхаючи, дивилося на нього багатьма десятками очей і наче сподівалося якихось заспокійливих обіцянок, одкровенень. Це ще більше зміцнювало в нього гостреньке і мстиве бажання не заспокоювати, а страхати. Йому було приємно розповідати миролюбним людям, що до комісії сенатора Шидловського в робітничому питанні увійшли робітники соціал-демократи і що вони мають намір подати політичні вимоги.

— Героєм часу поступово стає юрба, маса,— говорив він серед ліберальної буржуазії і, обертаючись серед неї, був добрим інформатором для Співак. Її він намагався лякати дедалі помітнішим ухилом «здравомислячих» людей направо, розповідями про організацію «Союзу руського народу», в якому головував історик Козлов, а товаришем його був регент Корвін, розказував про роботу есерів серед ремісників, прикажчиків, службовців. Та все це вона знала не гірше за нього і, не лякаючись, говорила:

— Природно.

І навантажувала його незчисленною кількістю різноманітних доручень; він — не відмовлявся від них, розпалена цікавість і невиразне передчуття кінця усіх

тривог перетворювалося в нього в азарт недосвідченого гравця.

Своєю чергою Самгіна широко інформував про все в місті Іван Дронов. Посміюючись, потираючи руки, гримасуючи, він говорив:

— Я все-таки мужичок, значить — реаліст, мені й слід бути есером, а ваш брат, есдеки,— інтелігентська організація.

В есерство Дронова Самгін не вірив, почувавши, що — як і багато хто — Іван «революціонер до завтра» і вдає сміливого від страху. Завжди метушливий, він набув тепер якихось непевних, уривчастих жестів, скинув обручку з пальця, одягався не так франтувато, як раніше, взагалі — прибіднився, зробив себе фігурою демократичнішою. Але навіть у тому, як судорожно він застібав і розстібав гудзики піджака, було ясно видно його брехливість і тривогу людини, яка не зовсім певна, що діє відповідно до своїх інтересів.

— Політично організуємо Росію саме ми, есери,— чи то — питає, чи то — запевняє він.

Самгін бачив, що Дронов крутиться коло нього, навіть запобігає перед ним, хоч і грубіянить, не безкорисливо.

«Підозріває в мені визначного діяча і хоче впевнитися в цьому», — вирішив Самгін, і його антипатія до Дронова розпалилася, перетворившись в огиду до нього.

В швидкому бігові гомінких днів з'явився на дві-три години Кутузов. Самгін зіткнувся з ним на вулиці, але не впізнав його в людині, схожій на сільського крамаря. Обличчя Кутузова було стиснуте хутряною шапкою з навушниками, кожушок на грудях вкритий борошняною й олійною коркою бруду, на ногах — сірі валянки, обшиті шкірою. По цих валянках Клим і згадав, увійшовши увечері до Співак, що вже бачив Кутузова біля воріт земської управи.

Кутузов пив чай, напевно, й далі уявляючи себе людиною з села. Тримався поважно, жести його були повільно солідні, — жести людини, яка добре знає ціну собі і нікуди не поспішає.

— Михайло Кузьмич Антонов, — прошу пам'ятати! — попередив він Самгіна.

«Який вправний актор», — подумав Самгін, відповідаючи на його діловиті запитання про Петербург.

— Так. Значить — червоного прапора не побажали? —

питав Кутузов, недоречно посміюючись у бороду. — Ну, що ж? Тепер зрозуміють, що цар не для задушевної розмови з ним, а для бійки.

Дунаєв, що сидів проти нього, теж усміхнувся, а Кутузов, труснувши головою, сказав, дивлячись у склянку чаю:

— За науку заплачено дорого. Але того, чого вона мала навчити, ми, словесною чи паперовою пропагандою, — не досягли б і за десяток років. А за десять років робітників — і найцінніших! — загинуло б значно більше, ніж за два дні...

— У Ризі теж багато перестріляли, — нагадав Дунаєв, Кутузов подивився в обличчя йому, погладив бороду й неголосно вимовив:

— На те й гвинтівки, щоб у людей стріляти. А гвинтівки роблять робітники, як відомо.

Обличчя в Дунаєва знову розквітло знайомою Климові усмішечкою.

— Простота! — сказав він.

Кутузов знову звернувся до Самгіна:

— А — піп, на вашу мірку, величина дута? Випадкова людина. Мм... В робітничому рухові випадковостей начебто не повинно бути... не буває.

Нахмурившись, він помовчав, потім спитав:

— Туробоева — дуже поранено?

В цей час прийшла Співак з Аркадієм, рожевощоким від холоду, хлопчик кинувся на коліна до Кутузова.

— Приїхав, приїхав!

Кутузов, усміхаючись, притулив його мордочку під бороду собі і забурмотів у кучеряве волосся:

— Ах ти, Аркашка — комашка — таргашка! Чому ти така маленька, га?

— Неправда!

— Худенька — тебе навіть мухи не бояться.

— Мухи нікого не бояться... Мухи в тебе в бороді жили, пам'ятаєш — літом?

Співак, гарна, розігріта морозом, шепотілася з Дунаєвим, поклавши руку йому на плече.

— Гаразд! — сказав він. — Іду!

— Дивіться, — не більше, як п'ятнадцять, ну — двадцять чоловік! — суворо сказала вона.

Дунаєв, кивнувши головою, пішов, а Самгіну згадалося, що цими днями, коли він спробував бавитися з хлопчиком і чимось розсердив його, Аркадій ображено втік від

нього, а Співак сказала тоном учительки, хоч і з усмішкою:

— Діти дуже добре почувають, коли бавляться з ними і коли — ними.

Вона сіла до стола, наливаючи собі чаю, а Кутузов уже перебрався до рояля і, тримаючи хлопчика на колінах, тихенько акомпануючи собі, співав півголосом:

Ой, на нашій, на славій Україні
Бували престрашні години, бездольні години...

— Не хочу нудної! — протестував Аркадій. — Про хазяїна!

— Не догодиш тобі, Аркашко, — сказав Кутузов і покірно заспівав:

А в хазяїна штани
Після діда-сатани.
Чулки в'язані
І теж крадені.

Хлопчик, лясаючи в долоні, теж співав:

У хазяїна шапчина
Та від чортового сина...

Співак, сьорбаючи чай, розбирала якісь папірці й одним оком дивилася на співаків, око усміхалось. Все це Клим вважав напускним і навіть прикрим, здавалося, що Кутузов і Співак не хочуть виявити перед ним, що їх теж страхає завтрашній день.

Через кілька днів він сидів у місцевій тюрмі й тільки тут відчув, як багато пережив він за ці тижні і як люто він стомився. Він був майже задоволений тим, що й фізично опинився на самоті з самим собою, відгороджений від людей товстими стінами старенької тюрми, збудованої ще за Єлизавети Петрівни. Його посадили в брудну камеру з похилими нарами на трьох, із склепистою стелею і недосяжно високим вікном; шибка у вікні була розбита, і крізь залізні ґрати вливалось березневе повітря, було видно дуже синій клопоть неба. Кожного вечора, перед повіркою, навпроти його камери підлітки горлали дзвінко завжди одної й тієї самої пісні:

Приїхали в Аркадію,
З Аркадії — в Лівадію,
Махнули в Озерки...

— Ки-ки! — вигукували низькі голоси, а високі, при-
стукуючи, притупуючи, відбивали на танцювальний мотив:

Когось там і притиснули,
Когось у вухо свиснули,
Підбили ліхтарі...

— Арі!

Ця пісня, неминуха, як вечірня молитва солдатів, за-
кінчувала тюремний день, і тоді Самгіну здавалося, що
весь день був неприродно веселий, що в переповненій тюр-
мі зранку кипіло дивне збудження, — начебто карні жили,
нетерпляче чекають якогось свята, і заздалегідь учились
веселитися. Мабуть, тому, що в тюрмі були три захворю-
вання на тиф, карних зранку випускали в двір, і, сірі, на-
че каміння тюремного муру, вони, сидячи або лежачи, грі-
лись на весняному сонці, грали в «чіт-нечіт», покрикували,
співали пісень. Брязкаючи кайданами, хизуючись своїм
молодечством, по двору походжали каторжани, а в затін-
ку, вздовж стіни, гуляли, змінюючи один одного, Корнев,
Дунаєв, статистик Смолін та ще якісь незнайомі люди.
Наглядачі тримались осторонь, нікому не набридаючи,
можна було думати, що й вони спокійно чекають чогось.
Взагалі тюрма справила на Самгіна враження безладдя,
розбещеності, але це, нітрохи не дивуючи його, не заважа-
ло йому відпочивати й навіть думку, що люди, які скар-
жаться на страждання, що їх вони зазнали в тюрмах, пе-
ребільшують свої страждання.

Ліворуч від Самгіна сидів Корнев. Він першої ж ночі
після арешту простував Климові, що заарештовано четверо
есдеків і одинадцять есерів, а потім, майже кожної ночі
після перевірки, з акуратністю німця переказував Климо-
ві новини з волі. За його відомостями виходило, що вся
країна одностайно й швидко готується до рішучого натис-
ку на самодержавство.

— Есери створюють селянський союз, прибрали до
своїх рук сільських учителів, робітничий рух нестримно
зростає, — вистукував він, ніби подаючи заголовки газет-
них статей.

Самгін слухав, вірив, що виникають союзи інженерів,
лікарів, адвокатів, що є намір утворити Союз союзів, і су-
хий стукіт, проходячи крізь камінь, складаючись у слова,
будив у Самгіна почуття бадьорості, доброї надії. Так,
звичайно, вся інтелігенція повинна організуватися в єдину,

потужну силу. Далі він не дозволяв собі думати, в нього було цнотливе бажання не шукати формули для своїх надій і мрій. До охрального відділу його не викликали понад місяць, і це трохи нервувало, та лише тоді, коли він згадував, що повинен буде знову зустрітися з полковником Васильєвим. Зустріч ця розігралася не так неприємно, як він сподівався.

— От і ще раз ми маємо порозмовляти, Климе Івановичу, — сказав полковник, підводячись з-за стола і передбачливо тримаючи в одній руці портсигар, в другій — папери.— Прошу! — люб'язно показав він на стілець по другій бік стола й заглибився в читання паперів.

Затишний кабінет Попова був невпізнаний; зникли квіти з підвіконня, натомість стояли аптечні пляшечки з хвостами рецептів, сяjala наскрізь пройнята променем сонця пляшка червоного чорнила, лежали пухлі, як подушки, «справи» в синіх обгортках; стирчав дулом догори старовинний пістолет, перев'язаний біля курка галстуком з білого паперу. Всі речі було зсунуто з їх місць, і взагалі кабінет мав такий вигляд, начебто полковник Васильєв тільки вчора зайняв його або зібрався переїжджати на іншу квартиру. Залишився на старому місці тільки бюст Олександра Третього, але він припав порохом, солідний ніс царя посірів, вуха, теж сірі, стали товщими. В цій незатишності було щось підбадьорливе.

Та ще більше підбадьорило Самгіна хрящувате, темне обличчя полковника: обличчя стало темнішим, гострі очі отупіли, під ними надулися синюваті опухи, по лисому черепу мандрували дві мухи, полковник нечутливо терпів їх, кусав губи, ворухив вусами. Горбився він більше, ніж у Москві, плечі його стали гострішими, і весь він здавався людиною занехаяною, втомленою.

— Ну, нащо ж нам розтягати цю історію, — говорив він байдуже і, здається, навіть сумно вп'явшись очима в Самгіна.— Ви, розуміється, зізнань не дасте,— чи то — спитав, чи то — порадив він.— Нам відомо, що, прибувши з Москви, скористувавшись допомогою місцевого комітету більшовиків і на користь цьому комітетові, ви влаштували ряд платних зборів, на яких гостро критикували заходи уряду, — чи волите ви визнати це?

— Збори влаштовував, але — не платні. Доповіді мої мали характер суворо фактичний. Зв'язків з комітетом більшовиків — не маю. Це все, що можу сказати,— не

кваплячись вимовив Самгін і не міг не відзначити, що все сказав він добре, з гідністю.

Полковник зітхнув крізь зуби, шиплячим звуком.

— Н-ну, так, звичайно...

І, постукавши олівцем по синіх нігтях лівої руки, сказав, теж не кваплячись:

— Зв'язок з комітетом даремно заперечуєте. Дізнанням установлено, що дім вашої матінки — штаб-квартира більшовиків. Отак-о...

Полковник почав розмашисто писати, перо квапливо совалось по бланку, над бровами в полковника з'явилися дрібні зморшки й поповзли догори. Самгін подумав:

«Зараз питає: то як же, га?»

Але полковник, встромивши перо в скляночку з дрібненьким дробом, махнув рукою під стіл, струшуючи з пальців щось, відкинувся на спинку стільця і, кліпаючи, півголосом спитав:

— Скажіть... Це — не в порядку дізнання, — даю вам слово честі офіцера! Це — росіянин питає теж росіянина... інших поглядів, чесну людину. Ви допускаєте?..

— Звичайно, — поквапився Самгін, не уявляючи, що саме він допускає.

— Той піп — Гапон, Агафон отой, — ви його бачили, так?

— Так, — відповів Самгін, не лякаючись своєї сміливості.

— Що ж це... яка ж це людина? — пошепки спитав жандарм, лягаючи грудьми на стіл і зчепивши пальці рук. — Справді — з хрестами, з портретами царя ввн народ, отак? Особа? Сила?

Обличчя в полковника раптом обм'якло, начебто вилиці в нього розтанули, очі зробилися більш оголеними, і Самгін цілком ясно помітив у їх напруженому погляді і страх і обурення. Знизавши плечима й дивлячись у ці запитуючі очі, він відповів:

— На мою думку, це не визначна людина...

Він зразу збагнув, що цього не слід було казати, і поквапливо додав:

— Але він сильний, дуже сильний тим, що його люблять і вірять йому...

— А сам — нікчемність? — теж поспішно спитав полковник. — Адже — нікчемність? — повторив він уже вимогливо.

І, знову відкинувшись на спинку стільця, зібравши обличчя в кулачок, полковник Васильєв крізь зуби, зі свистом і вдаряючи долонею по паперах на столі, заговорив киплячими словами:

— Наші відомості — цілковита нікчемність, шарлатан. Але ж — це ще гірше, якщо нікчемність, гірше! Нікчемність — і водить за ніс департамент поліції, градоначальника, десятки тисяч робітників і — вас, і вас теж! — гаряче прошипів він, ткнувши пальцем у бік Самгіна, і знову кинув руки на стіл, наче почувуючи потребу триматися за що-небудь. — Неймовірно! Не вірю! Не могу припустити! — шепотів він, і його підкидало на стільці.

Дивлячись в його спотворене лютовськими гримасами обличчя, Самгін подумав, що полковник ненормальний, що він може кинути в голову чим-небудь або дістане револьвер з шухляди стола...

— Мені здається, полковнику, що ця розмова не стосується, — обережно і теж тихо заговорив Самгін, але той перепинив його:

— А — чи не здається вам, що піп і його проклята витівка — відповідь церкви вам, атеїстам, і нам — чиновникам, — так, і нам! — за Толстого, за Победоносцева, за пригнічення, за те, що церкві затулили уста? Що за помпостять єпископи і ця проклята демонстрація — перший, спробний крок до розколу церкви з світською владою. Га?

Самгін був приголомшений і остаточно впевнився в божевільлі полковника. Він поправив окуляри, придумуючи — що сказати? Але Васильєв, не дожидаячись, коли він заговорить, вів далі:

— Як же ви не розумієте, що церква, відкинута вами, ворожа вам, може підняти народ і проти вас? Може! Нам, звичайно, відомо, що ви організуєтесь у союзи, готуючись до самозахисту від анархії...

Самгін глянув на збудженого жандарма уважніше, — почулося, що жандарм каже розумно.

— А — чого варті ці союзи беззбройних? Лікарі та адвокати з гармат стріляти не вчилися. А от у «Союзи руського народу» — попи, — ви це знаєте? І навіть архієреї, атож!

Темне обличчя його вкрилось масними крапельками поту, очі дуже почервоніли, і шепотів він дедалі безлад-

ніше. Самгін даремно чекав дальшого розвитку думки полковника про самозахист інтелігенції від анархії, — полковник, захлинаючись словами, шепотів:

— Культурні люди, знавці історії... Мусили б знати: всяка організація ґрунтується на гнобленні... Державне право доводить незаперечно... Адже ви — юрист...

Раптом він здригнувся, відкинувся від стола, притулив руку до серця, другу — до скроні і, роззявивши рота, побагровів.

— Вам недобре? — злякано спитав Самгін, схопившись з стільця. Полковник махнув рукою згори донизу й пробурмотів:

— Бігав коник... та підбився!

Витер обличчя хусточкою й голосно зітхнув.

— Якби не такий час — у відставку!

І, присунувши до Самгіна бланк, запропонував стомлено:

— Прочитайте. Підпишіть.

— Довго ви триматимете мене? — спитав Клим.

— Це — не я вирішую. Одверто кажучи — я б усіх випустив: карних, політичних. Будь ласка, — розберіться у ваших бажаннях... еге ж! Мое шанування!

Потім Самгін їхав візником у тюрму; поряд з ним сидів жандарм, а на козлах, обличчям до нього, другий — широконосий, з маленькими оченятами і вусами стрілкою. Їхали тихими вулицями, прохожі траплялися рідко, і Самгін подумав, що вони дуже несміло показують жандармам, ніби їх не цікавить людина, яку везуть у тюрму. Він був засмічений словами полковника, почував себе стомленим від подиву й механічно думав:

«Хворий. Видихався. Зляканий і хотів злякати мене. Не варто думати про нього».

Але й у камері перед ним все ще плавало спотворене гримасами Лютова пітне обличчя, шипіли серед тиші слова:

«Ви організуєтесь для самозахисту від анархії...»

«Це — єдине розумне, що він сказав», — подумав Самгін.

Над камерою його співали обережно, півголосом двоє карних, співали, як співають люди, що думають про своє чужими словами.

По пісочку,
— казав один,
Бережком,
— вторував другий, і обидва задушевно, в голос, тягли:
Там-бо — ех, там мандрівнички іду-уть.

Голоси пливли повз вікно камери Кліма, ласкаво глядячи теплу тишу весняної ночі, щедро насичуючи її російською печаллю, улюбленою й прославленою за те, що вона пом'якшує серце.

«Може — убивці і вже напевно — злодії, а — добре співають», — думав Самгін, усе ще неспроможний погасити в пам'яті мутну пляму спотвореного обличчя, киплячий шепіт, все ще бачачи кімнату, де з кутка дивиться сліпими очима запорошений цар з бородою Кутузова.

«Дуже плутає розум це поєднання доброго і поганого в одній людині...»

Пісня заважала заснути, наче зубний біль, який був ще не дуже сильний, але загрожував розігратися до найтяжчого. Самгін спустив ноги з нар, обережно торкнувся дерев'яної підлоги й почав ходити по камері, навшпиньки, як ходять по тонкому шарові криги або по німецькій, гнучкій дощечці через болото.

За вікном муркотіли:

Ех, ніч темна-а...
Ой, темна, темнесенька...

Ніч була ясна. Співати стали тихіше, вухо ловило тільки звуки, визволені від слів.

«Толстой — має рацію, не довіряючи розумові, ворогуючи з ним. Достоевський теж не любив розуму. Це взагалі характерно для росіян...»

Самгін згадав, як Никонова сказала про Толстого:

«Тяжкий старик, усе знає».

«Гірше, ніж якби вмерла», — подумав він.

Неприємно згадалась Варвара, яка приїжджала на побачення в якомусь занадто модному костюмі; розмовляла вона сумним, ображеним тоном, а очі в неї веселі.

У вікно дивилися три зірки, вкраплені в голубувате срібло місячного неба. Співати скінчили, і наче від цього стало холодніше. Самгін підійшов до нар, тихо ліг, укритися з головою ковдрою, щоб не бачити крізь повіки місячної сутіні, яка фосфорично світилася в камері, і відчув,

що його душить новий страшок, не схожий на той, якого він зазнав на Невському; тоді лякала смерть, тепер — життя.

Тижнів зо два він прожив у стані людини, яка чимось отруєна. Корнев дбайливо вистукував йому новини, але вони ковзали по застиглому, не хвилюючи.

«Співак випустили. Дунаєва і Фльорова відправлено до Москви. Укладено мир з японцями, дуже поганий. Школу Співак закрито».

Самгін, слухаючи стукіт по каменю, уявляв довгоногу, суху фігуру Корнева знаряддям, що невтомно руйнує стіну.

«В Іваново-Вознесенську величезний страйк, керують наші. Повстання в Чорноморському флоті».

Новини йшли одна за одною з невеликими перервами, і здавалося, що тюрма з кожним днем стає гамірнішою; ув'язнені перегукувались між собою радісними голосами, на прогулянках Корнев кричав свої новини у вікна, і наглядачі не перешкоджали йому, тільки одного разу начальник тюрми позбавив Корнева прогулянок на три дні. Ця неспокійна людина, нарешті, струснула Самгіна, простукавши:

«Вчора застрелено Васильєва».

«Ким?» — спитав Самгін.

«Зрозуміло. Не спіяно».

А ранком він крикнув, проходячи коридором повз камеру:

— До побачення, Самгін! Іду на волю! Скоро всіх...

До ранку Клим не міг заснути, згадуючи маячний шепіт полковника і пляшечку червоного чорнила, пройняту променем сонця. Він не жалів полковника, але все-таки було тяжко, тоскно дізнатися, що цю людину, розшарпану, як Лютов, як Гапон, — убито.

І враз згадав, як Іноков, ідучи з ним набережною, повз зруйнований амбар, сказав:

— Дивіться!

На гнилій колоді, доповнюючи її непотрібність, сидів брудносірий, вусатий пацюк в пом'ятій шерсті, що стирчала клаптями, дуже схожий на старого жебрака; сидів він, безсило розплатавши передні лапи, звисивши хвіст мертвою шворочкою; чорні бусини очей його в червоних обідках нерухомо дивилися на позолочену сонцем річку. Самгін підняв уламок цеглини, але Іноков сказав:

— Не займайте, він і так помре.

Самгін пам'ятав, що ці слова дуже збентежили його. Але тепер він рішуче подумав:

«А людину Іноків може вбити».

Та ні про що й ні про кого, крім себе, думати не хотілось. Тепер, коли припинився телеграфний стукіт у стіну й ніхто не передавав тривожних новин з волі, — Самгін відчув себе забутим. В цьому відчутті була своєрідно приємна гіркість, що докоряла когось, у словах вона виявлялась так:

«Добре життя, коли людина почуває себе в тюрмі вільнішою, ніж на волі».

В тюрмі він влаштувався вигідно, наскільки це було можливо; камеру його чисто вимили карні, обід він діставав з волі, з ресторану; читав, працював над ліквідацією закладів Варавки, що переходили до рук Радеева. Кілька раз його відвідував, у супроводі товариша прокурора, Правдін, адвокат міського голови; знову з'явилася Варвара, сповістивши, що його скоро випустять, спитала швидким шепотом:

— Ти знаєш, що Никонова?..

— Знаю! — голосно відповів він.

— Жахливий час, любий!

Після вбивства полковника Васильєва в тюрмі з'явилося шестеро нових в'язнів, і серед них Самгін побачив Дронова. Було майже приємно дивитися, як Іван Дронов, в куценькій візитці й солом'яному капелюсі, сховавши руки в кишені смугастих штанів, дрібними кроками бігає півгодини вздовж стіни, нахиливши голову, дивлячись під ноги собі, або раптом, наче наткнувшись на щось, спиниться й скубе пальцями ясноруді вусики. І не вірилося, що ця фігура з старовинного водевіля може грати якусь роль у політиці. Після десятка прогулянок Дронов зник, а Самгін подумав, усміхаючись:

«Він пробув у тюрмі п'ять годин...»

Випустили Самгіна несподівано і з якоюсь прикрою недбалістю: ранком прийшов ад'ютант жандармського управління з товаришем прокурора, чемно побалакали й пішли, оповістивши, що увечері він буде вільний, але звільнили його через день увечері. Коли він їхав додому, йому здалося, що вулиці надзвичайно багатолюдні і в місті гамірно так само, як у тюрмі. Дома його зустрів лікар Любомудров, він ішов по двору в лікарняному халаті, спинився, глянув на Самгіна з-під долоні й закричав:

— Ага, в'язень! Вітаю! А діла, га? Стає Русь дибки...

Тим самим тоном він сповістив, що Аркадій хворий на дизентерію. Ця гомінка зустріч надовго забарвила дальші дні Самгіна. Полковник Васильєв не перебільшив: дім — справді штаб-квартира більшовиків; нагорі в доктора та у флігелі в Співак було гамірно, як на вокзалі. Самгіна дивувала безліч людей, вони ходили по саду, сиділи в альтанці, бурчали, сперечались, шепотілись, зникали й з'являлись знову. У дворі сусіда, лісопромисловця Табакова, стукали кулі крокета, а старший син його, чубатий, носатий юнак з довгими руками і весь у білому, наче офіціант з московського трактиру, провинно стояв перед Співак і слухав її поквапливу мову.

— Це — неприпустимо, розумієте? Це — меншовизм. Ваш обов'язок — викривати перед робітниками спробу фальсифікувати ідеї народного представництва.

Співак, незважаючи на те, що син її лежав небезпечно хворий, було майже не видно, зранку вона зникала кудись, з'являлась на півгодини, на годину і знову зникала. Дуже схуднувши, бліда, вона стала похмурнішою, і, мабуть, щось зле з'явилося на її круглomu обличчі кішки, в щільно стиснутих губах, у вигині заклопотано нахмурених брів. Стояли кошлаті дні серпня, над містом повзли сизі хмари, по вулицях — тіні, люди ходили незвичайно швидко. З дня на день чекали маніфесту про конституцію, і Табаков, струшуючи рудуватими патлами, повторюючи уроки Співак, високим тенором казав комусь у саду:

— Ця конституція буде милостинею царя лібералам для того, щоб вони допомогли дужче затягти зашморг на шиї робітничого класу.

«Баран, — думав Самгін, згадуючи слова Тагільського про людей, що зраджують інтереси свого класу. — Чого ради?» — питав він себе сотий раз.

Раптом, наче зі стелі, впав Іноков, розкинувся в кріслі і, міцно потираючи руки, спитав:

— Як сиділось? Поганенька в нас тюрма, а от у Седлеці...

Обличчя в нього обросло темною, густою борідкою, очні ямки поглибилися, наче в людини, що тяжко пере-хворіла, а очі блищали з радості, що вона видужала. З обличчя схожий на ченця, одягнений він був, як май-

стровий, ноги, витягнуті на середину кімнати, в поруділих, стоптаних чоботях, руки, складені на грудях, темні, наче в металіста, він — у парусиновій блузі, в сірих, зім'ятих штанах.

— Революціонера починають розуміти правильно, — розказував він, поблискуючи усмішечкою в очах. — Я, в Пермі, іду вночі вулицею, — б'ють когось, трое. Втрутився «в число бійки», побитий питає: «Ви — що ж — революціонер?» — «Чому?» — «Та ось, захищаєте незнайому вам людину». Влучно сказано?

Закуривши дуже смердючу цигарку, він подивився в синій дим її, засунув руку за халяву чобота й поклав на стіл якусь мідну річ, схожу на ручку від дверей.

— Ось — вам! Пам'ятаєте, я у вас прес-пап'є зламав?

Самгін здивовано взяв у руки відлиту з міді фігурку жінки зі змією в руці.

— Це було так давно. І ви — пам'ятали?

— А — що ж? Не люблю залишатися в боргу. Клеопатра. Сам ліпив і відливав сам. Цікава справа — ліпка і литво! Думаю взятися.

— Ви — есер? — спитав Самгін.

— Ні, — сказав Іноків, заперечливо труснувши головою. — І до есдеків не тягне. Беки, меки — не вміщується це ні в душі, ні в голові в мене. Мабуть — анархіст, чи що...

Мідна, досить вправно зроблена фігурка Клеопатри трохи примирила Самгіна з Іноковим.

— Так, мабуть, ви анархіст, — сказав він задумливо і спитав: — Ви знаєте, Корвін — у «Союзи руського народу»?

— Ну, і чорт з ним, — тихо відповів Іноків. — Кумедно це, — зітхнув він, помовчавши. — Я думаю, що мені треба було ворога — людину, на якій я міг би зігнати свою злість. От я й вибрав, цю... тварюку. На цю тему оповідання можна написати, — ворог для розваги від... нудьги, чи що? Взагалі я багато видумував усяких... штучок. Вірші писав. Запевняв себе, що закоханий...

Усміхнувшись, Іноків заплющив очі, наче задрімав.

«Це він бреше», — подумав Самгін, і Іноків, не розплющуючи очей, заговорив:

— Так — ось що: на Камі, на пароплаві — сестра-

жалібниця, знайоме обличчя, а — хто? Не можу згадати. Раптом вона отак скулилась, закуталась пледом — Лідія Тимофіївна. Виявилося, везе чоловіка до Твері—ховати.

— Убитий?

— Тиф. Чи — запалення легень, не пам'ятаю. Чудово розказувала вона, як солдати станцію громили, так розказувала, начебто станція та — її садиба.

Іноків підбгав ноги, скулився весь і, поблискуючи очима, жваво, з явним задоволенням почав говорити:

— Я теж бачив це, біля Томська. Це, Самгін, — чудово! Як ураган: з громом, з димом, з виттям влетів на станцію поїзд, і всі вагони зразу вирвало солдатами. Солдати — в судорогах, як отруені, і — зразу: загарчали, застогнали матюки, задеренчали шибки, все затріщало, зарипіло, — зовсім як у ворожу країну вдерлися!

Жадібно затягнувшись димом, він говорив далі з захопленням:

— Менше ніж годину вони воювали і так само — з тріскотом, виттям — зникли, залишивши вокзал скаліченим, як єврейський дім після погрому. Один бородань — красунь! — наткнув на багнет кашкет начальника станції й став на задній площадці вагона отаким монументом! Чудова фігура! Люто настроєна солдатня. В такому настрої — Петербург розгромити можна. От би Дев'ятого січня пустити туди отаких, — закінчив він і знову розпусується в кріслі, обм'як, усміхаючись.

Слідлоба дивлячись на його чернече обличчя, Самгін хотів спитати: «Навіщо це потрібно, щоб Петербург був розгромлений?» Але, помовчавши, сухо спитав:

— А чого ви їздили в Сибір?

— Та так... подивитися, — стомлено відповів Іноків і, позіхнувши, казав далі: — От і сюди приїхав учора, теж не знаю чого. Все тут відоме мені, нікого в мене нема.

— Зустрів на вулиці Томиліна. Розтовстів він, надутий такий, очі жирком запливли. Покликав мене до себе, чай пити. Сожителька його померла, тепер він домохазяїн, живе з якимсь здоровилом у пенсне і перекинувся до бога. Прекумедна штука! «Все, каже, я дослідив і, крім бога, стверджуваного саме православною церквою, нічого незаперечного — нема!» — «А — як же третій інстинкт, інстинкт пізнання?» Виявляється, він саме й веде до бога,

це є інстинкт богошукання. Полаявся я з ним. Слухайте-но, Самгін,— можна виспатися у вас?

Не дуже охоче Клим одвів його до їдальні, порожньої і темної, вікна в ній було закрито віконницями. Там, сидячи на дивані й скидаючи чобіт, Іноків спитав:

— Ви вірите в замови? В бабські замови на кров, на любовну сухоту?

— Розумієтсья, не вірю, — сердито відповів Самгін.

— А я — вірю. Сам бачив, як баби кров замовляють. І, по-моему, філософія — замова на совість, на заспокоєння стривоженої совісті. Ні?

— Спіть, — пробурмотів Самгін, виходячи й думаючи: — «Треба хуччій скінчити тут усе і — в Москву!»

Ранком Іноків зник, залишивши в підлозі в їдальні безліч недокурків. В цей день будинки в місті начебто стиснулись, вичавивши на вулиці всіх жителів. Урочисто гув соборний дзвін, деренчали дрожки візників, люди ступали швидко, говорили крикливо й незвичайно переплутались: поряд з городянами, одягненими святково, ішли обшарпані майстрові, всюди сновигали обідрані дітлахи, біжучи як на пожежу чи на парад. День, як усі дні на цьому тижні, був кострубатий і безхарактерний, чи то — перепрошувався, що не досить ясний, чи то — загрожував дощем. Дрібно порвані, сизі і сірі хмари надавали небу вигляду руб'я чи паруса, рябого від латок.

До собору, де правили молебень, Самгін не пішов, а спинився в міському саду й звідти подивився на площу; вона була наче величезне блюдо, повне салату з овочів, зонтики і плаття жінок дуже нагадували шматки буряка, моркви, огірків. Сад був теж набитий людьми, утворивши тісні групи, вони тривожно бурчали; на одній лавці стояв довгий, лисий чиновник і кричав:

— Панове! Мені нічого не треба, ніяких переворотів життя, але, панове, ура вашій радості, захопленню вашо-му, вогням душі — ур-ра!

Самгін не бачив на обличчях слухачів радості й не бачив «вогнів душі» в очах жителів, йому здавалося, що всі настроєні так само непевно, як і він, і ніхто ще не вирішив — чи треба радіти? В довгому ораторі він зразу впізнав поштово-телеграфного чиновника Якова Злобіна, в якого колись жив Макаров. Його ура підтримало кілька людей дуже мляво й конфузливо, а сусід Самгіна, товстенький, у теплому пальті, зауважив:

- Ач, як розмахався!
- Обурюється, — сказав хтось.
- Ехе-хе...

Бешкетно розштовхуючи публіку, пройшло десятка зо три робітниць з фабрики варення; одна з них, дуже гарна, пританцьовуючи, трусячи барвистою спідницею, співала:

Піду у завулочок,
Куплю панам булочок,
Куплю панам сухарів,
Бодай же їх дідько з'їв!

— Це найрозпусніші дівки в місті у нас, — сказав Самгін товстенький, немов хвастаючись особливістю міста.

Товаришки співачки обережно хихикали, боязко оглядались, за ними урочисто йшов хазяїн фабрики, столітній сліпець Ермолаєв, у чорних кружальцях окулярів на зеленуватому, довгобородому обличчі покійника. Його вели під руки син Григорій, незграбний, як ломовий візник, дід років шістдесяти, перший скандаліст у місті, а під другу руку підтримував зять Неєлов, хазяїн цегельні, схожий на потворний гарбуз, теж старий, з веселим обличчям, носатий, кучерявий. Блискаючи жовтими білками очей, Григорій Ермолаєв покрикував на людей:

— Оступіться! Не бачите?

А батько його, в чорному сюртуку по п'яти, в чорному бархатному кашкеті, переставляючи дерев'яні ноги, витирав долонею мертвого, мокрого носа й хрипів:

— Не допускайте, православні, не допускайте!

Накульгуючи, хитаючись, але ступаючи твердо й широко, розсуваючи людей, як пароплав човни, поквалливо пройшов трактирник і підрядчик візництва Воронов, величезний чоловік з обличчям, схожим на овечий курдюк, з товстою палицею в руці. За ним так само поквалливо й заклопотано йшли інші видатні члени «Союзу руського народу»: колишній перукар, а тепер фабрикант «штучних мінеральних вод» Бабаєв; м'ясник Коробов; асенізатор Лялечкін; власник лазні Домогайлов; хазяїн кушнірської майстерні Затіркін, непереможний гравець у шашки, людина плоскогруда, плосколиця, з байдужими очима.

Самгін постояв у саду години з півтори й упевнився, що середній міський обиватель чогось побоюється, але мавпяча цікавість заглушує його страх. Про політичне зна-

чення події ці люди майже не говорять, можливо, тому, що не довіряють один одному, побоюються сказати зайве.

— Казали — музика буде на площі,— чув Самгін.

— Навіщо ж це — музика, якщо солдатів не пригнали?

— Не царський день.

— А так, так, не царський!

— Союзнички наші йдуть.

— Повинні.

Маленький чоловічок у смугастому костюмі й сірому капелюсі, розмахуючи паличкою, непокоївся.

— А чому поліції нема? Ви не знаєте — чому нема поліції?

— Народ — тверезий.

І тільки похмурий чоловік у потертому пальті й дворянському кашкеті не побоявся висловити одверто свій погляд; відсунувши Самгіна плечем, він став на його місце й сказав басом:

— Нічого доброго з цієї жидівської витівки не буде, а союзники — бовдурі.

Взагалі люди були такі самі безхарактерні, як цей ко-струбатий, строкатий день. Багато людей, наче ховаючись, стояло в затінку під деревами, але з хмар виглядало сонце, виявляючи їх. На площу, до собору, йшло не багато й нерішуче.

Самгін підсунувся до ґрат саду якраз у той момент, коли сонце, вислизнувши з хмар, освітило на паперті собору фіолетову фігуру протоієрея Славороссова і золотий хрест у нього на широких грудях. Славороссов стояв, піднявши ліву руку до неба й простягаючи праву над юрбою благословляючим жестом. Навколо й нижче нього копошилися люди, вимахуючи триколірними прапорами, поблискуючи ризами на іконах, оголивши кошлаті і лисі голови. На хвилину стало тихо, і гучний голос сказав, як у рупор:

— Не вірте спокусам безумців, не вірте хитрощам іно-родців!

Було добре видно, що люди з іконами і прапорами ста-ють у колону, і в швидкості, з якою юрба звільняла їм до-рогу, Самгін відчув страх юрби. Він розглядив біля Славо-россова акуратненьку фігурку історика Козлова з зонтиком в одній руці, з кашкетом у другій; показуючи юрбі ці речі, він, мабуть, щось говорив, кричав. Маленький на фоні ма-сивних дверей собору, він був наче підліток, заgrimований під дідка.

— Пішли, — сказав хтось позаду Кліма.

Юрба, відхлинувши від собору, позадкувала до ґрат саду, і кілька хвилин Самгін не міг бачити нічого, крім потилиць, та незабаром люди, скидаючи шапки й капелюхи, почали рухатися вздовж ґрат, мовчки тиснучи одно одного, і перед Самгіним попливли різноманітні, але однаково серйозно настроєні профілі.

— Куди ж це вони... просто на нас? — пробурчав худий чоловік попереду Кліма й відступив; тоді Самгін побачив кам'яне обличчя Корвіна, з-під його густих вусів чітко й люто вискакували правильно розрубані слова:

— «Бла-го-вір-но-му імпе-ра-то-ру...»

Майже не відокремлені тонкою рисою перенісся очі його, — це вже колись помітив Самгін, — були як цифра 8.

Поряд з ним дріботів, тикаючи в землю зонтиком, обережно тримаючи в руці кашкет, історик Козлов, рожеве його личко було мокре від поту чи сліз, він теж співав, рот у нього роззявлений, губи ворушились, але голосу не чути було, над ним височіло сліпе, курдючне обличчя Воронова, з круглою дірою в кожушаній бороді.

— «Ол-лександр-ровичу-у», — ревіла діра.

Воронов ніс портрет царя, Лялечкін — ікону в золотій оправі; капелюх-котелок, прив'язаний шворочкою до гудзика піджака, теж метлявся на грудях у нього, він відштовхував його іконою, а поряд з ним здіймалася лиса, в чорних окулярах на мертвому обличчі голова Ермолаєва, він, мабуть, теж співав чи молився, зеленувата борода в нього тряслась. Він був страшний, його, мабуть, на те й вивели, щоб страхати людей. Густо рухались люди з прапорами, іконами, портретами царя і цариці в багетних рамках; зрідка пропливала яскрава фігурка жінки, одна з них ішла, піднявши нерозкритий червоний зонтик, на кінці його метлялась біла хусточка.

«Триста, ну — з п'ятсот чоловік, — полічив Самгін, — а в місті живе сімдесят тисяч».

Він згадав потужний рух маси робітників з Виборзької сторони Петербурга, бархатисте гудіння її розмов, урочистий настрій. Стало надсадно і безнадійно слухати безладне виття союзників.

«Дивовижна країна. Все в ній не так... не те».

Люди з саду потяглися за маніфестантами, явно не бажаючи змішуватися з ними. Площа порожніла. За деся-

ток кроків від ґрат на бруку валялась жовта дамська рукавичка, пальці її було складено двоперсним хрестом; це воскресило в пам'яті Самгіна відрубану кисть руки на снігу. Він подивився, як юрба впихала себе в гирло головної вулиці міста, залишаючи за собою два широкі хвосты, вийшов на площу, придушив рукавичку підшвою й пішов до набережної. Його випередив руденький собачка з рукавичкою в зубах, задерши хвостика бубликом, він теж мчав до річки, тоді Самгін знову повернувся до саду. Там на спинках лавочок сиділи горобці, наче старенькі люди; по чорнуватій воді ставу плавало жовте листя тополі, нагадуючи долоні з обрубаними пальцями. Самгін посидів на лавці, знову подумав про дивовижну невідповідність цифр.

«П'ятсот, сімсот чоловік і — сімдесят тисяч».

Додому йти не хотілося.

«Там, мабуть, «гримлять народні вітії»,— подумав він, але все-таки пішов порожніми провулками, повз позамикані ворота й позачинювані вікна маленьких будиночків. Тут було тихо, навіть діти не кричали, тільки легкий вітер ворушив шкарубке листя на деревах у садах, та з центра міста долинав буркотливий гамір. Для того, щоб потрапити додому, Самгін повинен був перейти вулицю, якою йшли союзники, але коли він хотів звернути в інший провулок — навстріч йому з-за рогу вийшов, широко ступаючи, Яків Злобін з кашкетом у руці, з розпухлим обличчям і п'яними очима; розкинувши руки, ніби бажаючи обняти Самгіна, він заступив йому дорогу, кажучи неголосно, здивовано:

— Можете уявити — вбили людину! Воронов, трактирник, палицею по голові, в мене на очах — привселюдно! Дозвольте—що ж це означає? Це—аптекарь Гейнце... відомий усім!

Самгін спинився. Він знав Гейнце, скромну й розумну людину, дуже помітного працівника в культурних закладах міста.

— Він їхав візником, і раптом Воронов кинувся,— розказував Злобін, змахуючи рукою, черкаючи кашкетом об огорожу, із запухлого ока в нього сочилися сльози, довгі ноги тупотіли, він хитався, але Самгін бачив, що він не п'яний, а — обурений, зляканий.

— В магазині Фурмана повибивали шибки, прикажчика скривавили,— перелічував Злобін, схлипуючи, хро-

пуючи.— Коня — палицею по морді. За що? Хіба свобода...

Самгін обминув його, як стовп, повернув за ріг провулку, що виводив на головну вулицю, і побачив, що провулок заповнюється людьми, вони відступали, наче розбите військо, оглядалися, деякі йшли навіть задом наперед, а вдалині тріпотів високо піднесений червоний прапор, довгий і вузький, наче язик.

— Демонстрація,— заклопотано сказав адвокат Правдін, здоровкаючись з Климом, і, скидаючи рукавичку з лівої руки, додав, зітхнувши: — Боюсь — буде демонстрація безсилля.

Самгіну хотілось повернутися назад, але зробити це було б ніяково перед Правдіним, тим більше, що він, сховавши рукавички в кишеню, запропонував:

— Що ж, ходімо... Треба ж.

Самгін пішов за ним, приєдналося ще десятка зо два людей.

— Ми, так би мовити, блоковані,— говорив Правдін.— Там,— він показав рукою за плече собі,— союзники буянять, а попереду — оці, наші... Треба всіляко старатися переконати, щоб...

Його штовхнули в спину, і він пішов швидше, схпивши Самгіна за руку.

В кінці вулиці топталися навколо червоного прапора демонстранти: залізничники, майстрові, гімназисти, було багато дівчат, переважала молодь.

— Триста, чотириста,— полічив Самгін і згадав: «Сімдесят тисяч!»

У центрі юрби, з прапором на довгому древку, стояв Корнев, голова його була вище за всіх. Самгін помітив, що сьогодні в Корнева інше обличчя, не таке сухе й чітке, як завжди, і очі — інші, дитячі очі.

— Товариші! — командував, приклавши долоні до рота, як рупор, гривастий, схожий на протодиякона, одягнений у синю блузу з розірваним коміром.— По п'ять у ряд!

Люди перетасовувались, біля знамена здійснювалися ще три червоні прапори.

— Товариші! Панове! — кричав Правдін. — Подумайте, до чого може привести вас...

— Кого це — вас? — закричав на нього рудий гімназист.

Гривастий чоловік змахнув головою, високо підняв кулак і дужим голосом заспівав:

— «Ви жертвою в бою», — Самгін глянув у його різке обличчя й упізнав Вараксіна, друга Дунаєва.

Правдін, скинувши капелюх, сховав рукавичку в кишеню й сумним тенорком підхопив:

— «З любові до свого наро-оду».

Пішли не в ногу, урочистий мотив маршу звучав безладно, його заглушували оплески й вигуки глядачів, вони стирчали у вікнах будинків, наче в ложах театру, дивилися з дверей, з воріт. Самгін покійно і спокійно ступав у хвості демонстрації, бо вона прямувала до його вулиці. Ця строката юрба молодих людей була в його очах така сама несерйозна, як і маніфестація союзників. Але він мимоволі здригнувся, коли червоний язик знамена зник за рогом вулиці і там його зустрів свист, виття, ревіння.

— Хай йому чорт, — чуєте? — спитав Правдін, прискорюючи ходу, але, звернувши за ріг, спинився, підняв ногу і, сховавши її під пальто, пробурмотів, тримаючись за стіну, стоячи на одній нозі: — Черевик розв'язався.

Самгін крізь окуляри глянув уперед, де колихалися триколірні прапори, блищали оправы ікон і повітря над головами людей креслили киї; він помітив, що деякі з демонстрантів переходять з бруку на панелі. Стукали стулки рам, двері, і згори, начебто з даху, суворий голос кричав:

— Ворота замкни! Спусти Мурзу з цепу!

— Зайдімо сюди, я поправляюсь, — запропонував Правдін, відчиняючи двері магазина дамських мод, і якраз у цей момент частина демонстрантів подалась назад, увіпхнувши Самгіна в магазин. Правдіна радісно зустріла товста дама в пенсне на борошняному носі, він відрекомендував їй Самгіна й забув про нього, так само, як забув про черевик. Самгін став біля лутки вітрини, дивлячись праворуч; він бачив, що монархісти рухаються швидко, на всю широчінь вулиці, вони ніби сунуться по похилій площині і в їх русі є щось сліпе, вони, всією масою, хитаються з боку на бік, штовхають стіни будинків, огорожі, заповнюючи вулицю виттям, і виття звучить по-зимовому — злісно і нудно.

Проти них стоїть, розмахуючи знаменом, Корнев, на чолі тісної групи людей, — їх було не більше, як двісті, і з кожною секундою ставало менше.

Бачив Самгін історика Козлова, який, підстрибуючи, тикаючи зонтиком у повітря, біг по панелі, Корвіна, який підняв над головою руку з револьвером у ній, бачив, як гривастий Вараксін, вихопивши знамено в Корнева, розмахнувся, наче ціпом, червоне полотнище накрило руку і голову регента; чітко й сердито лягнуло два постріли. Над головами Корнева і Вараксіна замигтіли палиці, десятки рук, ловлячи знамено, смикали його до землі, і ось воно зникло в місиві людських тіл.

— Ламай, наші! Бери на ура! — несамовито ревів чоловік у рожевій сорочці; із сутички викинуло Вараксіна, голого по пояс, чоловік у рожевій сорочці наскочив на нього, але Вараксін махнув коротенькою мотузочкою з вузлом чи гирею на кінці, і чоловік упав навзряк. Бійка перед магазином тривала не більше двох-трьох хвилин, демонстрантів відтиснули; вулиця швидко порожніла; біля ліхтаря, обнявши його одною рукою, стояв асенізатор Лялечкін, черпав котелком повітря на обличчя собі; на обличчі в нього видно було тільки зуби; серед вулиці стовпом стояв Єрмолаєв, розводячи тремтячими руками, гладив боки собі, груди, живіт і трусив бородою; навпроти, біля воріт будинку, лежав гімназист, проти магазину, головою до панелі, витягся чоловік у рожевій сорочці. В Петербурзі Самгін бачив так багато страшного, що все, що він побачив тепер, не дуже злякало.

«Безглуздо, безглуздо», — запевняв він себе.

Бруківка була строкато прикрашена кляптами кумачу, шматками прапорів, криво стирчав уламок палиці, застромлений в щілину між камінням, біля труби стояв, донизу головою, портрет царя. Подекуди на лисинах каменю палали плями й краплі крові. Двоє, на вигляд — прикажчики, провели Корвіна, підтримуючи його під лікті, він ішов, затуливши обличчя руками, ноги в нього плуталися. Проходячи повз сліпого, вони штовхнули його, ноги в старого підігнулися, він важко сів на брук і став мацати каміння навколо себе, а мертво обличчя підняв до неба, уже зовсім сірого.

Самгін оглянувся: за спиною в нього сиділа на дивані молоденька дівчина й ридма ридала, Правдін — зник, хазяйка магазину казала сивоусому старикові:

— Треба було викликати солдатів...

Самгін вийшов на вулицю і зразу ж потрапив у групу

людей, побитих у сутичці, — це видно було з їх одягу й облич. Один з них гукнув:

— Стій, братця! Це — з Варавчиного дому.— Він схопив Самгіна за праву руку, глянув в обличчя йому, обдав духом теплої горілки й спитав: — Правда? Ну, — по совісті?

Самгін бачив перед собою розпухлий лоб і мутносіреньке, тупе око, друге око і щоку закривав зім'ятий, порваний капелюх.

— Я — приїжджий, адвокат, — сказав він перше, що спало на думку, бачачи, що його обступають нетверезі люди, і не стільки з ляком, як з огидою, чекаючи, що вони його битимуть. Та молодий парубок у синій, вишиваній сорочці, в лакованих чоботях, відіпхнув п'яного набік і поклав долоню на плече Климові. Самгін відчув, що він теж начебто захмелів від цього дотику.

— Поясніть нам — суд буде? Судитимуть нас?

Обличчя в парубка теж розбите, але він був тверезіший за товаришів, і очі його дивилися розумно.

— Мабуть, — відповів Самгін, притулившись до стіни.

— З Варавчиного дому все сум'яття, — кричав п'яний, — парубок знову штовхнув його.

— Мовчи, а то — в пику! — сказав він дуже спокійно, без погрози, і звернувся до Самгіна:

— Кого ж судитимуть, — дозвольте! Хто почав? Вони. Навіщо дражнять? Прапор піднесли більший за наш, шапок не скидають. Які їхні права?

— Шибки побити Варавці!

— Помер він.

— Помер? Ну, тоді...

— Ходімо!

Четверо пішли геть, а парубок притулився до стіни поряд з Климом і задумливо сказав, склавши руки на грудях:

— Щось негаразд вийшло, га?

— Негаразд, — ласкаво погодився Самгін і трохи відсунувся від нього.

Відчинялися вікна в домах, виглядали люди, все — в один бік, звідки ще долинали крики і щось тріщало, начебто ламали огорожу. Парубок сплюнув крізь зуби, перейшов через вулицю й присів навпочіпки біля гімназиста, але зразу ж схопився, оглянувся й швидко, майже бігом, пішов у тихий кінець вулиці.

За ним, по другий бік, так само швидко подався й Самгін, здригаючись і відскакуючи кожного разу, коли над головою в нього відчинялося вікно; з одного жіночий голос крикнув:

— Ще один біжить в окулярах! Держи його...

А через кілька кроків його спитали:

— Гей, каламарю! Чи не животик заболів?

Відчувши щось близьке до сорому за себе, за людей, Самгін пішов повільніше, побачив оддалік загін кінної поліції і звернув у завулок. Там, біля огорожі, стояв літній чоловік у піджаку без рукава й голосно говорив до когось:

— Ти мене покинь, який я є. Це нічого, що я кашкета загубив.

В щілині огорожі, над плечима в цього чоловіка, блищали очі, жіночий голос плачливо казав:

— Ну, куди ти, голена пико, лізеш, чи твоє це діло?

— Ти мене не умовляй. Бити людей — не можна!

— Догадався! Ех, ду-урень, дурень...

Брук перейшов чоловік у гумових калошах на босу ногу, він тримав у руках двоствольну рушницю.

— Куме! — закричав він у напіввідчинене вікно маленького будиночка, — дай-но дробу...

Вікно відчинилось, на підвіконні, між вазонами, сидів зеленоокий кіт, — він нагадав Климові Томиліна.

Після бурхливої сутички на Соборній вулиці тиша цих безлюдних провулків була підозрілою, за вікнами, за ворітьми почувалася присутність людей, що вороже підстерігають когось. І прикро було, що гарно розмальовані Козловим хазяїни вузьких провулків, тихеньких будиночків, люди, сталим життям яких Самгін колись милувався, тепер поводяться як байдужі глядачі небезпечного безумства. Вони сидять дома, замкнувши ворота, заряджаючи рушницю дробом, наче збираючись ворон стріляти, а сімдесятилітній дід, озброєний зонтиком, а сліпий фабрикант варення і цукерок вийшли на вулицю захищати свої вірування.

«Негідники», — лаяв Самгін обивателів, невиразно почувуючи, що в його скарзі на них є якась суперечність. Він взагалі чуввав себе заплутаним, розбитим, безсилим.

Вхід на вулицю, де він жив, перепиняли товсті поліцейські на товстих конях і кілька десятків зацікавлених людей; вони здавалися дрібними, і Самгін знайшов у них

щось одноманітне, як в арештантах. Якийсь сіренький, голений сказав:

— Ось іще одна Варавчина штучка йде, у-у!

Ворота всіх будинків були замкнені, а у вікнах квартири Любомудрова кілька шибок було вибито, і на одному з вікон нижнього поверху зірвано віконницю. Хвіртку відчинила Самгіну Аркадійова нянька, у дворі і в саду було порожньо, в домі й у флігелі тихо. Саша, замкнувши хвіртку, сказала, що доктор поїхав до губернатора скаржитись.

— Табаков з ним та ще трое з нашої вулиці. У Табакова сина побили. Товариша Корнева теж...

Не слухаючи її, Самгін пройшов до себе, роздягся, ліг, намагаючись не думати, але думав і бачив думки свої, як плівку пилу на поверхні темної, холодної води — така плівка буває на ставках після вітряних днів. Думки були дрібні, і це навіть не думки, а мутні плями людських облич, різні слова, крики, жести — сміття бурхливого дня. Через якийсь час нагорі в доктора затупотіли, наче танцюючи кадриль, і Самгін, щоб утекти від себе, сьогодні особливо тривожно чужого до всього, пішов до Любомудрова. Він сподівався побачити там принаймні п'ятьох, але було тільки двоє: доктор і Співак, це вони походжали по кімнаті одно проти одного.

— До лікарні ти, Лізо, не підеш! — кричав доктор, розмахуючи хусточкою, і, побачивши Самгіна, махнув хусточкою на нього: — Ось він зі мною піде...

Вони обоє зупинилися перед Самгіним, — доктор, червоний від збудження, пітний, кліпаючи, і жінка, бліда, з розширеними очима.

— Ви знаєте, — страшенно побито Корнева, — сказала вона, але доктор, перебивши її, кричав:

— Ні, — Радеєв, сучий син, га? Послухав би ти, що він казав губернаторові, Іуда! Трусова, лихварка, і та — чесніша! Який же ви, каже, правитель, ваше превосходительство: Гімназисток на вулиці б'ють, а ви — що? А він їй — тварюка! — сподіваюсь, каже, що після цього розсудливі люди зрозуміють, що їм треба йти з урядом, а не з жидами, проти нього, га?

Шпурнувши хусточку на підлогу, доктор закричав до Співак:

— Казав я тобі і всім твоїм хлопчикам: для демонстрації без зброї — не час! Не час... Ну?

— Чи їдете ви до лікарні? — суворо спитала вона.

— Іду!

Доктор, схопивши капелюх, кинувся донизу, Самгін пішов за ним, але тому що Любомудров не повторив йому запрошення їхати з ним, Самгін пішов до саду, в альтанку. Він раптом подумав, що день Дев'ятого січня, незважаючи на весь його жах, можливо не такий значний змістом, як сьогоднішня бійка, що ось цей сірий день глибше зачіпає особисто його.

«Треба, щоб усе це скінчилось так чи інакше, але — швидше, швидше!»

Другого дня його настрої зміцнів; не міг не зміцніти, бо виступ «союзників» обурив усіх розсудливих людей міста. Стало відомо, що вчора вбито п'ять чоловік, і серед них — гімназіста, племінника тюремного інспектора Топоркова, одинадцять чоловік тяжко покалічено, вони лежать у лікарнях, Корнев — дванадцятий, при смерті, а чоловіка з двадцять пораниених сховано по домівках. В редакції «Нашого краю» повибивано шибки, в друкарні поламано машини, розкрадено шриффт. Місто зранку сердито забурчало й розхристалось, повідчинялися вікна будинків, двері, ворота, солідні люди поїхали кудись власними кінями, по вулицях почали ходити прохожі з кийками, паличками в руках, понасовувавши капелюхи і кашкети на очі, готові до бою; але надвечір пройшла чутка, що «союзники» зібрались на Старій площі, тяжко побили двох євреїв і фельдшерлицю Лічкус, — вулиці знову спорожніли, вікна позачинялись, місто похмуро притихло. Близько опівночі, крізь тишу, але якось не порушуючи її, під'їхав до воріт візник. Самгін був певен, що це вернулася Співак, і не звернув уваги на шум. Одначе хвилини через п'ять у двері до нього постукав заспаний двірник і сказав:

— Хворого привезли.

— То — не до мене ж, а до доктора?

— До вас, — невблаганно сказав двірник, людина похмура й не схожа на селянина. Самгін вийшов до передпокою, там стояв, притулившись до стіни, хтось у білій чалмі на голові, в безформному костюмі.

— Пробачте, Самгін, я — до вас. В лікарню — не прийняли...

Говорив він поволі, тяжко схропуючи, і Самгін не зразу впізнав у ньому Інокова. Наказавши двірникові покликати доктора, він повів Інокова до їдальні.

— Вас поранено?

— Так. Побито. І поранено, — відповів Іноків, опускаючись на диван.

Прийшов доктор у нічній сорочці, в туфлях на босу ногу, зняв рушник з голови Інокова, помацав пульс, послушав серце й сказав буркотливо Самгїну:

— Так... непритомність, гм? Покличте Єлизавету. І — покоївку! Гарячої води. Хутчїй!

Через годину Самгїн знав, що в Інокова прострелено руку, кості черепа цілі, але в двох місцях розірвано шкіру на черепі.

— І, мабуть, зламано ребра... — сказав Любомудров, дивлячись у стелю.

Він вправно зголив волосся на черепі і бороду в Інокова, оголилось невпізнавано розпухле обличчя без очей, тільки праве, виглядаючи з синюватої щілини, блищало гарячково й моторошно. Лежав Іноків, витягнувшись, наче померлий, хрипів і схлипуючим голосом вимовляв незрозумілі слова: вторуючи його маячінню, шаркав вітер об стіни будинку, об віконниці.

За столом, перед лампою, сиділа Співак в нічному капоті, редагуючи написану Климом листівку «Чого хочуть союзники?» Широкі рукави капота заважали їй, вона закидала їх на плечі, кажучи півголосом:

— Ви тут такого страхіття напустили, начебто наша мета налякати і обивателів і робітників...

«Треба їхати до Москви», — думав Самгїн, згадуючи свою розмову з Фіоною Трусовою, яка купувала цей проклятий будинок під гуртожиток для незаможних гімназисток. Дуже ожиріла, з обличчям і шиєю, налитими її улюбленим бургундським вином, вона напівпрезирливо й цинічно казала:

— А ти поступися, Кліме Івановичу! У мене ось у печінці — камінці, в нирках — пісок, мене скоро чорти заберуть за кухарку до себе, то я в них поклопочуся за тебе, далебі! Га? Ну, нащо тобі, цапе в окулярах, гроші? Ось, дивися, я свої грішні капітали сімнадцять років усе на дівчат витрачаю, скількох у люди вивела, а ти — що, га? Ти, мабуть, і на бульвар жодної не вивів, праведнику! Жодної дівчини не звів, мабуть?

Говорячи, вона бавилась браслетом, знявши його з руки, і в червоних її пальцях золото здавалося м'яким.

— Дивно ви написали, — повторила Співак, нещадно орудуючи олівцем. — Наче есер... сентиментально.

Самгін мовчав, спостерігаючи її, Сашу, що безшумно витирала калюжі закривавленої води на підлозі, біля дивана, де Іноков хрипів і булькотів, захлинаючись маячними словами. Самгін думав про Трусову, про Співак, Варвару, про Никонову, взагалі про жінок.

«Дивні істоти. Макаров, мабуть, має рацію. Темні душі...»

Співак вразила його зразу ж, як тільки увійшла. Побитий Іноков нітрохи не схвилював її, вона поставилась до нього, наче до незнайомого. А скінчивши допомагати докторові, сіла до стола правити листівку й сказала спокійно, хоч і зітхаючи:

— Вам, мабуть, доведеться писати ще «Чого хотів убитий більшовик?» Корнев не виживе.

— Навряд чи виживе, — пробурчав доктор.

«Так, темна душа», — повторив Самгін, дивлячись на голу майже до плеча руку жінки. Невтомна в роботі, вона дуже заздрила успіхам есерів серед ремісників, прикажчиків, дрібних службовців, і в цій її заздрості Самгін бачив щось дитяче. Ось вона каже докторові, який, стежачи за її олівцем, оповив себе густою хмарою диму:

— На загрози губернатора розганяти «всілякі зборища застосуванням зброї» — стиль у них! — де-не-де вже розклеєно літографовані віршики:

Якщо буде гірше — я
Вас здушу тісніше,
Застосую зброю,
Стану до двобою
Я навіть із Трешером,
Мужем Евеліні...

та інше в такому самому пошленькому дусі. А «Наш край» вирішено прикрити...

— Все це — ненадовго, ненадовго, — сказав доктор, розганяючи дим рукою. — Ану, давай, поставимо компрес. Боюсь, як з лівим оком у нього? Ви, Самгін, ідіть спати, а години через дві-три змініте її.

Самгін пішов до себе, роздягся, ліг, думаючи, що й у Москві, зважаючи на листи дружини, на газети, теж неспокійно. Страйки, мітинги, збори, на вулицях почастишали бійки з поліцією. Тут він усе-таки притерся до життя. Співак ставиться до нього бережно, хоч і сухувато. Во-

на взагалі береже людей і була проти демонстрації, організованої Корневим і Вараксіним.

Дош шарудів листям дедалі дужче, наполегливіше, але, не перемагаючи тиші, вона почувалася за його однотонним шарудінням. Самгін відчув, що враження за останні місяці відривають його від себе з силою, якій він не може опиратися. Добре це чи погано? Інколи йому здавалося, що погано. Гапон, безперечно, нещасна жертва підкорення дійсності, сп'яніння нею. А от цар — поза дійсністю і, напевно, теж нещасний...

Йому здалося, що він ще не встиг заснути, як доктор уже розбудив його.

— Будь ласка, добродію. Він там збуджений дуже, розмовляє, то ви не заохочуйте. Я дав йому заспокійливого...

Вже світало; перламутрове, дуже високе небо прикрашали рожеваті хмари. Ввійшовши до їдальні, Самгін побачив на білій подушці освітлене лампою нелюдське, наче з каменю грубо вирізьблене обличчя з вузькою щілинкою ока, воно було ще страшніше, ніж уночі.

— Ось як... обробили мене,— хрипко сказав Іноков.

— Хто? — спитав Клим тоном дослідника загадкових явищ.

— Корвін, — відповів Іноков, наче не зразу згадавши ім'я. — Він і, мабуть, півчі. Четверо.

Помовчавши, він додав:

— Який... іспанець, дурень! Котра година?

— Сьома.

— Вбити хотів, негідник! Стріляє.

— Вам не можна говорити, — згадав Самгін.

— Не буду.

Та, помовчавши з хвилину, Іноков знову захрипів:

— Мабуть, я його... розумію! Коли мене вигнали з гімназії, мені дуже хотілося вбити Ржигу, — пам'ятаєте? — інспектор. Атож. І потім нерідко хотілось... того чи іншого. Я — не злий, але бувають випадки ненависті до людей. Важко це...

Він стомлено замовк, а Самгін сів боком до нього, щоб не бачити цю половинку ока, схожу на уламочок каменя-самоцвіту. Іноков знову почав бурмотіти щось про Пуаре, ловіння риби, потім сказав дуже чітко і з силою:

— Йому теж... не минеться!

Самгін пробув з ним години зо три, і весь час Інокова

якось розбирало, помовчить хвилин з п'ять і знову починає захлинатися словами, хропти, кашляти. О десятій годині прийшла Співак.

— У мене сидить Лідія Тимофіївна,— сказала вона.— Ідіть до неї.

Клим пішов, не дуже потішений новою зустріччю з Лідією, але охочий відпочити від Інокова.

— Вона начебто не зовсім здорова,— сказала Співак услід йому.

— Я не знала, що ти тут, — зустріла його Лідія. — Я зайшла до Єлизавети Львівни, і — раптом вона каже! Я розлюбила домівку, знаєш? Атож, розлюбила!

В костюмі сестри-жалібниці вона здалася Самгіну жалісно постарілою. Сіра, худа, вона все струшувала головою, забуваючи, мабуть, що буйна шапка її волосся зв'язана чепчиком, від чого голова, на довгому тілі її, здавалась потворно великою. Поквапливо розказавши, що вона їде з двома родичами чоловіка до маєтку його матері вивозити звідти якісь цінні речі, вона вигукнула:

— Мені так хочеться бачити дім, де народився Антон, де минуло його дитинство. Налити тобі кофе?

Та кофе вона не налила, а, разом із стільцем присунувшись до Самгіна, нахилившись до нього, стала з жахом в очах розказувати чомусь півголосом і оглядаючись:

— Ти, звичайно, знаєш: в селах дуже неспокійно, повернулися солдати з Маньчжурії й бунтують, бунтують! Це — між нами, Климе, але ж вони тікали, так, так! О, це був жах! Дядько покійного мужа, — вона тричі, швидко перехрестила груди, — генерал, учасник турецької війни, георгіївський кавалер, — плакав! Плаче та все каже: хіба це можливо було б при Скобелеві, Суворові?

Заговоривши голосніше, вона впала в тон жалібний, обличчя в неї пересмикували судороги, і жах у темних очах згущувався.

— Це — неймовірно! — викрикувала й шепотіла вона. — Така несамовитість, такий стихійний страх не доїхати до своїх сіл. Я сама бачила все це. Начебто забули дорогу на батьківщину чи не пам'ятають — де батьківщина? Любий Климе, я бачила, як рудий солдат топтав каблуками дитячу ляльку, знаєш — таку з ганчірок, дешево. Топтав і бив прикладом гвинтівки, а з ляльки сипалося... оте, як воно?

— Тирса, — підказав Самгін.

— От! Тирса. І я певна, що, якби це була жива дитина, він і — її!

Схопившись за голову, вона розгублено підвелась і, бігаючи по кімнаті, вигукнула:

— О, який страшний, який нещасний народ!

Її скарги, ляк, нервозність не зворушували Самгіна, дивуючи його. Такою розбитою він не міг би уявити собі її.

«Їй личить удівство. А втім, вона була б і старою дівкою теж досконалою»,— подумав він, дивлячись, як Лідія, тиняючись по кімнаті, на ходу торкається речей так, наче пробує: гарячі вони чи холодні? Трохи заспокоївшись, вона говорила знову півголосом:

— Всі ждуть: буде революція. Не можу зрозуміти — що ж це буде? Наш полковий священник каже, що революція — від безсилля жити, а безсилля — від безбожності. Він дуже суворо живе й постригається в ченці. Світ під владою диявола, каже він.

Самгін згадував, як вона ночами, задовольнивши його хтивість, починала мучити його найбезглуздішими запитаннями. Згадав її листи.

«Невже вона забула все це? Чому ж я не можу забути?» — з сумом, але й зі злобою питав він себе.

— Ага! — знаєш, кого я зустріла? Марину. Вона теж удова, давно вже. Ах, Климе, яка вона! Огрядна, гарна і... торгує церковними речами! А втім — це дрібниця. Вона — чудова! Торгівля — це ширма. Я не можу розказати тобі про неї всього, — наш поїзд іде о дванадцятій тридцять дві.

— Чи не треба тобі грошей? — спитав Клим.

— Грошей? Яких? Навіщо? — дуже здивувалась вона.

— Гроші батькові, — нагадав Самгін.

— Ні, не треба. Вони — в банку? Нехай лежать. Чоловік залишив мені все, що мав.

Вона стояла перед ним так близько, що, простягнувши руки, Самгін міг би обняти її, саме про це він і подумав.

— Я, здається, ганебно багата, — говорила вона, негарно усміхаючись, бавлячись старовинним ланцюжком годинника. — Якщо тобі потрібні гроші, бери, будь ласка!

Самгін, уже неприязно, сказав, що грошей йому не треба.

— В січні ти одержиш докладний звіт щодо ліквідації батькових закладів, — додав він діловим тоном.

— Еге ж, ось — батько, весь вік шалено працював і — ліквідація! Як усе це... дивно!

Вона опустилася в крісло і з хвилину мовчала, розглядаючи Самгіна з непевною усмішкою на губах, а темні очі її не усміхались. Потім знову почала чадити словами, наче головешка гірким димом.

— Знаєш, оті маленькі японці справді — язичники, вони соромляться страждати. Я кажу про поранених, про полонених. І — вони зневажають нас. Ми програли нашу гру на Сході, Кліме, програли! Це — загальна думка. Нам конче потрібно знову воювати там, щоб підняти престиж.

А ще через п'ять хвилин вона гаряче розказала:

— В Москві я бачила Аліну — чудова! У неї з Макаровим щось схоже на роман; платонічний, — каже вона. Мені жалко Макарова, він так багато обіцяв і — такий пустоцвіт! Ця грішниця Аліна... Навіщо вона йому?

«Здається, вона скінчить святенництвом, — думав Самгін, хоч підозрівав у її словах фальш. — Розказати їй про Туробоева?»

Вирішив не розказувати, це затягло б побачення. До речі прийшла Співак, дуже нахмурена.

— Інокову гірше? — спитав Клим.

Співак відповіла:

— Ні.

— Іноков! — скрикнула Лідія. — Це — той? Так? Він — тут? Я його бачила по дорозі з Сибіру, він був матросом на пароплаві, яким я їхала по Камі. Чудна людина...

Потім вона попросила Співак показати їй сина, але Аркадій з нянькою пішов гуляти. Тоді Лідія, глянувши на годинник, сказала, що їй пора на вокзал.

Провівши її, почувавши себе хворим від цієї зустрічі, не бажаючи йти додому, де довелося б знову сидіти коло Інокова, — Самгін пішов у поле. Ішов тихими вулицями й думав, що не скоро вернеться до цього міста, може — ніколи. День був тихий, ясний, небо чисто вимите нічним дощем, повітря живлюще, свіже, рудуватий пліощ дерну смачно пахнув.

«Занадто багато подій, — думав Самгін, відпочиваючи в тиші поля. — Це не може тривати без кінця. Люди скоро стомляться, забажають відпочинку, спокою».

Та йому відпочити не довелось.

Проходячи повз табори, він побачив над гребенем ями від солдатського намету характерне обличчя Івана Дронова, розширене неприємною, підлабузницькою усмішкою. Голова в Дронова без шапки, і розкошлане волосся майже одного кольору з пожовтілим дерном. За десять кроків далі її не можна було б помітити. Самгін торкнувся рукою капелюха й хотів пройти повз Дронова, але той закричав:

— Зажди хвилину!

І — засміявся, вилазячи з ями.

На ньому незастебнуте пальто, в одній руці він тримав капелюх, у другій — пляшку горілки. Судячи по його мутних очах, він дуже випив, але його криві ноги ступали твердо.

— Це — щасливо, — казав він, ідучи поряд. — А я думав: з ким би побалакати? Про вас я не думав. Це — занадто високо для мене. Та вже якщо ви — нехай буде так!

Він всунув пляшку в кишеню піджака, надів капелюх, а пальто скинув з плечей і перекинув через руку.

— Чого ви хочете? В чому річ? — суворо спитав Самгін, — мускуляста рука Дронова підхопила його руку й міцно притиснула її.

— Хочу, щоб ти мене влаштував у Москві. Я тобі писав про це не раз, ти — не відповів. Чому? Ну — гаразд! Ось що, — плюнувши під ноги собі, вів далі він. — Я не можу жити тут. Не можу, бо почуваю за собою право жити підло. Розумієш? А жити підло — не сезон. Людина, — він ударив себе кулаком у груди, — людина дожила до того, що починає почувати, що вона має право бути падлюкою. А я — не хочу! Можливо, я вже падлюка, але — більше не хочу... Ясно?

— Не сподівався я, що ти п'єш... не знав, — сказав Самгін. Дронов витяг з кишені пляшку й помахав нею перед обличчям у нього, — пляшка була повна, в ній бракувало, може, ковтка. Дронов розмахнувся й кинув її далеко від себе, пляшка дзвінко розбилась.

— Влаштувати тебе в Москві, — почав Самгін, трохи ніяково й стежачи скоса за почервонілою щокою супутника, за його гостреньким, неспокійним оком.

— Повинен! Ти — революціонер, живеш для майбутнього, захисник народу тощо... Це — не відмовка. Дурниця! Ти ось тепер допоможи людині. Зараз!

Ступаючи поволі, притримуючи Самгіна й затягаючи його далі в порожнечу поля, Дронов заговорив верескливіше, зліше.

— Я тут — усе знаю, всіх людей, все їхнє життя, всі нашірні муки. Я знаю більше за всіх соціологів, критиків, сміттярів. Мене доля вживає саме як мішок, щоб збирати всяку погань. Чого ти здригнувся, га? Чого ти так дивишся? Зневажаєш? Ну, а ти — для чого? Ти — холостий патрон, галок лякати, ось що ти!

Самгін став дослухатися уважніше й пішов у ногу з Дроновим, а той говорив їдко й гаряче:

— Твої статейки, рецензії — солома! А я — талановитий!

Він спинився, показуючи рукою в далечінь, ліворуч, на розпухлу серед поля червону споруду казарми артилеристів і на старі, катерининські берези по краях шосе до Москви.

— Казарма — чиряк на землі, фурункул, — бачиш? Дерево — фонтан, воно б'є з землі товстим струмком і розсипає в повітрі краплі рідкого золота. Ти цього не бачиш, я — бачу. Що?

— Дерево — фонтан, це не ти видумав, — машинально сказав Самгін, думаючи про інше. Він був украй здивований тим, що Дронов може говорити так, як говорить, такий здивований, що слова Дронова не ображали його. Разом з подивом він зазнавав ще якогось почуття; воно зв'язувало його з цією людиною дуже неприємно. Самгін оглянувся; поле було безлюдне, лише далеко, по шосе, бігла пара іграшкових коней, безшумно котився поштовий візок. Синювате осіннє повітря було таке прозоре, що все в полі набуло чіткості найтоншого малюнку майстерним пером.

— Не я? Доведи! — кричав Дронов, шершава шкіра на обличчі в нього почервоніла, як шкаралупа вареного рака, на неголеному підборідді ворушились рудуваті голки, він махав рукою перед обличчям у себе, наче набираючи жменею повітря й набиваючи ним рота. Самгін спробував жартувати:

— Ти напав на мене, наче розбійник...

Та Дронов не почув жарту.

— Я — знаю, ти мене зневажаєш. За що? За те, що я недоук? Брешеш, я знаю найсправжніше — капості дрібних чортів, справжнє, нездоланне життя. І хай чорт вас

усіх візьме з усіма вашими революціями, з усім цим ма-скарадом зарозумілості, нічого ви не знаєте, не можете, не зробите — ви, такі ось сухарі з мигдалем!..

Він дуже штовхнув Самгіна в бік і спинився, дивлячись у землю, ніби збираючись сісти. Намагаючись визначити неприємне почуття, яке дедалі зростало, зближало з Дроновим і вже майже лякало Самгіна, він пробурмотів:

— Ти, Іване, анархізований твоєю... професією!

— Життям, а не професією,— скрикнув Дронов.— Людьми,— додав він, знову ступаючи до лісу.— Тобі, в тюрму, приносили обід з ресторану, а я живився гидотою з арештантського казана. Міг і я з ресторану, але їв гидоту, щоб вам було соромно. Не помітили? — усміхнувся він.— На прогулянках теж не помічали.

— За що тебе було заарештовано? — спитав Самгін, щоб одвернути його іншою темою.

— В зв'язку з убивством полковника Васильєва,— ідіотство! — Дронов замовк, наче задихнувся, і потім тихше, згадуючим тоном, казав далі, кривлячи обличчя: — Полковник! Він мене весною заарештував, протримав у тюрмі одинадцять днів, тоді викликав до себе, просить пробачити: помилка! — Спинившись, Дронов заглянув в обличчя Климові і, смикнувши його вперед, пішов швидше.— Помилка? Ні, він хотів познайомитися зі мною... не з особою, ні, а — з моєю обізнаністю, розумієш? Він був дурний, але відчув, що я здатний на підлоту.

Самгін, одвернувшись набік, пробурмотів:

— Вони, здається, всім пропонують... служити в них.

— Ні! — крикнув Дронов.— Чесній людині — не пропонують! Тобі — пропонували? Ага! Ото ж бо! Ні, він знав, з ким говорить, коли говорив зі мною, негідник! Він відчув: людина розлючена, ну і... спробував. Поквапився, дурень! Я, може, сам запропонував би..

— Облиш,— сказав Самгін і знову спробував одвести Івана вбік від цієї теми: — Це не ти застрелив його?

Спитав він, зовсім не вірячи в можливість того, про що питав, і раптом інстинктивно став витягати руку, міцно притиснуту Дроновим, але витягти не міг. Дронов, ніби не помічаючи його зусиль, не випускав руки.

— Хіба я схожий на терориста? Такий нікчемний — схожий? — спитав він, хихикнувши поганенько.

— Дивне запитання,— пробурмотів Самгін, згадуючи,

що місцеві есери не відгукнулися на вбивство жандарма, а якийсь семінарист і два робітники, заарештовані в цій справі, незабаром були звільнені.

— Ні,— говорив Дронов.— Я — не Балмашов, не Сазонов, навіть і в Кочури не придатний. Я просто — Дронов, людина не історична... бездомна людина: не прикріплена ні до чого. Розумієш? Нікчемна, як то кажуть.

— Анархіст,— знову сказав Самгін, почувавши, як Іванові слова звучать дедалі неприємніше.

— І, якби сказати тобі, що я застрелив, адже — не повіриш?

— Не повірю,— повторив Самгін, скося заглядаючи йому в обличчя.

Дронов, трясучись у нападі сміху, випустив його руку і, відсміявшись, сказав:

— У моїх знайомих син, доброзвичайний хлопчина, півроку гроші дрібні крав, а вони прислугу підозрівали...

«Схоже на непряме зізнання»,— подумав Самгін і спитав: — За яких обставин його вбили?

Дронов круто повернув назад, до міста, і не зразу, тверезо, навіть знехотя розказав:

— Кажуть: вийшов він від одної дами,— у нього тут роман був,— а звідкись вискочив скромний герой — бах його в упор, а потім — бах у ногу чи в морду коневі, що чекав його, от і все! Кажуть,— він був бабій, у Москві в нього нібито партійна коханка була.

— Хто може знати це? — пробурмотів Самгін, упевнившись, що справді буває відчуття уколу в серце...

— Поліція. Поліцейські не люблять жандармів,— говорив Дронов усе так само неохоче й поплывуючи набік.— А я з поліцейськими приятелюю. Особливо з одним, така протобестія!

Він знову почав про те, як тяжко йому в місті. Над полем, стискуючи його, вже густішав синій присмерк, місто вкривали вогняні хмари, дзвонили до всеношної. Самгін, скинувши окуляри, протирав їх, хоч вони цього й не потребували, і бачив перед собою просту, покірну, ніжну жінку. «Який ти не росіянин,— сумно каже вона, пригоргаючись до нього.— Мрії в тебе нема, лірики нема, все міркуєш».

«Можливо, що вона й була коханкою Васильєва»,— подумав він і спитав: — Ти, звичайно, розумієш, як важливо було б дізнатися, хто та жінка?

— Яка? — здивувався Дронов.— Ах, ота! Розумію. Але ж діло давнє.

Самгіну було вже зовсім байдуже — убив чи не вбив Дронов полковника, це трапилося десь у далекому минулому.

— Не забудь,— казав Дронов, прощаючись з ним на розі якогось підозріло тихого завулку.— Не квался зневажати мене,— говорив він, усміхаючись.— У мене, брат, до тебе є отаке почуття... близькості, спорідненості, чи що...

«Небезпечний негідник,— думав Самгін, з усією силою злості, на яку був здатний.— Почуття спорідненості... нікчема!»

«Але ж це ще гірше, коли нікчема, гірше»,— кричав темнолиций хворий офіцер.

«Ні,— як же анархізує людей це життя! Справді потрібна якась застрашлива сила, що поставила б усіх людей навколішки, як вони стояли на Двірцевій площі перед отим нікчемним царем. Його безсилля занাপащає країну, розбещує людей, висуваючи на вождів боягузливих попів».

Ніколи ще Самгін не почував себе таким розлюченим і так глибоко розуміючим брудний жах дійсності. Дома Співак сказала йому дуже просто:

— Помер Корнев. Можете написати листівку?

Він ледве стримався, щоб не сказати: «З насолодою».

Але коли він приніс їй листівку, вона, прочитавши, зітхнула:

— Ні, це не годиться. Критична частина, здається, вдалась, а все інше — не те, що треба. Спробую сама.

Коли він виходив, вона сказала:

— Кажуть, Корвін теж помер.

Це виявилось правдою: ранком у «Губернских ведомостях» Самгін прочитав пишномовно написаний некролог «померлого від багатьох ран, завданих безумцями в той день, коли цей муж, вірний богові і цареві, славословив, на чолі тисяч»...

«Тисячі — брехня».

Та й розповідь Інокова про те, що в нього стріляв регент, як видно, маячня. Захотілося докладно розпитати Інокова: як це було? Він пішов до їдальні, там, у при смерку, літали й гули важкі, осінні мухи; сиділа, змотуючи бинти, товста сестра-жалібниця.

— Тихше,— зашипіла вона. Іноків, у кутку на дивані, не поворухнувся. Доктор рішуче заборонив розмовляти з Іноковим:

— У нього починається щось мозкове...

А коли Самгін почав розказувати йому про відносини між Іноковим і Корвіним, він відмахнувся рукою, про бурчавши:

— Знаю. Це — не мое діло. А от союзники, напевно, завтра знову влаштують погромчик у зв'язку з похороном регента... Піду переконувати Лізу, щоб вона з Аркадієм сьогодні ж перебралася куди-небудь з дому.

Можливість нової маніфестації союзників настроїла Самгіна похмуро.

Подумавши над цим, він подався до Трусової, поступився їй у ціні будинку і, беручи з пухлих рук її завдаток, пачку зім'ятих папірців, подумав, не без суму:

«Так скінчилося «завоювання Плассана» Тимофієм Варавкою».

Вернувшись додому, він побачив біля воріт поліцейського, на ганку дому — другого; виявилось, що поліція бажала заарештувати Інокова, але доктор заперечив проти цього; зараз приїде поліцейський лікар і судовий слідчий для перевірки свідчень доктора і допиту Інокова, якщо він буде спроможний дати зізнання по обвинуваченню його «в завданні тяжких каліцтв, наслідком яких була смерть».

— Брешуть, сучі діти! — бунтував доктор Любомудров, стоячи перед дзеркалом і зав'язуючи галстук з такою енергією, наче намагався перервати горло собі.

— А я, на жаль, маю сьогодні ж їхати в Москву, — сказав Самгін.

— Ну, і їдьте, — дозволив доктор. — А Ліза поїхала до губернатора. Вперта, як... коза. Як верблюд... авжеж! Самгін пішов укладатися.

І ось він — дома. Дружина, клонувши його гарячим носом у щоку, засипала дощем ображених слів.

— Чому не телеграфував? Так роблять тільки ревниві чоловіки у водевілях. Ти поведився цими місяцями так, наче ми розлучилися, на листи не відповідав — як це зрозуміти? Такий божевільний час, я — сама...

Від її нестерпно строкатого халата, від розпущених по спині кіс пахло якимись новими, дуже міцними духами.

«Старіє і вже не покладається на себе»,— подумав Самгін, а вона, розглядаючи його, вигукнула тихо і з сумом, здається, щирим:

— Як у тебе посивіли скроні!

— І ти не помолоділа.

— Я — не одягнена, — пояснила вона.

Потім пили кофе. В голові у Самгіна ще гув залізний шум поїзда, холодний тріск візницьких дροжок, різноманітний гамір величезного міста, в очах мигтіли ртутні краплі дощу. Він розглядав жовтувате обличчя чужої жінки, мутнозелені очі її й думав:

«Мабуть, провела бурхливу ніч».

Думав і, почувавши, як у ньому виникає злоба, говорив:

— Так, неминуче повстання. Треба, щоб люди злякалися тієї ворожості, що назріла в них, щоб вона оголилася до кінця і — жахнула.

Говорив він хвилин з десять без перерви і, замовкнувши, відчув себе фізично виснаженим, як після тривалого блювання.

— Боже мій, які в тебе нерви! — тихо сказала Варвара.— Але — як чудово ти говориш...

«Я говорив, наче з Никоновою»,— подумав він.

— Просто чудово! Я певна, що твоя кар'єра в суді. Ти був би славетним прокурором.— Усміхаючись, вона додала: — Ти говорив так.... мстиво, начебто це я винна в тому, що буде революція. Тут — бог знає, що діється,— говорила вона далі, зітхнувши.— Всі питають один в одного: коли і чим скінчиться все це? Безліч анекдотів, неймовірних чуток. Приїхала Сомова, вона наче марить, як, проте, багато хто. Вона з Гогіною збирає гроші на озброєння робітників, уяви! Так і кажуть: на озброєння. Хоч усі купують револьвери. З'явився Митрофанов, він — знову без посади, такий нещасний, провинний. І вже не говорить, тільки все крикає.

Після полудня до Варвари стали забігати незнайомі Самгіну рознощики разючих новин. Вони саме вбігали й не сідали на стільці, а кидалися, падали на них, не жалюючи ні себе, ні меблів.

— Ви чули? Ви знаєте? — І повідомляли про страйки, про погроми поміщицьких садиб, про сутички з поліцією. Варвара розказала Самгіну, що гурток дам організує допомогу дітям страйкарів, удовам і сиротам убитих.

— Тут, знаєш, убивали,— сказала вона дуже жваво. В зеленуватому шерстяному платті, з волоссям, начесаним на вуха, з напудреним носом, вона не стала привабливішою, але пожвавлення все-таки прикрашувало її. Самгін бачив, що вона це розуміє і їй подобається бути в центрі чогось. Але він добре почував за radoщами дружини та її гостей — страх.

Прийшов довгий і довговолосий молодий чоловік з гулею на лобі, з червоним, пишним галстуком на тонкій шії; галстук, закриваючи підборіддя, скорочував, а пасма темного, рівного волосся потворно звужували це дивовижно жовте обличчя, на якому широкий ніс здався чужим. Очі в нього були невеликі, кругленькі, говорячи, він солодко кліпав ними і усміхався поблажливо.

— Брагін,— назвав він себе Климові, помацавши руку йому дуже холодними пальцями, обережно, твердо сів на стілець і по-пророчому порадив:

— Скажіть: слава богу, ми прийшли до початку кінця!

Закинувши голову й наче читаючи написане на стелі, він, басовито й незаперечно, повідомив:

— Робітниками керує якийсь Марат, його справжнє ім'я — Лев Никифоров, він утікач з каторги, особа неймовірної енергії, вдача диктатора; на щоці й на шії в нього велика родима пляма. Вчора, на одних конспіративних зборах, я чув його — промовляє чудово.

— А правда, що всі вони підкуплені японцями? — не дуже рішуче спитала товста дама в золотих окулярах.

— Чутки про підкуп японців — вигадка монархістів, — суворо відповів Брагін. — До речі: мені точно відомо, що якби не ці страйки і не поривання Вітте на пост президента республіки, — Куропаткін розбив би японців наголову. Наголову, — поважно повторив він і тоді розповів ще цілий ряд новин, не менш цікавих.

— Напрочуд обізнаний, — шепнула Варвара Самгіну.

Самгін бачив, що Брагін бундючно дурний та і все в домі, починаючи з Варвари, дурне.

«Як, напевно, і в сотнях інших домів», — подумав він.

Увечері стало ще дурніше, — до вітальні вдерся чоловік тютюнового кольору, огрядний, червонолиций, сяючий.

— Максим Р-ряхін, — сказав він про себе.

Він був широкоплечий, малоголовий, з коротким тулубом на довгих, тонких ногах, з животом, як самовар. Його кругле, туге обличчя прикрашували білявенькі, ре-

тельно підстрижені вуса, глибоко посаджені синенькі й веселі оченята, товстий ніс і великі, лілові губи. Все в ньому не узгоджувалось, сперечалося, і особливо настирливо ліз у вічі його маленький, вузьколобий череп, скупо порослий білявими волосками, витягнутий до потилиці. Ступні його ніг, в рудих суконних черевиках на гудзиках, примусили Самгіна згадати величезні, стійкі ступні Вітте, вже прозваного графом Сахалінським. Розтягаючи звук «о», Ряхін говорив:

— Я — оптиміст. В Росії це найкраще — бути оптимістом, цього нас навчає вся історія. Не треба нервуватися, як євреї. Ну, хай трошки погаласують, побешкетують. Потім їх шмагатимуть. Пам'ятаєте, як Оболенський у Харкові, в Полтаві шмагав?

За три ковтки випивши склянку чаю, він розказав, гладячи коліна собі долонями рук, занадто коротких у порівнянні з його тулубом:

— В Полтавській губернії приходять мужики громити маєток. Чоловік з п'ятсот. Не свої — чужі; свої живуть, як у Христа за пазухою. Ну от, прийшли, галасують, звичайно. Виходить до них старик та й каже: «Цитьте», — по-російськи це означає: тихше! «Цитьте, Сергій Михайлович — сплять!» Ну мужики замовкли, потопталися та й пішли! Факт, — закінчив він квакаючим звуком заспокійливе оповідання своє.

«Який осел», — думав Самгін, покручуючи борідку, стежачи за оповідачем. Бачачи, що дружина тоне в усмішках, захоплюючись начебто оповідачем, а не анекдотом, він раптом відчув бажання стукнути Ряхіна кулаком по лобу й різко спитав:

— Ви — що ж? — не вірите повідомленням преси про селянські погроми?

— Політика! — відповів Ряхін, підморгнувши веселим очком. — Треба налякати реакціонерів. Якщо уряд хоче, щоб йому помогли, — треба дати нам більш широкі права. І він — дасть! — відповів Ряхін, уважно очищаючи грушу, і почав розказувати новий заспокійливий анекдот.

Зрозумівши, що людина ця ставить собі за мету «внести заспокоєння в суспільство», Самгін пішов до кабінету, але не встиг ще вирішити, що йому робити з собою, — з'явилася дружина.

— Він тобі не сподобався? — ласкаво спитала вона,

гладячи плече Климові.— А я дуже ціную його життєрадісність. Він — дуже багатий, член правління паперової фабрики й потрібен мені. Зараз я маю їхати з ним на одні збори.

Поцілувавши Кліма, вона додала:

— Не розумний, але — чудовий. Ананасні дині в себе вирощує.

Дині розсмішили її, і, хихикнувши, вона зникла.

Самгін почував себе людиною, яка випадково потрапила за куліси театру, в середовище третьорядних акторів, які не зайняті в драмі, що розігрується на сцені, і не розуміють її значення. Дивлячись на своє відображення в дзеркалі, на суку фігурку, сірувате, пригнічене обличчя, він згадав фразу з якогось французького роману:

«Вишукане катування життя».

Закурив цигарку й став пускати струмки диму в дзеркало, сизуватий дим на секунди стирав обличчя і, кучеряво розлязаячись по склу, знову показував мертві кружальця окулярів, хрящуватий ніс, тонкі губи й гостру китичку темньої бороди.

— Ну, що? — спитав Самгін і, здригнувшись, оглянувся; було неприємно, що спитав він уголос досить гучно й розлючено.

«Це вже схоже на неврастенію», — боязко подумав він, відходячи від дзеркала, і згадав, що спалахи злого незадоволення собою дедалі частіше лякають його.

Він одягнувся і, ніби тікаючи від себе, пішов гуляти. Здалося, що місто освітлене святково, занадто багато було світла у вікнах і людей на вулицях багато. Але самотніх прохожих майже нема, люди йшли групами, гомін звучав дужче, ніж звичайно, жести — розмашніші; створювалось враження, що люди йдуть звідкілясь, де милувалися незвичайним збуджуючим видовищем.

Випереджаючи прохожих, Самгін чув фрази, які звучали досить розсудливо:

— Ну, що ж? Припиниться підвіз провізії...

— Крамарі виграють.

— Ви — проти страйку?

— Я — за одностайність! Страйк може викликати незадоволення суспільства...

В смугах світла з магазинів слова звучали начебто тихіше, а в затінку — ясніше, сміливіше.

— В Калузькій губернії сімнадцять садиб спалено...

Дзвони безлічі церков закликали до всеношної якось незвичайно тривожно; візники постъобували коней завзятіше, ніж завжди.

«Візники — найспокійніші люди»,— згадав Самгін. Йому заступив дорогу чоловік у розхристаній шубі, в кошлатій шапці, він вів під руки двох жінок і соковито розказував:

— Соціал-демократи — політичні підлітки. Я знаю всіх отих Маратів, Бауманів,— крикуни! Селянський союз — ось хто робитиме історію...

Самгін вирішив зайти до Гогіних, там повинні все знати. Там було тісно, як на вокзалі перед відходом поїзда, він насилу протиснувся крізь натовп панночок, студентів з передпокою до залу, і його зразу вдарив у вуха важкий голос, що кричав, наче в рупор:

— З того, що ліберали висловились проти булігінської Думи, ви вже створюєте якусь теорію необхідності політичного звідництва.

Різноголоса, але однаково люто закричали:

— Брехня!

— До порядку!

— Сором!

— Товар-риші — до порядку!

Перед Самгіним стояв Рідозубов, доводячи своєму сусідові півголосом:

— Бачиш, Юхиме,— без хазяїна вирішують. Крім тебе — нема жодного мужика!

Гомін перетворився на глухе ремство, а його покрив охриплий голос:

— Буржуазія є буржуазія, і нічим іншим вона не може бути...

— Це — Марат?

— Здається — він.

— Ми повинні розгорнути страйк на загальний...

Заважаючи слухати, Рідозубов бурмотів:

— Які в них робітники? Нема в них робітників!

В залі знову розпалювалися крики:

— Хвастощі!

— У вас нема сили, щоб опанувати рух!

— Дев'яте січня довело...

— Вашу безсилість!

— А — в Одесі, в дні «Потьомкіна»?

Було дивно, що, незважаючи на нетерплячий, ворожий

гамір, охриплий голос усе-таки долинав, як долинає характерний звук пилки крізь хропіння рубанків, стукіт сокир.

— Не вдасться вам загребти руками робітників жар у свої пазухи...

Хтось пронизливо закричав:

— Ми, інтелігенція,— фермент, який має з'єднати робітників і селян в одну силу, а не... а не витратити наші сили на незгоди...

В кутку залу підвівся, наче виліз по стіні, спираючись на неї спиною, гладенько обстрижений, круглоголовий чоловік у піджаку з золотими гудзиками й закричав:

— Я певен, що Союз союзів висловиться за загальний...

Щось різко тріснуло, зарипіло, і промовець зник, змахнувши руками; його падіння заглушилося схвальними вигуками, сміхом, а Самгін став пробиватися до дверей.

В тому, що говорили в Гогіних, він не почув нічого нового для себе,— звичайна різноголосиця серед людей, кожне з яких боїться порвати свою мотузочку, зрадити свою «систему фраз». Він зник думати, що хоч ці люди будують думки на фактах, але для того, щоб не зважати на факти. Кінець кінцем життя творять не бунтівники, а ті, що в епохи заколотів нагромаджують сили для життя мирного. Прийшовши додому, він записав свої думки, ліг спати, а ранком Анфиміївна, в платті кольору іржавого заліза, подаючи йому кофе, сказала:

— Свіжих булок нема, застрайкували булочки.

Він промовчав.

— І трамвашки теж,— наполегливо доказала стара.

— Хіба?

— І газет, як видно, нема.

— Он як...

Тоді Анфиміївна, впираючись руками в боки, спитала басовито й незадоволено:

— Що ж, Кліме Івановичу, довго ще цар торгуватиметься?

— Не знаю,— сказав Самгін, нещиро усміхаючись.

— Час би поступитися. Адже, крім нашого кухаря, весь народ проти нього.

— А що ж кухар? — жартома спитав Клим, але стара, відійшовши до буфета, сердито пробурчала:

— Навіть городовики сумніваються. Вчора, чути, народ у Грузинах розганяли, знову билися, били городовиків. Біля Нижегородського вокзалу теж! Ехе-хе...

Самгін подивився на її широку, зігнуту спину, на великі, спрацьовані руки, що вже тремтіли, і, подумавши: «Помре скоро»,— спитав:

— Перед ким же може поступитися цар?

— Ну, мабуть, у нас є розумні люди, не всіх на Сибір загнали! От хоч би тебе взяти. Та хіба мало...

Пішла, похитуючись, такий потворний, чавунний монумент.

Не дожидаючись, коли встане дружина, Самгін пішов до дантиста. День був погожий, на небі цвіло срібне сонце, схоже на хризантему; в повітрі вигравало гудіння дзвонів, з церков, від пізньої обідні, виходили огрядні московські люди.

Та скоро Самгін помітив, що ці святкові люди губляться серед напудрених булочників, сіролицих складачів, трамвайних і залізничних робітників. Вони десятками з'являлися з усіх провулків і йшли не шумно, придивляючись до всього, розглядаючи будинки, магазини, як чужі люди; наче вперше потрапивши до міста, вони вивчали його. Що ближче до Тверської, то густіше зливалися ці люди, викликаючи в Самгіна враження веселої, але стриманої владності. Юрба йшла, добродушно посміюючись, жартуючи, придивляючись, і, дуже легко всмоктуючи чужих, захоплювала їх з собою. Самгін бачив, як вона поглинала людей у дорогих шубах, гімназистів, благообразне, чистеньке міщанство, балакучих інтелігентів, гомінкі групи студентства, ошатних і скромно одягнених жінок, дівчат. Бачив, що ця строкатість, легко й не порушуючи одностайного настрою, тане в юрбі. Себе він не почував захоплюваним, юрба рухалася в напрямі до Тверської, йому треба було теж туди, до Страсної площі.

З якогось провулка виїхало шестеро кінних городовиків, вони опинилися в центрі юрби й попливли разом з нею, похитуючись на сідлах, нерішуче змахуючи нагаями. Дві-три хвилини вони їхали мирно, а потім раптом спалахнув оглушливий свист, виття; маленький чоловік попереду Самгіна, хапаючись за плечі сусідів, підстрибував і горлав:

— Женіть їх геть, шестиногу сволоту!

Коні вершників збилися до купи і, одноманітно змаху-

ючи головами, почали підстрибувати, вершники теж од-
номанітно замахали нагаями, розхитуючись туди й сюди,
рухи їх були важкі й механічні, як рухи заводних ігра-
шок, пронизливий голос несамовито питає:

— За — що, га? За що?

Почулося кілька ляпасів, схожих на удари палицею
по воді, і в ту ж мить сотні голосів люто й густо за-
ревли; ревіння це було ще невідоме Самгіну, стихійно
сильне, воно начебто виходило з відчинених дверей церкви,
з дворів, від стін будинків, з-під землі. Самгін бачив де-
сятки рук, піднесених догори, руки смикали коней за по-
води, солдатів за руки, за шинелі, одного тягли за ноги
з обох боків коня, що затримувало його в сідлі, він кри-
чав, страшно вирячивши очі, повернувши голову направо;
ще один, нахилившись уперед, вчепився в гриву своєму
коневі, і його вели кудись, а чотирьох солдатів уже не
було видно.

Високий, біловолосий чоловік, струшуючи головою,
бризкає кров'ю на плече собі й усе питає:

— За що?

Все це було не страшно, але коли крик і свист при-
мовкли, стало страшніше. Хтось заговорив співуче, ніби
читаючи псалтир над покійником, і цей голос, затамову-
ючи гамір, створив тишу, від якої й стало страшно. Де-
сятки очей розглядали поліцейського, що сидів на коні,
як істоту незвичайну, небачену. Молодий хлопець, без
шапки, чорноволосий, зірвав шаблю з городовика, витяг
клинок з піхов і, діловито переламавши його до коліна,
кинув під ноги коневі.

— Мабуть — уб'ють, — сказали за плечем у Самгіна,
другий голос байдуже порадив:

— Шаблею й убити б.

Скинувши солдата з коня, наче мішок, його повели
крізь юрбу, він осідав до землі, нечутно кричав, ворущачи
волохатим ротом, обличчя в нього було сине, як лід, і
тануло, він плакав. Поряд з Климом стояв чоловік у
куртці, замазаній фарбами, він був вищий на голову,
його жорстка борода холодно лоскотала вухо Сам-
гіну.

— Завели вони цей безглуздий звичай нагаями стьо-
бати, — солідно говорив він; обличчя в нього було сухе,
суздальське, яких багато, а куртка на ньому — пальто з
обрізними полами.

Солдата вивели на панель, поставили, як дошку, під стіною будинку, темна рука наділа на голову йому шапку, але солдат, скинувши шапку, витер нею обличчя й засунув її під пахву.

«Не вбили,— подумав Самгін, полегшено зітхнувши.— Мабуть, тому, що тісно. І багато чужих людей».

Він розумів, що думає безглуздо. Та він пережив хвилину найгострішого напруженого чекання вбивства, а тепер у ньому раптом спалахнуло почуття, схоже на вдячність, на пошану до людей, які могли вбити, але не вбили; це почуття бентежило його своєю новизною, і, боячись якоїсь помилки, Самгін хотів знизити його. Він пильно придивлявся до людських облич,— обличчя такі самі, як у тих, що три роки тому йшли, не кваплячись, у Кремль до пам'ятника Олександрю Другому, так, обличчя ті самі, але люди — інші. Не схожі вони й на робітників, які йшли за Гапоном до Миколи Другого. Не можна було зрозуміти: за ким і чого йдуть оці? Ідуть теж не кваплячись, якимось по-сільському, перевальцем, без червоних прапорів, без спроб співати революційних пісень. І — нема жодного Корнева, хоч інтелігентів — немало. Вони, як «пояснюючі пани», повинні б іти на чолі робітників, але їх вкраплено в масу юрби, наче зерна маку на шкоринці булки. Один з них, попереду Самгіна, зі спини схожий на Гусарова, голосно проповідує:

— Коли робітничий клас зрозуміє до кінця вирішальне значення своєї праці...

А збоку молодий хлопець з кучерявими вусами, з забинтованою головою, кричить до чоловіка в піджаку, замазаному фарбами:

— Та — перестань! Що ти — милостині просити йдеш?

— Не сердься, Яшук...

«Можливо, це й є «початок кінця»?» — спитав себе Клим Самгін.

Передні ряди, мабуть, наткнулися на щось, і по юрбі пробігла хвиля від удару, люди уповільнили ходу, позаду кували.

— Що там? Не пускають? Поліція, чи що?

— Вперед, хлопці, вперед! — пролунали дуже бадьорі й навіть суворі вигуки.— Товариші,— вперед!

— Козачки.

— Б'ють?

— Не видно.

Розляглося кілька міцних лайок, юрба одностайно рвонула вперед, і Самгін побачив досить густий частокіл козацьких голів; голови були дрібні, майже кожному прикрашував чуб, хвацько загнутий на червону околичку кашкета; ці чуби надавали червоненьким мордочкам козаків якоїсь несерйозної одноманітності; коні теж були дрібні, кошлатенькі, і разом з козаками вони відновили в Самгіна враження іграшковості. Горбоносий козацький офіцер, поставивши коня свого боком до фронту і нахилиючись, слухав огрядного, товстого поліцейського пристава; пристав підіймав до нього руки в білих рукавичках, потім, обернувшись до юрби обличчям, закричав і гнівно і благально:

— К-куди? Розійдись...

Самгін бачив, як коні козаків, невлад, струшуючи головами, рушили на юрбу, козаки попіднімали нагаї, але в ту ж секунду його трохи підняло з землі і в свисті, витті, ревінні закрутило, кинуло вперед, він ткнувся обличчям у конячий бік, на голову йому впала чиясь шапка, хтось крякнув у вухо йому, його знову закрутило, заштовхало і нарешті, приголомшений, він опинився біля пам'ятника Скобелеву, поряд нього стояв сивий чоловік, схожий на шафу, пальто на тхорячому хутрі було розкрите, як дверцята шафи, показуючи опуклий, смугастий живіт; зсунувши шапку на потилицю, чоловік ревів басом:

— Насильники, убивці...

— Геть самодержавство! — кричали всюди в юрбі, вона тісно заповнила всю площу, чорною кашею кипіла на ній, в гущині її неприродно підстрибували коні, наче кам'яна й заморожена земля під ними стала рідкою, засмокувала їх, і вони занурювалися в неї по коліна, хитаючи козаків, що зігнулися в сідлах; козаки, хрестячи нагаями повітря, били праворуч, ліворуч, люди, ухилиючись від ударів, свистіли, кричали:

— Ге-еть! Тягніть з коней!

Самгін, пересуваючись з людьми, бачив, що козаків розбито на купки, на одиниці, і вони не нападають, а обороняються; вже кілька вершників сиділо в сідлах спокійно, тримаючи повіддя обома руками, а один, без кашкета, скрививши обличчя, трусився, наче сміючись. Самгін ішов і кричав:

— Дикуні! Не смійте!

Але гамір був такий, що він ледве чув навіть свій

— Панночка одна, товстенька, ну — яка ж смілива!
От-от — в пику заїде приставу. А — миша проти собаки...

— Один — паличкою стьобав...

— Якщо, товариші, інтелігент ризикує з нами, значить...

Було дивно чути, що, незважаючи на незвичайність тем, люди ці говорять якось буденно просто, навіть майже добродушно; голосів і слів озлоблених Самгін не чув. Раптом усі люди поперед нього дружно побігли, а з площі, навстріч їм, вихором зірвався оглушливий крик, і було ясно, що це не крик з переляку чи з болю. Самгіна штовхали, випереджаючи його, хтось схопив за рукав і потяг його за собою, сопучи:

— Братця, не відставайте...

Вибігши на площу, люди різноголосо ухнули, позадували, і на секунди навколо Самгіна всі замовкли, боязко чи здивовано. Самгіна підняло на східць якогось ганку, на розі, і він знову бачив юрбу, вона рухалась, наче страхітливий таран, відступаючи і наступаючи, — вихід униз Тверською їй перепиняла рота grenадерів з багнетами наперевіс.

А позаду солдатів, на краю даху одного з будинків, стрибали, розмахуючи руками, наче обпалювані вогнем ще невидної пожежі, маленькі фігурки людей, стрибали, кидаючи вниз, на голови поліції й козаків, дошки, цеглу, якісь речі, що курилися пилом. Було чути радісний крик:

— Ур-ра, філіпповці! Ур-ра-а...

І так само радісно говорив чоловік, напудрений борошном, з укритими мішком плечима, чоловік у самій сорочці й капцях на голих ногах.

— Ми, значить, через робочу дружбу, теж застрайкували, вийшли на вулицю, стоїмо смирно, ну, і тут козачки — бити нас...

— Би-ити? — заревів хтось.

— Ну, ми, котрі — повтікали, — чим оборонитися? — А ті — на горища...

Самгін дивився на дах, намагаючись полічити сміливців, маленьких, наче школярі. Та вони не піддавалися лічбі, мелькали в очах з надзвичайною швидкістю, підбігали аж до краю даху і, ризикуючи зірватися з нього, кидали донизу поліна, цеглу, дошки й листи заліза, які особливо лякали козацьких коней. Самгін скидав і знову надівав окуляри, дивлячись на цей чудний бій, дуже схожий на гру пустотливих дітей, бачив, як несамовито кидаються

злякані коні, як вершники стьобають їх нагаями, а з панелі невелика група солдатів загрожує рушницями небові й цілиться на дах. Та пострілів не чути було в суцільному, густющому ревінні й витті, маленькі булочки з даху не падали, і в усьому цьому нічого страшного не було, а було щось інше, чого він не міг зрозуміти.

Навколо цього безперервно тріпотів покvapливий нервовий гомін.

— Димар розбирають.

— Оборонитися завжди знайдеш чим — аби захотів! — захоплено прокричав хтось, його негайно передражнили:

— Аби захоті-ів! Ану, піди, збий кулаком солдатів! Якби було чим оборонитися, як б тут не стирчали...

— Ех, братця! Цегли б подати їм...

А знайомий Самгіну голос чоловіка з перев'язаною долонею поважно пояснював:

— З даху кулею не зіб'єш, придатної лінії для кулі нема...

Більшість людей стояла мовчки, зосереджено, як стоять на кулачних бійках дорослі бійці, дивлячись на гарячу бійку підлітків.

— Ще солдатів женуть, — похмуро сказав хтось, і слідом за тим Самгін почув пам'ятний йому сухий тріск рушничного залпу.

— Еге!

— Холостими...

— Знаємо ми ці холості!

— Одначе тікати треба, хлопці!

І не поспішаючи, люди, що оточували Самгіна, знову пішли до Леонтьєвського, оглядаючись, немов чекаючи, що їх покличуть назад; Самгін ішов, почувавши себе так само тепло й безпечно, як почував на Виборзькій стороні в Петербурзі. Взагалі він почував задоволення людини, яка, подивившись на репетицію, здобула певність, що в п'єсі нема моментів, які псуєть нерви, і її можна зіграти дуже непогано.

Майже з тиждень він прожив у настрої трохи піднесеному, зловтішно бавлячись страхами дружини.

— Що ж це буде, Кліме, як ти думаєш? — настирливо питала вона щодня ранком, прочитавши телеграми в газетах про зростання страйків, про селянський рух, про зменшення довозу продуктів до Москви.

— Борються з урядом, а хочуть виморити голодом

нас,— обурювалась вона, підіймаючи плечі на рівень вух.— До чого тут ми?

Обурювалась не сама Варвара, її приятелі теж обурювалися. Оракулом цих днів був «напрочуд обізнаний» Брагін. Він підстриг волосся і вже замінив червоний галстук синім у смужку; тепер галстук не приховував його підборіддя, і виявилось, що підборіддя потворно гостре, загнуте догори, наче в беззубого діда, від цього восковий ніс у Брагіна став ще довшим, та й усе обличчя ображено витяглось. Пирхаючи й кашляючи, він казав:

— Знаєте, це все-таки — смішно! Вийшли на вулицю, влаштували біжку під вікнами генерал-губернатора й пішли, не поставивши ніяких вимог. Одинадцять чоловік убито, тридцять два — поранено. Що ж це? Де ж наші партії? Де ж політичне керівництво масами, га?

Самгін мовчав. Так, політичного керівництва не було, вождів — нема. Тепер, після жалібних слів Брагіна, він зрозумів, що почуття задоволення, якого він зазнав після демонстрації, саме тим і викликане: вождів — нема, партії соціалістів ніякої ролі не грають у рухові робітників. Інтелігенти, учасники демонстрації,— благодюшні люди, що їм література прищепила з дитинства «любов до народу». Ось хто вони, не більше.

Обурюючись недостатньою активністю робітників, Брагін вважав активність селян не тільки надмірною, але й зовсім зайвою.

— Це — початок пугачовщини,— казав він, прикриваючи очі віями не зверху, як люди, а знизу, як птахи.

Ряхін теж засумував і, роблячи в повітрі руками якісь складні петлі, бурмотів провинно:

— Так, переборщують. Пустувати почали. Ах, уряд, уряд! — зітхав він.

Іронічно радів Рідозубов. Самгін зустрів його на мітингу.

— Мужичок-то, га? — спитав Рідозубов, ляснувши його по плечу, і пообіцяв: — Він вам покаже коко з соком!

Самгін не відповів йому, навіть не глянув на нього; колишній толстовець викликав у нього якісь непевні побоювання. Було вже досить багато людей, в яких учорашня «любов до народу» помітно змінювалася страхом перед народом, але Рідозубов відрізнявся від цих людей явною зловтіхою, з якою він говорив про розгроми

селянами поміщицьких господарств. В його анархізмі Самгін почував щось підбурливе, провокаторське, та значно гіршим було те, що настрої Рідозубова був чимось споріднений, збігався з настроєм самого Кліма.

Самгін поводився з людьми стриманіше й мовчазніше, ніж завжди. Прочитавши ранком галасливі газети, він з полудня йшов на вулиці, бував на зборах, мітингах, слухаючи, спостерігаючи, зустрічаючи знайомих, випитував, але не висловлювався, обідав у ресторанах, даючи змогу дружині думати, що він зайнятий конспіративними справами. Він почував себе напружено, туго зарядженим і хвилинами боявся, що мимо його волі в ньому може щось вибухнути і тоді він скаже чи зробить щось надзвичайне і — проти себе. Кінець кінцем він був цілком певен, що все, що відбувається в країні, очищає для нього дорогу до самого себе. Весь вік йому заважала знайти себе ця проклята, фантастична дійсність, всмоктуючись у нього, примушуючи думати про неї, але не дозволяючи стати над нею людиною, вільною від її насильства.

Він відчув себе приголомшеним, прочитавши, що в Петербурзі організовано Раду робітничих депутатів.

— Це — що іще? — заспаним голосом, примхливо й сердито спитала Варвара, струшуючи газету, як серветку, що на ній були якісь кришки.

— Організація робітників, як бачиш, — задумливо відповів він, а дружина допитувала, дедалі більше драбуючись:

— Хто це — Хрустальов-Носар, Троцький, Фейт? Якінебудь на зразок Кутузова? А де Кутузов?

— Не знаю.

— Напевно — в тюрмі?

— Можливо.

— Скінчиться тим, що всі ви будете в тюрмі.

— І це можна припустити.

— Або вас переб'ють.

— Побачимо.

— Безумство, — сказала Варвара, шпурнувши газету на підлогу, і пішла, з протестом тупаючи голими п'ятами. Самгін підняв газету й прочитав у ній про з'їзд земців, які теж вирішили організуватися в партію.

«Граф Гейден, Мілюков, Петрункевич, Родичев», — читав він; нудно промайнуло прізвище його колишнього патрона.

«Спізнилися»,— вирішив він, хоч і відчув щось втішливе у факті, що одночасно з Радою робітників виникає партія, організована крупними лібералами.

«Випробувані політики, талановиті люди»,— нагадав він собі. Та це втішило тільки на хвилину.

«Рада робітників — це вже рух по лінії соціальної революції»,— подумав він, згадуючи демонстрацію на Тверській, безстрашність робітників у боротьбі з козаками, булочників на даху і те, як уважно юрба оглядала місто.

«Соціальна революція без соціалістів»,— ще раз спробував він заспокоїти себе й розпочав сам з собою якусь безглузду й безсловесну, але тим більше хвилюючу суперечку. Одягся й пішов у місто, уважно придивляючись до людей інтелігентської зовнішності, певний, що й вони почувують себе так само розколото й збентежено, як і він. Народу на вулицях було багато, й багато було робітників, рухалися люди неквапливо, викликаючи подвійне враження неробства й чекання якихось подій.

«Жадоба розваг, звикли до подій»,— визначив Самгін. Розмовляли неголосно й нічого не залишаючи в пам'яті Самгіна; говорили більше про те, що дорожчає м'ясо, масло й перестали підвозити дрова. Здавалося, що все місто вчікувально притихло. Людей обдував не сильний, але приємно вогкуватий вітер, в небі з'являлися блакитні плями, нагадуючи очі, напівприкриті кошлатими віями. Взагалі було якось сліпо й нудно.

Потім настав веселий день «конституції», теж вітряний. Над містом низько спустилося й застигло олов'яне небо, вітер клопітливо причісував покрівлі будинків, курячи снігом, кидаючись під ноги людям. Та Москва спалахнула радістю і якось по-весняному потеплішала, люди заговорили голосно, і гудіння дзвонів під низьким склепінням неба звучало оглушливо. По вулицях мчали розгодовані коні в багатій збруї, розвозячи солідних москвичів у бобрових шапках, жінок, закутаних у звірині хутра, свинцевих генералів; місто надзвичайно розбагатіло людьми, яких не було видно на вулицях останнім часом. Солідні люди, дочекавшись свята, вирвалися з тепла кам'яних домів і йдуть, їдуть, прихильно поглядаючи на густі ряди пішоходів, зрідка й поблажливо киваючи головами, торкаючись шапки.

Проїхав лихачем Стратонов у дворянському, з червоною околичкою, кашкеті, проїхала Варвара з Ряхіним,

він тримав її за талію й реготав, кругло роззявивши рота. Мелькали знайомі обличчя професорів, адвокатів, журналістів; ворущачи вусами, йшов старий Гогін, з палицею в руці; зустрівся Рідозубов у важкій шубі з єнотовим коміром, комір сердито наїжився, а обличчя Рідозубова, туго надуте, здалося Самгіну ображеним. У маленьких санках, ледве вміщуючись на сидінні, промчав колишній патрон Самгіна, в кошлатій шапці з хутра куниці; чорний жеребець, підкидаючи передні ноги до лютої морди своєї, бив копитами брук, наче бажаючи зруйнувати його.

Самгін ішов бездумно, бережно охороняючи почуття задоволення, що заповнило його, як вино склянку. Було вже синювато-похмуро, спалахувало світло, юрби людей, густішаючи, ставали гамірнішими. Біля Театральної площі з провулка вийшла група людей, чоловік з двісті, попереду неї — бородані, одягнені в одноманітні чумарки; виступивши на брук, вони похмуро, але влад заспівали:

— «Бо-оже цар-ря...»

Публіка на панелях спинилась, чийсь голос здивовано й смішно спитав:

— Це — до чого?

І зразу ж почулися голоси буркотливі, сердиті, наче людям нагадали неприємне:

— Знайшли час волинку тягти!

— Кепське діло!

— Гей, ви!..

Два студенти закричали в один голос:

— Геть самодержавство!

Але їх негайно притиснули до стіни, і чоловік з довгими вусами, гостроокий, весело, але переконливо заговорив:

— Не треба сердитися, панове! Народну приказку «Геть самодержавство!» сьогодні здано в архів, а «Боже, царя храни», за силою свободи слова, набуло такого самого права на існування, як, наприклад, «Во лузях»...

Корогвоносці вже пройшли, публіка засміялась, а вусатий, показуючи криві зуби, говорив далі все веселіше й голосніше. Під враженням цієї сцени Самгін увійшов до залу Московської гостиниці.

В яскравому світлі гамірно раділи підпилі люди. П'янке і майже гаряче повітря, повне смачних пахоців, вмиль зігріло Кліма й підсилило його апетит. Але вільних столів

не було, фігури жінок і мужчин заповнювали зал, як шрифт пом'яту сторінку газети. Самгін уже хотів вийти, але до нього, наче на ковзанах, підбіг білий офіціант і ласкаво запросив:

— Будьте ласкаві, вас просять!

Недалеко від дверей, праворуч біля стіни, сидів Володимир Лютов з Алиною, Лютов зірвався з стільця і, простягаючи руку, закричав:

— Шістнадцять років не бачились, сідай! Ну, що, брат? Вичавили олійку з царя, га?

— Не кричи, Володю, — порадила Алина, велично простягнувши руку з безліччю блискучих перснів на пальцях, і зітхнула: — Ох, постаріли ми, Климусо!

Худий, в'юнкій, з обліслим черепом, з плямистим обличчям і диявольською борідкою, Лютов був мало схожий на купця, тоді як Алина, в платті з перлистого шовку, з смарагдами у вухах і брошкою, схожою на орден, здавалась типовою московською купчихою: рожеволиця, пишногруда, вона була все така сама сліпуче гарна й напрочуд молода.

— Що п'еш-іси? Замовляй! — покрикував Лютов. — Алина владним жестом спинила його.

— Ти — мовчи, пропадає людино, я вже знаю, кого чим годувати треба!

— Вона — знає! — підморгнув Лютов і, широко розмахнувши руками, розсипався: — А радості скільки, га? На три Європи вистачить! І, ти подивися, — хто радіє?

Він перелічив кілька прізвищ визначних промисловців, назвав трьох князів, десяток іменитих адвокатів, професорів і закінчив, не сміючись, а просто сказавши:

— Хи-хи.

— Ото взяв огидну звичку хи-хи ці говорити, — поскаржилась Алина оксамитним голосом.

— Не буду, Лино, не сердься! Ні, Самгін, ти відчуй, адже це владики наші будуть, га? Скомантують: по місцях! І все піде, як по маслу. Масельце, хи... Ах, любий, давно я тебе не бачив! Сивієш? Тепер ми з тобою одною стежкою підемо.

— Якою? — спитав Самгін.

Лютов спробував зсунути очі до перенісся, та це, як завжди, не вдалося йому. Тоді, проковтнувши чарку жовтої горілки, він, не закушуючи, облизав губи гострим язиком і знову розсипався словами.

— Багато хто тут Сімеонами богоприїмцями почувують себе: «Нині відпускаєш, владико», від великого діла до маленького, свого...

«Розумна bestія», — підозріло скошуючи очі на нього, подумав Самгін і взявся до якоїсь страви, що шипіла на сковорідці.

— Спочатку випий ось цього, — суворо сказала Алина, присунувши до нього чарку рідини дігтярного кольору.

— Джин з піконом, — пояснив Лютов, — Ну, — цокнемось! Возрадуйся й звеселись. Ух... Вона, брат, ці штуки знає, як піп молитви.

Самгін обпик собі рота й глянув на Алину несхвально, але вона вже змішувала інші горілки. Лютов усе вправлявся в дотепності, заважаючи Климові і їсти і слухати. Та й важко було зрозуміти, про що кричать люди, п'янінькі від вина і радощів; з хаотичної сутички голосів, сміху, брязкоту посуду, стукоту виделок і ножів виділялися тільки вигуки, уривки фраз і вперта спроба тенора продекламувати Беранже:

— «Слав-ва святому труду», — вже вдруге викидав він три слова.

Самгін їв щось напрочуд смачне й почував себе дорослим на святі дітей. Алина, вийнявши з сумочки синього листа, поглиблено читала його, піднявши брови. Лютов обсилав словами рум'яного товстуна за сусіднім столом, товстун заходився сміхом, і шия в нього наливалася багровою кров'ю. Самгін, оглядаючись, бачив бородаті й голені, пухлі й кощаві обличчя мужчин, збуджених від щастя жити, бачив розрум'янені мордочки жінок, прикрашених коштовними самоцвітами, наче ікони, все це було повите голубуватим туманом, і в ньому літали, подібно до ангелів, білі лакеї, кланялись їхні акуратно причесані і лисі голови, світилися шанобливими усмішками пітні фізіономії.

— Вона тепер поетів годує, — розказував Лютов, мацаючи пляшки й натрапляючи на кожній пальці Алини, яка перешкоджала йому пити, радячи:

— Не квапся.

— Один — надзвичайний! Здоровезний хлопець, як вантажний візник. Вірші він робить, чорт його знає які, — але — їсть! П'є!

— Панове!

Бідність і труд
Чесно живуть...

— Який набридливий верескун! — сказала Алина, розглядаючи в дзеркальці своє ліве око. — І — бреше! Не — чесно, а вкупі живуть.

Вона дбайливо підливала Самгину горілки, змішуючи різні, ця суміш, м'яко обпікаючи рот, вже приємно паморочила голову.

З дружбою, з любов'ю в злагоді

— кричав тенор, перемагаючи гамір.

— Дурненький, — зітхнула Алина, розмішуючи паличкою зубочистки горілку в чарці. — А ось Володька, хамик п'яніший, тим розумніший. Безжалісно розумний, хамик!

— Хімік? — спитав Лютов, усміхаючись.

— Ні, — хамик. З розуму й пропаде.

Нахмурившись і обвівши зал примруженими очима, вона зітхнула:

— Схоже на коробку цукерок.

— Поетів годує, а віршів — не любить, — базікав Лютов, піддражняючи Алину. — Особливо не любить моїх віршиків...

— Просимо! Про-осимо! — заревло раптом кілька чоловік, підвівшись із стільців, дивлячись у далекий куток залу.

Самгін почував себе дедалі дорослішим і тверезішим серед п'яних, веселих людей, проти Лютова, який наче кришився словами, гримасами, судорогами розгвинченого тіла, викликаючи в Кліма бажання, щоб він зовсім розсіпався на сміття, на порох, звільнивши змучений ним стілець, завалившись під нього купкою дрібних уламків.

Гамір у залі зростає, немов шукаючи собі межі; десятки голосів кричали, вили:

— Просимо! Любий... Просимо... «Дубинушку»!

Лютов, похитуючись на стільці, читав пронизливо, як дячок:

Жила собі дама, двох мужів вона мала,
Для душі — один, а другий — для тіла,
Який гірший з них — вона не розбирала,
Чи обидва гарні — вона не розуміла.

— Це він склав про себе і про Макарова, — пояснила Алина, чудово усміхаючись, обмахуючи хусточкою розпалене обличчя; очі в неї блищали, але — не весело. Її було жалко тому, що вона така чудесно гарна, а живе з потворою, з хамом.

— Неправда! — безсоромно кричала потвора. — Костя Макаров і я — ми обидва для душі, як чорт і ангел! А є ще третій...

— Брешеш, Володько!

— Знаю! В мрії, але — є!

— Про-осимо ж! «Дубинушку-у»!

— Панове! Тихше!

— Перестань, Володько, чуєш: Шаляпіна просять «Дубинушку» співати, — суворо сказала Алина.

— Хай співає, я з ним не конкурую.

Тиша встановлювалась з труднощами, люди совали стільцями, дзвеніли келихи, стукали ножі по пляшках, і хтось несамовито горлав:

— У вісімдесят дев'ятому році французька аристократія, відмовляючись від...

— До дідька аристократію!

Бородатий чоловік у золотих окулярах, стоячи серед залу, розмахуючи серветкою в себе над головою, сказав, як брендмейстер на пожежі:

— Панове! Вас просять помовчати.

— А як же свобода слова? — гукнув якийсь дотепник.

Але все-таки ставало тихіше, тільки біля буфету ехидно прозвучала костромська говірка:

— Так — від чого ж ти, Митю, відмовишся на користь народові, якщо в тебе й нема ані зернини, крім заставних на маєток та ідейок?

— Шш, — тихше!

Тут Самгін почув, що гамір розвіявся, розбігся по кутках, поступившись перед одним потужним і грізним голосом. Поглиблюючи тишу, наче викинувши людей із залу, спорожнивши його, голос цей з різкою чіткістю вимовляв знайомі слова, загрозливо розкладаючи їх по знайомому мотиву. Голос звучав дедалі потужніше, викликаючи витверезуючий холодок у спині в Самгіна, і раптом весь зал наче обвалився, розломилися стіни, піднялась підлога, і гримнув одностайний, руйнівний крик:

Ех, дубинушко, ухнем!

— Хай йому чорт, — сказав Лютов, підстрибнувши на стільці, і теж завищав:

— Гей-і...

Самгіна підкинуло, поставило на ноги. Всі стояли, дивлячись у куток, там височів великий чоловік і співав, по-

криваючи недолadne ревіння сотні людей. Лютов, обнявши Самгіна за талію, тулячись до нього, задер голову, заплющив очі, випускаючи з випнутого кадика тоненьке вищання; Клим добре чув низький голос Алини та ще чийсь старечий, тремтливий.

Знову стало тихо; співак заспівав дальший куплет; здавалося, що голос його став ще дужчим і нищівнішим, Самгіна похитувало, в нього тремтіли ноги, судорожно стискувалось горло; він ясно бачив навколо себе напружені, чекаючі обличчя, і жодне не здавалося йому п'яним, а з кутка, від великого чоловіка пливли над їх головами грімкі слова:

На цар-ря, на панів
Він підійме з р-розмаху дубину!

— Е-ех, — рывкнули пани: — Дубинушко — ухнем!

Притримуючи окуляри, Самгін дивився й застигав у якомусь ще незазнаному холоді. Артиста цього він бачив на сцені театру в царському одязі трагічного царя Бориса, бачив його безумним і страшним Олоферном, найжахливішим царем Іваном Грозним при в'їзді його до Пскова, — маленькою, кошмарною фігуркою з канчуком у руках, що сиділа криво на коні, над людьми, які кланялися в ноги коневі його; бачив гнучким Мефістофелем, з полум'яним сарказмом над людьми, над життям; чудово, разюче змалював цей чоловік жах безмежності влади. Бачив його Самгін на концертах, у фрак, — фрак здавався завжди чужим одягом, що якимось принижує цю потужну постать з її обличчям розумного мужика.

Тепер він бачив Федора Шаляпіна, як той стояв на столі, над людьми, наче монумент. На ньому простий піджак сірокам'яного кольору, і зовнішньо артист така сама звичайна, свійська людина, як і всі навколо нього. Але його чудовий, красномовний, диявольськи розумний голос звучить з разючою силою, — таким Самгін ще ніколи не чув цього невичерпного голосу. Є щось страшне в тому, що людина ця звичайна, як усе тут, у світлі, в димові, страшне в тому, що вона така сама проста, як усі люди, і — не схожа на людей. Обличчя артиста — жахливіше за всі обличчя, які він показував на сцені театру. Він співав і — виростав. Тепер він розгримувався до найглибшої суті своєї душі, і ця суть — помста цареві, панам, грімотлива, нещадна помста якоїсь велетенської істоти.

«Ось — справді, розгримувався до цілковитої оголено-

сті своєї таємниці, свого анархічного ества. І звідси, з його ненависті до влади,— жах, в якому він показує царів».

Коли Самгін, дедалі більше застигаючи в моторошному холоді, подумав це — пам'ять зразу відновила низку забутих фігур: пічника в селі, вантажника Сибірської пристані, козака, який сидів біля моря, як за столом, і страхитливу фігуру кочегара біля Троїцького мосту в Петербурзі. Самгін сів і, схопившись руками за голову, затулив вуха. Він бачив, що Алина виблискуючою рукою гладить йому плече, але не почував її дотику. У вуха йому все-таки вдирався гамір і ревіння. Пронизливо кричав Лютов, тупаючи ногами:

— Браво-о!

Він схопив за руку Самгіна, смикнув його з стільця й закричав йому в обличчя ридаючими звуками:

— Розумієш? Самогубці! Самі себе ховаємо, — чуєш? Хто це може? Русь — може!

Його розгнуздане обличчя кошмарно кривилось, очі несамовито стрибали від страху чи з радості.

— Володимире, не скандаль! — густо і тоном наказу сказала Алина, смикнувши його за рукав. — На тебе дивляться... Сядь! Пий! Випиймо, Климусо, за його здоров'я! Ох, як співає! — поволі промовила вона, заплющивши очі, хитаючи головою. — Заспівати б так, один раз та й... — Здригнувшись, вона перехилила чарку в рот.

Самгін теж випив і зразу простягнув до неї руку з порожньою чаркою, кажучи Лютову:

— Ти — маєш рацію! Ти... дуже маєш рацію!

Його схвилювала жалість до цих людей, які не знають чи забули, що є тисячоголові юрби, що вони ходять вулицями Москви й дивляться на все в ній очима чужих. Узавши чарку з руки в Аліни, він їй сказав:

— Це — бенкет на вулкані. Ти — розумієш, ти п'єш горілку, як отруту, — я бачу...

— Напоїла ти його, Лино, — сказав Лютов.

— Неправда! Я — зовсім тверезий. Я, може, найтверезіша людина в Росії...

— Мовчи, Климусо!

Вона погладила його руку. До сліз жалко було йому її чудового обличчя, печальних і ніжних очей.

Ум бачить тисячю очей,

Любов — завжди одним...

— сказав він їй.

Лютов зареготав; в залі знову кипів оглушливий гамір, люди стогнали, горлали:

— Повторіть! Біс! Ще-е!

І невичерпний голос знову придушив весь гамір:

Ти іди ж уперед, мій великий народ...

— Ну, я більше не можу, — сказала Алина, штовхнувши Лютова до дверей. — Який... мучитель жахливий!

Обличчя в неї зблідло, розмахуючи сумочкою, чіпляючись за стільці, вона йшла повз знавіснілих від захвату людей і, тягнучи за собою Кліма, командувала: — Додому, Володько! І — гуляти! Дуняшу поклич...

— Я не хочу, — сказав Самгін, але вона, дуже смикнувши його за руку, скомандувала:

— Не дурій! Кличуть — то йди!

А вслід їм чудовий голос вимовляв мстиво й нищівно:

На цар-ря, на панів

Він підійме...

На вулиці Самгін відчув себе п'яним. Будинки стриба-ли, наче клавіші роаяля; вогні, блискаючи занадто гостро, начебто бігли одні за одними чи намагалися випередити чорненькі фігурки людей, що йшли на всі боки. В санях, поряд з ним, сиділа Алина, тепла, наче кішка. Лютов кудись зник. Алина мовчала, закривши обличчя муфтою.

Клим трохи витверезився до того часу, як приїхали в незнайомий провулок, пройшли темним двором до двоповерхового флігеля в глибині його, і Клим опинився в маленькій, теплій кімнаті, налитій мутнорожевим світлом. Кімната м'яка, запашна й трохи похитується, наче колиска немовляти. Алина пішла переодягатися, сказавши, що зараз пришле «витверезуючу штучку», з'явилась висока покоївка в накрохмаленому чепчику й фартусі, принесла Самгіну великий келих якогось шипучого напою, він випив і відчув себе зовсім добре, коли повернулась Алина в білому платті, підперезаному блакитним шарфом з кінцями до підлоги.

— Туробоева бачив? — спитала вона, сідаючи на диван поряд з Климом.

— Ні. Хіба він тут?

— Так. Живе у Володьки. Він у газетах пише, — можеш уявити!

Вона усміхалась, говорячи. Та хмільна жалість до неї, яку почував Самгін у гостиниці, знову виникла в нього,

але тепер до жалості приєдналася тиха туга за чимось. Він коротко розказав, як поведився Туробоев дев'ятого січня.

— Он що! — вигукнула жінка, здивовано чи злякано, пішла в куток до овального дзеркала й звідти, поправляючи зачіску, сказала начебто весело: — Боявся не того, що зарубає солдат, а що за єврея визнав. Це — він! Ах... аристократик!

— Що ж — старого кохання іржа не бере? — спитав Клим.

— Дурниці, — відповіла вона, походжаючи по кімнаті, бавлячись кінцями шарфа. — Ти ось що скажи — я про це Володимир питала, але в ньому сім чортів живе і кожен каже по-своєму. Ти скажи: революція буде?

— Набрид тобі гамір? — усміхаючись, спитав Самгін.

— Ти відповідай.

Вона стояла перед ним у дорогому платті, така пишна, дужа, стояла, ледве нахиливши обличчя, і хороші очі її дивилися суворо, допитливо. Клим не встиг відповісти, в передпокої почувся голос Лютова. Алина обернулася туди, увійшов Лютов, ведучи за руку маленьку жінку з гладеньким волоссям рудого кольору.

— Це — Дуняша, — сказав він, підводячи її до Самгіна. — Євдокія, світ, Василівна.

Поцілувавши руку жінці, Самгін глянув на Лютова, — ніколи ще не чув він та й уявити собі не міг, що Лютов здатний говорити так ласкаво й серйозно.

— А це — теж адвокат, — додав Лютов, виходячи в сусідню кімнату, де бряжчали чайні ложки й командувала Алина.

— Чому він сказав — теж? — спитав Самгін.

— А в мене сожигитель такий самий на масть, — по-сільському, співуче й незвичайним якимось голосом відповіла жінка. — Ви — карний?

— Злочинець? Політичний.

— Ач, який... веселий! — схвально сказала жінка, і від її підфарбованих губ до очей бистрими зморшками злетіла усмішка. — Я знаю, що всі адвокати — політичні злочинці, я — про справи: в яких ви справах? Мій — у карних.

Обличчя в неї нарум'янене, крізь рум'яна проступає ластовиння. Овальні, занадто великі очі — невловного кольору й весело іскряться, ніс зухвало задертий; вона то-

ненька, а бюст — високий і наче чужий. Одягнена вона скромно, в гладеньке плаття голубуватого забарвлення. Клим знайшов у ній щось хитре, лисяче. Вона теж говорить про революцію.

— Хороший час,— всі трошки збожеволіли, нікому нічого не жалко, квапляться пити, їсти, веселитися...

Увійшла Алина, тримаючи в руці маленький піднос, на ньому — три чарки.

— Якщо ти, Дуняшко, нап'єшся й скандалитимеш, — вуха наскубу! Випиймо, освіжімося, Климусо.

— Люба моя! — з жахом скрикнула Дуняша.— Це ти мене при незнайомому чоловікові — отак-о!

Випивши чарку, вона швидко побігла до передпокою, а Телепнева, узявши Самгіна під руку, сказала йому не дуже тихо:

— Надзвичайно талановита молодичка, але — одчайдушна...

Грубе слово прозвучало в неї в устах зовсім просто, як ремісницьке — модистка, прачка.

Пішли до суміжної кімнати, там, на великому, гарно прибраному столі, кипів срібний самовар, біля рояля, в кутку, стояла Дуняша, перегортаючи ноти, на спині в неї висіли кінці хутряного боа, і Самгін знову подумав про її схожість з лисицею.

— Заспівай «Сад», поки свині не прийшли,— попросила Алина. Дуняша, не оглядаючись, сказала:

— Знаємо, чим тебе підкупити.

Заповнивши кімнату тихим дзвоном струн, вона густим і лагідним голосом заспівала:

Ой ти сад, ти мій сад,
Ех, зеленесенький, —
Та — чого ж ти, саде мій,
Обсипаєшся?

Музика взагалі не дуже захоплювала Кліма, а тут пісня була пошленька, голос у Дуняші — ненатуральний, не жіночий,— голос звіринки, яка ситно попоїла й мурчить, згадуючи смак їжі.

Ех ти, молодість моя,
Золотая пора...

Дивно було й навіть смішно, що після загрозової пісні славетного співця Алина може слухати цю жалюгідну пісеньку так задумливо, з таким ясним і сумним облич-

чям. Тихенько, навшпиньки, прийшов Лютов, сів поряд і зашепотів на вухо Самгіну:

— Проста хористка, — а яка, га? От голосок! За всіх співає! Ми з Алиною дали їй кошти вчитися на велику співачку. Професор — здивований.

Самгін уже був ладен визнати, що Дуняша співає майстерно, від її голосу на душі ставало якось особливо сумно й хотілося говорити те саме, про що він звик мовчати. Та Дуняша, раптом обірвавши пісню, ударила по клавішах і, звискнувши по-циганськи, вигукнула новим голосом:

Ех, Пашенька,
Та Парасочка,
Щаслива Параня,
З таланом вона!

— Почастуй чайком, хазяйко, — попросила вона, підходячи до стола.

— Вибити б тебе, Дунько, — сказала Алина, зітхнувши.

Прийшов Макаров, у чорному суворому костюмі, стрункий, сивий, з нахмуреними бровами.

— Ба, Самгін! Як живеш? — нудно вигукнув він.

Слідом за ним з'явився товстий і страхітливий поет з розкошланим і давно не митим волоссям; дівчина з вузькими стегнами в картатій шотландській спідниці й червоній кофточці, що глибоко відкривала груди; синьошокий, чорноокий адвокат-ліберал, відомий своїм розпусним життям, кучерявий, наче баран, і носатий, як вірменин; за півгодини набралось ще чоловіка з п'ять. Кімната стала схожа на акваріум, в голубуватій імлі шумливо хлюпалися безформні люди, блищало й дзвеніло скло, із дзеркала виглядали чудні обличчя. Лютов негайно перетворився на блазня, застрибав, заверещав, заговорив з усіма зразу; потім, зібравши біля рояля гостей і смикаючи пальцями свій кадик, гугнявим голосом заспівав на мотив «Дубинушки», наслідуючи інтонацію Шаляпіна:

Друже, брате мій, стомлений, струджений брате,
Хто б не був ти — не падай дурною душею!
Вір: воскресне Ваал і зжере ідеал...

Він заверещав і засміявся, викликавши загальний регіт; не сміялося двоє: Алина і Макаров, який, нахмурившись, шепотів їй щось, вона ствердно кивала головою.

«Яка двозначна каналія», — думав Самгін, стежачи за Лютовим.

Адвокат налив склянку вина, запропонував випити за конституцію, — Лютов закричав:

— З умовою: не дивитися, що всередині іграшки!

Алина відмовилась пити і, поманивши за собою Дуняшу, вийшла з кімнати; ішла вона, як ходила дівчиною, — обережно й гордо несла красу свою. Клим, дивлячись услід їй, зітхнув.

Пили, мабуть, на старі дріжджі, всі швидко сп'яніли. Самгін старався пити менше, але теж почував себе захмелілим. Біля рояля дівчина в картатій спідниці спритно вибивала хвацький мотивчик і співала по-французьки, їй поважно підтягав адвокат, кошлаючи свою шевелюру, хтось плескав у долоні, бряжчало скло на столі, і всі речі в кімнаті, кожна своїм голосом, відгукувались на судорожні веселощі людей.

«Веселяться, бо їм страшно», — думав Самгін, а поряд з ним сиділа Дуняша зі склянкою шампанського в руці.

— Дуже обожую ось отаких, сухеньких, — сказала вона.

Поет, струснувши зліпленими пасмами волосся, випнувши груди й вирячивши очі, голосно спитав:

Чорна сорочка,
Пасок на ній —
Хто це?

Подивився на всіх і гримнув:

Р-робітник!

— Ні, це вже ви відкладіть на вчора, — протестуючи, заговорив адвокат. — Ці ваші робітники влаштували в Петербурзі якийсь парламент та й тут хочуть того самого. Якщо нам дорога конституція...

— Сорок три копійки за конституцію — хто більше? — крикнув Лютов, підкидаючи на долоні якісь монети; до нього підійшла Алина й щось сказала; відступивши на крок, Лютов розвів руками, вклонився їй.

— Твоя влада. Твоя...

І, відступивши ще на крок, знову вклонився.

— Прошу пробачити, — голосно сказала Алина, — мені треба поїхати на годину, небезпечно захворіла подруга.

— А я пропоную завітати до мене — хто згоден? — завищав Лютов.

Самгін вирішив податися додому, встав і похитнувся, Дуняша підтримала його, вигукнувши:

— Вже? Слабко!

Він невиразно пам'ятав, як опинився в домі Лютова, де пили кофе, божевільно танцювали, співали, а потім він пішов спати, але не встиг ще роздягтися, як з'явилася Дуняша з коньяком і зельтерською, потім він роздягав її, облікаючи пальці об розпечене, тануче тіло. Він згадав це, коли, прокинувшись, лежав у пуховій, купецькій пери-ні, вдушений в неї огидною вагою свого тіла. В кімнаті темно, як у погребі, в домі — непохитна тиша глибокої ночі. Це було дивно — розійшлися на світанку. Від пуховика нудотно тхнуло цвіллю, в спину кололо щось тверде: це був ланцюжок з металічним квадратним предметом на ньому. Самгін гидливо скривився і, виплюнувши в'язку, гірку слину, подумав, що день перелому російської історії він відсвяткував зовсім по-російськи.

Почуваючи, що вже не засне, намацав сірники на столі, засвітив свічку, глянув на свій годинник, але він спинився, а стрілки показували десять, тридцять дві хвилини. На розірваному ланцюжку був мідний, з фініфту, образок божої матері.

«Жахливі люди,— думав він, згадуючи важкі розваги вчорашнього дня. — І я теж... хороший!»

Широко розчинилися двері, увійшов Лютов з танцюючою свічкою в руках, плутаючись в розхристаному китайському халаті; поставив свічку на комоді, сів на ручку крісла, але похитнувся і, з'їхавши на сидіння, матірно вилаявся.

— Содової хочеш? Гришо — содової!..

Він стиснув підборіддя кулаком так, що червона рука його побіліла, і хрипко заговорив, ловлячи очима двобарвний язичок вогню свічки:

— Щось не гаразд, брат, убили якогось есдека, шишку якусь, Марата, чи що... А втім — Марата заарештовано. На вулиці — горлають, пострілюють...

— Тепер — вечір? — спитав Самгін.

— Ну, — а що ж? Восьма година... Кучер каже: на Страсній телеграфній стовпи спиляли, дріт усюди, не можна їздити нібито. — Він труснув головою. — Горох у голіві! — Прокашлявся й казав далі чистішим голосом. —

А втім, — хи-хи. Це Дуняша навчила мене — «хи-хи»; навчила, а сама вже не каже. — Узяв зі стола ланцюжок з образком, зважив його на долоні й сказав, не дивуючись: — А я думав — вона з філологом спала. Ну, одягайся! Там — кофе.

Біля дверей він спинився і, дивлячись на свічку, ляскаючи пальцями, сказав:

— Чудово Туробоев розказував про попика отого, про Гапошку. Зірвався піп, дурень, не по голосу ноту взяв. Не тих підняв на ноги.

Дмухнув на свічку і, вилізаючи з дверей, мабуть, роздер халат, — наче зуби скреготнули, — тріснув шовк підбивки.

Самгін умився, одягся й пішов до передпокою, наміряючись непомітно піти додому, але його випередив хлопчик, відчинив двері на вулицю і впустив Аліну.

— Куди? Роздягайтесь! — крикнула вона. — На вулицях — п'яні, візників нема, я ледве дійшла; чіпляються, бешкетують.

Дивно було чути, що вона говорить не сердячись, не злякано, а начебто навіть з радістю. Самгін покійно роздягся, пішов до їдальні, там бігав Лютов у піджаку, надітому на нічну сорочку; за столом хазяйнувала Дуняша і сидів гладенько причесаний, мокроголовий молодий чоловік з жовтим обличчям, з поривчастими рухами; Лютов зник на поклик Аліни, радісно засяявши. Молодий чоловік говорив щось про Стендаля, Овідія, голос у нього був дзвінкий, але звучав ображено, плоске обличчя прикрашували ріденькі вуса і такі самі брови, але вони, одного кольору зі шкірою, були майже невидні, і це робило молодого чоловіка схожим на скопця.

— І все — не так, — сказала Дуняша, усміхаючись до Самгіна, наливаючи йому кофе. — Палкий — спалахнув та й погас. А справжній коханець повинен бути такий, щоб можна було поморочитися з ним, розпалюючи його. І ліричних не люблю, — яке з них пуття? Піниться, як мило, та й годі...

Лютов увів під руку Аліну, вона була одягнена в щось, подібне до сюртука, здавалася вищою на зріст і тоншою, а він, поряд з нею, — підліток.

— Наносили якихось ящиків, дощок, — жваво розповідала вона, Лютов кричав:

— Значить — конституція недоношеною народилась?

Перемагаючи важкий хміль, сердячись на всіх і на себе, Самгін спитав:

— Хотів би я знати: у що ти віриш?

— Тайна сія велика є! — відгукнувся Лютов, цокаючись з Алиною коньяком, а перехиливши чарку в рот, сказав, підморгнувши: — Одначе гадаю, що ми з тобою — одновірці: обидва віруємо в нірвану тілесного й душевного благополуччя. І — за віру нашу ненавидимо себе; знаємо: благополуччя — пошлість, Європа з Лютером, Кальвіном, біблією й усім, що не до душі нам.

— Брешеш ти все, — зітхнувши, сказав Самгін.

— А тобі б на твій п'ятак — правди? На ось!

Швидким жестом він дав Самгіну дулю і знов почав наливати чарки. Алина з Дуняшею і філологом сиділи в кутку на дивані, філолог, сіпаючись, розказував щось, Алина сміялась, вона була настроєна надзвичайно весело і все дослухалася, наче чекаючи когось. А коли на вулиці пролунав різкий ляскіт, вона крикнула:

— Чуєте? Стріляють!

— Двері, — сказав філолог.

Пришов Макаров і, потираючи змерзлі руки, непристойно спокійно розказав, що вся Москва обурена убивством агітатора.

— Його прізвище — Бауман. Труна з тілом його стоїть у Технічному училищі, і сьогодні чорна сотня намагалася викинути труну. Кажуть — зібралось тисячі зо три, але там була охорона, грузини якісь. Стріляли. Є вбиті.

— Грузини? Докторе, ти брешеш! — закричав Лютов.

Макаров байдуже знизав плечима і, наливаючи собі кофе, звернувся до Алини:

— Туробоева я не знайшов, але він — тут, це мені сказав один журналіст. Листа Туробоеву він передасть.

Лютов, бігаючи по кімнаті, пригладжував розкошлане волосся й бурмотів, кривлячи обличчя:

— Війна москвичів з грузинами за єврея? Хи-хи.

— Попереджаю, — на вулицях дуже неспокійно, — говорив Макаров, сьорбаючи кофе, говорив, начебто читаючи вголос нецікаву статтю в газеті.

— А ми й не підемо нікуди — тут тепло і ситно! — крикнула Дуняша. — Заспіваймо, Линочко, поки не померли.

Цього разу Дуняша примусила Самгіна подумати: «Молодичка справді... співає».

Алина не співала, а тільки стелила свій густий голос під слова Дуняшиної пісні,— наївні, неоковирненькі слова. Раніше Самгін не вважав потрібним, та й не вмів слухати слова цих сумнівно «народних» пісень, але Дуняша вимовляла їх з дратівливою ясністю:

Усміхнувся в хмарах місяць золотий,
Ой, усміхнулося і лишенько мое...

Було прикро переконатися, що така, по суті, негарна маленька жінка, грубо, наче дешева лялька, розмальована, може примусити слухати її насмішкувато сумну пісню, непотрібну, як світло, засвічене серед білого дня.

Те, що на вулицях неспокійно, знищивши намір Самгіна йти додому, трохи стривожило його, і, слухаючи спів, він міркував:

«Звичайно, час до організації Державної думи буде метушливим, але це вже організаційна метушня».

Коли скінчили співати, він сказав це вголос, але ніхто не звернув належної уваги на його слова; Макаров мовчки й меланхолійно подивився на нього, Лютов, затуляючи своєю зігнутою спиною фігуру Дуняші, цмокав її руки і щось бурмотів, Алина, глядячи її руде волосся, зітхала:

— Ох, Дунько, Дунько, — скільки в тебе таланту! Вбити тебе мало, якщо ти розтринькаєш його марно.

— Повинні ж люди стомитися, — з досадою і вже трохи задирливо сказав Самгін Макарову, але ця вилиняла, туманна людина знову не відповіла, наспівуючи тихенько мотив згаслої пісні, а Лютов шипів:

— Шш!

Обнявшись, Дуняша і Алина знову неголосно заспівали, немов розмовляючи проміж себе, а коли вони скінчили, покоївка оповістила, що готова вечеря. Вечеряли тихо, пили мало, всі про щось позадумувались, навіть Лютов мовчав, і після вечері зразу ж розійшлися по кімнатах.

Лежачи в постелі, Самгін стежив, як дим з його цигарки згущує сутінки в кімнаті, як цвіте вогонь свічки, і думав про те, що, звичайно, Москва, Росія стомилися за ці роки соціального терору, очолюваного царем «карликових людей», за десять років студентських заворушень, робітничих демонстрацій, селянських бунтів.

Стомився й він, Клим Самгін, від усього, що бачив, чув, що читав, силуючи себе для того, щоб не порвалися якісь словесні нитки, які зв'язували його й тягли до людей певної «системи фраз». Так, він теж стомився, і тепер йому здавалося, що стомився він якось піднесено, символічно, чи що; що він несе в собі довголітню втому, не тільки свою, але й вікову втому всіх жертв російської історії, всіх, хто силоміць прикований до її «каторжної тачки». І ось настав переддень відпочинку, справжній «початок кінця».

Та хвилинами його впевненість у кінці тривожних подій зникла, як місяць у хмарах, він згадував «панів», які з захватом підіймали «Дубинушку» над своїми головами; виникла думка, кого можуть послати в Державну думу булочники, що кидали з даху цеглою на козаків, цей робочий народ, що вивалився на вулиці Москви і що ним ніхто не керував, селяни, які руйнують поміщицькі господарства? Рада робітничих депутатів не може бути чимось серйозним; не можна уявити, яку роль може відігравати ця ніде, ніким, ніколи не випробувана організація...

На цьому місці він задрімав, рано-вранці його розбудила Дуняша, він охоче й поблажливо погрався її зручним і приємним тілом, а через годину одягнувся й пішов додому.

День похорону Баумана дав змогу Самгіну остаточно й твердо переконатися, що Москва справді стомилась. Він відчув це зразу ж, як тільки вийшов на вулицю під руку з дружиною, супроводжуваною Брагіним і Кумовим. Вийшов він у настрої людини, зобов'язаної брати участь у справі, суть якої їй не ясна. По дорозі назустріч процесії він бачив, що майже кожен дім випускає з воріт, з дверей тих, кого він містить, настроєними так само, як він, — похмуро, навіть начебто ображено. Можна було подумати, що люди — невдоволені й мовчки протестують проти того, що ось знову треба кудись іти. З цих різноманітних одиниць надзвичайно швидко утворилася густа маса, і Самгін, не вперше беручи участь в трагічних парадах, вперше відчув себе цілком узгодженим, внутрішньо спаяним з людською масою в цей день.

Коли в далечині, з паші якоїсь вулиці, на Театральну площу виповзла червона голова небувало й неприродно густого тіла процесії, він відчув, що по всій шкірі в ньо-

го на спині пробіг холоднуватий дроз; він не розумів, що викликало його: переляк чи захоплення? Над головою юрби маяло безліч червоних прапорів, — це було схоже на величезний зонт, поламаний, порваний вітром. Та що далі на площу виповзав чорний Левіафан, то більше було прапорів, і тепер вони вже нагадували червону луску на спині в страховища. В цій масі було щось незвичайне для юрби людей; всі навколо Самгіна зрозуміли це й пригнічено затихли. Тоді, серед тиші, він почув, що страховище повзе мовчки; заповнюючи повітря неприродним шарудінням, воно безголосе, тільки здаля, з глибини його ества ледве долинає знайомий, урочисто похмурий мотив похоронного маршу:

— «Ви жертвою в бою нерівним лягли».

Самгін почував, що рука в дружини тремтить, це тремтіння передається йому, перешкоджає серцеві битися і, підкочуючись до горла судорогою, заважає дихати.

«Жертви, так! — розірвано думав він, скинувши капелюх. — Ісааки, — думав він, згадуючи наївне батькове повчання.— Остання жертва!»

Кліпаючи, щоб зігнати з очей теплі сльози, які перешкождали бачити, він крутив головою, оглядався. Ніколи ще не бачив він таких різноманітних і так однаково урочисто настроєних облич.

«На Виборзькій стороні? — порівнював Клим Самгін, кваплячись визначити настрої свій і юрби. — Там була урочистість, звичайно, іншого тону, там не ховали, а можна сказати: хотіли воскресити царя...»

Заважали думати маленькі, тихі дурниці супутників.

— І це ховають єврея! — здивовано, півголосом говорила Варвара.

— Христос, — сказав Кумов, а Брагін негайно інформував його:

— Є думка, що Христос не був євреєм.

Серед тиші ці здивовані перешіптування було чути дуже ясно, хоч дивне, шліфуюче шарудіння, наближаючись, ставало густішим. Самгін напружено придивлявся. Мелькали — і не рідко — обличчя, насуплені похмуро, навіть грізно, і майже не помітно було фізіономій професіональних глядачів, — людей, які однаково байдуже дивляться на весілля, похорони, на паради війська і на арештантів, що їх відсилали на Сибір. Кінець кінцем Самгіну здалося, що переважає майже молитовний і вдяч-

ний настрої зосередженості на якомусь одному, глибокому почутті. Неможливо було б уявити, що десятки тисяч людей можуть мовчати так урочисто, а вони мовчали, і зітхання, шепіт їх стиралися шліфуючим звуком кроків по каменях бруку.

«Саме так: тут мовчки й урочисто дякують людині за те, що вона вмерла...»

Гумористична форма цього здогаду збентежила його, він навіть поглянув скося на Варвару, наче побоюючись, щоб не почувала вона, як думає він.

«Дякують борцєві за те, що він жив, за його подвиг, за жертву».

Переодягши свою думку пристойніше, Самгін знову відчув приплив урочистого настрою, проїнявся тишею, яка розширяла й підносила його.

В ритм важкому й злитому рухові незчисленної юрби велично колихався похоронний марш, сотні людей співали його, співали неклад, і начебто весь час повторювались одні й ті самі слова:

— «Ви жертвою в бою нерівнім лягли».

Та Клим Самгін почував внутрішню злагодженість і погодженість у цьому дивовижно величезному хорі, погодженість, яка робила непомітною відсутність духовенства, гудіння дзвонів і всього, що звичайно прикрашує похорон людини.

«Тут усе це було б зайвим, навіть — фальшивим, — вирішив він. — Ніяка інша юрба ні при яких інших умовах не могла б створити ось цього мовчання і разом з ним такого звуку, який усе закреслює, стирає, шліфує всяку шорсткість».

Тут — усе інше, все фантастично змінилось, навіть тісні вулиці стали невідомими, і незрозуміло було, як можуть вони вміщувати це потужне тіло нескінченної, густої юрби? Незважаючи на холод жовтневого дня, на злі стрибки вітру з дахів будинків, які начебто зробилися нижчими, меншими, — де-не-де кватирки, навіть вікна було відчинено, з них вихоплювались, тріпотіли над юрбою червоні шматки матерії.

Пишно прикрашену квітами, зеленню, стрічками, окри-ту червоним прапором труну несли на плечах, і здавалося, що несуть її люди неприродно високі на зріст. За труною вели під руку чорноволосу жінку, вона теж була перев'язана, навхрест, червоними стрічками; на чорному одязі її

стрічки виділялися різко, освітлюючи бліде обличчя, густі, нахмурені брови.

— Медведева, його нешлюбна дружина, — повідомив Брагін і — крякнув.

За нею, нахиливши голову, згорбившись, ішов Поярков, поряд з ним, розмахуючи капелюхом, співав і диригував Олексій Гогін; під руку з якимсь задуманим блондином пройшов Петро Усов, обидва вони в кожушках з овчини; майнуло червоне, завжди веселе обличчя есдека Рожкова поряд з бородатим обличчям Кутузова; ці — не співали, а, як видно, сперечались, судячи з того, як розмахував руками Рожков; слідом за Кутузовим ішла Любаша Сомова з Гогіною; ішли ще якісь безіменні, але знайомі Самгін у мужчини, жінки.

«Чоловіка з півтораєта, двісті, — не більше», — задоволено полічив Самгін.

Співали саме ці люди, і в шерехові десятків тисяч ніг спів звучав глухо.

Цю групу, разом з труною попереду неї, оточував цей студентів і робітників, що тримали один одного за руки, в багатьох у руках — револьвери. Одна з міцних ланок цепу — Дунаєв, друга — робітник Петро Заломов, якого Самгін зустрів і про якого говорили, що він організував захист університету, обложеного поліцією.

Тисячами йшли робітники, ремісники, мужчини і жінки, поважні люди в дорогих шубах, чепурні адвокати, інтелігенти в легких пальтах, студентство, курсистки, гімназисти, пройшла тісна група поштово-телеграфних чиновників і навіть невелика купка офіцерів. Самгін почув, що кожна з цих одиниць несе в собі одну й ту саму думку, одне й те саме слово, — влучне слівце, яке завжди, у всякій юрбі цілком точно визначає її настрої. Він уперто чекав цього слова, і його було сказано.

Воно було відповіддю на запитання товстої, червонопикої баби, що висунулася з дверей якоїсь крамнички; здивовано вирячивши кругленькі, сині оченята, вона голосно спитала:

— Батечку, та — кого ж це ховають?

— Революцію, титко, — спокійно й голосно відповіли їй.

— Ой, — сміхотливо крикнула Варвара, начебто її полоскотали, а Брагін обізнано пробурмотів:

— Треба було сказати: анархію, погроми.

Клим Самгін уповільнив ходу, оглянувся, бажаючи ба-

чити обличчя людини, що сказала в нього за спиною потрібне слово; щільно коло нього йшло двоє: кремезний, погано одягнений старик з широкою бородою й похмурим поглядом запалених очей і чоловік років під тридцять, неголений, чорновусий, з великим носом і веселими очима, теж бідно одягнений, в замазаному, чорному кожушку, в сибірській папасі.

«Цей!» — догадався Клим Самгін.

Для нього це слово було вирішним, воно до кінця пояснювало урочистість, з якою Москва випустила з домів своїх людей усіх станів ховати вбитого революціонера.

«Як це глибоко, вичерпно сказано: революцію ховають! — думав він із вдячністю невідомому дотепникові.— Так, несуть у могили минуле, пережите. Цей чудовий похід — апофеоз суспільного руху. І це шліфуюче шарудіння — не механічна робота ніг, а найрозумніша робота історії».

Він вирішив написати статтю, яка б виявила символічний зміст цього похорону. Треба розказати, що в особі вбитої незначної людини Москва, Росія, знову ховають усіх, хто пожертвував життя своє боротьбі за свободу на каторзі, в тюрмах, на засланні, в еміграції. Так, ховали Герцена, Бакуніна, Петрашевського, людей 1-го березня і тисячі людей, убитих дев'ятого січня.

«Писати треба, певна річ, у тоні пафосу. Жалко, тобто незручно трохи, що вбитий — єврей,— зітхнув Самгін.— Хоч дехто запевняє, що росіянин...»

Похід зам'явся. Навколо труни здійснювся нешвидкий, але вихровий рух, і труна — безформна маса червоних стрічок, вінків, квітів, — начебто піднялась вище, можна було уявити, що її тримають не на плечах, а на руках, піднесених до неба. З двору консерваторії вийшов її оркестр, і в сіре повітря потужно влилася велична музика маршу «На смерть героя».

— Боже мій, як чудово! — зітхнула Варвара, тулячись до Самгіна, і йому здалося, що разом з нею зітхнули тисячі людей. Поряд з ним опинився спітнілий, сяючий Ряхін.

— Який день, га? — казав він; товсті, лілові губи його тремтіли, він заглядав в обличчя Климіві розгублено спалахуючими очима й захлинався: — Я-яка... великодушність! Ні, ви оцініть, яка великодушність, га? Ви подумайте: Москва, вся Москва...

— Авжеж, дивачимо,— сказав Стратонов, дивлячись в обличчя Варварі, як на циферблат годинника.— По-знайом мене, Максиме,— наказав він, піднявши над головою боброву шапку і якомсь безглуздо, наче загрожуючи, заявив Варварі: — Я знайомий з вашим мужем.

— Він тут,— сказала Варвара, та Самгін уже сховався за чиюсь широку спину, йому не хотілося говорити з цими людьми, та й ні з ким не хотілось, у нього дедалі пишніше розквітали свої, надзвичайно урочисті, звучні слова.

— Тихше, панове! — суворо крикнув хтось на Ряхіна і Стратонова. Брагін пробивався наперед, Кумов давно вже зник, юрба все йшла, і за хвилину Самгін опинився далеко від дружини. Поперед нього йшли двоє, один — кремений, важкий, другий — худенький, верткий, він спотикався і скоромовкою, збудженим тенорком казав:

— Ти, Валентине, намалюй це; ти, брат, намалюй: чорненьке-червоненьке, ого-го! Розумієш? Червоненьке-чорненьке, га?

Самгін усе уповільнював ходу, гадаючи, що густий людський потік обтече його й звільнить, та люди все йшли, без кінця йшли, підштовхуючи його вперед. Його вже ніщо не затримувало в юрбі, ніщо не цікавило; подекуди все ще мелькали знайомі обличчя, не викликаючи ніяких вражень, ніяких думок. Ось пройшла Алина під руку з Макаровим, Дуняша з Лютовим, синьоцокий адвокат. Майнуло ще знайоме обличчя, здається — Туробоев і з ним один з модних письменників, гарний брונет.

— Климе Івановичу! — радісно й боязко вигукнув Митрофанов, схопивши його за рукав.— Здрастуйте! Ось у якому випадку зустрілись! Господи, боже мій...

— А, ви теж? — сказав Самгін, приховуючи байдужість, досадуєючи на цю зустріч.— Давно тут?

— Місяців зо два. Х-ху, який же я радий...

— Чому ж не зайшли до мене?

Митрофанов голосно, з жалем цмокнув і, не відповівши, казав далі:

— Як же, Климе Івановичу? Значить — допущено з'єднання всіх станів у спільних правах? — Годі — дозвольте поздоровити з увінчанням трудів, так би мовити...

Він був давно не голений, щетинисті вилиці його рухались, наче він жував щось, вуса — ворушились, був він начебто дуже напідпитку, дихав гаряче, але вином від

нього не тхнуло. Від його радості Самгіну стало ніяково, навіть смішно, але щирість радості цієї була все-таки приємна.

— Ось як — розбризкували, розбризкували нас кого куди і — ось, з'єднуйтесь! Чудово! Ну, знаєте, і щільно ж з'єдналися! — говорив Митрофанов, штовхаючи його плечем, стегном.

Біля Никитських воріт похід теж на мить зупинився, люди стиснулися ще щільніше, здаля, спереду по юрбі пробіг тривожний гомін...

— Гей, товариші, вперед!

Це командував якийсь замурзаний, золотоволосий чоловік, безцеремонно розпихаючи людей; за ним, розколюючи юрбу, наче клином, швидко пішли студенти, робітники і начебто це вони поштовхами своїми відновили рух, — юрба знову рушила, спів зазвучав гармонійніше й грізніше. Люди навколо Самгіна відсунулись одно від одного, стало вільніше, шарудіння походу вже втратило свою густоту, що так легко викреслювала голоси людей.

— Мабуть, схуліганив хто-небудь, — провинно сказав Митрофанов. — А може, захворів. Ні, — тихенько відповів він на обережне запитання Самгіна, — колишнім ділом не займаюсь. Знаєте, — перед лицем свободи якось уже не гаразд дрібних шахраїв ловити. Свято, і все зайве забути хочеться, як у прощену неділю. До того ж я потрапив у підозру благонадійності, мене, звичайно, визнали неможливим...

Спів віддалявся, плями прапорів темніли, вітер нагнав на людей гострий холодок; в юрбі утворилися бокові рухи направо, наліво; люди вже, як видно, не могли цілком влізти у вузьке горло вулиці, а ззаду на них все ще тиснула невичерпна маса, в присмерку вона стала одноманітно чорною, ще густішою, але втрачала свою реальність, і можна було думати, що це вона дихає холодним вітром. Самгіна непомітно відтиснули ліворуч, до Арбату; та це було якраз те, чого він хотів. Тут голос Митрофанова, дуже тихий, став чутнішим.

— Всякий розуміє, що краще бути візником, а не конем, — поквалливо точив він слова, тулячись до Самгіна. — Але — навіщо ж на зброю гроші збирати, от — не розумію! З ким воювати, якщо дозволено з'єднання всіх станів?

— Ну, це несерйозно,— сказав Самгін з досадою,— Іван Петрович уже дуже набрид йому.

— Ні? То — навіщо?

— На випадок нападу чорної сотні...

— Ах, так! Авжеж... звичайно! Он як... А — хто ж це збирає? Соціалісти-революціонери чи демократи?

— Не знаю. Мені — сюди, Іване Петровичу...

Митрофанов схопив його руку обома руками, міцно стиснув її і, кілька разів струснувши, сказав не своїм голосом:

— Діло — минуле, Кліме Івановичу, а — була, та, може, і є коло вас двоязична людина, переламала вона мені кар'єру...

— Ви — помиляєтесь,— суворо відповів Самгін.

— Прощайте,— сказав Митрофанов, поспішно відходячи геть, але ступивши три-чотири кроки, обернувся й крикнув:

— Була!

У відповідь на цей плачливий крик Самгін знизав плечима, дивлячись услід потемнілій, як усі люди в цей час, постаті колишнього агента поліції. Неприємна сценка з Митрофановим, перебігши по настрою, не похитнула його. Холодний присмерк швидко розганяв людей, вони йшли в усі боки, заповнюючи повітря гомоном своїх голосів, і з веселих голосів ясно було: люди задоволені тим, що вионали свій обов'язок.

Самгін ішов тихо, перебираючи в пам'яті можливі заперечення всіх «систем фраз» проти його майбутньої статті. Заперечення швидко випаровувались, як випаровуються перші краплі дощу в дорожній куряві, нагрітій гарячим сонцем. Пам'ять послужливо підказувала вдалі слова, вони легко і гарно оформляли найцікавіші думки. Він почував себе зовсім вільним від усіх страхів і тривоги.

«Та — чи був хлопчик?» — в думці усміхнувся він.

Крізь юрбу, вже розріджену, він знову перейшов площу біля Никитських воріт і, йдучи бульваром в одному напрямі з безліччю людей, випередив Лютова, не помітивши його. Він його впізнав, коли ця неспокійна людина, підскачовши, крикнула у вухо йому:

— Хи-хи! А я йду з Дуняшею й кажу їй...

Самгін відсахнувся, почувуючи, знаючи, що Лютов зараз почне виливати свої огидні двозначності. Так, так,— він уже готовий сказати щось поганеньке,— це видно з

солодкої судороги його розпусного обличчя. І, попереджаючи Лютова, він заговорив сам, швидко, роздратовано, з іронією.

— Ну, тепер, сподіваюсь, ти кинеш грати роль якогось невдахи-біса. Погана роль. І — пошла, пробач! Для такого закоренілого міщанина, як ти, нігілізм не маска...

Він почував, що має силу сказати багато гострих слів, та Лютов підняв руку, як для удару, поправив шапку, тихенько штовхнув кулаком другої руки в бік Самгіна й відступив назад, сказавши ще раз, запитливо:

— Хи-хи?

Самгін, не оглянувшись, швидко пішов далі, побоюючись утретє почути це огидне:

«Хи-хи».

ПРИМІТКИ

У тринадцятий том зібрання творів ввійшла друга частина «Життя Кліма Самгіна», написана М. Горьким у 1926—1928 роках. Після першої публікації ця частина твору автором не редагувалася.

Переклади тексту і приміток до цього тома здійснені за двадцятим томом видання: М. Горький, Собрание сочинений в 30-ти томах, Гослитиздат, Москва, 1952.

ЖИТТЯ КЛИМА САМГІНА

(Сорок літ)

Повість

Частина друга

Вперше надруковано в збірці творів у виданні «Книга», 1928, т. XXI. Того ж року, з підзаголовком «Вторая часть трилогии «Сорок лет», друкувалось водночас у журналах «Новый мир», №№ 5—9, травень — вересень, і «Красная новь», №№ 5—8, травень — серпень. В «Новом мире» опубліковано частину тексту від початку до слів «— Охота вам звязуватися...» (стор. 289 цього тома), в «Красной нови» — від слів «На Театральній площі» (там же) до кінця.

14 червня 1926 року М. Горький повідомляв М. Ф. Андрееву, що він написав третину задуманого ним твору — 600 сторінок (Архів О. М. Горького). Видимо, мова йшла про останню редакцію першої частини роману, робота над якою в середині червня 1926 року вже закінчувалась (рукопис останньої редакції першої частини «Життя Клима Самгіна» містить 721 сторінку). В цей час вже виникло питання про друкування уривків з першої частини роману: у листі від червня 1926 року М. Горький повідомляв редакцію журналу «Новый мир», що друкувати роман окремими розділами він не буде (Архів О. М. Горького).

Над другою частиною «Життя Клима Самгіна» М. Горький працював, починаючи з другої половини 1926 року, весь 1927 рік і початок 1928 року.

«Пишу ж я роман, том другий, і більше нічого не можу писати», — повідомляв він І. О. Груздева 23 жовтня 1926 року (Собр. соч., изд. 3-е, Гослитгиздат, М.—Л. 1947, т. 12, стор. 555). 8 липня 1927 року він писав до редакції журналу «Новый мир», що з жовтня того ж року можна було б друкувати частину другого тома (Архів О. М. Горького).

Як видно з листування М. Горького з видавництвом «Книга», останні сторінки рукопису другої частини «Життя Клима Самгіна» було надіслано до видавництва у лютому 1928 року.

В період роботи над другим томом М. Горький гадав, що твір складатиметься з трьох частин. Надсилаючи першу частину «Життя Клима Самгіна» П. Х. Максимову, він писав йому 13 січня 1928 року,

що це складає тільки ще третину задуманого твору (Архів О. М. Горького). У журналах роман друкувався з підзаголовком «Трилогія».

В Архіві О. М. Горького збереглося три рукописи другої частини «Життя Кліма Самгіна». Один з них — незакінчений чорновий рукопис. Він відокремлений від першої частини роману і являє собою ранню чорнову редакцію, в якій епізоди першої та другої частини чергуються між собою і розташовані не в тому порядку, який було встановлено пізніше автором для остаточного тексту.

Другий чорновий рукопис другої частини роману, що наближає текст роману до остаточної редакції, зберігся майже цілком. Він являє великий інтерес з точки зору творчої історії роману, тому що багато які епізоди твору за цим рукописом не збігаються з окремими епізодами остаточного тексту.

Третій за часом рукопис є останнім рукописним текстом, який послужив оригіналом набору першого видання другої частини «Життя Кліма Самгіна».

Крім того, в Архіві О. М. Горького зберігся розрізнений дублікат гранок першого видання другої частини «Життя Кліма Самгіна» з правкою автора. Цей дублікат було надіслано М. Горьким до СРСР як наборний примірник для журнальних публікацій. Через те, що в ньому при одержанні не виявилось кількох аркушів, М. Горький вислав другий дублікат, в якому він заново виправив аркуші, що їх бракувало в першому примірнику. Цю авторську правку відбито тільки в публікації журналу «Новый мир».

Починаючи з 1928 року, другу частину «Життя Кліма Самгіна» включалось до всіх збірок творів.

Друкується за текстом першого видання, звіреному з авторськими рукописами (Архів О. М. Горького).

З М І С Т

	Стор.
Життя Клима Самгіна (Сорок літ). <i>Повість</i>	
Частина друга	5
Примітки	597

Оформлення
художника *М. Пікалова*

Редактор *Н. Лісовенко*
Художній редактор *К. Калугін*
Технічний редактор *О. Олжшевич*
Коректори *Г. Лушпай, Б. Давиденко*

*

М. ГОРЬКИЙ.
Сочинения, том 13.
(На українському мові).

*

ВФ 00735. Здано на виробництво 7/VIII—54 р.
Підписано до друку 20/I—1955 р. Формат
паперу 84×108¹/₃₂. Папер. арк. 9,44. Друк.
аркушів 30,955 + 1 вкл. Обліково-видавн.
аркушів 33,456. В друк. аркуші 68806 зн.
Ціна 11 крб. Зам. 418. Тираж 20 000.

*

Надруковано з матриць Київської книжково-
журнальної ф-ки в 4-ій поліграфічній фабриці
Головвидаву Міністерства культури УРСР,
м. Київ, пл. Калініна, 2.